

publisher.agency
London

November, 2022

No 1

London, England
03-04.11.2022

International
Scientific
Conference

Scientific Research and Experimental Development

UDC 001.1

P 97

Publisher.agency : Proceedings of the 1st International Scientific Conference «Scientific Research and Experimental Development» (November 03-04, 2022). London, England, 2022. 378p

ISBN 978-6-0914-9821-6

DOI 10.5281/zenodo.7295244

Editor: Dorothy Harrison, Professor, University of London

International Editorial Board:

Anna Davis

Professor, AECC University College

Donald Cooper

Professor, University of Bedfordshire

Samantha Simpson

Professor, Aston University

Patricia Wright

Professor, University of Bolton

Gary Walker

Professor, Buckinghamshire New University

Alexander Williams

Professor, University of Birmingham

Charlie Scott

Professor, University of Chichester

Tyler Davies

Professor, Arden University

Emily Price

Professor, University of Derby

Daniel Taylor

Professor, University of Huddersfield

Lauren Martin

Professor, Leeds Trinity University

William Marshall

Professor, University of Kent

Nancy Price

Professor, Keele University

Donald Martin

Professor, University of Hull

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency/>

Table of Contents

Technical Sciences

CONCEPTUAL SOLUTIONS FOR THE DISPOSAL OF MAN-MADE SPACE DEBRIS	6
<i>AKISHEV KARSHYGA</i> <i>AKISHEVA LENARA</i>	
CONSTRUCTION OF THE DEVICE FOR RECYCLING PET (POLYETHYLENE TEREPHTHALATE) WASTE	10
<i>NASYROV A.</i> <i>ZHUMAKHAN N.B.</i> <i>ILYASOV E.S.</i>	
ПОСЕВНЫХ ПЛОЩАДЕЙ В СФЕРЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА. МЕСТО И ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА.....	14
<i>ЕСИМОВ Е. К.</i> <i>АХИЛБЕКОВ М. Н.</i>	
SCIENTIFIC SUBSTANTIATION OF WALNUT SHELL DEFORMATIONS.....	20
<i>N. TASBOLATOVA</i> <i>N.K. MUSTAMBAEV</i> <i>A.E. KAIRBAYEVA</i>	

Pedagogical Sciences

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ОБУЧАЮЩИХСЯ.....	24
<i>НАЗАРОВА МЕРУЕРТ ГИНАЯТКЫЗЫ</i>	
THE IMPORTANCE OF LINGUISTIC AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS.....	32
<i>ZHUMASSULTANOVA GALIYA</i> <i>YESKAZINOVA ZHANAR</i> <i>JANGELDINOVA SALTANAT</i> <i>MUSLIMOVA KORLAN SAINOVNA</i>	
PROJECT-BASED LEARNING AS A PROGRESSIVE LEARNING TECHNOLOGY IN BIOLOGY TEACHING IN COMPREHENSIVE SCHOOLS	37
<i>SEVINI MEHDIYEVA NIZAMI</i>	
THE IMPORTANCE OF READING INSTRUCTION IN ELEMENTARY GRADES	39
<i>MUSAYEVA LALA QISMET</i>	
БАСҚАРУШЫЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ - ДАМУ ЖОЛДАРЫ	43
<i>ЮСПУЛОВА ИНДИРА БОРАНБАЕВНА</i> <i>БАЗАРБАЕВА ГУЛЬДИНА НУРАХМЕТОВНА</i> <i>ЖЕКЕМБИНА МЕЙРАМУЛ ОРАЗБАЕВНА</i> <i>АДИЛЖАНОВА ТОҚЖАН АЛПАМЫСҚЫЗЫ</i> <i>АБДАНОВА АЙНУР СЕРИЖБАЕВНА</i> <i>БАЙЖУЛДАНОВА ГУЛЬМИРА БЕКЕНОВНА</i>	
METHODS OF FORMATION OF SCIENTIFIC THINKING OF SCHOOLCHILDREN IN THE STUDY OF CHEMISTRY	47
<i>ABDIGALI PERIZAT KANATKYZY</i>	
ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН МЕНҒЕРТУ ЖОЛДАРЫ (ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ТЕРЕҢІРЕК МЕНҒЕРУГЕ АРНАЛҒАН БАҒДАРЛАМА)	61
<i>ТОЙШИБАЕВА ЛАЗЗАТ ДЖАКСЫЛЫКОВНА</i>	
ORGANIZATION OF WORK ON THE DEVELOPMENT OF ARTISTIC LITERATURE AND SPEECH IN PRE-SCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	70
<i>JAMILA DUNIYAMALI GIRL BAHMANOVA</i>	
THE IMPORTANCE OF LINGUISTIC AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS.....	73
<i>ZHUMASSULTANOVA GALIYA</i> <i>YESKAZINOVA ZHANAR</i> <i>JANGELDINOVA SALTANAT</i> <i>MUSLIMOVA KORLAN SAINOVNA</i>	
ON INTEGRATION PROCESSES IN EASTERN CULTURE	78
<i>HASANOVA AFAT IBRAHIM GIZI</i>	
FORMATION OF SPEECH CULTURE IN STUDENTS.....	82
<i>PARI PASHAYEVA</i>	

Philological Sciences

DISCOURSE AND TEXT	87
<i>CHINARA NATIQ ISRAFILOVA</i>	
АВТОР БЕЙНЕСІН ЖАСАУДАҒЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚАЙТАЛАУДЫҢ РОЛІ (Д. ИСАБЕКОВ ПЕН Ш. АЙТМАТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)	91
<i>ТУРДАЛИЕВА ЭЛМИРА ДОЛДЫБАЕВНА</i>	
İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRACİƏT FORMALARI	102
<i>RAKSHANDA FARRUKH SEYIDOVA</i>	
ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF TECHNOLOGY	104
<i>MAMMADOVA AYGUN JAHAN</i>	
ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АФРИКАТОВ ДЖ, ДЗ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ	106
<i>РАЕВА ГУЛЗАТ МАГАУОВНА</i>	
М. ӘУЕЗОВТІҢ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӨЛЕМДІ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	111
<i>КУШКИМБАЕВА АЙНУР СЕРИЖБАЕВНА</i> <i>ЖЕКЕНОВА АЙГУЛ ТАҢЖАРҚЫЗЫ</i>	
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӘСКЕРИ ТЕРМИНДЕР	122
<i>Б. М. КАДЫРОВА</i>	
АСОЦИАЛЬНЫЕ ЗНАЧИМОСТИ В ПУБЛИЦИСТИКЕ	128
<i>АБИЕВ БАХИТЖАН МЫРЗАХМЕТОВИЧ</i>	

USING INNOVATIONS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING	138
<i>PH.D. SVETLANA MAMMADOVA</i>	
SPEECH CULTURE PROCESSES	143
<i>SAMINA SABIR GIRL ABDULLAYEVA</i>	
ON ISSUES OF LANGUAGE POLICY IN THE RUSSIAN EMPIRE AND USSR.....	147
<i>ARZU KARIMOVA</i>	
FEATURES OF BILINGUALISM AND FOREIGN LANGUAGE OUTCOMES.....	153
<i>AYTAN JAFAROVA</i>	
ПУТИ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ЛОКАЛЬНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ГЛОКАЛИЗАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ СЛАВЯНСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ).....	155
<i>КАРИМОВ БАХТИЁР РАХМАНОВИЧ</i>	

Literature

TARIXƏ YENI BAXIŞ VƏ POLIFONİK ROMAN STEROTIPLƏRİ KONTEKSTİNDƏ.....	161
<i>GÜNEL HÜMMƏTOVA (PƏNİYEVA) SALEH</i>	
რაც მიფიქრის და მწამს (აზრებები).....	165
<i>პეტრე ბელბეგიძე</i>	
ABOUT THE LIFE AND ACTIVITIES OF AHMET JAVAD	173
<i>SEVDA ISLAM GIZI ABBASOVA</i>	
BIOGRAPHY OF ABAI: A LIFE PATH 'STREWN WITH THORNS'	176
<i>TURSUN JURTBAY</i>	
<i>АҚЫН ҒАЛЫМ ЖАЙЛЫБАЙ ПОЭЗИЯСЫ ('СҮЛҮБАЙДЫҢ ӘНІ' КІТАБЫНАН ОЙ-ТҮЙІН...)</i>	
<i>ЕРКЕГҮЛ ШАЙМАРДАН АРЫҚҚАРАҚЫЗЫ</i>	

Economic Sciences

ҚР ҚАРЖЫ НАРЫҒЫ	194
<i>ЖҮЛДЫЗАЙ БЕНЗАТХАНҚЫЗЫ</i>	
<i>АГАДЫЛОВА РАЙГУЛ</i>	
<i>КУПЕШОВА Б.К</i>	
THE NEED TO INTRODUCE A SYSTEM OF STATE AUDIT IN KAZAKHSTAN	207
<i>OSTARENKO IRINA IVANOVNA</i>	
КРЕДИТНАЯ ПОЛИТИКА БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ В РАМКАХ РАЗВИТИЯ ЖЕНСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА: ОСОБЕННОСТИ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН)	211
<i>НУРЕКЕНОВА ЭЛЬВИРА СОБОТЛЛАЕВНА</i>	
<i>РАХИМБЕРДИНОВА МАДИНА УМАРГАЛИЕВНА</i>	
<i>НИЯЗГУЛОВА ИНДИРА СОВЕТЖАНҚЫЗЫ</i>	
PROBLEMS AND OPPORTUNITIES TO OVERCOME THE NEGATIVE IMPACT OF DIGITALIZATION ON THE LABOR MARKET FOR THE POST-WAR RESTORATION OF UKRAINE'S ECONOMY	218
<i>OLGA F. NOVIKOVA</i>	
<i>OKSANA V. PANKOVA</i>	
<i>OLEXANDR YU. KASPEROVICH</i>	
АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ МАРКЕТИНГОВЫХ СТРАТЕГИЙ, ВЛИЮЩИХ НА КЛИЕНТООРИЕНТИРОВАННОСТЬ КОМПАНИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ	226
<i>ХИМЕЛЬДИНА ШУГА ЖУМАБАЕВНА</i>	

Legal Sciences

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АРБИТРАЖА	238
<i>КАРИПОВА АСЕЛЬ ИСЕНКЕЛЬДИЕВНА</i>	
<i>МАХМЕТ ГҮЛШАТ</i>	
ҚР ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	241
<i>ТУРДАЛИЕВ АДИБЕК УЛЖАБАЕВИЧ</i>	
<i>КАЙМОВА АСЕМ БАКТИЯРОВНА</i>	

Physical and Mathematical Sciences

ФИЗИКА БОЙЫНША ЭЛЕКТИВТІ ӘДІСТЕМЕЛІК КУРСТАРДЫ ҚҰРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	263
<i>ҚАЙРАТ Ғ</i>	
<i>ИГНАТЬЕВА С.В</i>	
АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ.....	269
<i>ӘДІЛЕТ Р.</i>	
<i>ИГНАТЬЕВА С.В.</i>	
МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНЫП ФИЗИКАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЫҒАРУ	272
<i>Ә.ГҮЛНҮР</i>	
<i>ИГНАТЬЕВА С.В.</i>	
РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ФИЗИКИ	275
<i>КУРМАНАЛИНА БАЛЖАН</i>	
<i>ИГНАТЬЕВА С.В.</i>	
ІНТЕГРАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕР.....	280
<i>Р. ИБРАГИМОВ</i>	
<i>Б.Т. КАЛИМБЕТОВ</i>	
<i>Д.А. САПАКОВ</i>	

LOGISTICS CLUSTER IN SMART CITY	292
<i>KUATBAYEVA AKMARAL ALIKHANOVNA</i>	
<i>KUATBAYEVA GULNAR KUANGALIYEVA</i>	
<i>BEKTEMESOV AMANZHOL TOKHTYAMOVICH</i>	
Medical Sciences	
ЧАСТО ВСТРЕЧАЕМЫЕ ЗЛОКАЧЕСТВЕННЫЕ ОПУХОЛИ У ДЕТЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	311
<i>У.К. ЖУМАШЕВ</i>	
<i>М.Л. АЙТАХУНОВ</i>	
<i>Б. УАЛИХАНУЛЫ</i>	
Art History	
VICTORY DAYS IN THE CREATIVITY OF AZERBAIJAN PAINTERS	318
<i>EMIL RAUL OĞLU AĞAYEV</i>	
КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ИСКУССТВО ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И ТРАДИЦИОННЫЙ ТЕКСТИЛЬ	325
<i>АХМЕДОВА НИГОРА РАХИМОВНА</i>	
XV ƏSRDƏ HERAT MİNIATÜR MƏKTƏBİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	330
<i>AYNUR TAHİR QIZI SEYFULLAYEVA</i>	
Geological and Mineralogical Sciences	
ВЛИЯНИЕ ОТХОДОВ ОТДЕЛЬНЫХ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ	335
<i>ТАНЖАРИКОВ ПАНАБЕК АБСАТОВИЧ</i>	
<i>ЮСУПОВА ЛЕНА ЕРГЕНБАЕВНА</i>	
<i>САГИДУЛЛАЕВ ТИМУР ЮРЬЕВИЧ</i>	
Psychological Sciences	
ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ИНТЕЛЛЕКТИНІҢ ТҮРЛЕРІ	341
<i>МАЖИТОВА ЛЯЗЗАТ КАБДИРОВНА</i>	
Philosophical Sciences	
DISCOURSE	345
<i>SEVINI RUSLAN ALLAHVERDIYEVA</i>	
THE CATEGORY OF CULTURE IN THE SYSTEM OF PHILOSOPHY	347
<i>SVETLANA ADIGEZALOVA</i>	
Historical Sciences	
НАРОДНІ ІГРИ З М'ЯЧЕМ ОКОЛИЦЬ ПЕРЕЯСЛАВА В ХІХ СТ.	351
<i>КРИВЕНКО ЮРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ</i>	
Chemical Sciences	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РАБОТ М. ФАРАДЕЯ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ	358
<i>МЫРЗАХАНОВ М.</i>	
<i>СУЛЕЙМЕНОВ Э.Н</i>	
Biological Sciences	
АГРОХИМИЧЕСКАЯ ХАРАКТИЕРИСТИКА ПОЧВ ПОД РЕДКИМИ, ИСЧЕЗАЮЩИМИ ВИДАМИ РАСТЕНИЙ В ЕСКЕЛЬДИНСКОМ И КЕРБУЛАКСКОМ РАЙОНАХ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ	365
<i>КОЗЫБАЕВА ФАРИДА ЕСЕНКОЖАНОВНА</i>	
<i>БЕЙСЕЕВА ГУЛЬЖАН БЕЙСЕЕВНА</i>	
<i>САПАРОВ ГАЛЫМЖАН АБДУЛЛАЕВИЧ</i>	
<i>ТОҚТАР МҰРАТ</i>	
<i>САРКУЛОВА ЖАДЫРАСЫН СЕЙДУЛЛАҚЫЗЫ</i>	
<i>АЖИКИНА НАТАЛИЯ ЖЕКЕМБАЕВНА</i>	
<i>ЕСЖАНОВА АЙНУРА СЕРИКОВНА</i>	

Technical Sciences

CONCEPTUAL SOLUTIONS FOR THE DISPOSAL OF MAN-MADE SPACE DEBRIS

Akishev Karshyga

Candidate of Technical Sciences, ass. Professor, Kazakh University of Technology and Business, Republic of Kazakhstan, Astana

Akisheva Lenara

Student of the 7th grade, Nazarbayev Intellectual School, Republic of Kazakhstan, Astana

If there are solutions to the issues of disposal of man-made waste from industrial enterprises, solid household waste, human activity on the planet Earth, solutions are available and implemented, but at the same time the number, volume of man-made deposits in which burial takes place, as well as their impact on the environment does not decrease [1-4].

The earth is a common home for humanity and the task of the inhabitants of the planet is to protect it.

Within the borders of each state, and there are 252 of them today [5], the problem with man-made waste (all human waste can be attributed to them) is solved in different ways-it depends first of all:

- from the state system;
- financial well-being;
- education;
- culture.

If in the financially prosperous, democratic countries of Europe, America, and some Asian countries, the culture of recycling of any waste has been worked out to the smallest detail, then in the countries of Africa, South America, the former USSR countries, there is still no well-established mechanism for processing and using man-made waste. Of course, everyone from the country, to the extent of their capabilities, scientific potential, is trying to improve the ecological climate.

In this regard, I would like to clarify the issue with the near-Earth orbit, which has now turned into a big dump, thanks to technological progress and the irrepressible ambitions of human thought.

One of the main beneficiaries of the creation of space debris are Russia, the United States, France, China, and India. Russia accounts for more than half of all space debris that has appeared in Earth's orbit since the 50s of the last century [5].

According to [6], there are more than 128 million objects with a size of 1mm and 340000 objects with a size of more than 10cm in space orbit. These numbers are only increasing every day. If large fragments of space stations and satellites can be purposefully removed from orbit and flooded in the waters of the oceans, then small objects are a potential source of collisions with both artificial satellites and orbital stations.

If earlier single satellites were launched into the Earth's orbit, now, for one launch of the Falcon, I. Maska spacecraft, starting in 2015, several dozen satellites are being launched simultaneously to organize the Starlink satellite system, which should encircle the entire Earth's orbit. It is planned to launch up to 3,000 satellites [7].

Educational institutions based on universities that launch educational satellites that solve grant tasks related to the study of any processes occurring in space also contribute to the increase in the amount of space debris. Figure 1 shows images of space debris around the Earth.

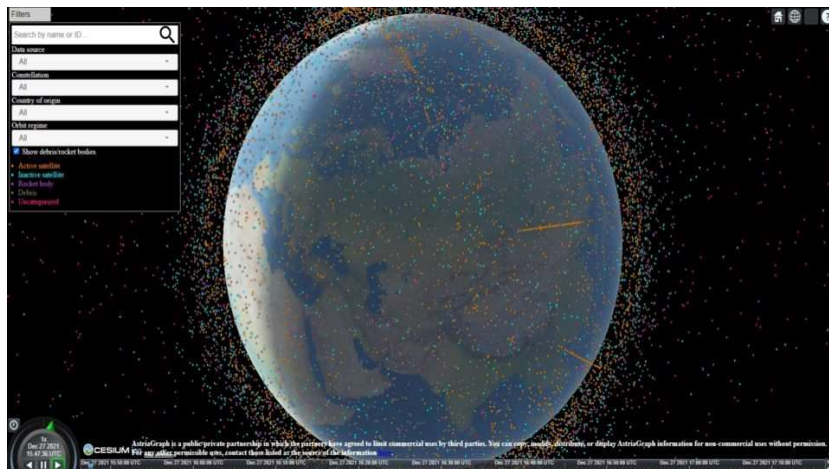

Figure 1. Space debris (data obtained from open sources)

We are able to create space debris, what is the situation with the solution of issues related to the disposal of space debris?

During the Cold War and the arms race, the powerful of this world did not care about the problems arising from the uncontrolled launch into orbit of both spy satellites and satellites of other functional purposes providing military parity, countries of the socialist and capitalist bloc.

Only with the collapse of the USSR, it became possible to finance research related to the problems of man-made space debris.

The main problem that makes it difficult to actively work on the disposal of man-made space debris is weightlessness.

Currently, all the minds of mankind are working on the implementation of a project to clean up the Earth's space orbit. Various methods are proposed to combat man-made space debris (see Figure 2-3).

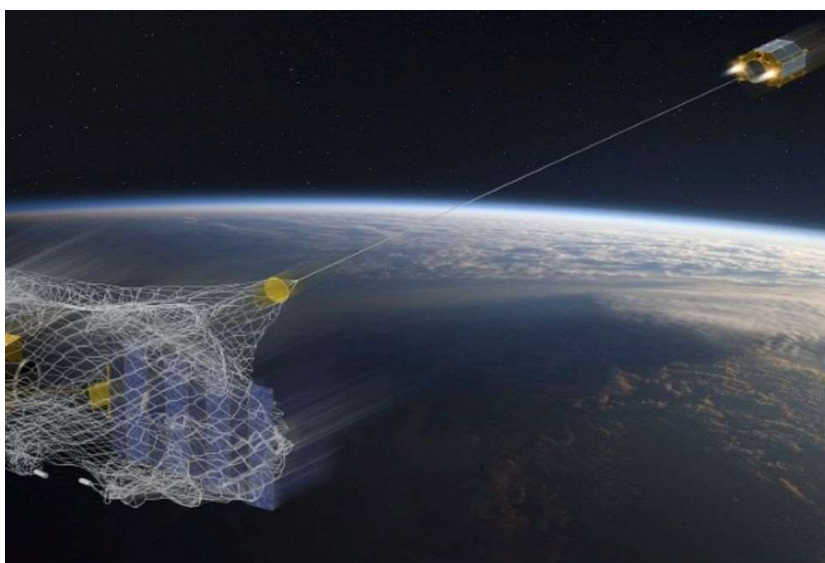

Figure 2. Proposals for the destruction of space debris (obtained from open sources)

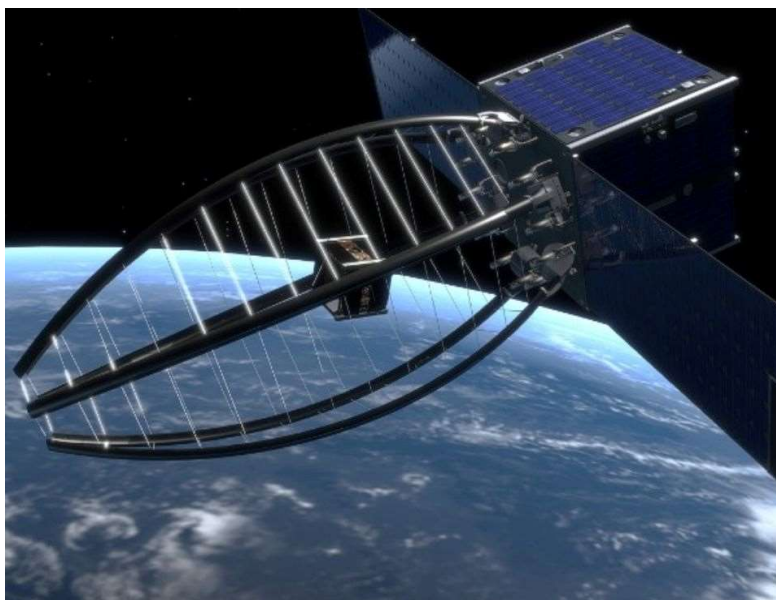

Figure 3. Example of utilization of technogenic space debris (obtained from open sources)

To implement the utilization of man-made space debris, as an option, the concept of creating artificial Earth satellites - "Man-made artificial islands" formed from elements, debris, everything that rotates in near-Earth orbit is proposed. The location of the TIO is planned for an orbit not loaded with artificial Earth satellites, at an altitude of about 5000km. Robots capable of minimizing costs may appear before the implementation of the concept.

The basis of the future artificial island will be a module equipped with magnets, the field of which will hold man-made space debris.

The delivery of man-made space debris should be carried out by robots equipped with magnets that will catch particles of various sizes, depending on the strength of the magnetic field, debris particles can be released from robots.

Approaching the TIO, the robot weakens the magnetic field and loses the captured fragments of man-made space debris, at this moment it is intercepted by the magnetic field of the TIO. The creation of TIO will allow humanity to provide a stock of material in the Earth's orbit, for subsequent reuse, the construction of research laboratories and other applications on TIO.

To date, unfortunately, there are no fully implemented solutions to this issue, although the problem of man-made space debris will turn into a universal one in the future, or rather it has turned [8-11].

In order to reduce, further escalate the problem associated with the proliferation of man-made space debris, it is already necessary to oblige all countries launching artificial Earth satellites, equipment, equipment for various purposes and functionality to submit an appropriate disposal methodology for objects before the start of launches.

These measures will reduce the amount and volume of uncontrolled space debris.

List of used literature

1. **Akishev K.M.** Models and methods of analysis of technological production of construction products using man-made waste, Dissertation for the degree of Candidate of Technical Sciences, Bishkek, 2021.-148C.

2. **Akishev K.M.** Influence of manufactured waste quality on the strength of empty wall stone. International Conference "Scientific Research of the SCO countries: Synergy and Integration" (Beijing, China) 23.06.2021. pp.115-121.

3. **Akishev K.M.** THE IMPACT OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES ON THE GROWTH OF ELECTRONIC DEVICE WASTE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. International scientific and Practical conference "Science, Technology and Innovation", 2022, Nur-Sultan.-pp.283-285.

4. **Akishev K.M.** Structural and functional model of the technological system of production of construction products using industrial waste. Certificate of entry of information into the state register of rights to objects protected by copyright. No.27742 dated 8.07.2022.

5. <https://merkator.org.ua/ru/spravochnik/skolko-stran-v-mire>.
6. <https://indicator.ru/label/kosmicheskij-musor>
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Starlink>
8. <https://ecosphere.press/2021/12/27/kosmicheskij-musor-kak-poyavilas-svalka-na-orbite/>
9. <https://tass.ru/opinions/11881009>
10. <https://iz.ru/1265805/olga-kolentcova/otkhody-otsiuda-kosmicheskii-musor-uberet-s-orbity-rossiiskii-sputnik-buksir>
11. <https://iki.cosmos.ru/publication/kosmicheskij-musor-fundamentalnye-i-prakticheskie-aspekty-ugrozy>

CONSTRUCTION OF THE DEVICE FOR RECYCLING PET (POLYETHYLENE TEREPHTHALATE) WASTE

Nasyrov A.

4th year student

Zhumakhan N.B.

master of technical sciences, ATU

Ilyasov E.S.

master of technical sciences, ATU

Annotation: This article describes the problems of environmental pollution with polyethylene terephthalate (PET) waste in the Republic of Kazakhstan today. Recommendations for the processing of various polymer wastes. As a solution, the design of the device for recycling PET waste is provided, the principle of the design is presented.

Keywords: PET, pollution, PLA, construction, plastic bottle, polymer,

КОНСТРУКЦИЯ УСТРОЙСТВА ДЛЯ ПЕРЕРАБОТКИ ОТХОДОВ ПЭТ (полиэтилентерефталата)

Насыров А., студент 4 курса ОП АиУ

Жумахан Н.Б., магистр технических наук, АТУ, nurzhan_14_95@mail.ru

Ильясов Э.С., магистр технических наук, АТУ

Аннотация : В данной статье описаны проблемы загрязнения окружающей среды отходами полиэтилентерефталата (ПЭТФ) в Республике Казахстан на сегодняшний день. Даны рекомендации по переработке различных полимерных отходов. В качестве решения заложена конструкция устройства переработки отходов ПЭТ, представлен принцип конструкции.

Ключевые слова: ПЭТ, загрязнение, ПЛА, конструкция, пластиковая бутылка, полимер,

ПЭТ (ПОЛИЭТИЛЕНТЕРЕФТАЛАТ) ҚАЛДЫҚТАРЫН ҚАЙТА ӨНДЕЙТІН ҚҰРЫЛҒЫНЫҢ КОНСТРУКЦИЯСЫН НЕГІЗДЕУ

Насыров А., студент 4 курса, ОП АиУ

Жумахан Н.Б., магистр технических наук, АТУ, nurzhan_14_95@mail.ru

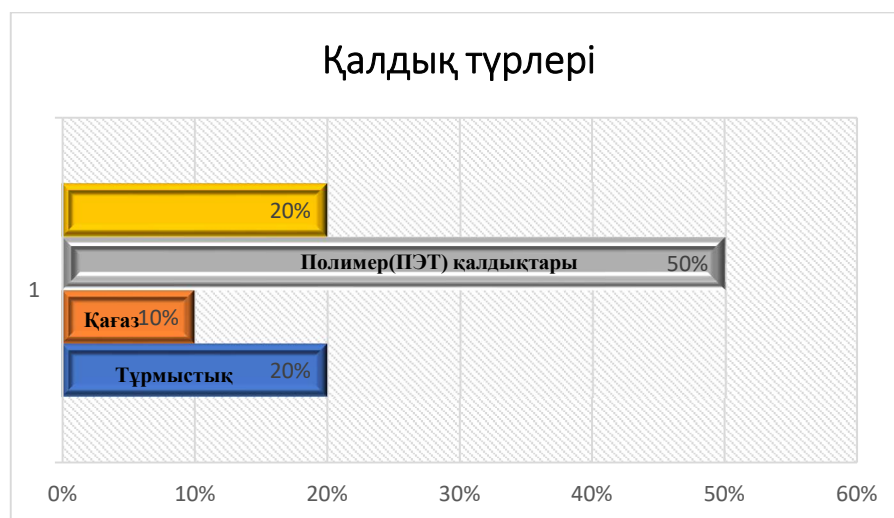
Ильясов Е.С., магистр технических наук, АТУ

Аңдатпа: Бұл мақалада ҚР бүгінгі таңдағы полиэтилентерефталат (ПЭТ) қалдықтарының қоршаған ортаны ластануы мәселелері жайлы жазылған. Полимерлердің әртүрлі қалдықтарын қайта өңдеу бойынша ұсыныстар берілген. Шешім ретінде ПЭТ) қалдықтарын қайта өңдейтін құрылғының конструкциясын негізделді. Конструкцияның жұмыс істеу принципі келтірілген.

Кілттік сөздер: ПЭТ, ластану, PLA, конструкция, Пластикалық бөтелке, полимер,

Азық-түлік пен сусынның қаптамасы ретінде қолданылатын ең көп таралған материалдардың бірі - полиэтилентерефталат (ПЭТ). Бұл оның химиялық төзімділігі, инерттілігі және тосқауылдық қасиеттерінің бірегей кешенімен түсіндіріледі. Жақсы өңдеуге қабілеттілігі бойынша, ол бірдей мақсаттағы басқа үлкен сыйымдылықты полимерлі материалдармен салыстырғанда іс жүзінде бәсекелестіктен тыс. Қазақстанда жыл сайын 1,5 миллиард пластикалық (ПЭТ) бөтелкелер шығарылады, республикада оларды өңдеумен небәрі 10 кәсіпорын айналысады. [1]

Сарапшылардың пікірінше, адам орташа есеппен жылына 250 кг тұрмыстық қалдықтарды шығарады. Адам шығаратын қалдықтар түрінің қатынасы 1 суретте көрсетілген. Жерге көмілген полигондардың аумағындағы пластмассаның қалдықтары қоршаған ортаға ондаған, тіпті жүздеген жылдар бойы зиян келтіруі мүмкін. [2]

1 сурет - Адам шығаратын қалдық түрлері

Кәдеге жаратудың балама әдісі – өртеу де қоршаған ортаға айтарлықтай зиян келтіреді, ауа мен атмосфераны көміртегі тотығымен және химиялық микроэлементтермен ластайды.

Ғаламшардың жаппай пластикалық ластануын болжайтын экологтар ғана дабыл қағады. [3]

Ең тиімді, ең бастысы, іс жүзінде экологиялық таза әдіс материалды қайта өңдеу болып табылады. Пластмасса өндірісі жыл сайын экспоненциалды түрде өсіп келеді, сондықтан пластмассаларды қайта өңдеу мәселесі үлкен қызығушылық тудырады.

Полимерлердің әртүрлі қалдықтарын қайта өңдеу – пайдаланылған пластмассадан жасалған бұйымдарды басқа өнімдерді өндіруге жарамды полимерлік шикізатқа өнеркәсіптік өңдеу болып табылады.

Пластикалық бөтелке - ескілерін 100% қайта өңдегеннен кейін жаңа бөтелкелерді алуға мүмкіндік беретін бірегей өнертабыс. Бұл бөтелкелер жаңа контейнерлер үшін шикізат болып табылатын икемді және түйіршіктелген ПЭТ материалын жасау үшін қолданылады қалдықсыз өндіріс болып есептеледі. [4]

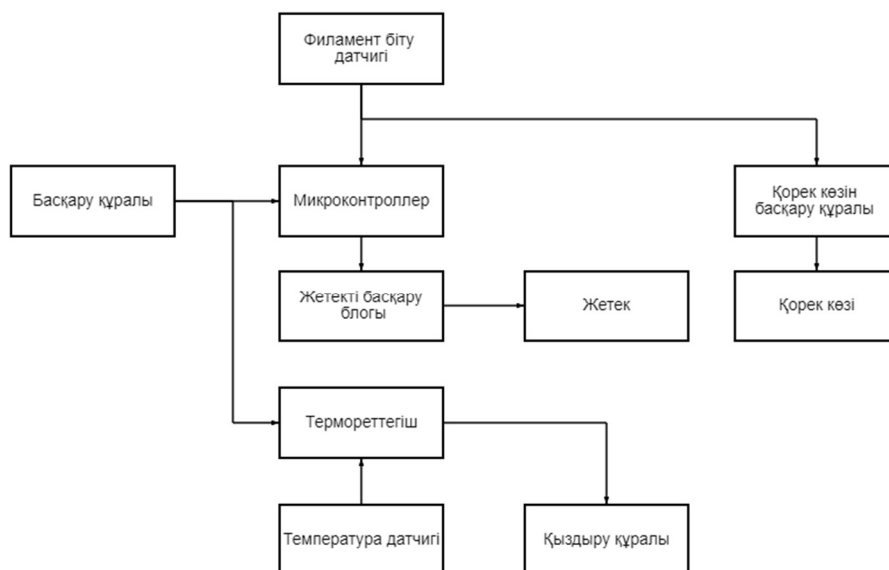
Осы мәселелерді шешу үшін біз **пэт (полиэтилентерефталат) қалдықтарын қайта өңдейтін құрылғы**ның конструкциясын ұсынамыз.

Құрылғы конструкциясы **пэт** пластикалық бөтелкелерін 3д принтерлерге арналған филаментке айналдыру үшін құрылған.

Жобаның мақсаты 3д принтерлерге арналған филамент өндіруге арналған функционалды, арзан және қарапайым құрылғыны жасау болды.

2 суретте Ұсынылған конструкция жұмыс істеу принципі сипатталған.

Конструкция: басқару құралдарынан, датчииктерден (сенсор), микроконтроллерден, термореттегіш пен қыздыру құралдарынан, жетек жүйесі мен қорек көзінен тұрады.

2 сурет- Конструкцияның жұмыс істеу принципі

Жұмыс істеу принципі

Бөтелкелер қабырғасының қалыңдығына байланысты ені 5мм – 12мм лентаға кесіледі. Таспаның шеті бұрышпен кесіледі, содан кейін ол қыздырылған жылытқыштың саптамасына түседі. ПЭТ таспасымен жұмыс істеу үшін оның температурасы +200-225 градус болуы керек. Саптаманың шығу тесігінің диаметрі 1,75 мм-ге тең, кіріс кең таспаға кіріп, пішінін өзгертуді жеңілдету үшін есептеледі. Филаменттің шетін ыстық саптама арқылы байлап созып, орау механизмімен байланыстыру керек. Бұл редукторлары мен катушкалары бар қадамдық қозғалтқыш. Таспаның жеткілікті түрде қызып, пішінін өзгерте алатындай етіп орау жылдамдығы реттеледі. Филамент катушқадан шығуға тырысады, сондықтан оны қысу қажет. Жұмыс жылдамдығы 120 метр сағатына дейін жетіуі мүмкін.

3 сурет- Конструкцияның жалпы көрінісі.

Бөтелкелерден жасалған филаменттар салыстырмалы түрде қысқа - 5-20 метр. 1,5 литр бөтелкеден шамамен 7 метр, 2 литрден шамамен 9 метр және 5 литрден шамамен 13-15 метр филамент алынады.

Көптеген кішкене бөлшектерді басып шығару үшін бұл жеткілікті, бірақ басып шығаруды бастамас бұрын, катушкаларда кемінде жүз метр кепілдендірілген пластик болған

кезде ыңғайлы. Мәселені арнайы дәнекерлеу машинасы шеше алады, оның конструкциясы әлі қарастырылуда.

PET филаменты ABS және PLA қарағанда ыстыққа төзімді және берік Одан жасалған бөлшектерді жоғары температура мен агрессивті ортада қолдануға болады. Бұл пластиктен жасалған редуكتورлар мен жеңдер өте берік және тозуға төзімді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шварц О., Эбелинг Ф.-В., Фурт Б. Переработка пластмасс. Изд.: "Профессия" Перевод с немецкого, 315 б., 2015 ж.
2. Портал индустрии переработки пластмасс [Электронный ресурс // Режим доступа: <http://www.plastics.ru>].
3. Переработка отходов пластмасс [Электронный ресурс // Режим доступа: <http://ecology-of.ru/>].
4. Журнал «Полимерные материалы» [Электронный ресурс // Режим доступа: <http://promo.polymerbranch.com>]

УДК 332.334 (574.3)

ПОСЕВНЫХ ПЛОЩАДЕЙ В СФЕРЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА. МЕСТО И ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Есимов Е. К.

к. т. н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. О. Ауэзова

Ахилбеков М. Н.

к. т. н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. О. Ауэзова

В результате проведения аграрной политики исключительно в соответствии с целями, установленными центром, возникло множество экономических и экологических проблем. От этого зависят неэффективные структурные изменения, несоблюдение плодородия земли, снижение ее мелиоративной степени и т.д. Даже судьба Аральского моря, ожидающая решения на уровне всего мира. Многие специалисты и ученые связывают эту проблему с бесцельной растратой сточных вод, что противоречит сегодняшним требованиям объектов орошения. Откровенно говоря, на наш взгляд, в Туркестанском крае недостаточно учтены возможности водных ресурсов при освоении земель, благоприятных для ведения хлопководства. Формируя хлопководство в качестве основного направления аграрного производства в государствах, расположенных в Центральной Азии, второе неучтенное обстоятельство заключается в том, что хлопок является более водоемким производством, чем другие отрасли растениеводства. Так, по расчетам международных экспертов, до 95% всех потребляемых водных ресурсов в этих странах идет на мелиоративные работы сельского хозяйства. Общая площадь орошаемых земель в государствах Центральной Азии составляет 7,2 млн га, в том числе на территории Южно-Казахстанской области-511,7 тыс. га. Это 7,1% орошаемых земель.

Видимость Республики Казахстан в состоянии равноправного государства в глубоком сообществе с развитыми странами мира наряду с сложившимися до этого периода межрегиональными проблемами требует проведения всесторонне продуманной аграрной политики, направленной на обеспечение независимости страны от продовольствия, наиболее полного и рационального использования производственной сферы основной базовой отрасли-сельского хозяйства, ее собственных ресурсов.

Независимость Республики Казахстан от сельскохозяйственной продукции означает экономическую независимость нашего государства. Следовательно, стратегическое это направление требует последовательного решения следующих задач на макроуровне:

- обеспечение полного соблюдения требований населения к потреблению продовольственной продукции за счет внутренних возможностей;
- рассмотрение оптимальных путей вывоза экономически невыгодной продукции на территории страны за счет товарообмена или валютных фондов (резервов);
- ценный фактор аграрной отрасли использование земельных ресурсов в целях производства продукции сельского хозяйства в первую очередь;

- предупреждение экологических проблем, имеющих общемировое и государственное значение, а также возникающих в ходе диверсификации сельскохозяйственного производства;
- повышение роли государства в обеспечении населения желаемыми эффективными и успешными видами труда, особенно в сельской местности, в предотвращении безработицы, вызванной влиянием структурных изменений;
- усиление государственной поддержки сельского хозяйства в практическом обеспечении экономической независимости субъектов рынка, расширение его направлений;
- формирование конкурентного рынка (рынка) труда, обеспечивающего безработицу, естественный уровень (4-5% экономически активного населения) в сельских населенных пунктах, обеспечение перехода населения на работу из сельского хозяйства в другие отрасли за счет повышения производительности труда во всех отраслях сельского хозяйства;
- социально-инфраструктурные (Внутрихозяйственные дороги, питьевая вода, детские сады, образования и здравоохранения) развитие в соответствии с уровнями развития сельских территорий.

И это при том, что аграрная отрасль является главным ориентиром, основными требованиями и задачами государственной политики на макроуровне. Так, высокоразвитые с точки зрения экономики государства мира широко используют мероприятия по взаимосвязи экономики с целью подъема на новую ступень развития. Такое увязка различных отраслей экономики создает единственно оптимальные условия для эффективного использования всех экономических механизмов, в результате чего достигается возможность снижения затрат на единицу продукции, экономного расходования труда и средств. Возьмем, к примеру, Европейский Союз, который объединяет 13 европейских государств. В договорах об организации Союза конкретно указано о проведении единой аграрной политики в сфере сельского хозяйства. Зачем создавать на территории Центральной Азии организацию такого типа, основанную на взаимной идентификации отраслей производства? На наш взгляд, такое сообщество дало бы возможность эффективно использовать, особенно для поиска положительного решения экологических проблем мирового уровня.

В настоящее время совершенствование отраслевой структуры сельского хозяйства вытекает из следующих двух направлений концепции практического обеспечения экономической независимости нашего государства:

Первое направление, удовлетворение продовольственных требований населения полностью за счет внутренних возможностей;

Второе направление - обеспечение ввоза из иностранных государств части сельскохозяйственной продукции, производство которой в местных условиях неэффективно.

Первое направление обеспечения экономической независимости, то есть обеспечение потребности в продовольствии за счет производимой нами продукции, требует стимулирования отраслевого состава сельского хозяйства, направления производства на производство продукции высокого качества, низкой стоимости, экологически чистой. Данное направление определяется путем сравнения потребности пьедесталов в продуктах питания с научно доказанными нормами потребления.

Таблица 1 степень сформированности потребности населения по основным видам продуктов питания (в расчете на год)

Наименование сельскохозяйственной продукции	Количество потребления человека в расчете на год	Объем потребления, тыс. тн.		Уровень самодостаточности		фактическая продукция, тыс. тг	% в процентах
		по нормам на научной основе	самый по нижнему потребительскому бюджету	по нормам на научной основе	самый по нижнему потребительскому бюджету		
1	2	3	4	5	6	7	8
Хлеб и хлебобулочные изделия	255,0	2744,0	3327,0	354,0	290,0	4126,6	121,9
Картофель	135,0	1035,9	1929,2	198,0	162,0	935,6	78,6
Овощи и огород	110,0	997,8	1407,0	290,0	245,0	1765,8	118,7
Рыба	7,0	95,8	105,1	112,0	102,0	54,1	51,8
Мясо и мясопродукты	64,0	824,5	860,6	215,0	208,0	88,8	11,0
Молоко и молочные продукты	328,0	3695,3	4422,9	247,0	215,0	98,6	29,1
Яйцо	190	1752,3	2901,8	198,0	152,0	2911,8	148,9
Сахар	37,0	334,2	355,2	202,1	194,6	742,5	43,3
Масло растительное	11,0	197,1	175,1	69,4	77,8	198,0	44,3

Как видно, в настоящее время потребности населения в продуктах питания полностью удовлетворены на уровне научно доказанных медицинских норм по ряду продуктов питания. Среди них мука и мучные изделия, молоко, картофель и т.п. пищевые продукты. Однако выполнение потребностей населения в продуктах питания на научном уровне не удовлетворяет.

Во-первых, потребность в особо ценных для жизни человека продуктах животного происхождения, во-вторых, сахар, растительное масло и т.д. Ряд продуктов этого ряда ввозится из иностранных государств в валютном учете.

Не удовлетворяет количество поступающих от продажи за рубеж хлопкового волокна и его полуфабрикатов, готовых к употреблению. Поэтому мы считаем, что знание затрат на приобретение недостающих в продовольственном рационе населения страны видов продуктов питания должно быть рассчитано на повышение роли производства хлопка в мировой конкуренции.

Достижение экономической независимости, в том числе удовлетворение спроса на продукты питания за счет внутренних возможностей, напрямую связано, в первую очередь, с достижением независимости зерна.

Один тн на душу населения страны для достижения полной независимости зерна, как это вытекает из практики государств мира, необходимо производить зерно. Именно зерновые продукты, произведенные в таком объеме, позволяют полностью обеспечить комбикормовое содержание всех нужд населения, животноводство. Устойчивость растениеводства играет важную роль в тщательном решении проблемы независимости зерна. Для этого необходимо соблюдать интенсивное направление, повышать урожайность сельскохозяйственных культур на основе повышения культуры земледелия. В настоящее время средний уровень урожайности на посевах зерновых очень низок.

Актуальность повышения продуктивности растениеводства за счет внедрения в производство результатов научно-технического прогресса объясняется следующими особенностями:

- ограниченность по объему земель в целом, в том числе особо полезных для сельского хозяйства;
- группировка ресурсов сточных вод;
- возможность увеличения объема откачанных земель за счет инвестиций;
- процесс роста численности населения в области высокими темпами.

Тот факт, что он находится на высоком уровне внутри государств мира, свидетельствует о повышении эффективности использования из мест, где есть единственный способ решения проблемы экономической независимости. В настоящее время все посевные площади по области составляют 1158,4 тыс. га, распределение их по посевным турам следующее.

Таблица 2 Структура сельскохозяйственных земель в Туркестанской области

Состав сельскохозяйственных земель	Всего, тыс. доля га	В общем объеме земель, % доля	В объеме земель, полезных для сельского хозяйства, %
1	2	3	4
Пашня	2107,2	8,9	10,1
Многолетнее возделывание	26,5	0,2	-
Целинные земли	112,0	0,9	1,0
Луга	176,9	1,4	1,6
Пастбища	9545,9	77,1	87,0
Все сельскохозяйственные угодья	10968,5	88,6	100,0
Придомовые земли	24,7	0,2	-
Леса	458,0	3,7	-
Земли государственного фонда	105,8	0,9	-
Прочие земли	818,9	6,7	-
Всего	12375,9	100,0	-

Значительное влияние на экономику региона оказывают тенденции развития сельского хозяйства в целом. Всем известно, что в условиях развития рыночных отношений

повышение эффективности проводимой реформы во многом зависит от гармоничного и правильного использования экономических механизмов. Поэтому при достаточных производительных усилиях и современных экономических требованиях к ведению хозяйствования, в отличие от того, что на предприятиях имеются основные экономические достижения, правильное использование земли может укрепляться обслуживанием народного хозяйства.

На 1 января 2020 года в области функционируют около 77930 коллективов различных форм собственности. Среднегодовая численность работников всех отраслей составила 7175,7 тыс. человек, из них в сельскохозяйственном производстве трудилось 19,0 тыс. человек.

Площадь земель, используемых в сельскохозяйственном производстве, составляет около 21,7 тыс. га, в том числе на откачанной части около 2107,2 тыс. га-более 700 тыс. га орошаемых земель. Как показано в таблице 2 выше, в этом регионе 458 тыс. га, или 3,7% от общей площади земель составляют лесные массивы, 6,7% составляют горные рельефы, которые в основном непригодны для сельскохозяйственного использования, так как горные рельефы с крупными грянями и глубокими долинами.

Также на большей части этих земель почти нет плодородного слоя. Только некоторые участки можно использовать для выпаса скота. Такая ситуация свидетельствует о том, что экономическая оценка земель в настоящее и будущее время является серьезной проблемой. Потому что нет оснований активно вовлекать такие земли в сельскохозяйственное производство.

Однако в результате мероприятий, проведенных государством в ходе реформирования сельского хозяйства, в последние годы наблюдаются некоторые позитивные изменения и в структуре земельного фонда, и отмечается, что динамика развития сельского хозяйства достигла большой динамики. (Таблица 3)

В республике одним из регионов, отличающихся социально-экономическими показателями, является Южно-Казахстанская (Туркестанская) область, сформированная в составе страны в 1932г (2018г). Его мощные производительные силы, экономически активное население города и села, полезные ископаемые и земельные богатства в 2015 г. валовая продукция, произведенная на укрупненных промышленных предприятиях (в текущих ценах), составила 234,1 млрд. долл. тенге, из которых около 85% приходится на сектор добычи и распределения газа и воды на долю обрабатывающей промышленности, равный 9,9%, остальное или, 7,5% занимает добыча полезных ископаемых.

Такое стратегическое направление экономики области является позитивным, обусловленным требованиями сельского хозяйства, особенно его приоритетных отраслей, к более полному удовлетворению потребностей населения в продовольствии, адаптации сельских товаропроизводителей к требованиям внешнего рынка, повышению их международной конкурентоспособности.

В настоящее время 47% всей продукции сельского хозяйства производится в крестьянских (фермерских) хозяйствах, 44%-в подсобных хозяйствах населения (приусадебных), всего 11%-на сельскохозяйственных предприятиях. Следовательно, перспективы сельского хозяйства области по растениеводству - полностью в ведении крестьянских хозяйств, основанных на частной собственности, а в производстве животноводческой продукции - личных подсобных хозяйств населения.

За период 2012-2015 гг. количество крестьянских (фермерских) хозяйств области увеличилось с 46,7 тыс. до 57,3 тыс., то есть на 22%. Посевные площади увеличены с 277,5 тыс. га до 386 тыс. га, то есть на 27%.

85% от общей территории Казахстана составляют осушенные и недостаточно влажные угодья. В этих условиях решающую роль играет формирование системы

искусственного орошения для реализации качества гарантированного производства продукции из сельскохозяйственных культур и использования земельного фонда. В связи с этим в Южно-Казахстанской области более 700 тыс. га земель сельскохозяйственного назначения.

На таких пахотных землях расположены зерновые, хлопковые, картофельные, овощные, садовые поля. Это можно увидеть в показателях таблицы ниже.

Таблица 3 структура орошаемых земель Туркестанской области (тыс. га)

Показатели	1995	2010	2014	2017	2019	2020
1	2	3	4	5	6	7
Орошаемая посевная площадь	565,8	561,4	590,5	656,7	742,1	775,7
В том числе по основным культурам						
- кукуруза на зерно	19,2	20,5	15,5	24,7	22,7	17,7
- кормовые культуры	351,5	204,8	205,2	215,7	182,6	178,5
- картофель, бахчевые, овощные культуры	30,2	46,9	48,5	53,7	51,8	51,3
- рис	13,6	3,6	1,2	3,6	2,0	1,8
- технические культуры	114,6	164,2	196,3	185,6	213,5	235,1
В том числе:	109,7	153,3	184,5	17,03	199,4	223,1
- посевы хлопка						
- Виноград	28,7	17,5	18,6	19,4	21,0	21,3
- Прочие	26,1	15,7	16,1	15,7	14,9	14,6
- Неиспользуемые земли	12,8	-	14,66	13,3	12,2	10,4

Из данных таблицы видно, что за последние 4-5 лет площадь орошаемой пашни претерпела большие изменения по сравнению с 1995 годом. Это увеличение к 1995 году в 2010 году на 204,4 тыс. га, в 2014 году на 178,7 тыс. га, в 2017 году на 162,7 тыс. га.

Список использованной литературы:

1. М. А. Гендельман, Ж. К. Кырыкбаев научные основы землеустройства. Учебник, Акмола, 1995г.
2. Кырыкбаев Ж. К. межхозяйственное землеустройство. Учебник, Акмола, 1995г.
3. Нургазиев М. Б. проблемы совершенствования экономических отношений в хлопководстве Казахстана. Монография, Алматы, 2007г.
4. Есимов Е. К., Кенжибаева Г. С., Толеш А. Б. устройство сельскохозяйственных угодий. Учебное пособие, Шымкент, 2015 г.
5. Волков С. Н. Землеустроительное проектирование. Учебник, Москва, 1998г.
6. Волков С. Н. Землеустройство. Учебник, том 1. Москва, 2002г.

UDK 30.19.29

IRSTI 65.13.25

SCIENTIFIC SUBSTANTIATION OF WALNUT SHELL DEFORMATIONS

N. Tasbolatova

4th year student of the specialty "TME", Almaty technological university, Kazakhstan

N.K. Mustambaev

Lecturer, Almaty technological university, Kazakhstan

A.E. Kairbayeva

PhD, Almaty technological university, Kazakhstan

050060, Almaty, st. Tole Bi, 100

This article discusses the problem of industrial processing of nuts by separating the shell from the kernel. Existing devices for destruction of the shell of nuts carry out destruction by 70-80%, and about 20% of the peeled kernels come out after machine destruction of the shell damaged.

To solve this problem, it is necessary to develop a machine design that would meet the requirements of modern progressive technology for processing products.

Therefore, this article discusses the theory and analytical work devoted to the problematic issue of walnut processing. The article presents the physical and mechanical characteristics of the walnut.

In the process of designing equipment for cracking walnuts, it is necessary to have an idea of the strength of the walnut and the load and load point sufficient for cracking. Therefore, the physical and mechanical characteristics of walnut fruits produced in Kazakhstan are considered. The chemical composition of the nut has also been studied.

This article discusses world experience, research, proposals for cracking walnut shells. The data on the Republic of Kazakhstan on the areas of walnut are given. The research of foreign scientists, methods for developing machines for peeling walnuts from shells are presented.

Keywords: Walnut, kernel, cracking, shell, rushanka, processing, physical and mechanical characteristics.

Koyuncu took for research nuts collected in the 2002 season, which were dried in a drying chamber with an air conditioning system operating at a temperature of 30 ± 1 °C and a relative humidity of 50% (Koyuncuetal, 2003). As a result, the moisture content of the shell was 10-5% (by weight) with a standard deviation of 0-4. The moisture content of the shell (taken from 10 nuts) was determined using an oven set at 105 ± 1 °C for 24 hours (three repetitions). During the tests, the dried nuts were stored at 0 °C and a relative humidity of 60-65% in plastic bags (waterproof). Before the cracking test, the nuts were examined visually, and those that had damaged shells were thrown away.

The samples were compressed, loaded by the Instron test machine, until the shell rupture began. During this experiment, the tensile strength, specific deformation, required energy and power to rupture the shell, in walnut moisture levels of 9, 21 and 27% (wb), loading rates of 50, 200 and 500 mm min⁻¹ and 3 main compression directions, namely length (X), seam (Z) and width (Y). The results of this experiment showed that the highest values of force, energy, and power

required to rupture a walnut occur when the force is applied in the direction of the length of the fruit, and the lowest of these values is required at any width or seam line.

The specific deformation of the walnut shell increased with increasing loading speed, regardless of its moisture content and loading direction. In addition, the moisture content of the nut shell increased the specific deformation by 21% moisture, but did not cause further changes at a higher level of 27% moisture. However, the strain values (specific strain) were the same in all loading positions. Increasing the loading speed, while increasing the required energy and breaking capacity, reduced the breaking strength. In addition, at higher loading speeds (about 500 mm min⁻¹), the specific deformation increased, indicating greater flexibility of the walnut shell. The flexible shell can protect the fruit from fracture during walnut cracking [15].

Walnuts with a moisture content of 6% (wet base) Borghei et al. ((2000) reported that the power of cracking and deformation of the walnuts ranged from 110 to 800 N and from 0.01 to 0,045 mm / mm. the Study also showed that the large walnuts require a greater force cracking and experience a greater deformation than small walnuts [16].

According to a study by Tang et al, a complete walnut rupture occurs when a force is applied from 4 points around the walnut shell.

Analysis of scientific and technical information showed that the study of the properties of walnut shells and walnut kernel parameters, and their changes due to various influences is not studied as widely and deeply. It is important to study the changes in the characteristics and properties of the nut and its kernel from various influences and bring to a single system. The study of nuts of domestic production is relevant because plantations of walnuts in Turkestan region are planted, production of nuts of this area covers domestic market of nuts, also there is a share of the imported production from Uzbekistan and the neighboring countries.

Thus, the analysis of the sources of scientific and technical information concluded that the development of splitting methods and equipment is relevant not only for Kazakhstan.

Table 1-physical characteristics of walnut fruits produced in Kazakhstan

Characteristics	Nuclear	Nut
Length L, mm	30,87-40,00	38,5-51,2
Width W, mm	23,76-30,03	31,1-36,3
Thickness T, mm	20,62-26,1	30,9-36,3
Mass, gr	4,6-8,69	10,01-16,2
Average diameter (Dg), mm	24,9-26,7	33,5-37,9
Sphericity, %	80,2-86,9	84,5-90,87

In the process of designing equipment for splitting walnuts need to have an idea of the strength of the nut and sufficient to split the load and the loading point. The results of the first studies are summarized in table 2.

Table 2-Mechanical characteristics of walnut

Characteristics	In length	In width	Diagonally
Deformation, mm	1,52±0,01	1,26±0,01	0,74±0,01
Power,N	227,5	185,1	149,8
Hardness, N / mm	151,3	145,3	207,5
The extraction quality of the kernel, %	99	95	95

Conclusion

The study of changes in the characteristics and properties of the nut and its kernel from various influences and reduction to a single system is significant.

When analyzing the process of fruit destruction, it is necessary to take into account its physical and mechanical properties, which it is advisable to generalize by creating a model of plant material, which makes it possible to reflect such fundamental properties of the material as elasticity, viscosity and plasticity.

In rheology, for the mathematical description of the mechanical properties of a material, combinations of elements have been developed that reflect these properties with sufficient accuracy.

Much attention is paid to the study of modern methods and techniques. The data for the Republic of Kazakhstan by walnut areas are given. The research of foreign scientists is presented. The analysis of scientific and technical information has been carried out.

References

1. Малис А.Я., Демидов А.Р. Машины для очистки зернавоздушным потоком. – М.: Машгиз, 1962. – 175 с.
2. Новый справочник химика и технолога. Сырье и продукты промышленности органических и неорганических веществ. Ч. II. — СПб.:АНОНПО «Профессионал»,2005,2007. — 1142 с.

Transliteration

1. Shellard J.E. Aerodynamic properties of threshed wheat materials / J.E. Shellard, R.H. Macmillan. Journal of Agricultural Engineering Research. 1978, vol. 23.-P. 273-281.
2. Gorial B.Y. Aerodynamic Properties of Grain / B.Y. Gorial, J.R. Ocallaghan // Straw Materials. Journal of Agricultural Engineering Research. 1990, vol. 46, № 1. - p. 275-290.
3. Garret R.E. Aerodynamic Drag of Farm Grains / R.E. Garret, D.B. Brooker. Transaction of the ASAE. 1965, vol. 8, №1. - P. 49-52.
4. Ali Mansouri, Amir HosseinMirzabe, Ahmad Ráufi, Physical properties and mathematical modeling of melon (*Cucumismelo L.*) seeds and kernels, Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences,Volume 16, Issue 3,2017,Pages 218-226,ISSN 1658-077X, <https://doi.org/10.1016/j.jssas.2015.07.001>.
5. Ali Mansouri, Amir HosseinMirzabe, Ahmad Ráufi, Physical properties and mathematical modeling of walnuts (*Cucumismelo L.*) seeds and kernels,Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences,Volume 16, Issue 3,2017,Pages 218-226,ISSN 1658-077X,<https://doi.org/10.1016/j.jssas.2015.07.001>.
6. Davies, R. M. (2010). Engineering properties of three varieties of walnuts as potentials for development of melon processing machines. *AdvanceJournalofFoodScienceandTechnology*, 2, 63–66. [\[GoogleScholar\]](#)
7. Koocheki, A., Razavi, S. M. A., Milani, E., Moghadam, T. M., Abedini, M., Alamatyian, S., &Izadkhah, S. (2007). Physical properties of walnuts as a function of moisture content and variety. *International Agrophysics*, 21, 349–359. [\[GoogleScholar\]](#)
8. Abu – Shieshaa R., Kholief R., and EL – Meseery A. A., (2007), A study of some physical and mechanical properties of walnuts, *MisrJ.Ag. Eng.*, 24(3):575 – 592
9. Ogunwa, K.I., Ofodile, S. and Achugasim, O., 2015. Feasibility Study of walnuts as a Source of Biodiesel. *JournalofPowerandEnergyEngineering*, 3(08), p.24.
10. Mbah, G.O., Amulu, N.F., Eng, M. and Onyiah, M.I., Effects of Process Parameters on the Yield of Oil from walnuts (*Colocynthiscitrullus*).
11. P. Górnaś, A. Soliven, D. SeglinņaSeed oils recovered from industrial fruit by-products are a rich source of tocopherols and tocotrienols: rapid separation of $\alpha/\beta/\gamma/\delta$ homologues by RP-

HPLC/FLD, Eur. J. Lipid Sci. Technol., 117 (6) (2015), pp. 773-777, DOI: 10.1002/ejlt.201400566

12. FAOSTAT, 2015. FAO Statistical Database. <http://www.fao.org>.
13. A. Zeb Phenolic profile and antioxidant activity of walnuts (*Cucumismelo* L.) seeds from Pakistan : Foods, 5 (2016), pp. 67-74
14. Sana Mallek-Ayadi, Neila Bahloul, Nabil Kechaou, Chemical composition and bioactive compounds of *Cucumismelo* L. walnuts: Potential source for new trends of plant oils, Process Safety and Environmental Protection, Volume 113, 2018, Pages 68-77, ISSN 0957-5820, <https://doi.org/10.1016/j.psep.2017.09.016>.

Pedagogical Sciences

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ОБУЧАЮЩИХСЯ

Назарова Меруерт Гинаяткызы

Магистр пед.наук.,ст. преподаватель кафедры русского языка и литературы

им.Г.А.Мейрамова Карагандинского университета им.Е.А.Букедова Назарова М.Г.

Ключевые слова: студент, творческие способности, знания, образование, эффективность учебного процесса.

Аннотация. В данной статье рассмотрено, что такое творчество и как развивать творческие способности у студентов на занятиях по русскому языку. Сегодня действующие программы и УМК уже во многом подготовлены к реализации требований стандарта. Студенты выполняют практические работы и опыты, в том числе исследовательского характера, различные творческие задания.

Авторы рассказывают о методах и приемах развития творческих способностей у студентов вуза.

В нашем современном мире человеку необходимо уметь принимать нестандартные решения, творчески мыслить.

В период бурного научно-технического развития, быстрого роста научных знаний и их широкого применения в производстве, одной из главных задач обучения становится развитие творческого мышления, познавательных способностей студентов, умение самостоятельно пополнять знания. Решение этой задачи органически связано с активизацией обучения, с разработкой систем методов и приемов обучения, направленных на формирование познавательной активности студентов, усвоения ими учебного материала, развитие интеллектуальных способностей студентов и умение работать с современной техникой. Развитие содержания и организация процесса обучения должны осуществляться на основе деятельностного подхода и гуманизации процесса обучения. Это, помимо прочего, означает, что в методике должен быть осуществлен кардинальный переход от информационно-разъяснительного подхода, ориентированного на передачу готовых знаний, к деятельному подходу, направленного не только на усвоение знаний, но и на способы этого усвоения, на образцы и способы мышления и деятельности, на развитие познавательных сил и творческих способностей студентов, на развитие и воспитание так называемого "планетарного мышления". Ведь деятельность является основным фактором развития и самоопределения личности".

Задача педагога состоит не только в том, чтобы дать обучающимся как можно более глубокие знания по преподаваемой дисциплине, но и развить творческие способности каждого студента. То есть раскрыть в студентах качества, лежащие в основе творческого мышления, сформировать умение управлять процессами творчества: фантазированием, пониманием закономерностей, решением сложных проблемных ситуаций.

Современное общество предъявляет своим гражданам требование овладения навыками творческого мышления. Творчество перестает быть уделом единиц. Вуз должен прореагировать на эти изменяющиеся условия. Развитие творческих способностей обучающихся и воспитание активной личности – первостепенная задача современного вуза.

Сложившаяся познавательная активность студентов является необходимым, но не достаточным условием развития личности. Вторым важным условием эффективности учебного процесса и развития у студентов творческих способностей является самостоятельная работа.

На современном этапе развития образования происходит значительное повышение роли самостоятельной работы студентов. Связано это с известными причинами:

- а) большим потоком информации;
- б) коротким промежутком времени, которое дается на освоение этой информации;
- в) уменьшением количества учебных часов по физике, что приводит к сокращению учебных программ.

В связи с этим комиссия технологических дисциплин работает над тем, чтобы студенты научились самостоятельно работать, систематически обновлять свои знания, ориентироваться в потоке научной информации. Дифференциация изучения дисциплин дает возможность систематически привлекать студентов к самостоятельной познавательной деятельности на разных этапах обучения.

Вся система работы по изучению дисциплин направляется на формирование у студентов умения самостоятельно ставить проблемы, решать их, искать пути практического применения полученных результатов.

Сегодня студенты получают информацию из разных источников. При обучении необходимо создавать такие условия, чтобы у студентов возникала личная заинтересованность в получении знаний, независимо от того, кем они станут в будущем. Важно не только "передать знание", а научить учиться. Именно этому способствует организация самостоятельной работы студентов в процессе обучения. Самостоятельно полученные знания сами ценные, потому что они воспринимаются сознательно с самого начала, при этом не имеет значения, что все это происходит со скрытой помощью учителя. Каждый учитель должен стимулировать студентов самостоятельно и настойчиво познавать явления и законы, чтобы они смогли в будущем анализировать мир через призму своих знаний.

Самостоятельная работа имеет еще одну важную учебно-воспитательную функцию - она помогает развить у студентов способности, интерес к будущей профессии. Без самостоятельной работы студентов трудно поддерживать интерес к изучению предметов.

Самостоятельность, как характеристика деятельности студентов в определенной учебной ситуации представляет собой способность достигать цель деятельности без внешней помощи. Специфичность такой формы деятельности заключается в сближении психологии мышления и психологии обучения.

Организация самостоятельной работы студентов должна соответствовать следующим основным методическим и дидактическим требованиям:

- 1) посильность самостоятельной работы для студентов;
- 2) соблюдение принципа о сознании при ее выполнении;
- 3) организация самостоятельной работы по определенной схеме;
- 4) подготовка студентов к выполнению самостоятельной работы:
 - четкое инструктирование студентов о целях и задач работы,
 - предоставление студентам теоретической базы, необходимой для начала самостоятельной работы (для этого применяется лекционная форма обучения),
 - вооружение их необходимыми навыками для ее выполнения,
 - постановка перед студентами задач, решение которых требует умственных усилий;
- 5) непосредственное наблюдение преподавателем за выполнением самостоятельной работы, предоставление студентам помощи в случае необходимости;
- б) привитие студенту навыков самоконтроля во время работы;

7) осуществление индивидуального подхода к студентам в процессе организации самостоятельной работы.

Очевидно, что эффективность самостоятельной работы зависит от опыта преподавателя, максимально четкой организации и контроля, рационального планирования времени и соответственно материально-технического обеспечения учебного процесса.

Примером выполнения самостоятельной работы может быть составление поэтапных схем приготовления блюд, подборка рецептур блюд национальных кухонь, с учетом особенностей питания, подготовка презентаций, видео.

Понятно, что все навыки, которые сформируются у студента во время самостоятельной работы, знания, которые он получит, творческие способности, которые он разовьет, помогут ему во время учебы в вузе.

Известно, что важным средством формирования интеллектуально развитой личности является творческие задачи. Это неординарные задачи, в которых сформулированы определенное требование, что выполняется на основе знания законов, но отсутствуют прямые или косвенные указания на те явления, закономерностями которых следует воспользоваться для решения этих задач.

Предлагается в решении творческой задачи выделять две основные фазы:

- 1) фазу интуитивного поиска и получения интуитивного эффекта, интуитивного решения
- 2) фазу его вербализации, формализации.

Результаты любой деятельности, в том числе и деятельности, подчиненной решению творческой задачи, не всегда совпадают с поставленными целями. С одной стороны, какая цель может быть не достигнута или достигнута частично. С другой стороны, в ходе деятельности могут быть получены непредсказуемые, дополнительные ее результаты. Причем эти дополнительные результаты деятельности могут быть как желательными так и нет. В связи с этим, при анализе деятельности необходимо одновременно учитывать прямой ее продукт и побочный.

Под прямым продуктом деятельности следует понимать такой результат деятельности, который отвечает осознаваемые цели субъекта решает задачу. Побочный продукт возникает не вследствие тех действий субъекта, прямо соответствуют поставленным целям, а как бы вне их. Вполне закономерно, что субъект при решении творческой задачи сначала использует сознательно организованный опыт. Как правило, этого опыта для решения творческой задачи недостаточно (если бы это было не так, то эта задача для данного субъекта уже не была бы творческой). Это приводит к необходимости получения новых знаний. В ходе конкретной деятельности возникает другой опыт - неосознаваемый. Иногда он и включает в себя ключ к решению творческой задачи. Неосознаваемый опыт, и проявляется в удобный момент в виде неожиданной "подсказки", которая приводит к интуитивному решению. Использование побочного продукта позволяет субъекту решения творческой задачи подниматься по ступенькам структурных уровней психологического механизма творчества.

Знаковые модели побочных продуктов на низком уровне данного механизма не функционируют вообще. Побочный продукт формируется только при опоре на предметы-оригиналы. Процесс создания побочного продукта не осознается. Оценка эффективности использования такого продукта осуществляется только на эмоциональном уровне.

Далее побочный продукт проникает во внутренний план действий, где уже все становится осознанным и может быть выраженным в виде знаковых моделей. На третьем уровне в внутреннего плана действий проникает и способ, который соответствует эффекту использования побочного продукта. В контроль и оценка включается воображение. Побочный продукт превращается в прямой. Контроль и оценка со временем становятся

полностью логичными. Решение уже опирается на логический анализ и синтез структуры задачи.

На основании вышеизложенного можно сделать вывод относительно того, что доминирующим в процессе творчества является психологический (интуитивный), а логической составляющей этого процесса придается второстепенное, обслуживающее место. На самом деле это не совсем так. Логический компонент является чрезвычайно важным звеном в процессе творчества. Формализованный результат интуитивного решения предыдущей задачи может выступать как способ решения следующей задачи. Результаты эксперимента позволяют утверждать, что на первом этапе решения новой задачи субъектом всегда сначала делаются попытки по использованию продукта, полученного при решении предыдущих задач. Полученный ранее результат решения задачи уже может выступать как возможный способ решения следующей задачи.

Основной учебной литературой в вузе являются учебники и учебные пособия, содержащие много полезных упражнений и задач. Решая их, студенты могут закрепить свои знания и приобрести определенные навыки. Однако большинство таких задач, к сожалению, требуют формального решения, что со временем приводит к снижению интереса к изучению предмета.

Как предотвратить это? Известно, что есть разные пути развития познавательного интереса студентов. Один из них - формирование умения студентов находить задачи вокруг себя: в быту, на практике, повседневной жизни, кинофильмах и т.д.

Методика обучения решению задач является неотъемлемой частью дидактики различных предметов.

Методы, с помощью которых человек приходит к ярким идеям, не выяснены, но общепризнанно, что в этом процессе используются аналогии, ассоциации, стрессы.

Метод проб и ошибок заключается в том, что студент, сталкиваясь с проблемой, ищет ее решения, перебирая различные варианты, сравнивает их, пробует, ошибается, находит или не находит решения. Реализация этого метода требует много времени, а ошибки могут обходиться слишком дорого. Поэтому метод применяется только для простых задач. К методу проб и ошибок относятся и другие систематизированы приемы решения задач.

Методы психологической активизации творчества позволяют избежать инерционности метода проб и ошибок. Инерция мышления - серьезный барьер в поиске нового, ограничивает сферу поиска решения, ассоциативные способности, творческие возможности. Рассмотрим некоторые методы из этой группы.

Метод "мозгового штурма" основывается на принципе отделить процессы генерирования и оценки идей. Психологически ученик не склонен к критике своих идей и, опасаясь оценки идей, может сдержать их рождения. Во избежание этого группе студентов, склонных генерировать идеи, ставят проблему и создают необходимые условия. Высказанные идеи фиксируются для доработки.

Суть приема заключается в следующем. Студентам предлагается конкретная задача или задачи. Как правило, задачу можно решить несколькими разными способами, задача может быть выполнена несколькими приемами. Студентов знакомят с методом выполнения задания "мозговым штурмом".

При организации "мозгового штурма" широко используют игровые моменты с учетом возрастных особенностей студентов. Можно, например, обсуждение проводить в форме заседания экспертного бюро, патентной комиссии, совета директоров, в котором могут принимать участие все студенты. Удачные ответы должны поощряться оценкам, призами и тому подобное.

Решение задач может быть не чисто по одной дисциплине, они могут быть заимствованные из других наук. Междисциплинарные связи обуславливают глубину

мышления и широту знаний студента. Интересно решать одну и ту же задачу в начале изучения курса и на старших курсах обучения, что дает возможность оценить исследования студентов.

Метод синектики. В применении к процессу обучения может представлять собой мозговую атаку, что выполняется сильными студентами. При этом конструктивная критика допустима. Особенность метода заключается в том, что, студенты решают проблему приемами, которые основываются на различных видах аналогии. Используя только начальную информацию, они действуют по данной замкнутой схеме, проводя анализ, синтез и оценку, пока не будет найдено лучшее из возможных решений.

Метод фокальных объектов состоит в том, что объект, который рассматривается, держат в фокусе внимания и наделяют его свойствами других объектов, которые не имеют ничего общего с ним. При этом могут возникать необычные комбинации, которые затем развивают способом свободных ассоциаций. Таким образом, метод позволяет взглянуть на объект под необычным углом.

Методы аналогий. Решение задач часто происходит по аналогии и это можно с успехом применять для стимулирования новых идей. Создание нового может быть подсказано аналогичными ситуациями, которые случаются в других областях знаний. Разновидностями метода аналогий является эмпатия, то есть личная аналогия и метод эвристических приемов.

Метод контрольных вопросов. Корректная постановка проблемы или правильно и точно сформулирован вопрос позволяет поиск решения или ответа сделать более эффективным. Сущность метода заключается в том, что ученик отвечает на контрольные вопросы по списку. Рассматривая свою проблему в связи с этими вопросами, он может получить или наткнуться на вариант ее решения.

Алгоритм решения творческих задач представляет собой комплексную программу алгоритмического типа, основанной на законах развития систем и предназначена для анализа и решения творческих задач. Основой алгоритма является программа последовательных операций по анализу поставленной задачи и преобразования его в четкую схему. Анализ схемы приводит к выявлению противоречия, а ее устранение дает решения поставленной задачи.

Для развития творческого мышления, самостоятельности, инициативы, смекалки целесообразно использовать не только задачи, предложенные учебно-методической литературой, но и составлены студентами самостоятельно под контролем преподавателя.

В системе творческих задач, особое место занимают изобретательские задачи. Однако такие задачи недостаточно представлены в учебно-методической литературе для преподавателей. Но мысль о необходимости их рассмотрения при изучении некоторых предметов для развития творческих способностей студентов высказывалась неоднократно.

Творческие задачи, в которых необходимо воплотить идею в конструкции, назовем конструкторскими. Вообще грань между понятиями "изобретательская задача" и "конструкторская задача" является условным. "Обнаруженные" студентами конструкции не всегда даже практически осуществляемые, поскольку студенты не имеют достаточной подготовки и не учитывают значительное количество побочных явлений. Но такие задачи очень полезны, поскольку позволяют студентам почувствовать себя конструктором, учат критическому мышлению.

Среди задач, развивающих творческие способности студентов, наиболее распространенными являются исследовательские задачи. Практически во всех учебно-методических пособиях и сборниках задач можно найти такие задачи, в которых необходимо на абстрактном или конкретном уровне оценить результаты, доказать законы, объяснить явления или процессы, которые происходят. Исследовательские задачи довольно часто применяют в процессе учебной деятельности. Эти задачи способствуют активизации

познавательной деятельности студентов, позволяют создавать игровые ситуации на уроках и после них.

Четко разграничить изобретательские, конструкторские и исследовательские задачи сложно, так как довольно часто они являются комбинированными. Исследовательские задачи в большинстве случаев используют на завершающем этапе получения знаний - этапе закрепления.

Исследовательские творческие задачи помогают лучше диагностировать способности студентов, выявлять одаренных, которые проявляют интерес к предмету и всячески способствуют развитию этого интереса.

Проверка и анализ решения задачи. Этот этап важен в плане выработки критического отношения к результатам своей работы. Проверку правильности развязки можно сделать, решив задачу другим способом. Это позволит также с разных сторон осмыслить процессы и явления, описанные в задаче.

Процесс формулирования и решения задачи можно сделать творческим, каждый раз открывая и исследуя вместе со студентами-то новое, необычное, возбуждая их воображение и интерес к окружающему миру, развивая конвергентное и дивергентное мышление.

Если еще в вузе студент овладеет различными методами решения творческих задач, то это непременно поможет ему при обучении в вузе, ведь освоенные приемы и методы можно применять к различным наукам.

Студенты вуза должны заниматься научной работой. Выбор направления исследования в большей степени определяется профилем обучения.

Вместе с преподавателем-руководителем студент определяется в теме своей работы, причем тему исследования может предложить преподаватель, студент, а иногда даже сама жизнь, практика. Особенно ценными оказываются работы, над которыми студенты работают несколько лет, постепенно углубляясь в проблему, открывая для себя новые факты, ранее недоступные для понимания.

Определившись в теме, ученик начинает поиск соответствующей литературы. Опыт показывает, что подавляющее большинство студентов, даже старшекурсников, не умеет обрабатывать информацию, записывать ее языком, доступным для широкого круга слушателей. Некоторые, наоборот, не утруждая себя, перепечатывают из соответствующих компьютерных файлов уже готовые рефераты. Преподаватель должен иметь это в виду, чтобы не превратить научно-исследовательскую работу на тяжкую повинность или несерьезное дело. Тем более, что сама эта работа по своему назначению должна содержать элементы собственного исследования: приготовление блюда, собственного эксперимента, компьютерного оформления полученных результатов и тому подобное.

Следующим этапом является составление плана работы, написание теоретической части, выполнения эксперимента. После этого начинается этап защиты. Надо заметить, что защита работы и реферативный доклад совсем не одно и то же. Докладчику задают вопросы, иногда даже каверзные. Студенты аудитории при этом выступают в роли рецензентов, что более сложно, чем освоение. Такая форма защиты формирует четкость, связность, скорость мышления, а кроме того, такие качества личности, как умение вести дискуссию, отстаивать свое мнение, уверенность в себе.

Итогом научной деятельности студента является оценка. Это может быть балл, преподаватель ему выставит в журнале, а может быть чувство уважения со стороны других студентов, и, наконец, отличие, полученная на конкурсе-защите. Но можно выразить оценкой все те умения, которые приобрел студент, занимаясь своей научной проблемой? Он получил навыки работы с научной литературой, планирование своей исследовательской работы, научился выдвигать проблемы, готовить и проводить эксперимент, защищать свое мнение, строить систему доказательств. Говоря иначе, совершил важный шаг в своем

интеллектуальном развитии. Да и воспитательный эффект таких работ очень высокий. Студент получает толчок, ощущение успеха, а, как известно, успех порождает вдохновение.

Все, что включает в себя научно-исследовательская работа студентов, это несомненное основание для успешной работы по написанию рефератов, курсовых, дипломов в вузе.

Динамизм, присущий современному развитию цивилизации, рост социальной роли личности, гуманизация и демократизация общества, интеллектуализация труда, быстрая смена техники и технологии во всем мире - все это обуславливает необходимость преобразования образовательной системы.

В условиях радикальных реформ образования на первый план выступает формирование не только традиционных знаний, умений и навыков, но и развитие мышления, творческих способностей, исследовательских навыков.

1. Большинство методистов указывают на то, что использование на уроках творческих задач позволяет не только повысить уровень знаний студентов за счет активизации их учебно-познавательной деятельности, но и способствует развитию их творческих способностей. Возможность и целесообразность использования творческих задач на уроках подтверждается педагогической практикой. Правильный подбор и методика постановки таких задач предоставляет учебном занятию естественности и совершенства. Результатами выполняемых исследований, имеет место при решении такого типа задач, становится новый для субъектов обучения и развития идеальный продукт в виде новых знаний. Отсюда следует, что деятельность студентов при решении творческих задач является творческой и, конечно же, способствует развитию их творческих способностей. Если еще в вузе студент овладевает различными методами решения творческих задач, то это непременно поможет ему при обучении в ВУЗе, ведь освоенные приемы и методы можно применять к различным наукам.

2. Внеурочная и самостоятельная работа имеет значительные возможности для организации творческой деятельности студентов, которая способствует развитию их творческих способностей. На этих занятиях можно осуществлять постановку и решение любого типа творческих задач и выполнять другие работы творческого характера. Виды занятий, которые существуют во внеурочной и самостоятельной работе, в большей степени могут удовлетворить запросы студентов как по выбору объектов творчества, так и по выбору формы работы (индивидуальной или групповой). Понятно, что все навыки, которые сформируются у студента во время самостоятельной работы, знания, которые он получит, творческие способности, которые он разовьет, помогут ему во время учебы.

3. Приобретенные студентом навыки и развитые способности на лабораторных работах в вузе пригодятся ему при выполнении лабораторных работ по различным дисциплинам.

Все, что нужно для того чтобы обучающиеся смогли проявить свои дарования, - это умелое руководство со стороны взрослых

Список литературы

1. Абрамова, Г.С. Возрастная психология: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 624 с.
2. Александрова, Л.А. Развитие личности школьника в условиях новой образовательной среды. // Образование в современной школе.- 2005.- № 5. - С.53-56.
3. Ашевская, Л.А. Развитие творческих способностей и личности учащихся. // Русский язык в школе. - 2001. - № 6. - С. 21-25.
4. Винокурова, Н.К. Управление процессом развития творческих способностей школьников. // Завуч. – 1998. - № 4. – С. 18-37
5. Гончаров, С.З. Креативность субъектности: категориальный анализ. // Мир психологии.- 2005.- № 1.- С. 76-84.

6. Дружинин, В.Н. Психология творчества. // Психологический журнал. – 2005.- Том № 26.- № 5. – С.101-109.

THE IMPORTANCE OF LINGUISTIC AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Zhumassultanova Galiya

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the department of Political Science and Sociology Academician E.A. Buketov Karaganda University

Yeskazinova Zhanar

PhD, Associate Professor, Academician E.A. Buketov Karaganda University

Jangeldinova Saltanat

Doctoral student, Academician E.A. Buketov Karaganda University

Muslimova Korlan Sainovna

Master of Sociology, Head of the Department of Political Science and Sociology Academician E.A. Buketov Karaganda University

Annotation. The given article examines the main problems of linguistic and psychological problems in the adaptation organization work of the 1st year Repatriates, Serpin and foreign students.

The present research is a part of an intra-university project "Problems of socio-cultural adaptation of student youth within the university space (experience of interdisciplinary research)" of Karaganda Buketov University, Kazakhstan.

Key words: linguistic adaptation, psychological support, students, foreign learners, repatriates.

Adaptation of repatriates, foreign students to the situation of learning and living, due to the increased need to overcome geographical boundaries to provide educational services today is an important but unresolved issue that hinders the internationalization of modern higher education in Kazakhstan. Meanwhile, the need to train competitive specialists who understand and accept Kazakhstan's specifics is one of the important conditions for the country's economic development. Therefore, solving the problem of students' adaptation to the conditions of study and living in Kazakhstan is not only extremely relevant today but also strategically important for the successful advancement of our country.

Modern studies show that Kazakh students repatriated from neighboring countries of Kazakhstan, near and far abroad, who do not speak Kazakh or Russian, face great problems of language socialization and integration. Repatriate students in Kazakhstan have not received much attention despite the fact that many scholars have studied the integration problems of repatriates. The process of adaptation of ethnic Kazakh repatriates differs in terms of the language problems and they may face in the cities, as Kazakh is predominant in one part of Kazakhstan and Russian in another.

The question of studying the language role in the integration of ethnic Kazakhs, repatriate students, how they connect their language difficulties with integration in Kazakhstan today is complicated. This study aims to see if there is any difference in terms of language and integration between ethnic Kazakh repatriates. The vast majority of people who speak the Kazakh language

live in the south and west of Kazakhstan, but less than 50% of the inhabitants of the north and east of Kazakhstan speak Kazakh.

Repatriation is a particularly difficult time for many students and can be culture shock for many people going to college. Repatriation can cause psychological stress as such students face socio-cultural adjustment. The psychological problems are further illustrated by the fact that students often experience adjustment problems, identity issues and culture shock upon returning to their home country. Similarly, repatriation can affect emotional development such as loss, adjustment difficulties, separation issues, and self-protection issues. These psychological difficulties can exacerbate the social problems faced by many students.

Adaptation processes are the subject of study of a number of sciences, both humanities and natural sciences, but there is no generally accepted definition for the concept of adaptation. The result of the adaptation process is adaptability as the most stable state of the body in new conditions. Whenever significant changes occur in the system of a person's relationship with the surrounding reality, this person inevitably undergoes adaptation, which becomes the leading condition for his successful further existence. Due to its multidimensionality, adaptation is a subject that is at the junction of a number of human sciences: philosophy, sociology, social psychology, pedagogy, medicine and others. In addition, it is not only a process, but also the result of establishing and correcting the relationship between the individual and the social environment, the entry of the individual into a new culture for her. Consequently, successful adaptation is inextricably linked with the possibilities of optimizing psychological, pedagogical and socio-cultural assistance, but, of course, language adaptation has an important role in overcoming the gap in the transitional moment of personality formation [1].

Adaptation of Serpin students, repatriates and foreign students of the first year of study begins with the creation of a comfortable subject-developing environment in which the goals and objectives of the first-year student are set as well as the study of general competencies basic level development necessary for personality formation.

During the adaptation period a comprehensive solution of educational and upbringing tasks of training is effective if it influences not only the consciousness of students but also influences their emotional sphere. The psychological support of first-year students along with the learning process plays an important role here. It is the desire and willingness of students to participate in intercultural communication in the target language and not only knowledge and possession of language and speech material that determine the effectiveness of language adaptation and the process of teaching languages in the first month of study at the university. This is possible if one of the forms of learning activity is not only listening, speaking, reading or writing in a foreign language, but also live, active communication with the teacher and with each other. One of the effective psychological and pedagogical means of language adaptation of foreign first-year students is excursions to museums, holding joint trainings, round tables and various events that develop communication skills and interaction skills in a student environment [2]. A fascinating form of representation of traditions, the history of the people, city and university in museums allows to see reality from different angles, to acquire ethno-cultural knowledge not only at the cognitive but also at the emotional levels. In the course of visiting museums, with direct verbal contact of students with teachers and guides, foreign students become aware of the national specifics of the language picture of the world of the people, language as a phenomenon of culture, cultural and historical environment.

Students' way of thinking is closely connected with their native language, therefore, when studying a foreign language, a stable "picture of the world" is formed, therefore, the subject of teaching 1st year students should be speech in a foreign language. The natural-linguistic life of society is determined by the communicative nature. It is the development of communicative means that determines the general character of culture and the change of historical eras [3]. An

important stage in the process of inculturation of students is their teaching a foreign language and communication in a natural language environment. This thesis allows us to form a methodological position according to which the education system should provide mutually enriching interaction of foreign students with other participants in communication, with the sociocultural and educational environment and with the instruments of influence on the environment (language, texts, emotions, etc.), i.e. represent a special dynamic system of social and communicative discourse. Introducing students to the socio-cultural experience, it is important to organize this process in such a way that the result is not confrontation but cooperation a fruitful dialogue of cultures, harmonization of students' relationships with local people, with local culture [4]. It should be noted that when arriving in a new region, Serpin students, repatriates and foreign students face a serious problem of communicative adaptation to new living conditions.

First of all it is necessary to note the difficulties of communicative and linguocultural adaptation. Obviously, these difficulties negatively affect the entire educational process, and learning difficulties, in turn, give rise to stiffness, self-doubt, depression, unwillingness to make contact with teachers and peers. Often, the communicative and linguocultural adaptation of students is considered as a multidimensional process of acquaintance, getting used to and adapting the student's personality to a foreign cultural environment, carried out through a foreign language and in the process of learning it. Linguistic and cultural adaptation to the educational environment is the process of entering the value-semantic field of a different socio-cultural environment through language learning, the study of culture and cultural activities [5].

Successful adaptation is a process of immersion in a foreign culture, accompanied by the development of its values, norms, and behaviors. Thus, communicative and linguocultural adaptation involves "... achieving social and psychological integration into a new culture, which occurs without losing the riches of one's own culture" [5, p.15]. One way or another, communicative and linguocultural adaptation is a complex, multifaceted and multilateral process of acquaintance, getting used to and adapting the personality of a foreign student to a foreign cultural environment, education, interaction (personal and group) and preparation for the implementation of future professional activities. Interethnic communication requires foreign students to actively acquire the experience of relationships with people of different nationalities. The effectiveness of such work depends on the extent to which the teacher will be able to pedagogically competently specify the ideas of cultural and national orientation in the learning process and in the process of establishing personal contacts between students and representatives of other nationalities.

When teaching foreign students, it is important to take into account the linguocultural and sociocultural features of polylogical communication, which must be taken into account by first-year students in the process of interacting with local residents. In this regard, it is advisable to single out a number of general recommendations of a sociopragmatic nature for the successful teaching of intercultural communication of students. The following settings are important:

- 1) perceive and adequately evaluate the situational use of language especially in relation to aspects of politeness (for example, establishing contact with other people);
- 2) recognize speech intentions and evaluate their interaction with subsequent ones (for example, to offer something);
- 3) understand and correctly interpret the sequence of statements in speech;
- 4) culturally adequately respond to the information of the interlocutor;
- 5) reflectively comprehend the results of communication with representatives of another culture; etc. [4, p. 148].

In addition to highlighting socio-pragmatic recommendations, of course, one of the main tasks facing teachers is to provide real and timely assistance to students so that they get used to an unfamiliar environment as quickly as possible. And since the process of adaptation continues

throughout the entire period of study, work with students should be carried out throughout the entire period of study [4, p. 148]. It is obvious that from the first days of their stay in a new region, the administration of the host university and the tutors of the groups should organize a systemic set of events aimed at creating a favorable environment for students to effectively enter the new language environment. Improving the speech culture of students is one of the most important, urgent tasks facing a teacher who teaches Serpin students, repatriates and foreign students. Of great importance is the work on the correctness of speech, its compliance with language norms. It is obvious, the organization of purposeful, systematic and effective work to instill in students the necessary speech skills and abilities is possible only if the teacher knows typical speech disorders [6]. It is noteworthy that the culture of speech is always based on the idea of a certain “speech ideal”, a model in accordance with which correct speech should be built. The correctness of the student's speech is assessed in terms of its compliance with modern language standards. Therefore, one of the urgent tasks of teaching the language of students is to promote familiarization of students with the current language norms, to educate them in the necessary speech skills and abilities. However, we note that the process of adaptation passes through several main levels of communication one of which is the paralinguistic level - standard forms for the implementation of kinesics, proxemics, feedback signals, etc.

For more successful training of foreign students, Serpin students, repatriates in universities teachers need to pay special attention on studying the characteristics of communication barriers that students have as well as be able to effectively use variable ways to overcome these barriers. It is noteworthy that under the condition of regular well-organized methodological activities to overcome communicative barriers students quickly learn free speech behavior (even in conditions of shortage of study time), learn to plan options for speech statements depending on the communicative context of the situation. Moreover, in the course of performing training culturally appropriate exercises aimed at removing communication barriers, the factor of involuntariness increases in the process of mastering phonetic models, grammatical structures and new vocabulary in situations that simulate natural communication, while personal growth and speech development of the student are activated which undoubtedly improves the overall cognitive abilities of students [7]. All of the above makes the problem of optimizing student learning in new language and sociocultural conditions extremely relevant. Learning optimization should be viewed as a scientifically based choice and implementation of the best learning option in terms of its end result and costs. It is possible to optimize the educational process taking into account the following factors: the contingent of students, their needs and opportunities, the choice of the method and methods of teaching, the organization of training and its management, the timing of training, the rhythm and pace of learning, the psychological mood of students.

Learning in a different natural language environment requires students to have linguocultural and communicative adaptation, which manifests itself in mastering the language of another country, the dialect of another region, understanding and accepting the norms of life of the host which in turn is the most important condition for the formation of communicative behavior that is adequate to the realities of the place of residence. Here we note that in the process of overcoming communicative, psychological and linguistic and cultural difficulties not only the natural language but also the learning environment which involves purposeful, systematic and successive learning in the classroom is of great importance. Within the framework of this environment in addition to the implementation of the didactic functions of education there is a social partnership between students and teachers which is a multifaceted process of interpersonal communication.

The present research is a part of an intra-university project "Problems of socio-cultural adaptation of student youth within the university space (experience of interdisciplinary research)" of Karaganda Buketov University, Kazakhstan.

The list of used literature

1. Mendikulova G.M. Kazahskaya diaspora: istoriya i sovremennost'. – Almaty: Vsemirnaya asociaciya kazahov, 2006. – 343 s.
2. Abdirajymova G.S. Cennostnye orientacii sovremennoj molodezhi (sociologicheskij analiz). – Almaty: BAUR, 2005. – 302 s.
3. Vasilovskij V. I. Podgotovka studentov k adaptacii kul'tury // Kajgorodovskie chteniya. Vyp. 3. Krasnodar, 2003. S. 10–15.
4. Kasarova V. G. Rechevye oshibki inostrannyh studentov i ih prichiny // Gumanitarnye nauki. Vyp. 21. M., 2003. S. 118–123.
5. Treskova S. I. Sociolingvisticheskie problemy massovoj kommunikacii. M., 1989. 198 s.
6. CHernaya O. V. S ociopragmaticheskaya kompetenciya kak problema vospitaniya studentov-inostrancev // Vestnik TGU. Vyp. 5 (85). 2010. S. 245–250.
7. Kolshanskij G. V. Paralingvistika // Lingvisticheskoe nasledie XX veka. M.: KomKniga, 2010. 96 s.

Project-based learning as a progressive learning technology in biology teaching in comprehensive schools

Sevinj Mehdiyeva Nizami

Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Chemistry and Biology, teacher

Summary: The methodology of passively receiving and repeating information is no longer sufficient to educate students in modern times. Students should have both the basic skills and the ability to cope with the challenging situations of the 21st century. In this context, project-based learning supports the development of 21st century skills such as critical and creative thinking, collaboration, teamwork, problem-solving, time management, use of advanced technology tools, and communication. Project-based learning is always problem-solving that involves the use of different methods on the one hand and the integration of knowledge and skills from different fields of science, technology, and creativity on the other.

Keywords: project, biology, project-based learning, problem-oriented

Project-based learning helps students develop the skills to live in a high-tech society. The traditional school model is not sufficient to form the skills of students that meet the needs of the 21st century. In this context, if we want to prepare our students to be successful in life, we should prepare them for the project-based world. Students are encouraged to think critically and creatively and learn throughout their lives, by investigating a real-life problem through a project-based learning approach. Working on a specific problem allows the student to know the object of study, consider it from different angles and conduct the necessary research.

The use of project activities in biology teaching in modern school becomes gradually more and more relevant. This is not accidental, because through the project it is possible to implement all the educational, training, and development functions faced by a teacher. Project-based learning in biology teaching is impossible without the teacher's facilitator skills. Thus, the teacher turns from the carrier of ready knowledge to the organizer of the students' cognitive activity. The teacher's creative, non-standard approach to lessons increases motivation and directs students to independent activity. A teacher can effectively use practical, research, creative and other types of projects in biology lessons. Biology project topics can cover a variety of issues, from global problems facing humanity. Let's consider some project topics.

The aim of the "World's Most Venomous Animals" research project is for students to define venomous invertebrates and vertebrates, what role venom plays in their lives, how dangerous for humans, and how affects humans. Interesting facts about venomous animals are reviewed, the main problems of the planet's venomous fauna are studied, positive and negative influencing factors are defined, and animal venom is revealed to be beneficial or harmful during project work.

During the research work in the project called "Bread Diseases", students aim to find out which diseases exist in bread and whether this product should be removed from the food ration. Thereby, students define the role of bread in human life and learn the benefits and harms of eating bread. Students experiment in different conditions by sampling several types of bread. During the experiment, they note how quickly the symptoms of the disease appear and what kind of bread is, classify the disease and explain the influence of conditions on its appearance and development.

In the "Diffusion in the Life of Living Organisms" project, students aim to prove the general importance of diffusion for human, animal, and plant life. As part of the project, students conduct practical research and study the properties of diffusion in plants. The experiment is conducted on

onions. The result is presented in the form of photographs through a microscope. The relevance of the study is that examining the effects of diffusion on plant, animal, and human life will expand the knowledge of nature, and demonstrate simultaneously the close relationship among physics, biology, and ecology.

The aim of the "Organ transplant gives life" research project proposed is to review the historical aspects of transplantation development, clarify the problems and expectations of transplantation, investigate the ethical and legal principles of transplantology, and study the basic terms and concepts of organ donation. At the end of the project, students present their products. The types of products presentation of the project activity used in biology teaching may be different, for example, video film, brochure, booklet, teaching aid, staging, model, prototype, etc.

Thus, the aim of the project-based learning model is not only to integrate existing factual knowledge but also to get new knowledge through self-education. The project may be considered as a means of increasing cognitive activity, developing creativity, and forming certain personal qualities. The main advantages of project-based learning in biology teaching are the following:

- The basic aim of this technology is the active participation of the student that allows him/her to get knowledge independently;
- Enables teachers to be facilitators and guides in the learning process, while students take great responsibility for their own learning through research, critical thinking, analysis, and evaluation;
- Highlights the highest level of Bloom's revised taxonomy;
- The subject of the projects is chosen by the student, taking into account his/her interests and possibilities. This will enable the student to realize his/her creative potential;
- Formation of research skills;
- Simulates real conditions;
- Wide use of information and communication technologies;
- The right to choose, the ability to control the process, and cooperate with classmates - all this increases the motivation to learn. This is confirmed by the following facts:
 - Students look forward to both the moment starting the study on projects and the final stage - the presentation;
 - Students work hard not only to get good grades but also to acquire good results from the work done.
 - Working on projects increases the activity and independence of students of different development and ability levels.

THE IMPORTANCE OF READING INSTRUCTION IN ELEMENTARY GRADES

Musayeva Lala Qismet

Doctoral student of Azerbaijan Pedagogical University, teacher of the department of Azerbaijani language and its teaching technology

ABSTRACT

The primary issue in the reading process is the formation of knowledge in children on the basis of correct visual representations of the world around them. The content of reading provides ideological-political, moral and aesthetic education. In reading lessons, students are taught love and loyalty to the motherland, they are instilled with social and moral qualities such as kindness, justice, honesty, courage, sacrifice, humility, honesty and truthfulness, and the initial foundation for the formation of their worldview is laid. Thus, reading lessons ensure the upbringing of the future founders of our native land.

Keywords: reading, education, speech, elementary grades

One of the important tasks of mother tongue teaching in primary grades, perhaps the first, is teaching reading. V.A. Flerov formulated the main principles of organizing reading lessons as follows: "Our task is to teach to read and think, read and feel, and read and live." [1]

Reading lessons, especially explanatory reading, which is widely used in primary classes, have an important role in the education of the young generation.

Reading literary and scientific-mass literature develops students' cognitive abilities, increases the sharpness of their thoughts, raises their mental activity, awakens in them the desire to exchange ideas and express their opinion.

The teacher should try to make the students understand, feel and enjoy the artistic power and beauty of the language of the works they are reading, figurative expressions, precise and accurate words.

Mastering the technique of reading is a process based on accurate hearing, vision, analysis and composition of pronunciation, combining the sound form of a word with its meaning.

Reading develops students' speech, enriches, refines and activates their vocabulary based on specific ideas and concepts formed in them, and increases their ability to express their ideas orally and in writing. Conscious, correct, fast and expressive reading in students creates the ability to convey the content of the read material well.

In order to organize reading training at a high level, the teacher should pay special attention to it not only in the mother tongue classes, but also in the teaching of other subjects, as well as in the students' extracurricular activities.

In reading classes, work is carried out on the order of developing logical thinking: finding logical connections in the text, comparing objects and events, characterizing the participants, comparing them according to similarities and contrasts, generalization and conclusions.

In order to activate the students, the teacher uses expressive reading, asking questions, creatively narrating the read material, drawing a picture of the content with words, staging the work, etc. in the reading classes.

In the process of teaching reading, the following principles are mainly used: comparing, reconciling, summarizing, classifying, dividing the text into parts, showing the main idea, drawing up a plan, selective reading, concise narration, selecting words and phrases that characterize the hero, etc.

In reading classes, students' interest and love for books, and their inclination to reading are strengthened. In the reading lessons, the teacher should think about one issue, how the reading should be organized so that in the literal sense of the word, the tasks of education, upbringing and development of children are fulfilled in unity.

The content and thematics of the reading for each academic year are given in the program. According to the requirements of the program, students in the 1st grade learn about the life of schoolchildren, the family, the division of duties in the family, its rest, good and bad actions of people, Mother's Day, our homeland, social concerns of the people, etc. they should read passages about In grades II-III, many of these topics are repeated and the content is relatively complicated. [3]

The 2nd group of materials included in the program are interesting pieces and articles about the seasons of the year, the life of animals, birds and plants, and the work of people in each season.

The 3rd group of materials is historical in nature. The historical past of Azerbaijan, the Oghuzs, our Turkishness, the customs and traditions of our great-grandfathers, the struggle of the working people for freedom, the struggle for democratic power in Azerbaijan, the protection of our homeland from enemies, scientific and technical innovations, the independent state of Azerbaijan, the struggle for state building and a prosperous life, the struggle of the workers of the world solidarity etc. such materials as aspect.

Children's literature consists of artistic and scientific-cognitive works. Scientific-cognitive literature includes literary-mass and scientific-mass works. Let's try to open this classification a bit. The purpose of children's fiction is to give readers certain spiritual ideas, to open the world of artistic images before them, to direct young schoolchildren to act according to the positive examples of the book. The main goal of children's scientific-cognitive literature is to educate intellectual activity in its readers, to direct them to communicate with the great world of science.

There are cause-and-effect relationships of a scientific nature in scientific-mass texts. In the text "Forest Doctor", the child learns from his brother that the chest of a woodpecker is white, its throat is red, and the rest of its parts are black. Its beak is long and strong. It finds and eats worms under the bark, in the stem. Since the main purpose of this text is to provide knowledge about the woodpecker and its benefit to the forest, its description is completely appropriate.

It is necessary to clearly describe the hero in works of art. In the scientific and artistic texts, the person who is the hero of the events moves into the background, for example, in the second grade textbook, the character of the hero is revealed in the story "Let's sit down" by Kh. Hasilova, and children are shown an example. Nazim, who has a leg injury, gets on the tram and gives his seat to an old man. The reader feels love for him. He is a memorable character. In the text "On the plane", the purpose is the plane, the airport, the flight of the plane, how the place looks when viewed from it, and so on. etc. to give information about. The messenger's visions and dreams do not attract the reader's attention. Elchin is not remembered as an artistic image.

The main purpose of providing this type of material to young schoolchildren is to introduce students to objects and events in the surrounding world, to enrich their minds with simple knowledge.

Among the materials on natural science, the inculcation of sanitary-hygiene habits in students is also important. Children are given knowledge about the structure of the human body, how to take care of it, and how to fight against infectious diseases. Many texts include chemistry, physics, astronomy, biology, etc. simple but scientific information about.

Historical materials included in textbooks in primary classes are mainly read on historical days and holidays, allowing to connect reading with life. Reading texts about our people's struggle for national freedom, in addition to providing knowledge to students, also cultivates interest and love for the motherland, our achievements in the past, and hatred for the enemy.

Patriotic education is the inculcation of the feeling of love, affection and responsibility for the country, readiness to stand up for the defense of one's country and people at any moment. The experience of prominent educators has confirmed that children perceive better what they see with their eyes. Therefore, in order to raise the spirit of patriotism in children, first of all, it is necessary to introduce them to the heroes of the motherland. Students can be told about the glorious battle path of the heroes and use related materials. The goal is to make the student imagine the hero fighting for the homeland by reviving it in his own world. It is considered important to hold meetings with our heroes who participated in the battles. A fertile ground for the formation of a sense of patriotism is created in the child who sits opposite the hero and communicates with him. Children are more receptive to advice given by heroes than other people.

On the eve of significant days, it is necessary to pay special attention to work on patriotism with children.

The use of additional reading materials in Azerbaijani language classes forms the ability of students to read freely, correctly, quickly, expressively, engage in dialogue, and express their thoughts. By using various reading materials, they acquire the ability to present basic information about the history, moral and spiritual values and traditions of the Azerbaijani people in a simple form. For example, additional reading materials related to the events of January 20 give students a great idea of how this tragedy happened, who committed it, the deep sadness it caused in our nation, and at the same time, it is a true example of heroism.

President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev said: "The first duty of an Azerbaijani teacher is to educate a patriotic citizen!" [2]

Primary school teachers have a great responsibility in training such people. Because it should be the goal of teachers to train them as free-thinking, active, democratic, and patriotic citizens starting from the alphabet training period. Teachers should not be satisfied only with imparting knowledge, they should educate our students at the level of today's requirements.

Reading, being one of the important types of speech activity, has a long development path until it becomes automatic. The habit of reading is developed in the plan of speaking aloud, and gradually turns into the activity of silent (self) reading, which is its advanced stage. So, the reading is loud (out loud) and silent (to oneself). During literacy training, the initial reading habit is inculcated in the form of reading aloud. Reading aloud is also an exercise in pronunciation and speech development in general. Reading aloud enables students' activities to be constantly monitored by the teacher (as well as their peers).

Reading aloud during the alphabet training period, as well as in the II grade, creates favorable conditions for ensuring the awareness of reading. In the process of reading aloud, the passage read is carefully listened to and heard by the whole class. Children follow the example of the reader and correct his mistakes. Reading aloud has a strong influence on the development of the reading habit of weak and shy children. His voice reading is constantly under control, so it differs in its fluency and expressiveness.

In the process of vocal reading, various types of collective general class works (reading in turn, reading by roles, singing with a choir, etc.) are easily organized. In order to inculcate the habit of reading aloud, from the period of literacy training, individual readings of students should be corrected, and the process of singing with a choir should be organized. For this purpose, it is useful to use tape recorders and make mistakes in the student's reading.

Another type of reading, silent reading, becomes almost the only reading process in the lives of older people. In contrast to voice reading, in silent reading, the pronunciation process seems to stop, it can be said that the speech movement process does not take place. This, in turn, allows for fast reading. Silent reading helps develop visual perception.

After completing the alphabet training, students should gradually acquire the habit of reading silently. In grade II, depending on the nature of the class and homework, silent reading

increasingly surpasses aloud reading. Experience shows that since the habit of silent reading develops very slowly, in every lesson, colorful studies on silent reading of the work, question-and-answer on its content, and narration of the content should be performed.

In order to ensure the awareness of silent reading, think about certain images about the content of the text, divide the text into parts and give titles, prepare for selective reading or narrating by finding a certain part, select certain phrases and write them in a notebook, etc. in the form of work. In the first periods, small interesting texts should be given for silent reading, and later they should be gradually made more difficult according to their volume and content.

A student who has mastered the habit of silent reading does not interfere with the general work of the class, does not allow others to be distracted in public places. Usually, in the process of getting used to silent reading, students can't read only by sight, they use lip pronunciation. Such whispering disrupts discipline in the classroom and distracts children. If the sublingual pronunciation is not prevented in time, some people cannot read silently even when they are old

Unlike older people, there are internal contradictions in the acquisition of reading habits by young schoolchildren. So, the students who read very fast cannot wait for the correctness of the reading, they read by distorting the words. At this time, they cannot look carefully at the letter composition of the word, they perceive its image according to the first syllable, one or another sound, in short, other signs. The first reader, on the other hand, in the initial period, slowly reads the word with syllables, carefully looking at the letter composition of the word. Therefore, he often cannot grasp the meaning of the read sentence, the text as a whole, and falls apart from the awareness of the reading.

If there is not enough speed, fluency, fluency, and correctness in the reading process, even if the meaning of individual words is understood, the connection between parts and ideas is not understood, and the content of the connected text remains obscure.

References:

1. Agayev A. Training process Traditional and modernity Adiloglu publishing house Baku, 2006
2. Karimov Y. Requirements for organization of training in working conditions with subject curriculum. "Teacher of Azerbaijan", January 26, 2007
3. Subject curricula for grades I-IV of general education schools. "Educational publishing house" Baku, 2008

БАСҚАРУШЫЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ- ДАМУЫ ЖОЛДАРЫ

Юсупова Индира Боранбаевна

п.ф.к., аға оқытушы, Алматы технологиялық университеті

Базарбаева Гульдина Нурахметовна

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Талдықорған қаласы №14 орта мектеп-гимназиясы

Жексембина Мейрамгуль Оразбаевна

14 ОМГ-ң қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің мұғалімі, педагогика ғылымдарының магистрі

Адилжанова Тоқжан Алпамысқызы

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, филология ғылымдарының магистрі, Талдықорған қаласы №14 орта мектеп-гимназиясы

Абданова Айнур Серикбаевна

Абай облысы, Ақсуат ауданы, К.Нұрбаев атындағы Ақсуат орта мектебінің бастауыш сынып мұғалімі, Педагог-зерттеуші

Байжұлданова Гульмира Бекеновна

Абай облысы, Семей қаласы "№16 Толеубай Аманов атындағы жалпы орта білім беретін мектеп" КММ, Бастауыш сынып мұғалімі, Педагог-эксперт

Қазіргі таңда қоғам алдына қойылып отырған басты міндеттердің ең бір өзектісі – бүкіл білім жүйесін жаңартып, дүниежүзілік деңгейге сәйкес келетін, жастарға сапалы білім беруге жағдай туғызатын және олардың үйлесімді дамуына, жеке тұлға ретінде қалыптасуына бағытталған жаңа үлгідегі мектеп құру болып отыр. Олай болса, бұл мақсатқа жету жалпы білім беретін мектептерді басқаруды жетілдірумен астасып жатыр.

Болашақ маманның кәсіби педагогикалық функциялары: конструктивтік, ұйымдастырушылық, қарым-қатынастық, дамытушылық, ақпараттық, зерттеушілік. Жоғары оқу орнында дайындықтан өткен мамандардың білімі жоғары дәрежеде болуы керек. Өйткені, бұл талап әрбір мамандық бойынша білім беру мазмұнын салыстырмалы түрде біртұтас білім саласы ретінде анықтауы керек. Білім берудің күрделі мазмұнын меңгеруде, оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырудың қазіргі кездегі ұстанымдарын жүзеге асыруда, педагогикалық үрдіс, яғни, оқытушылар мен студенттердің өзара байланысқан және өзара келісілген іс-әрекеті басты міндет атқарады.

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру саласында бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу үшін маңызды міндеттерді шешуге бағытталған күрделі бетбұрыс жасалуда. Педагогтың кәсіби мүмкіндігі оның бойындағы өзін-өзі дамытып отыру дайындығына тікелей байланысты. Бұл мәселеге әлеуметтік-педагогикалық тұрғыдан келу үшін педагогтың субъект ретіндегі алдына қойған міндеттерін орындауға деген әзірлік деңгейіне көз жеткізу қажет. Әрине, оның кәсіби өсуі жеке тұлға ретіндегі ерекшелігіне әбден қатысты. Сондықтан бұл жерде даралық-тұлғалық қалыптасу, іскерлік-әдістемелік жетілдіру, басқарушылық мәдениеті, кәсіптік-пәндік білімін толықтыру компоненттерінен өз қажеттілігін тани алу мүмкіндігі туады. Бұл жердегі «басқарушылық мәдениет» - кәсіби қызметтің негізі. Өйткені, ол өзінің әлеуметтік бар мүмкіндігін дамытудың жолдарын білу деген.

Басқару қызметінің шарты ішкі және сыртқы болып бөлінеді. Сыртқы шарты-бұл уақытша түпкі нәтижеге шектеу, ақпарат жеткіліксіздігі, жоғары жауапкершілік, ресурс

жетіспеушілік, стрес жағдайларының пайда болуы. Басқару қызметінің үш негізгі категориясы бар. Бұл басқарудың төменгі, орта жоғары буын.

Басқару қызметінің мазмұнын зерттеулерге қарамастан осы уақытқа дейін тұтас сипаттамасы жоқ. Басқару қызметі мазмұнын зерттеу әдістерінің бірі басқару қызметін микроанализ жасау. Ф.Тэйлор, Ф.Гильбрет мынандай қорытынды жасады, яғни кез келген әрекет қайталанылатын компонент, операция сипаттамасы болып табылады. Әрекетті талдау-оны сипаттау деген ұғымды білдіреді. Бұл компонент «Терблиг» деген атауға ие болды. «Терблиг» -автор фамилиясынан алынған еркін сөз, оны ұсынған-Гилбрет (кері оқу). Басқару әрекетін талдау-басқару қызметі жөнінде маңызды ақпараттар алуға мүмкіндік берді.

Басқару ғылымының негізгі мектептері.

1.Басқарудағы әкімшілік («классикалық») мектеп (1920-1950жж).

«Классикалық мектеп» басқару принциптерін талдады: еңбекті бөлісу, жауапкершілік, жеке мүдденің қоғамдық мүддеге бағынуы, марапаттау, тәртіп, әділдік, бастамашылдық. Бірақ «классикалық» мектепте басқарудың әлеуметтік аспектісіне аз көңіл бөлінді (психологиялық, мінез-құлық факторларына).

2.Адамзаттық қарым-қатынас мектебі (1930-1950). Бұл мектептің негізгі өкілдері М.П.Фоллет. Негізгі мақсат адамзат факторы негізінде еңбек тиімділігін арттыру. «Өндірістік психология» пайда болды. Оның негізін салушы Г.Мюнстерберг. Оның «Психология және өндірістік тиімділік» атты кітабы шықты. Адамзаттық қарым- қатынас мектебі дамуына әлеуметтік зерттеулер де үлкен ықпал етті.

3. Басқарудағы сандық әдістер мектебі (1950ж.-қазіргі күнге дейін).

Бұл мектептің негізгі еңбегі операцияларды зерттеу методологиясында. Күрделі басқару мәселелерін түсінуде түрлі әдістер қолдану негізінде жетекшілерге көмек көрсетті.

Мектепті басқару мәселесі әрқашанда зерттеуші ғалымдар мен педагог практиктердің назарында болды. Соңғы уақытта білімді басқару жүйесінің тиімді үлгілерін әзірлеудің қажеттілігі жалпы педагогика теориясына белсенді түрде енгізіліп жатыр. Осы мәселеге байланысты ғылыми-педагогикалық әдебиетті талдау барысында бұл саланың бірнеше зерттеу бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Басқару — белгілі бір бағыттағы іс-қимылды өзгерту мақсатында ақпарат арқылы бір жүйенің келесі жүйеге ықпал жасауы. Педагогикалық жұмыстың өзіндік ерекшелігі, оның шығармашылық сипаты озық тәжірибе құруға ерекше назар салуды талап ете отырып, басқарудағы бұйрық беру мен құрғақ әкімшілікпен әуестенуге жол бермейді. Білім беру мекемесін тиімді басқарудың негізгі шарты – педагогикалық ұжымның бастамасына сүйену, олардың шығармашылық ізденістерін жан-жақты қолдау және ынталандыру.

Білім беру мекемелерін басқарудың негізгі міндеті басқарылып отырған ұжымда белгіленген мақсатқа табысты қол жеткізуді қамтамасыз ететін тиімді өзара байланыс пен қарым-қатынасты ұйымдастыру болып табылады. Әрбір басшы үшін қайталанбас және өзіне ғана тән басқару моделін құру өте маңызды.

Басқару жағдаяттарының психологиялық модельдерінде ынталандыру, танымдық және қызметтік-әрекеттік компоненттерді белгіленген. Ынталандыру компоненті басшыны тиімді басқару әрекетін жүзеге асыруға түрткі болады. Танымдық компонент басшының басқару жағдаяттары мен ұжымның нақты қызметтік әрекеттері туралы ақпараттануын байытады. Қызметтік-әрекеттік компонент оның басқару әрекетінің құрылымына кіретін іс-әрекеттер мен операцияларды жүзеге асыруына тура келетін жағдайларды тудырады.

Білім беру жүйесін басқарушылардың басқару мәдениеті олардың кәсіби педагогикалық мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Дәстүрлі көзқараста кәсіби-педагогикалық мәдениет негізінен педагогикалық іс-әрекет, педагогикалық техника мен шеберлік нормалары мен ережелерін бөліп көрсетумен байланыстырылды. Ал қазіргі кезде

педагогикалық құндылықтар, педагогикалық технология және педагогикалық шығармашылық категорияларымен байланыстырыла қарастырылады.

Мектеп жетекшісінің басқару мәдениеті оның мектепті басқарудағы құндылықтар мен технологияларды меңгеруге, беруге және жасауға бағытталған әр түрлі басқару іс-әрекеттеріндегі тұлға ретінде өз мүмкіндіктерін шығармашылық деңгейде байқату жолдары мен өлшемі болып табылады[1].

«Мәдениет» ұғымы қазіргі заманғы гуманитарлық ғылымда фундаменталды ұғымдардың құрамына енсе, менеджмент ұйымы аясындағы мамандар кез келген ұйым ұлт сияқты өз мәдениетіне ие екендігін айтады. Мәдениет – (латын тілінен аударғанда cultura – өңдеу, тәрбие, білім беру, даму, оқу деген мағына білдіреді) материалдық және рухани еңбек өнімдеріндегі, әлеуметтік нормалар мен мекемелер жүйесіндегі, рухани құндылықтардағы, адамдардың табиғатқа, өзге адамдарға өздеріне қатынастарының жиынтығында, адамзаттың өмірлік іс-әрекетінің және ұйымның дамуының спецификалық тәсілі [2].

Басқару (басқару процесі) — мақсатқа жетуге бағытталған іс-қимылдарды ұйымдастыру. Менеджмент — өзіне міндетті элемент ретінде адамдарды басқаруды, әлеуметтік ұйымдар мен құрылымдарды басқаруды қосатын сәйкес білім аймағы бар адам қызметінің сферасы. Қазіргі кездегі ғалымдар мәдениеттің көпқызметтілігін, яғни мәдениет қызметінің көп түрлілігін оның ішінде мәдениеттің оң функцияларын көрсетіп өткен (индивидтің немесе қоғамның ортаға бейімделуінің (адаптация) дәрежесін көтеруге байланысты), сонымен қатар мәдениеттік зиянды немесе теріс функцияларының ішіндегі ашық және жасырын (латентті) түрлерін атап өткен, яғни бұл функциялар адаптация процесіне кедергі келтіреді. Мұның барлығы мәдениет құбылыстарын анықтаушы мәдениеттік анализдердің күрделілігі мен бағалаудың субъективтілігін айқындайды. Сонымен қатар, мәдениетті өткен ұрпақтардың тәжірибелерін көрсететін, қазіргі заманғы жағдайлардың әсерімен өзгеріп отыратын және қоғамның мүшесі ретінде адаммен меңгерілетін ойлар, мағыналар, елестетулер, білімдер, құндылықтар, нормалар, әрекеттер, мінез-құлық, өмір сүру образдарының жүйесі ретінде анықтауға болады.

Б.А. Тұрғынбаеваның тұжырымдауынша, басқару мәдениеті ұйымның мамандар құрамы мен ұйымның негізгі құндылықтары үйлесімдік табатын мінез-құлық әдебі мен дәстүрлер жиынтығы болып табылады.

Басқару мәдениеті – бұл ұйымға тән қарым-қатынас, мінез-құлық, құндылық нормалары. Ол ұйымдағы мәселелерді шешуде ықпалын тигізеді [3].

К.С. Құдайбергенованың пікірінше, басқарушылық мәдениет – басқару идеологиясы мен ұйымның әлеуметтік-экономикалық жүйесі. Ал, басқару мәдениеті ұғымы соңғы жылдары З.А. Исаева, З.М. Садвақасова, Н.Қ. Түтеева, Г.М. Исмаилова т.б. сынды отандық ғалымдардың еңбектерінде көрініс таба бастады. Бұл зерттеушілер негізінен білім беру ұйымдарындағы басқару мәдениетін қарастырды.

Сонымен, басқарушылық мәдениеті дегеніміз – білім беру процесі субъектілерінің мінез-құлқын басқаруға және білім беру мекемелерінің сапалы қайта құрылуына мүмкіндік беретін негізгі құндылықтар мен түсініктер, ресми және бейресми ережелер, нормалар, іс-әрекеттер, дәстүрлер мен сенімдер, қарым-қатынастар жүйесі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана.
2. Назарбаев Н.А. Қазақстан халқына арнаған 2012 жылғы «Қазақстан – 2050 стратегиясы». – Астана, 2012.
3. Тұрғынбаева Б.А. «Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе». – Алматы, 2005.
4. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық амалының негізгі ұғымдары. – Алматы, 2014.

Methods of formation of scientific thinking of schoolchildren in the study of chemistry

ABDIGALI PERIZAT KANATKYZY

teacher of chemistry in Nazarbayev Intellectual School PMD in Shymkent, Kazakhstan

ANNOTATION

The relevance of this topic of the dissertation is determined, on the one hand, by the presence of a large reserve of didactic opportunities of the chemistry course, on the other, by the weak use of these opportunities in terms of the formation of scientific thinking among students. The problem of the development of scientific thinking of students is insufficiently worked in pedagogical and methodical literature, poorly described methods and terms of use of didactic possibilities of chemistry and the development of the creative personality in modern conditions based on secondary schools to "teach to learn".

The goal is to find ways to form scientific thinking in the implementation of didactic tasks in the chemistry course of a secondary school.

The subject is the formation of students' scientific thinking through research activities.

The object of the study is the process of forming scientific thinking in the course of studying chemistry in a secondary school.

Novelty and practical application:

- the didactic possibilities of the subject of chemistry for the implementation of the methodological system aimed at the formation of scientific thinking are revealed;
- a methodological system for the formation of scientific thinking based on the use of philosophical categories in the course of chemistry is proposed and tested in practice.
- developed didactic material in the form of methodological recommendations, creative tasks, non-traditional lessons aimed at the formation of scientific thinking (reasoning lesson, modeling lesson, business game lessons (instrumental and informational), and others), which can be recommended to teachers of secondary educational institutions.

Research methods:

- theoretical methods: analysis of psychological and pedagogical, philosophical and methodological literature on the problem of the formation of scientific thinking in the process of cognition.
- empirical research methods: study of normative documentation, observation, survey, interviewing chemistry teachers and students.

Brief description of the study - at the initial stage of the pedagogical experiment, a questionnaire was conducted for schoolchildren in grades 10-11 to diagnose cognitive interests in high school students, determine their knowledge and proficiency in scientific research methods, and the level of their scientific thinking. Organizational educational and extracurricular activities related to research activities in chemistry were carried out, students' registration of the results of research activities – the creation of a training project or writing a research paper; summarizing and summing up the results of the work done on the research problem (evaluation, analysis, correction), demonstrating the results of the activity. **Approbation** - the results of the research were discussed at the meeting of the Department of Chemistry and published in the open press in scientific journals in the field of pedagogy.

Main results and conclusions obtained:

1. Based on the theoretical analysis of philosophical and psychological-pedagogical literature, the content of the concept of «educational and research activity» is studied.

2. Based on the results of the analysis of pedagogical research, the place of the concept of "scientific thinking" in the structure of the educational and cognitive process in chemistry is determined. It is determined that the development of scientific thinking of students is the basis for the development of new approaches to the organization of the educational process, the use of innovative pedagogical technologies and contributes to the expansion of cognitive interest, inter-subject relations.

3. The necessity of organizing scientific and educational research activities of students in a modern school in the conditions of updated secondary education, which involves the development of educational and cognitive activities of students, motivating students to self-development, is shown.

4. We developed methodological support, including non-traditional lessons aimed at the formation of scientific thinking: lesson reasoning, lesson modeling, lessons business game (instrumental and informational) and others, methodical recommendations for teachers of educational institutions and has developed guidelines for the implementation of research work in chemistry for students of secondary schools.

5. The choice of the optimal form of education is determined, including the following pedagogical technologies, such as research, project, information and communication. The implementation of the process of developing scientific thinking through research skills involves the use of the most effective methods of active learning: the method of educational cooperation, the method of projects, gamification, case study, and problem seminar.

6. The analysis of the results obtained at the end of the experiment indicates the stability of the level of development of scientific, cognitive, and creative research indicators, increased motivation and a positive attitude to scientific research.

CHAPTER 1. Formation of scientific thinking in the course of the school chemistry program through the development of educational and research activities

1.1 Analysis of methodological literature and best practices for the development of educational and research activities

The ongoing modernization of Kazakhstan's secondary education in accordance with modern training requirements focused on the scientific method of cognition. "The method of scientific knowledge is the organization of the process of obtaining knowledge that reflects the laws of the development of nature and society. This method allows you to reproduce, verify and transmit the knowledge gained; it determines the way of organizing the means of knowledge to achieve scientific truth; on its basis, a system of regulatory principles of cognitive activity is formed" [1]. Educational activities based on the scientific method of cognition provide students with the opportunity to develop skills to identify a problem, formulate a hypothesis to find a solution, plan their actions, conduct experiments, analyze the results obtained, and present scientific arguments to justify their conclusions. The acquisition of students' knowledge about the methods of cognition of the surrounding reality and the development of research skills belong to the "methodological culture" [2].

The problems associated with the implementation of methods of scientific knowledge in the methods of natural science subjects solved by teachers and methodologists in different ways. Thus, Komensky Ya. A., Russo Zh. Zh., Yagodovsky K. P., Pestalozzi I. G. [3] raised the question of the need for research methods of teaching through obtaining knowledge "from life", observations, independent search for answers to questions, setting up experiments, etc. The emergence of the theory and methodology of developing and problem-based learning has become a new stage in the development of students' research activities within the framework of cognitive activity [4]. Wide application for the development of scientific thinking and research skills of students, such as heuristic, project, educational and research activities, small research groups, research skills etc. are used [5].

The educational school process, taking into account modern requirements for education, is focused on the development of students' analytical and scientific thinking, cognitive interest, skills to independently analyze and summarize facts, information, phenomena, the ability to defend their ideas and make their own suggestions [6]. In this regard, the importance of educational and research activities of students increases, as a result of which the development of cognitive activity takes place, research skills are formed, intellectual creativity develops, and research of a certain problem is carried out.

At the heart of the educational and research activities of students is the ability to conduct research on the studied educational material. At the same time, obtaining an objectively new result is not an end in itself; the main thing is the development of the individual through the development of scientific thinking.

Under the "educational and research activity" of students is understood the mastery of the technology of creativity, familiarity with the technique of experiment, with scientific literature. Scientists and practical teachers who deal with the problem of organizing students' research activities highly appreciate its role and significance in the educational process. So, A.V. Khutorskoy uses the concept of "scientific activity of students" and identifies the following features: "the implementation of activities by students on the basis of personal educational potential, individual abilities, the presence of motives and goals, the occurrence of difficulties and problems in the activity, determined by a weak command of methods, means and other conditions necessary for its implementation, leads to a new educational product". The author emphasizes that the purpose

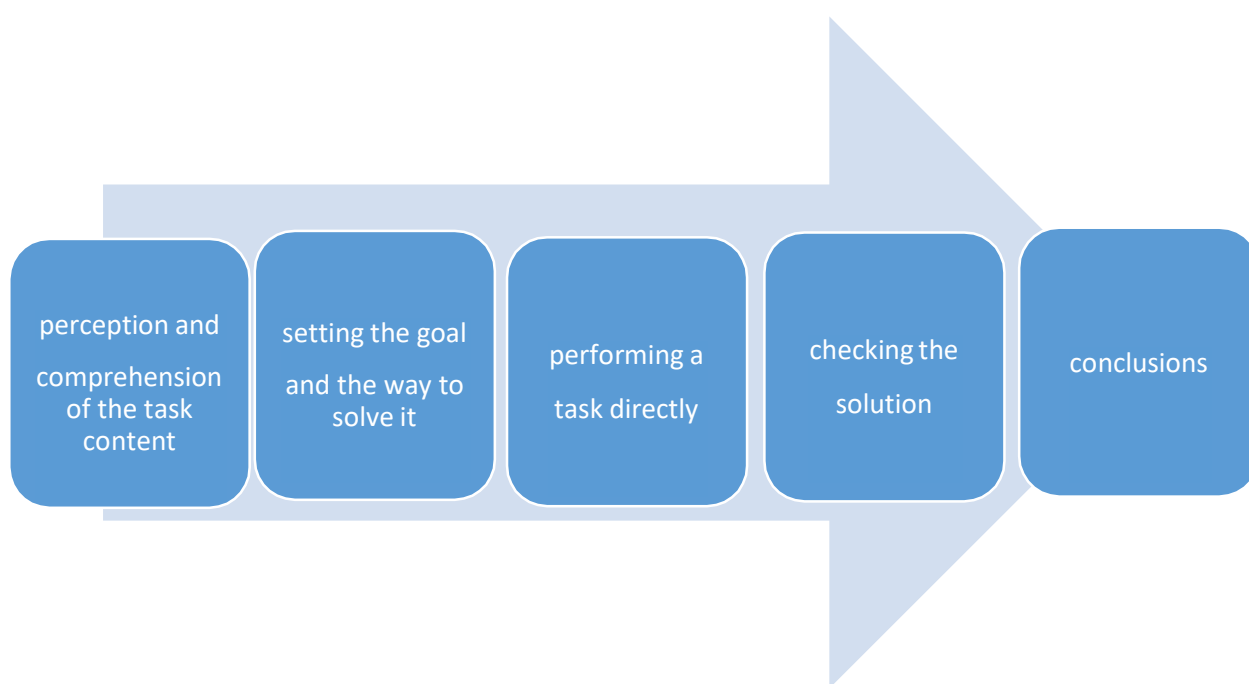
of educational research is not scientific discoveries of students, but the development of their personal qualities [7].

In the work of E. V. Nabiyeva noted [8] that "teaching and research activities is a complex system characterized by intensification of the educational process, the inclusion of all types of training activities (curricular and extracurricular) elements of scientific work that contributes to the quality of education. During the initial stage of acquisition of knowledge and skills of research activities should be included in the educational process the elements of research and in the next stages work independently on the research problem, using the academic and extracurricular forms of organization of educational process".

N. S. Amelina notes that the term "research paper" dominated by the concept of "training", and the term "research" gives it a special value: learning at a high level with elements of research and scientific problems [9].

A. N. Poddyakov [10, 11] sees the value of educational and research activities in the possibility of forming thought structures of a scientific type, which assume independence of thinking, its creativity and scientific reflection, as well as the ability to research behavior. According to A. N. Poddyakov [11], "educational and research activity is one of the types of research in the process of obtaining education, the main purpose of which is to find out the real state of the phenomenon under study, its analysis and evaluation." The role of independent application of scientific knowledge methods by students noted which is a condition and a means of developing their research skills [12].

The solution of the educational and research task requires a certain sequence of actions for the student (scheme 1):

Thus, the purpose of educational and research activities is to activate the student's personal position in the educational process on the basis of independent acquisition of subjectively new knowledge, mastering the skills of research as one of the ways to master the surrounding reality and the conditions of existence.

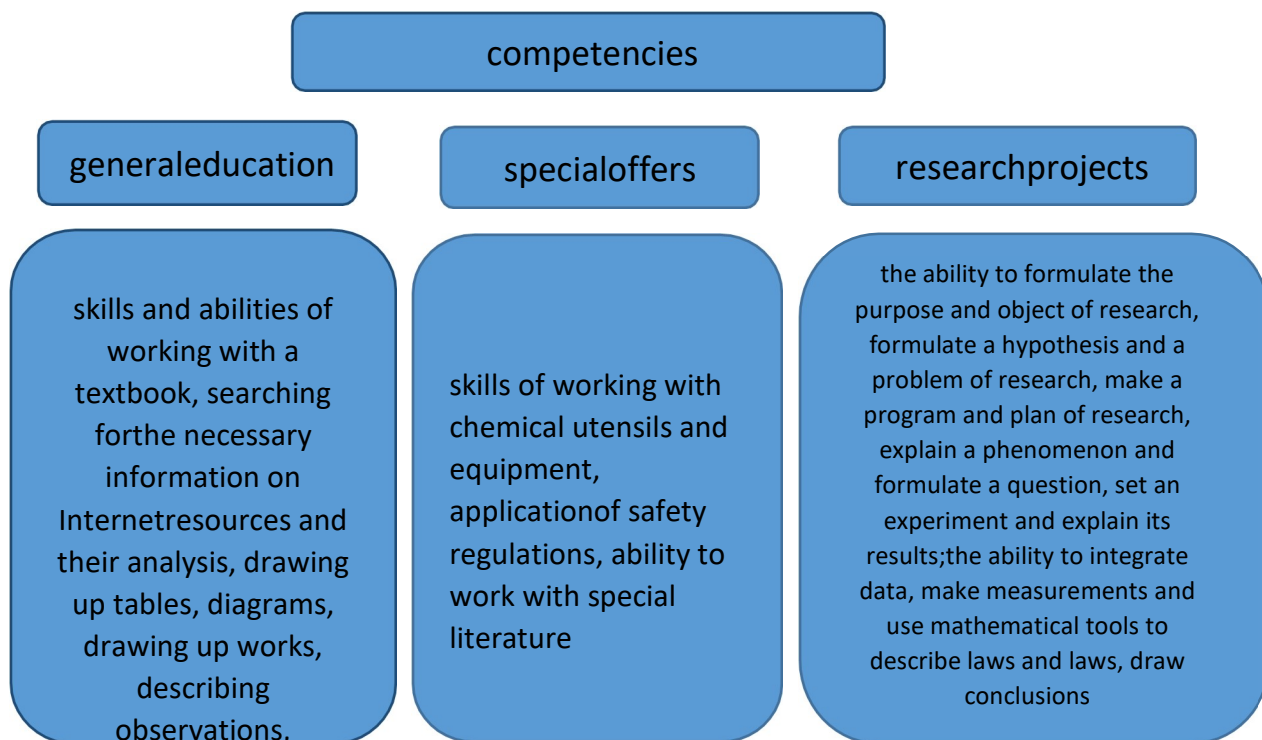
1.2 Competence based learning approach – the basis for the development of scientific skills

In the light of the transition of secondary education to the updated content, the very approach of teaching has changed. The transition to a competence-based approach in the educational environment, a focus on the readiness and possibility of practical application of knowledge, skills and abilities is caused by the low performance of our fifteen-year-old students in the International Program for Assessing Educational Achievements PISA, a test that assesses the functional literacy of schoolchildren in different countries of the world and the ability to apply knowledge in practice. Kazakhstan was ranked 69th out of 79 participating countries at PISA 2018 [17].

Kazakhstan who have reached the highest 5-6 levels in the three areas of literacy is alarming. The largest number of them traced only in mathematics (2%). This result may affect the quality of teaching, scientific achievements and breakthroughs in the future, as well as the economy and innovative discoveries in the country. "The effectiveness of the reform on the updated content of education can be seen in PISA- 2021 and PISA-2024. The results of those who studied under the new curricula can be observed only after 7-8 years", concludes the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan A. Aimagambetov [17].

Considering the educational research activities of students in chemistry, we have developed and propose the following classification of skills and abilities projected on the competencies available for formation in the educational process (Fig. 1).

Figure 1. Classification of skills and abilities projected on competencies.

Research competencies describe the readiness of students to carry out scientific research activities based on the use of theoretical knowledge and experience. At the same time, the skills of setting goals, conditions and means of activity are developed, aimed at studying and clarifying processes, facts, and phenomena.

For the formation of the above-mentioned competencies, the educational and research activities of students in the course of chemistry in secondary school should be directed by the teacher to independence in finding a solution to a certain creative and research tasks. It is advisable to use a practice-oriented approach. Moreover, the method of scientific knowledge in the field of natural sciences should correspond to the age of students (analysis, synthesis, deduction, induction, observation, measurement, comparison, experiment, modeling, design). Educational and research activities in the educational process activate the student's independence to gain completely new knowledge in the field of natural sciences, develop research skills as one of the ways to master the environment and living conditions. This approach implemented three functions of learning – education, development and upbringing and the formation of General educational and special research competencies reflected in the required knowledge, skills, and the fostering of intrinsic motivation to student research, creative position in solving problems.

According to the requirements of the State General Education Standard of 2018 [18] and standard training programs for general education organizations [19], the study of the subject area "Natural Sciences" involves:

- the formation of the foundations of a holistic scientific picture of the world;
- developing an understanding of the relationship and interdependence of natural sciences, their impact on the environment, technological, economic, ethical and social spheres of human activity;
- creating conditions for the formation of skills of educational activities, design and

research activities, creative activities, motivation of students to self- development and self-education;

- development of skills to generalize scientific information, evaluate and analyze the results obtained in the course of experimental work, check them for reliability;
- formation of skills for safe work during laboratory experiments, laboratory work, research activities, experimental activities, when using laboratory equipment during work
 - *at the basic level:* basic concepts, theories, laws and laws; terminology and symbols; basic methods of scientific knowledge of natural sciences (observation, description, measurement, experiment); the ability to process, analyze the results of experiments, make generalizations and conclusions; the student must acquire the willingness to apply the methods of knowledge in solving practical problems;
 - *at the advanced level:*
 - the ability to put forward hypotheses, test them experimentally, formulating the purpose of the study; the ability to give quantitative estimates and perform calculations; the ability to use information and communication technologies.

1.3 Methodological basis for the formation of scientific thinking of the student

For the development of scientific thinking, we believe that it is possible to apply various innovative teaching technologies and interactive teaching methods, such as:

- problem-based learning;
- modular training;
- developmental training;
- learning through play;
- training in the development of critical thinking;
- research and project training, etc.

And the scientific research activity of high school students is especially evident in chemistry lessons when conducting:

- teaching the research method;
- non-standard lessons;
- school experimental work;
- performing homework tasks that are of a research nature;
- research tasks;

The use of scientific research fits well into extracurricular activities and can be widely applied in the process:

- work in optional classes;
- work in research groups;
- participation of students in subject Olympiads, scientific competitions

We believe that the widespread use of an unconventional time-bound system is innovative in the method of forming scientific thinking.

So, Ogorodnikov in his work [21] proposes several varieties of non- traditional lessons, which assumes the implementation of the students research or its elements: lesson-study-lesson-lab-lesson-creative report, the lesson is "invention", the lesson is "amazing around us" lesson "is a fantastic project," lesson-the story of the life of scientists, a lesson-protection research projects, lesson-"expertise", the lesson is "discovery", etc.

Chemistry as a natural science subject includes one of the main elements of scientific research – a chemical experiment. The experiment conducted as part of the training allows students to master some elements of research activities: the organization and formulation of the

experiment, the definition of goals and objectives, and the conduct of the experiment itself, processing and conclusions based on the analysis of its results.

"A training experiment contains some elements of this research: observation, study of observable phenomena, identifying the problem, defining the main research objectives, goal setting, objectives of the study, formulation of hypotheses, selection or development of research methodology, plan experimental work, development studies programme, the rationale for the methods of processing the results, the implementation of the pilot study, the planned experiment, quantitative and qualitative analysis of the obtained data, analysis of obtained data, justification of the conclusions, protection of the results of the study" [22].

N. L. Drevnitskaya offers 3 levels of formation of students' research skills[23] (Fig. 3):

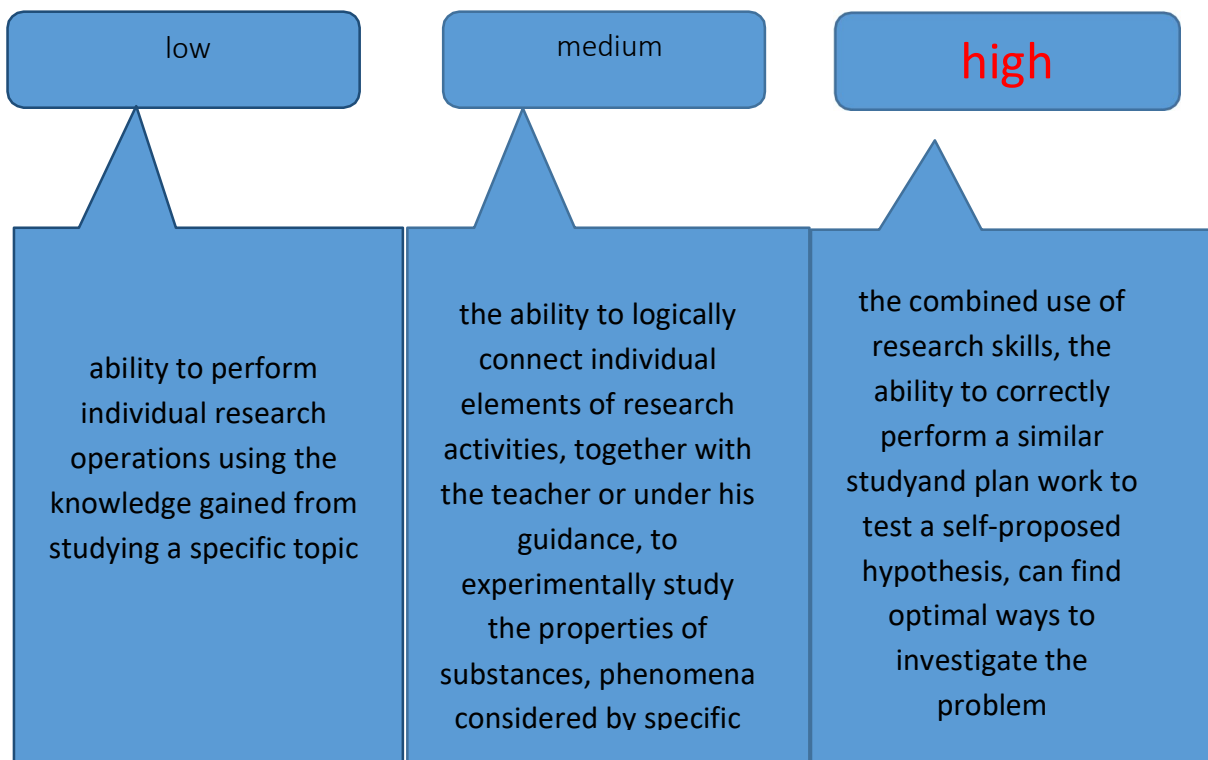

Figure 3. Levels of formation of research skills.

For the systematic formation of scientific thinking in chemistry, we define the role of the teacher and the student in the process of educational and research activities.

The role of the teacher is to familiarize students with the basics of chemical research and the experimental methods used. At the same time, it is necessary to focus on the most significant elements of the course content and their relationship to the main basic program. To support cognitive activity, the teacher can organize various research groups of 2-3 people or individually for those who have abilities or show a substantive interest in research activities through solving research tasks and problems with a research nature. Moreover, it is necessary to strictly monitor that the groups were created according to the level of knowledge and a certain level of complexity, otherwise the interest will quickly fade and in the future this child will be afraid of this kind of educational activity. With the right approach, such work will contribute to the formation of the student's ability to determine their position on the problem under discussion and their role in working in a group, to develop independence and creativity. The formation of the skills of research work and scientific thinking begins, as a rule, with the introduction of students to the technology and methodology of the implementation of educational and research work in chemistry, safety instruction. The teacher should explain that any research begins with a

theoretical introduction to the topic, with the collection of experimental material, its analysis, the so-called theoretical study of the problem, the study of the experience of predecessors, the degree of "disclosure" of this area of research or problem. At any stage of the study, the teacher should provide the necessary support in case of difficulties in conducting student research. This can be a group discussion based on the materials of the conducted educational and research work. At the same time, students learn the correct formulation of questions and the ability to express their assumptions, express and defend their point of view. A very important element is to evaluate the independent work of each participant in the research group, explaining to students the criteria by which the results of their work will be evaluated. This allows students to develop the ability to self-evaluate their activities and their results according to the set criteria.

The role and tasks of students in the implementation of educational and research activities. Students are introduced to the structure of chemical research and experimental methods. At the same time, students participate in the search for problematic topics for joint research, the content of which reflects their cognitive activity. A special role is played by independent research work, which is planned together with the teacher. The independent work includes various types of activities in accordance with the developed research plan. The work planned in this way forms research skills and abilities. The introduction of a research diary by a schoolboy brings up in it a serious attitude to its research activities.

CHAPTER 2. METHODS OF FORMATION OF SCIENTIFIC THINKING OF SCHOOLCHILDREN IN THE COURSE OF SECONDARY SCHOOL

2.1 Diagnostics of readiness of high school students for educational and research activities in chemistry and biology

For the implementation of successful educational and research activities of high school students, its primary diagnosis is necessary. In this regard, we conducted an ascertaining experiment to identify the state of readiness of high school students for educational and research activities. The content of the school chemistry course was also subjected to diagnostics in order to identify the possibility of educational and research work of students.

The basis for the experimental work was determined by the school lyceum No. 7 named after K. Spatayev in Shymkent. The study involved high school students and chemistry teachers.

During the period of pedagogical practice (02.09.2020 to 01.11.2020), a number of tasks were solved

- election for further experimental work;
- identification of methods and diagnostic tools for the study of students' readiness for research activities;
- development of practical recommendations on the use of active teaching methods for the development of research activities of students in the process of studying chemistry.

We carried out a diagnostic study of high school students in order to identify the specifics of the development of ideas about research activities, the level of development of skills and abilities of research activities.

The research was carried out through a number of diagnostic methods, such as questionnaires, observation, survey, testing, and qualitative analysis of the products of activity. The use of these diagnostic procedures allowed us to characterize the specifics of students' research activities in the study of chemistry, to determine the readiness of students for research activities, to identify problems that hinder the research work of high school students in chemistry.

Questionnaire survey. Initially, students were asked to answer the questionnaire questions (Appendix 1).

During the survey, we conducted a survey of students in grades 9-11 (30% - grades 9, 30% - grades 10 and 40% - grades 11), during which the following results were obtained.

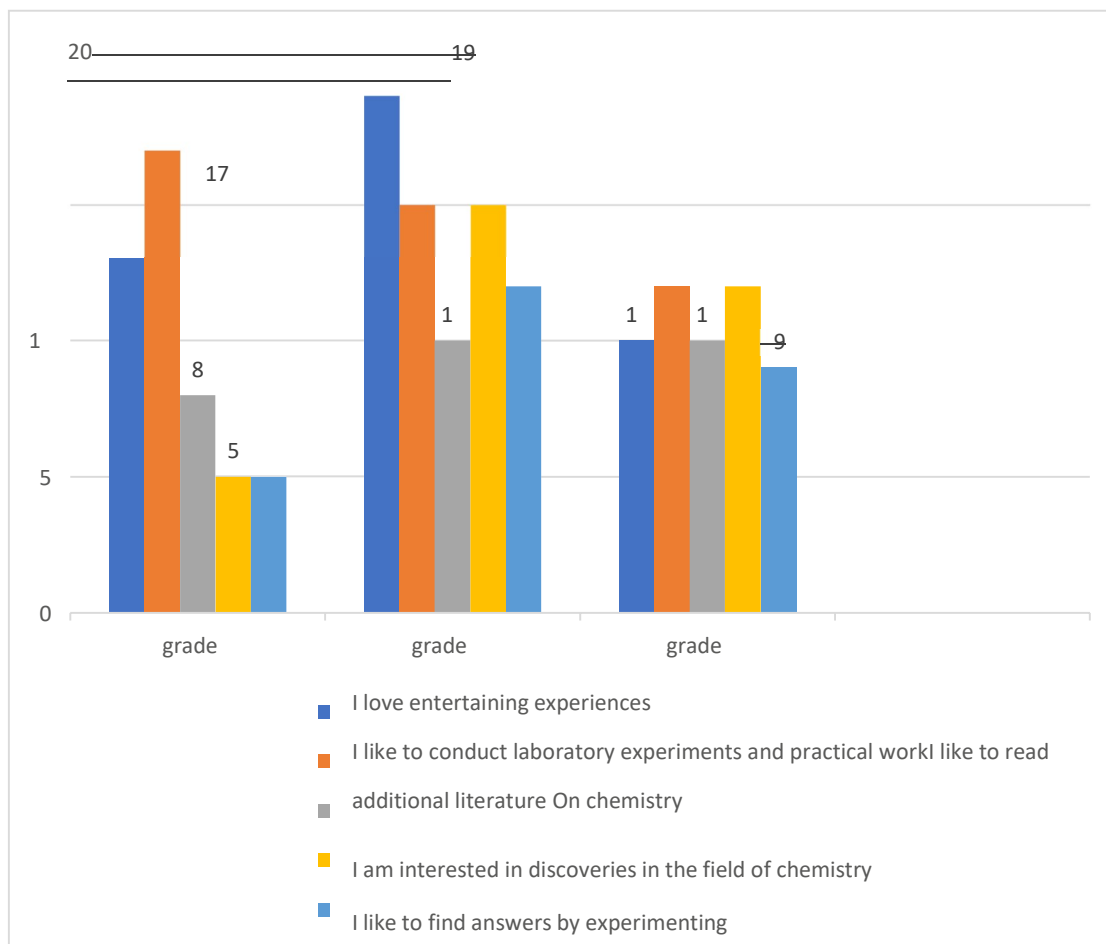

Figure 4. Questionnaire results on the question «How interesting is the subject of chemistry to you»

The analysis of the received answers showed that as students grow older, their interest in scientific discoveries increases, and research search activity develops. However, even by the final grade, a fairly large number of students are attracted only by the external demonstration side and lose interest in reading additional literature on the subject.

The survey showed that in the last grades of education in a general education institution, some students have a desire to comprehend, systematize (classify) methods – the allocation of theoretical (25% of the surveyed tenth graders) and practical (11.1%) methods, scientific (11.5% of 11th grade students) (fig. 6).

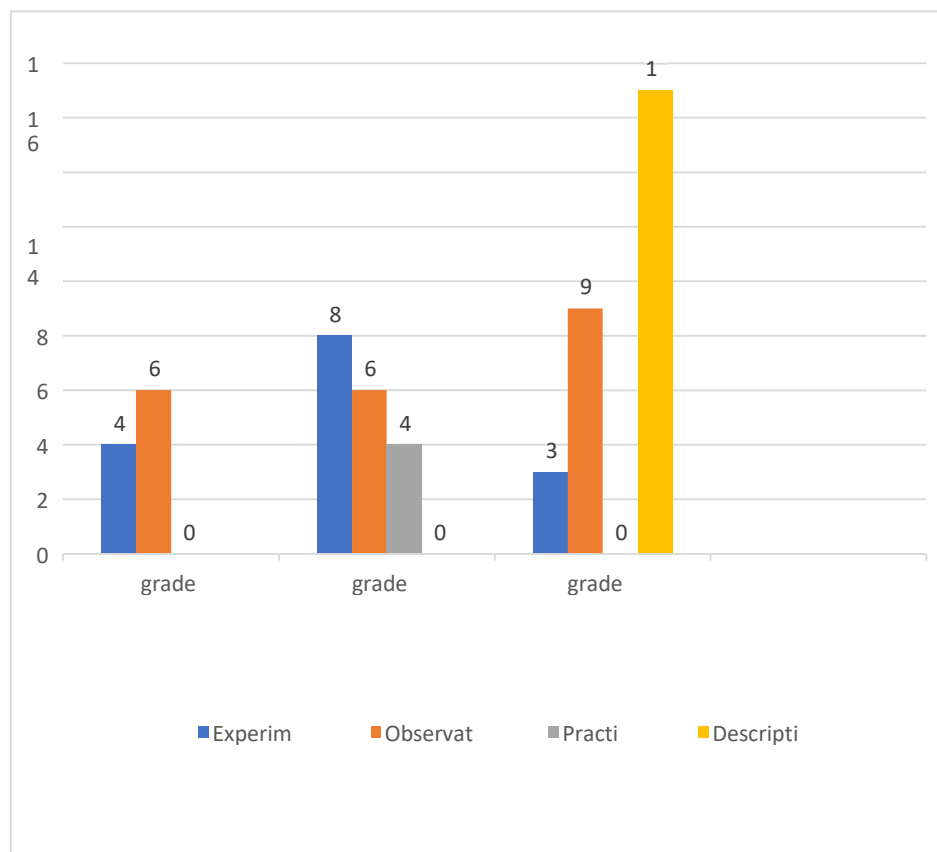

Figura 6. Questionnaire results on the question «What research methods do you know?»

Note that high school students who admit that they know specific research methods are almost twice as many as those students who know about these methods.

Rather low indicators of proficiency in the experimental method were revealed (16%, 22.2%, 11.5% of respondents from grades 9, 10 and 11, respectively), in contrast to the skills of using the observation method (24%, 16.6%, 34.6% of respondents from grades 9, 10 and 11), with the exception of tenth grade students.

The vast majority of high school students believe that in modern conditions, already at the stage of obtaining general education, students should be involved in research activities (76% of the respondents in grades 9, 83.3% in grades 10 and 69.2% in grades 11).

With the transition to each subsequent class, the percentage of high school students who believe that research activities should be optional increases (12%, 16.6%, 19.2% of the surveyed students from grades 9, 10 and 11, respectively).

The desire to engage in research activities was expressed by 72%, 63.8% and 23.0% of the surveyed high school students (respectively, from grades 9, 10 and 11).

It should be noted that in the 11th grade, the least willing (23.0%) and the most unwilling (53.8%) to engage in research activities, as well as the highest number of doubters (26.9%). Explaining their doubts, the students of the final class pointed out the lack of time in connection with the UNT: "if this was given special time", "if it could be combined with study" etc.

High school students believe that they need the help of a teacher in mastering research methods – mostly answered "yes": 84%, 86.1%, 30.7% The surveyed students are from grades 9, 10, and 11, respectively. Separately, we can state the fact that more than half of the graduates noted (53.8%) that they do not need help.

Most high school students believe that it is necessary to introduce special electives and special courses to master students' skills and abilities in teaching, research and project activities

- 80% of the surveyed ninth-graders answered in the affirmative, 69.4% - tenth-graders and 46.2% of the surveyed 11th-graders.

Based on this survey of high school students, we can talk about the need for purposeful implementation of research activities of students in order to form and develop their research skills.

Thus, the implementation of the program of scientific and research activity of students in chemistry should be among the pupils of 10 classes of educational institutions, as they are not yet fully guided by the state final examination as students of classes 9 and the UNT and the choice of educational institution to obtain a profession, as grade 11 students.

In [25] developed criteria components of readiness to scientific research activities have developed methods of assessment and prepared a Toolkit "Sheet evaluation (self -) readiness for research activities (table3).

Students and subject teachers filled out self-assessment sheets of criteria indicators of the components of readiness for research activities.

The assessment was carried out according to a 5-point system:

"1" - does not possess knowledge, skills and skills of educational and research activities;

"2" – does not have a clear understanding of what it is about;

"3" - has insufficient knowledge, skills and skills of educational and research activities, there is no consistency;

"4" - has certain knowledge, skills and skills of educational and research activities, but can not always apply in practice;

"5" - speaks at a high level, applies in practice.

REFERENCES

1. Zarubezhnaya N. A., Parshutina L. A., Pentin A. Yu. Scientific method of cognition in school natural science education: teaching chemistry and biology // Domestic and foreign pedagogy. 2019. Vol. 1, no. 1 (57). pp. 6-27.
2. Mychko D. I. Questions of methodology and history of chemistry: from the theory of scientific method to the methodology of teaching: a manual. Minsk: BSU PublishingCenter, 2014. 295 p.
3. Pichugina, L. N. Research activity in the training of future music teachers / L. N. Pichugina ; Ural State Pedagogical University". - Yekaterinburg, 2015. - 169 p.
4. Davydov V. V. Theory of developing learning. Moscow: INTOR, 1996-544s.
5. Kravtsova E. Yu. Pedagogical conditions of educational and research activities of students of senior classes of general education institutions in the study of natural science cycle disciplines: abstract dissertation of the Candidate of Pedagogical Sciences. Stavropol, 2014.
6. Shuinshina Sh. M., Alpeisov E. A., Akhmetova B. S., Tuyakov E. A., Adamova M. E. Continuity of educational programs by levels of education // International Journal of Experimental Education. - 2019. - No. 2. - p. 23-28;
7. Khutorskoy A.V. Pedagogical means of implementing the heuristic potential of education // Pedagogy. 2009. No. 3. pp. 17-24.
8. Nabieva E. V. To the teacher-researcher: Formation and development of research competence: Methodological recommendations. Irkutsk, 2002. p. 6.
9. Amelina N. S. Educational and research activity of students of pedagogical university in the process of studying the disciplines of the pedagogical cycle: abstract dissertation of the Candidate of Pedagogical Sciences. Kiev, 1982.
10. Poddyakov, A. N. Children as researchers: // Magister. 1999. No. 1. pp. 85-95.
11. Poddyakov A. N. Research behavior: strategies of cognition, help, counteraction, conflict. Moscow, 2000. p. 27.
12. Dalinger V. A. Educational and research activity of students in the process of studying mathematics // Bulletin of the Omsk State Pedagogical University. Issue of 2007. p. 103.

Оқылым дағдысын меңгерту жолдары (оқылым дағдысын тереңірек меңгеруге арналған бағдарлама)

Тойшибаева Лаззат Джаксылыковна

Д.И.Менделеев атындағы №15 лицей-мектебі

1. Түсінік хат

Жаңартылған білім беру мазмұнына сай қазақ тілі пәні қоғамға араласуға қажетті тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларын дамытады. Бұл дағдылар оқушының өмірде еркін қарым-қатынас жасауына; өзгелермен пікір алмасып, көзқарасын еркін білдіре алуына; өз ойын, көзқарасын жүйелі де нақты жеткізуіне; кез-келген ақпаратты тиімді қолдануына; түрлі ақпаратты құр оқымай, сараптай отырып оқуына; оқығаны бойынша өзіндік қорытынды жасап, тың идеялар жасауға жол ашары сөзсіз. Осы төрт дағдының ішіндегі ең маңыздысы – Оқылым дағдысы, себебі оқудың тиімді жолын меңгеріп, оқығаны бойынша анализ жасай алған адам ойын еркін айта да алады, сауатты жаза да алады.

Оқушының оқу дағдысын қалыптастырда бірнеше мақсаттар ұсынылған. Мәтіндерге салыстырмалы анализ жасау мақсаты арқылы оқушы тек мәтін мазмұнын меңгеріп қана қоймай, сол мәтінді жазу арқылы автордың нені көздегенін, кімдерге арнағанын, автордың сол мәселеге байланысты қандай көзқараста екенін, оқырманға жеткізу үшін қолданған тілдік бірліктерін саралап, сараптама жасау дағдысын қалыптастырады.

Оқылым стратегияларын қолдана оқу – оқу сапасын арттыратын тәсіл. Мәтіндерге салыстырмалы талдау жасауда Оқылым стратегиясының тиімдісін анықтап, қолдану арқылы мәтін талдауға кететін уақытты үнемдеге, нәтижеге жетуге, білім сапасының артуына ықпал етеді.

Факультатив сабақ барысында Оқылым дағдысын меңгеру арқылы оқушылар мәтінді және оның мазмұны мен мақсатын, тілін түсінуге, негізгі ойды анықтауға және мәтіннің құрылымдық бөліктерін, мәтіннің стилі мен типін анықтауды, оқылған мәтін негізінде сұрақ құрастыруды, әртүрлі деректерден қосымша ақпаратты айқындауды және мәтіндерге салыстырмалы сараптама жасауды меңгереді.

Ең басты нәрсе, оқушының осы дағдыны өмірде қолдана алуы, сол қажеттілікті мұғалімнің оқушы санасына жеткізе білуі.

«**Оқылым дағдысын меңгерту жолдары**» факультатив бағдарламасының мақсаты – жалпы мектептің 8-сынып оқушыларына оқылым мәтінін талдауды тереңдетіп түсіндіру, талдауды жан-жақты жетілдіру есебінде жүргізіледі.

Сонымен қатар оқушының сабақ барысында жазылым оқылым тапсырмаларындағы түсінбеген тұстарын практика жүзінде нақтылауда атқаратын қызметі зор. **Негізгі мақсаты** - оқушылардың материалды жүйелі түрде меңгеруіне жағдай жасау, анализ жасай білуге дағдыландыру.

Бұл оқу бағдарламасына қосымша әрі толықтырушы әрі ғылыми жүйелілікке негізделген материал болып табылады. Жеке тұлғаның оқылым дағдысын тереңірек меңгеруге ықпал ететін бұл оқу бағдарламасының берері мол.

Осы мақсаттан келіп туындайтын міндеттер:

- оқылым мәтінін талдау тапсырмасының орындалу ретімен оқушыға түсіндіру;
- оқушылардың оқылым дағдысын қалыптастыруда жаңа әдістерді қолдану;
- талдау барысында оқушыларға керекті мәліметтерді жаздырып, үлгі көрсетіп, тапсырманың орындалу ретімен оқушыға түсіндіру;
- теориялық білімдерін оқылым мәтінін талдауда орынды қолдануға төселдіру;
- **Оқылым стратегияларын меңгертіп, оқу барысында тиімді қолдануға жол ашу.**
- Оқылым жұмыстарын талдату арқылы біз мынадай жетістіктерге қол жеткізе аламыз.**
 - қазақ тілінен берілетін теориялық білімді практикалық жұмыстармен тығыз ұштастырып, мәтіндерге анализ жасай алады;
 - оқылым стратегияларын тиімді қолдану арқылы оқушылардың мәтіндерге салыстырмалы анализ жасау дағдысын дамыта аламыз;
 - мәтінді тілдік деңгейде талдауда грамматикалық құрылымдарды оңай түсінуге көмектеседі;
 - оқушылардың есте сақтау, есту, көру, сөйлеу, ойлау қабілеттерін дамытады.
 - мәтін арқылы оқушылардың тіл байлықтары дамиды.

Оқылым дағдысын жақсартудың технологиясын пән мұғалімдері жетік білуі керек. Себебі оқылым барлық дағдылардың негізі болып табылады. Ал оқылым стратегияларын тиімді қолдануға бағыттай отырып, оқушылардың мәтіндерге салыстырмалы талдау жасау дағдысының сапасы арттыруға болады.

Оқу жұмысының алға басуы, жемісті жүргізілуі жан-жақты дұрыс құрылған жылдық жұмыс жоспарына байланысты.

2. Ұйымдастыру жұмысы

№	Іс-шаралар мазмұны	Мерзімі
1	Оқу жұмысын жоспарлау	Тамыз
2	Мектепте хабарландыру Оқушыларды тіркеу	05.09.дейін
3	Газет-журнал, интернеттен қызықты, өзекті мәселелерге қатысты оқылым материалдарын жинақтау.	Оқу жылы барысында
4	Оқудың іс-әрекеті: - мектепішілік байқау ұйымдастыру;(8-сынып) Оқушылардың үздік талданған жұмыстарын интернетке жүктеу.	Оқу жылы барысында

3. Күнтізбелік-тақырыптық жоспар

Орыс тілінде оқитын 8-сынып оқушыларына арналған
«Оқылым дағдысын меңгерту» бағдарламасының
бір жылдық жұмыс жоспары.
Жылдық сағат- 34 сағат. Аптасына – 1 сағат

№	Жұмыстың мазмұны	Тақырып ерекшелігі/ нені білу керектігі	Сағ саны	Мерзімі	Мақсаты мен міндеті
Бірінші тоқсан					
1	Оқылым дегеніміз не? Оқылым түрлері	Оқушының оқу сауаттылығын қалыптастырудың құрамдас бөлігі. Танымдық оқылым; Зерделік оқылым; Ізденімдік оқылым; Көрсетімдік оқылым.	1		Кіріспе сабақ Оқылым түрлерімен таныстыру.
2	Мәтіннің формасы	Сөйлеу формасы: Жазбаша – әдеби норманы қатаң сақтап жазу түрінде сипатталады. Ауызша – дыбысталап, әдеби норманың еркін түрімен сипатталады.	1		Мәтін формасын қалай анықтауға болатынын меңгерту.
3	Мәтін түрлері	1. <i>Әңгімелесу мәтіні</i> – бір оқиғаны баяндап, не істеді? Сұрағына жауап береді. 2. <i>Сипаттау мәтіні</i> – бір нәрсенің бейнесін (затты) немесе табиғат көріністерін сипаттау. Қандай? Қалай? сұрақтарына жауап береді. 3. <i>Пайымдау мәтіні</i> – белгілі бір пікірді түсіндіреді, дәлелдейді және Не үшін? сұрағына жауап береді.	1		Мәтін түрлерімен таныстыру
4	Мәтіннің тақырыбы	Тақырып – мәтінде баяндалатын оқиға мен ойдың түйіні.			Мәтіннің тақырыбын қалай анықтауды меңгерту.
5	Мәтіннің жанры	1. <i>Мақала, репортаж, очерк, рецензия, сұқбат.</i> 2. <i>Әңгіме, повесті, роман, өлең, драма, ертегі, трагедия.</i> 3. <i>Бұйрық, арыз, қызметтік хат</i> 4. <i>Хат, имейл, блог-пост, үндеу мәтіні</i> 5. <i>Өмірбаян, күнделік, жол жазбалары</i> 6. <i>Жарнама, хабарландыру, нұсқаулық</i>	1		Мәтін жанрларымен таныстыру

6	Мәтіннің мақсаты	Бұл мәтін не үшін жазылған немесе айтылған (құрылған)? Мәтіннің қызметі қандай?	1		Мәтіннің мақсаттарымен таныстыру
7	Мәтіннің көзделген аудиториясы	Бұл мәтін кімге арналып жазылған немесе айтылған (құрылған)?	1		Мәтіннің көзделген аудиториясын қалай анықтауға борлатынын меңгерту.
8	Мәтіннің мазмұны	Мәтінде не туралы айтылады? Тақырыппен және КОНТЕКСПЕН байланысы. Контекстің екі түрі бар: -Тарихи -Әлеуметтік (мектеп/отбасы/бизнес/жұмыс)	1		Мәтіннің мазмұнын анықтауды түсінеді.
9	Мәтіннің стилі	Белгілі бір қарым-қатынас мақсатында қолданылған тілдің көркемдегіш құралдар жүйесі. <ul style="list-style-type: none"> • Ауызекі сөйлеу • Публицистикалық • Көркем әдебиет • Ғылыми • Ресми-іскери 	1		Мәтіннің стилін анықтауды меңгерту.
II- тоқсан					
10	Мәтіннің тілі (сөз деңгейі)	Мәтіндегі терминдер, тұрақты тіркестер, жалқы есімдер, қыстырма сөздер, одайғай сөздер, сан есімдерді автор не үшін қолданған?	1		Мәтінді сөз деңгейінде қалай талдау керектігін түсінеді.
11	Мәтіннің тілі (сөйлем деңгейі)	Мәтіннің сөйлемнің айтылу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы, лепті, бұйрықты екенін анықтау. Бірыңғай мүшелерді, жай, құрмалас сөйлемдерді автор не үшін қолданғанын анықтау.	2		Мәтінді сөйлем деңгейінде қалай талдау керектігін түсінеді.
12	Мәтіннің тілі (мәтін деңгейі)	-Абзац құрылымы; -Абзацтарды байланыстырушы сөздер; -Шақтардың әр алуандығы; -1 немесе 3- жақтан баяндау; -Мәтін құрылымының логикалылығы; -Мазмұндаудың қолжетімділігі; -Автор үні мен көзқарасын анықтау.	1		Мәтін деңгейінде қалай талдау керектігін түсінеді.

1 3	Ауызекі сөйлеу стиліндегі мәтін	-Кідірістер (паузалар) (...) -Кідірісті дыбыстармен толықтыру: <i>хм, ыы, ээ</i> ; -Кідірістерді мағынасыз сөздермен толықтыру: енді, жаңағы, сонымен, яғни, т.б. -Қайталаулар: сөз таба алмай сасқалақтаулар, сенімсіздік; -Сөз қысқарту: <i>ояқ, бұяқ, қап кетті, отырқ</i>	1		Ауызекі сөйлеу стиліндегі мәтіннің ерекшеліктерін анықтау.
1 4	Екі мәтінге салыстырмалы анализ жасаудың жолдары. Тақырып анықтау	Берілген екі мәтіндердің басты ұқсастығы – олардың бір тақырыпта, яғнижайлы жазылуында.			Тақырыбы бір екі мәтін ұсыну
1 5	Мәтіндердің формасын анықтау	Мәтіндерде әдеби тіл нормалар қатаң сақталғандықтан (сақталмағандықтан) , формасы – жазбаша. (ауызша)			Мәтіндердің формасын анықтату
1 6	Мәтіннің жанрын анықтау	А мәтінің жанры – Ал Ә мәтіні , себебібөлісті.			Мәтіннің жанрын қалай анықтауға болатынын меңгерту
1 7	Мәтіннің мақсатын анықтау	А мәтіні мақсат етсе, Ә мәтіні көздейді.			Мәтіннің мақсатын қалай анықтауға болатынын меңгерту
1 8	Мәтіннің мазмұнына анықтау	А мәтіннің мазмұнындажайлы ой қорытылады. Ә мәтіні туралы мазмұндайды.			Мәтіннің мазмұнын анықтату.

Үшінші тоқсан					
19	Мәтінді сөз деңгейінде талдау	Екі мәтіндердің тақырыбы бір болғандықтан, қатысты терминдер (.....) жиі кездеседі. (Ұқсас стильдік ерекшеліктерше байланысты, көпшілікке әсер ету мақсатында фразеологизмдер мен көркемдегіш құралдар ұшырасады). А мәтінінде мақсатында қолданса, Ә мәтінінде көрсету үшін қолданылса,	1		Мәтіндегі терминдер, тұрақты тіркестер, жалқы есімдер, қыстырма сөздер, одайғай сөздер, сан есімдерді автор не үшін қолданған анықтату.

	ақпарат жеткізеді.			
20	Мәтінді сөйлем деңгейінде талдау	Мәтіндердің синтаксис ерекшеліктердегі басты ұқсастығы – (хабарлы) сөйлемдерден тұруы. А мәтіндесөйлемді (-абзацтың сөйлемі)жеткізу үшін қолданса, Ә мәтіндесабақтас (- абзацтың - сөйлемі немесе - қатар) пайдаланған. А мәтінде мәселегетөл сөзі (.....-абзацтың алғашқы қатары) қолданылса, Ә мәтінде автор нақтылау үшінсөйлемін (.....) пайдаланды.	1		Мәтіннің сөйлемнің айтылу мақсатына қарай хабарлы,сұраулы,лепті,бұйрықты екенін анықтау. Бірыңғай мүшелерді, жай, құрмалас сөйлемдерді автор не үшін қолданғанын анықтату.
21	Мәтінді мәтін деңгейінде талдау	А мәтіні, Ә мәтіні абзацтан құралады. Екі мәтінде де абзацтар бір-бірімен (сілтеу есімдігі, қыстырма сөз, логикалық тұрғыда) байланысқан .	1		Абзац құрылымын,шақтардың әр алуандығын,мазмұндаудың қолжетімділігін анықтайды.
22	Автор үні мен көзқарасын анықтау.	А мәтінде автор позициясы сөйлемінде көрініс тапса, Ә мәтінде автор сенеді.	1		Автор үні мен көзқарасын анықтату.
23	Ауызекі сөйлеу стилі мен ауызша сөйлеудің ерекшеліктері.	1. Ауызекі сөз ықшам құрылады, эмоциялы болып келеді, арнайы мәнермен айтылады. 2. Ауызекі сөзге ерекшелік беріп тұратын лексикалық тұлғалар: • Жергілікті сөздер (кәсіпке байланысты сөздер, диалект сөздер): қозапая, шырпу, сым, жалтай, т.б. • Қарапайым сөздер (оның ішінде ренішке, ұрысуға байланысты сөздер): көзі ашық (сауатты), т.б.	1		Ауызекі сөйлеу стилі мен ауызша сөйлеудің ерекшеліктерін меңгереді.
24	Ауызша сөйлеудің ерекшеліктері	Кідірістер (паузала) (...) Кідірісті дыбыстармен толықтыру: хм, ыы, ээ Кідірістерді мағынасыз сөздермен толықтыру: енді, жаңағы, сонымен, яғни, т.б.	1		Ауызша сөйлеудің ерекшеліктерін меңгереді.

		Қайталаулар: сөз таба алмай сасқалақтаулар, сенімсіздік Фальстарттар: сөйлеу алдындағы қатесін түзету, сөзін бұзып, бұрын сөйлеп қою. Сөз қысқарту: ояқ, бұяқ, қап кетті, отырқ			
25	Мәтінде қолданылған шартты белгілер	(.) / (..) — кідіріс, қысқа және ұзақтау <i>Қиғашталып берілген сөздер</i> (мысалы: <i>имм..</i>) — <i>тұтығу, бөгелу мәніндегі көмекші сөздер</i> Бас әріппен берілген сөздер (мысалы: СІЗ туралы) — дауыс ырғағы	1		Мәтінде қолданылған шартты белгілерді түсіндіру.
26	Грамматикадан нені білу керекпіз? Сөз деңгейде талдау.	Лексика: - Терминдер, кәсіби сөздер; - Неологизм, көнерген сөздер; - Диалект сөздер; - Фразеологизмдер; - Көркемдегіш тәсілдер	1		Сөз деңгейде талдау.
27	Морфология.	- Зат есім: жалпы, жалқы есімдер; - Сын есім: сапалық, қатыстық; - Сан есімнің түрлері; - Есімдіктің түрлері; - Етістік: есімше, көсемше, тұйық емістік, етіс, етістіктің шақтары; - Үстеу түрлері; - Шылау түрлері; - Еліктеу, одағай сөздер.	1		Тілдік деңгейде талдаудың ерекшелігін меңгерту.
28	Синтаксис: Сөйлем деңгейде талдау.	- Жай сөйлем түрлері; - Құрмалас сөйлем түрлері; - Салалас құрмалас сөйлем түрлері; - Сабақтас құрмалас сөйлем түрлері.	1		Сөйлем деңгейде талдаудың ерекшелігін меңгерту.
Төртінші тоқсан					
29	Екі мәтін талдау	1. Тақырып ұқсас болады (қысқа болады, бөлім атауы). 2. Формасы: ауызша, жазбаша. 3. Түрі: сипаттау, пайымдау, әңгімелеу 4. Жанры. 5. Мақсаты: идеясы	1		Ұсынылған екі мәтінді салыстырып талдау.

		<p>6. Аудиториясы: нақты, дәл (екеуінде бөлек болады)</p> <p>7. Екі мәтіннің мазмұны қарама-қарсы болады. Соны табу керек</p> <p>8. Стиль</p> <p>9. Тілі: Лексика, морфология, синтаксис Мәтіннің құрылымы сақталған/сақталмаған.</p>			
30	3 аспект: теория, дәлел, мақсат. Контекспен жұмыс	<p>Күмәнді: болжамау, нақты жазу, мүмкін, сияқты сөздерін қолданбау</p> <p>Ғылыми стильде, қысқа-нұсқа жазу. 3-жақтан жазылады. Екі мәтінде де... (қайталамау)</p> <p>Тавтология болмау: сөзді, етістікті қайталамау: <i>болған, болып табылады, қолданылған, жазылған, айтылған.</i></p> <p>Контекспен байланыс. <i>Белгілі бір мәселе көтерілгендіктен (дұрыс емес) не көтерілген?</i></p>	1		Контекспен жұмыс жасауды үйрету.
31	Мәтіннің лексикасына ресми сипат беріп тұрған аспектілер	Мәтіннің лексикасына ресми сипат беріп тұрған аспектілерді автор не үшін қолданғанын түсіну.	1		Мәтіннің лексикасына ресми сипат беріп тұрған аспектілерді анықтату
32	Үздік талдау жұмысы	Ең үздік талдаған оқушылардың жұмыстарын анықтау	2		Оқушылардың талдаған жұмыстарын ортаға салып, бағалау
33	Мәтін талдаудың қырсырын түсіндік пе?	Кері байланыс	1		Жылдық қорытындылау

4. Ақпараттық әдістемелік бөлім.

Ұсынылып отырған факультатив бағдарламасы 1 жылға арналған. /8-сыныпқа аптасына 1 сағаттан/ барлығы 34 сағатқа арналып жазылған.

5. Терминдер мен анықтамалар.

Бағдарламада төмендегідей терминдер қолданылады:

Мәтіннің формасы жазбаша және ауызша болып бөлінеді;

Жазбаша – әдеби норманы қатаң сақтап жазу түрінде сипатталады.

Ауызша – дыбысталып, әдеби норманың еркін түрімен сипатталады.

Контекст (лат. contextus – қосылу, байланысу), тіл білімінде – тілдік тұлғалардың мағынасын айқындайтын сөздік орта.

6. Пайдаланатын әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы Заңы», 27 шілде 2007 жыл.
2. Ф.Оразбаева «Тілдік қатынас». Алматы «Сөздік-Словарь», 2005 ж.
3. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Білім беру бағдарламасы, Нұр-Сұлтан, 2019 ж.
4. М.Ахметова «Мәтін лингвистикасы». Орал-2008.
5. Шабажанова Салтанат «Оқылым дағдыларын қалыптастыру және дамытудың әдіснамасы мен тәжірибесі», Павлодар-2015.

ORGANIZATION OF WORK ON THE DEVELOPMENT OF ARTISTIC LITERATURE AND SPEECH IN PRE-SCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Jamila Dunyamalı girl Bahmanova

Department of Azerbaijani Language and its Teaching Technology of the Faculty of Philology of Azerbaijan State Pedagogical University

SUMMARY

Speech development begins in kindergarten and gradually improves. The main task of preschool educational institutions is to prepare children for school. All areas of activity in kindergarten are related to speech development. The main principles of teaching fiction are speech development. From the day a child opens his tongue, his speech develops. In the kindergarten, regular exercises are conducted in special exercises on the elimination of defects in oral speech, the purity, fluency, fluency and communication of speech. Since the main activity of the child is play, the development of his speech is given a wider place in the play process. Training should start with motivation. In the system of work on the development of children's speech, the work of vocabulary occupies a central place. The speech of a child who has a rich vocabulary, knows their meaning, and is able to use the word locally becomes clear. It is necessary to enrich children's vocabulary in preschool period.

Key words: kindergarten, speech development, type of training

People communicate with the help of speech, understand each other, and also express their wishes and feelings. Speech is a powerful tool for people to interact with each other. Everyone should have a beautiful, clear, figurative, precise speech. In addition, it is more important for the teacher and tutor to master the art of public speaking. Because teachers and educators work directly with children. In this regard, a teacher whose speech is not rich cannot find a way to the hearts of his children. Speech development begins in kindergarten and gradually improves. The main task of preschool educational institutions is to prepare children for school. All areas of activity in kindergarten are related to speech development. The main principles of teaching fiction are speech development.

From the day a child opens his tongue, his speech develops. In the kindergarten, regular exercises are conducted in special exercises on the elimination of defects in oral speech, the purity, fluency, fluency and communication of speech. Since the main activity of the child is play, the development of his speech is given a wider place in the play process. Training should start with motivation. In the system of work on the development of children's speech, the work of vocabulary occupies a central place. The speech of a child who has a rich vocabulary, knows their meaning, and is able to use the word locally becomes clear. It is necessary to enrich children's vocabulary in preschool period.

One of the most widespread and effective types of speech development in kindergartens is introducing children to fiction. Fiction has a strong influence on the upbringing of children,

develops their speech. It is necessary to choose stories, fairy tales, poems suitable for the interest and age characteristics of preschool children. Selected works should be read whole and expressive by the teacher. Work on difficult words and phrases is done after reading a story, fairy tale, poem.

One of the genres that children are interested in are plays. The language of representations is simple, rich and colorful. Teaching poems strengthens children's memory, develops their speech, strengthens their outlook, and enriches their spiritual world. When choosing a poem, it is necessary to take into account its volume and children's interest. The volume of poems should be one or two paragraphs in medium groups.

The main organizational form of training in kindergartens is the exercise. Through the exercises, children acquire certain knowledge, skills and habits. Training should start with motivation. If it is difficult or impossible to create motivation, then actualization is the best way out. It is true that an exercise that starts with motivation is more attractive, but it is not possible to build an interesting and attractive motivation for every subject. Therefore, it is appropriate to use the update from time to time. Motivation should attract the child's attention, be interesting, and allow the child to realize his/her abilities.

In the understanding stage, the child actively learns new knowledge and skills, conducts research, searches for information and facts, compares, analyzes, and participates in discussions. The main organizational form of training in kindergartens is the exercise. Through the exercises, children acquire certain knowledge, skills and habits. Training should start with motivation. If it is difficult or impossible to create motivation, then actualization is the best way out. It is true that an exercise that starts with motivation is more attractive, but it is not possible to build an interesting and attractive motivation for every subject. Therefore, it is appropriate to use the update from time to time. Motivation should attract the child's attention, be interesting, and allow the child to realize his/her abilities.

In the understanding stage, the child actively learns new knowledge and skills, conducts research, searches for information and facts, compares, analyzes, and participates in discussions.

Exercise: Speech development.

Group: Medium.

Standard: 2.1.1; 2.1.4;

2.1.1. He adjusts his actions and reacts based on the opinion he listens to.

2.1.4. Pronounces speech sounds correctly in different language units.

Topic: If you looked at the word.

Purpose:

- 1) He is ready to listen to the poem.
- 2) He gives a reaction to the poem he listens to.
- 3) Pronounces words correctly.

Integration: Es. 3.3.2; S.e. 4.1.2.

E.s. 3.3.2. Participates in collective work and performs tasks.

S.e. 4.1.2. Shows interest in solving the problem.

Form of work: Collective work.

Job method: Interview.

Resources: Text, image.

The progress of the exercise.

Motivation:

The teacher hangs a picture of a tiger on the board. He asks the children about this picture.

What picture do you see on the T-board?

U- Tiger shape.

T- What kind of animal is a tiger?

U- A tiger is a wild animal.

T- How is a wild animal?

U- Man eats.

T- Children, the poem we learned in this lesson is about a tiger. Sit down and listen carefully to me - I will tell you the content of the poem.

Understanding.

The teacher reads the poem to the children.

If you looked at the word.

A tiger in a cage

This is what Maisa says

- If you looked at the word,

They wouldn't put him in a cage.

The teacher recites the poem stanza by stanza, the children repeat it.

The teacher asks the children about the content of the poem. He corrects their speech.

Generalization.

T- Children tiger is a wild animal. Humans cannot tame it. They keep him in a cage so that he does not harm the children.

Application:

The teacher hangs a picture from the series "At the Zoo" on the board. Ask the children what wild animals you know. Each child is given an animal mask and asked to imitate the sound and movement of that animal. Evaluates children according to the outcome of the game.

Assessment: Verbal.

THE IMPORTANCE OF LINGUISTIC AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Zhumassultanova Galiya

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the department of Political Science and Sociology Academician E.A. Buketov Karaganda University

Yeskazinova Zhanar

PhD, Associate Professor, Academician E.A. Buketov Karaganda University

Jangeldinova Saltanat

Doctoral student, Academician E.A. Buketov Karaganda University

Muslimova Korlan Sainovna

Master of Sociology, Head of the Department of Political Science and Sociology Academician E.A. Buketov Karaganda University

Annotation. The given article examines the main problems of linguistic and psychological problems in the adaptation organization work of the 1st year Repatriates, Serpin and foreign students.

The present research is a part of an intra-university project "Problems of socio-cultural adaptation of student youth within the university space (experience of interdisciplinary research)" of Karaganda Buketov University, Kazakhstan.

Key words: linguistic adaptation, psychological support, students, foreign learners, repatriates.

Adaptation of repatriates, foreign students to the situation of learning and living, due to the increased need to overcome geographical boundaries to provide educational services today is an important but unresolved issue that hinders the internationalization of modern higher education in Kazakhstan. Meanwhile, the need to train competitive specialists who understand and accept Kazakhstan's specifics is one of the important conditions for the country's economic development. Therefore, solving the problem of students' adaptation to the conditions of study and living in Kazakhstan is not only extremely relevant today but also strategically important for the successful advancement of our country.

Modern studies show that Kazakh students repatriated from neighboring countries of Kazakhstan, near and far abroad, who do not speak Kazakh or Russian, face great problems of language socialization and integration. Repatriate students in Kazakhstan have not received much attention despite the fact that many scholars have studied the integration problems of repatriates. The process of adaptation of ethnic Kazakh repatriates differs in terms of the language problems and they may face in the cities, as Kazakh is predominant in one part of Kazakhstan and Russian in another.

The question of studying the language role in the integration of ethnic Kazakhs, repatriate students, how they connect their language difficulties with integration in Kazakhstan today is complicated. This study aims to see if there is any difference in terms of language and integration between ethnic Kazakh repatriates. The vast majority of people who speak the Kazakh language

live in the south and west of Kazakhstan, but less than 50% of the inhabitants of the north and east of Kazakhstan speak Kazakh.

Repatriation is a particularly difficult time for many students and can be culture shock for many people going to college. Repatriation can cause psychological stress as such students face socio-cultural adjustment. The psychological problems are further illustrated by the fact that students often experience adjustment problems, identity issues and culture shock upon returning to their home country. Similarly, repatriation can affect emotional development such as loss, adjustment difficulties, separation issues, and self-protection issues. These psychological difficulties can exacerbate the social problems faced by many students.

Adaptation processes are the subject of study of a number of sciences, both humanities and natural sciences, but there is no generally accepted definition for the concept of adaptation. The result of the adaptation process is adaptability as the most stable state of the body in new conditions. Whenever significant changes occur in the system of a person's relationship with the surrounding reality, this person inevitably undergoes adaptation, which becomes the leading condition for his successful further existence. Due to its multidimensionality, adaptation is a subject that is at the junction of a number of human sciences: philosophy, sociology, social psychology, pedagogy, medicine and others. In addition, it is not only a process, but also the result of establishing and correcting the relationship between the individual and the social environment, the entry of the individual into a new culture for her. Consequently, successful adaptation is inextricably linked with the possibilities of optimizing psychological, pedagogical and socio-cultural assistance, but, of course, language adaptation has an important role in overcoming the gap in the transitional moment of personality formation [1].

Adaptation of Serpin students, repatriates and foreign students of the first year of study begins with the creation of a comfortable subject-developing environment in which the goals and objectives of the first-year student are set as well as the study of general competencies basic level development necessary for personality formation.

During the adaptation period a comprehensive solution of educational and upbringing tasks of training is effective if it influences not only the consciousness of students but also influences their emotional sphere. The psychological support of first-year students along with the learning process plays an important role here. It is the desire and willingness of students to participate in intercultural communication in the target language and not only knowledge and possession of language and speech material that determine the effectiveness of language adaptation and the process of teaching languages in the first month of study at the university. This is possible if one of the forms of learning activity is not only listening, speaking, reading or writing in a foreign language, but also live, active communication with the teacher and with each other. One of the effective psychological and pedagogical means of language adaptation of foreign first-year students is excursions to museums, holding joint trainings, round tables and various events that develop communication skills and interaction skills in a student environment [2]. A fascinating form of representation of traditions, the history of the people, city and university in museums allows to see reality from different angles, to acquire ethno-cultural knowledge not only at the cognitive but also at the emotional levels. In the course of visiting museums, with direct verbal contact of students with teachers and guides, foreign students become aware of the national specifics of the language picture of the world of the people, language as a phenomenon of culture, cultural and historical environment.

Students' way of thinking is closely connected with their native language, therefore, when studying a foreign language, a stable "picture of the world" is formed, therefore, the subject of teaching 1st year students should be speech in a foreign language. The natural-linguistic life of society is determined by the communicative nature. It is the development of communicative means that determines the general character of culture and the change of historical eras [3]. An

important stage in the process of inculturation of students is their teaching a foreign language and communication in a natural language environment. This thesis allows us to form a methodological position according to which the education system should provide mutually enriching interaction of foreign students with other participants in communication, with the sociocultural and educational environment and with the instruments of influence on the environment (language, texts, emotions, etc.), i.e. represent a special dynamic system of social and communicative discourse. Introducing students to the socio-cultural experience, it is important to organize this process in such a way that the result is not confrontation but cooperation a fruitful dialogue of cultures, harmonization of students' relationships with local people, with local culture [4]. It should be noted that when arriving in a new region, Serpin students, repatriates and foreign students face a serious problem of communicative adaptation to new living conditions.

First of all it is necessary to note the difficulties of communicative and linguocultural adaptation. Obviously, these difficulties negatively affect the entire educational process, and learning difficulties, in turn, give rise to stiffness, self-doubt, depression, unwillingness to make contact with teachers and peers. Often, the communicative and linguocultural adaptation of students is considered as a multidimensional process of acquaintance, getting used to and adapting the student's personality to a foreign cultural environment, carried out through a foreign language and in the process of learning it. Linguistic and cultural adaptation to the educational environment is the process of entering the value-semantic field of a different socio-cultural environment through language learning, the study of culture and cultural activities [5].

Successful adaptation is a process of immersion in a foreign culture, accompanied by the development of its values, norms, and behaviors. Thus, communicative and linguocultural adaptation involves "... achieving social and psychological integration into a new culture, which occurs without losing the riches of one's own culture" [5, p.15]. One way or another, communicative and linguocultural adaptation is a complex, multifaceted and multilateral process of acquaintance, getting used to and adapting the personality of a foreign student to a foreign cultural environment, education, interaction (personal and group) and preparation for the implementation of future professional activities. Interethnic communication requires foreign students to actively acquire the experience of relationships with people of different nationalities. The effectiveness of such work depends on the extent to which the teacher will be able to pedagogically competently specify the ideas of cultural and national orientation in the learning process and in the process of establishing personal contacts between students and representatives of other nationalities.

When teaching foreign students, it is important to take into account the linguocultural and sociocultural features of polylogical communication, which must be taken into account by first-year students in the process of interacting with local residents. In this regard, it is advisable to single out a number of general recommendations of a sociopragmatic nature for the successful teaching of intercultural communication of students. The following settings are important:

- 1) perceive and adequately evaluate the situational use of language especially in relation to aspects of politeness (for example, establishing contact with other people);
- 2) recognize speech intentions and evaluate their interaction with subsequent ones (for example, to offer something);
- 3) understand and correctly interpret the sequence of statements in speech;
- 4) culturally adequately respond to the information of the interlocutor;
- 5) reflectively comprehend the results of communication with representatives of another culture; etc. [4, p. 148].

In addition to highlighting socio-pragmatic recommendations, of course, one of the main tasks facing teachers is to provide real and timely assistance to students so that they get used to an unfamiliar environment as quickly as possible. And since the process of adaptation continues

throughout the entire period of study, work with students should be carried out throughout the entire period of study [4, p. 148]. It is obvious that from the first days of their stay in a new region, the administration of the host university and the tutors of the groups should organize a systemic set of events aimed at creating a favorable environment for students to effectively enter the new language environment. Improving the speech culture of students is one of the most important, urgent tasks facing a teacher who teaches Serpin students, repatriates and foreign students. Of great importance is the work on the correctness of speech, its compliance with language norms. It is obvious, the organization of purposeful, systematic and effective work to instill in students the necessary speech skills and abilities is possible only if the teacher knows typical speech disorders [6]. It is noteworthy that the culture of speech is always based on the idea of a certain "speech ideal", a model in accordance with which correct speech should be built. The correctness of the student's speech is assessed in terms of its compliance with modern language standards. Therefore, one of the urgent tasks of teaching the language of students is to promote familiarization of students with the current language norms, to educate them in the necessary speech skills and abilities. However, we note that the process of adaptation passes through several main levels of communication one of which is the paralinguistic level - standard forms for the implementation of kinesics, proxemics, feedback signals, etc.

For more successful training of foreign students, Serpin students, repatriates in universities teachers need to pay special attention on studying the characteristics of communication barriers that students have as well as be able to effectively use variable ways to overcome these barriers. It is noteworthy that under the condition of regular well-organized methodological activities to overcome communicative barriers students quickly learn free speech behavior (even in conditions of shortage of study time), learn to plan options for speech statements depending on the communicative context of the situation. Moreover, in the course of performing training culturally appropriate exercises aimed at removing communication barriers, the factor of involuntariness increases in the process of mastering phonetic models, grammatical structures and new vocabulary in situations that simulate natural communication, while personal growth and speech development of the student are activated which undoubtedly improves the overall cognitive abilities of students [7]. All of the above makes the problem of optimizing student learning in new language and sociocultural conditions extremely relevant. Learning optimization should be viewed as a scientifically based choice and implementation of the best learning option in terms of its end result and costs. It is possible to optimize the educational process taking into account the following factors: the contingent of students, their needs and opportunities, the choice of the method and methods of teaching, the organization of training and its management, the timing of training, the rhythm and pace of learning, the psychological mood of students.

Learning in a different natural language environment requires students to have linguocultural and communicative adaptation, which manifests itself in mastering the language of another country, the dialect of another region, understanding and accepting the norms of life of the host which in turn is the most important condition for the formation of communicative behavior that is adequate to the realities of the place of residence. Here we note that in the process of overcoming communicative, psychological and linguistic and cultural difficulties not only the natural language but also the learning environment which involves purposeful, systematic and successive learning in the classroom is of great importance. Within the framework of this environment in addition to the implementation of the didactic functions of education there is a social partnership between students and teachers which is a multifaceted process of interpersonal communication.

The present research is a part of an intra-university project "Problems of socio-cultural adaptation of student youth within the university space (experience of interdisciplinary research)" of Karaganda Buketov University, Kazakhstan.

The list of used literature

1. Mendikulova G.M. Kazahskaya diaspora: istoriya i sovremennost'. – Almaty: Vsemirnaya asociaciya kazahov, 2006. – 343 s.
2. Abdirajymova G.S. Cennostnye orientacii sovremennoj molodezhi (sociologicheskij analiz). – Almaty: BAUR, 2005. – 302 s.
3. Vasilovskij V. I. Podgotovka studentov k adaptacii kul'tury // Kajgorodovskie chteniya. Vyp. 3. Krasnodar, 2003. S. 10–15.
4. Kasarova V. G. Rechevye oshibki inostrannyh studentov i ih prichiny // Gumanitarnye nauki. Vyp. 21. M., 2003. S. 118–123.
5. Treskova S. I. Sociolingvisticheskie problemy massovoj kommunikacii. M., 1989. 198 s
6. CHernaya O. V. S ociopragmaticheskaya kompetenciya kak problema vospitaniya studentov-inostrancev // Vestnik TGU. Vyp. 5 (85). 2010. S. 245–250.
7. Kolshanskij G. V. Paralingvistika // Lingvisticheskoe nasledie XX veka. M.: KomKniga, 2010. 96 s.

ON INTEGRATION PROCESSES IN EASTERN CULTURE

Hasanova Afat Ibrahim gizi

Doctor of Philosophy in Arts, Azerbaijan State Pedagogical University, Department of music and its teaching technologies

The processes of integration taking place in the modern world, without a doubt, create the basis for the strengthening of the interaction of cultures, and lead to the emergence of common features to a noticeable extent. The main stage of the research of the mentioned direction is the conducting of scientific discussions that lead to the publication of problem-thematic collections, monographs, short essays on the culture of the peoples of the East, which creates a great foundation for raising the theoretical level of Oriental studies in general.

In 1966, N.I. Konrad successfully implemented the idea of the unity of the world history and cultural process of integration of cultures after the publication of his fundamental work "West and East". In both the West and the East, strongly rejecting the common notion of the «closure» of local civilizations, N.I. Konrad reveals ways to solve the spatial limitation between national cultures.

On the example of literature, N. I. Konrad in his work, first of all, reveals the relationship between separate cultures and determines the nature of these relationships; secondly, it points out commonalities and differences in the historical processes of the emergence and development of the literature of different nations. The scholar writes in the literary relations section; «Literary relations in the most general sense is the entry of one literature into another literary world». N. I. Konrad presents various forms of inclusion, after considering the sources of individual nations, respectively:

1. Tampering with the original and the translation
2. The content and motif of the writer's creativity of one nation is reflected in the work by the writer of another nation
3. National fantasy
4. The existence of different variants in the stories that use the same source in the local dialect (for example, legends about the lives of saints).

The influence of one culture on another is not just a passive transfer of idea, plot, poetry, form from one national environment to another, it is an active adaptation of artistic practice to its own traditions and specifics, arising from internal historical conditions. Speaking about the specifics, I.S. Braginski refers to I.V. Steblovan's article «Introduction of Arabic-Persian poetry measures to Turkish language poetry». We know that classical Turkish language poetry developed as a result of the direct influence of Arab-Persian literary traditions. However, during the process «according to the phonetic law, there are changes in the law of accent marks in Turkish languages».

According to I.V. Steblova's opinion, the main place in the solution of this issue is the folk poetic form, which entered the written literature and found its formal end in the Iranian language literature. One of these forms is rubai-tuyug. The famous Tajik prose writer Sadreddin Aini characterizes the relationship between Arabic and Tajik-Persian lyrics in a figurative aphorism as follows: «Khazari, Ramal, Rajaz and other measures sound completely different in Arabic compared to Tajik-Persian poetry, and when we read Arabic poems... they are ours. sounds like prose for Tajiks adopted only terms from the Arabs in the matter of poem size...».

Long before Eastern artistic culture was fully aware of itself, it existed as an objective reality that united separate national cultures that developed according to general laws and were connected to each other by various threads. I.S.Braginsky makes his important methodological note in the article on the influence of the cultures of the Eastern peoples on the world's aesthetic thinking. The latter aesthetic thinking assumes that the study of aesthetic values, such as oral literature, painting, music, etc., are inextricably linked with different areas of art. At the same time, according to the scientist, drawing parallels in the aspect of comparison between the aesthetic values of different countries in the East and the West can create conditions for the emergence of a noticeable effect.

The study of the theoretical and methodological problems of the history of Eastern literature, the problems of typological relations and the generalization of the Eastern world are reflected in the scientific works of Y.P. Chelyshev, another Moscow Indologist. From 1965 to 1988, he headed the Department of Literature of Oriental Peoples of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences in Moscow. If the researches of most of the Russian orientalists were mainly related to separate periods (N.I. Konrad, V.I. Zhirmunski, etc.), Y.P. Chelyshev focuses his attention mainly on the modern period.

As we know, Eastern culture consists of several sources - Indian, Chinese, ancient Iranian civilizations, which were joined by the Arab-Muslim cultural region in the 10th century. It is on the basis of the latter that historical cultural societies with geographic ethnic and linguistic ties were able to develop.

However, Y.P. Chelischev separates the formation of primary regions, local mythological sources, in addition to the general cultural philosophical-aesthetic foundation. For example, in the early period in the cultural society of Southeast Asia, which showed a tendency towards the layers of Indian and Chinese cultural heritage, its strengthening factor was the substrate of Austrian and folklore mythological language.

According to Y.P. Chelyshev, the cultural process of the Eastern countries is not only closed and isolated cultures, but it is a complex independent historical development process of separate national cultures. Each of these cultures, the historical movement of the society, is conditioned by the specific development of the artistic consciousness, developing according to its laws and at the same time reflects a whole. The scientist writes: «This process, which reflects a certain system unanimity, is developing in three historical cultural regions - the Far East, South and Southeast Asia, the Near and Middle East (including North Africa)».

According to the orientalist, each of them is characterized by the cultural development, religious, philosophical, ethnic and aesthetic ideas, the strength of genetic, contact and typological relations, as well as the relative unanimity of the cultural process as a regional unity (although the separate regions of this region the cultures of their peoples can join the historical development process at different times) can be considered.

Y.P.Chelyshev, who concretely analyzes the development of mutual relations of literature in Eastern countries, encounters several questions. The joining of any literature to the general regional process at different times is determined by the existence of the bilingual phase in ancient and medieval literature. Thus, in the process of formation of each society, a major role is assigned to the canon - the sacred theme and sacred language of this or that religion, which can either replace each other in the course of historical development (Islam, Buddhism, Hinduism in India and Southeast Asia), either they maintain friendly relations with each other (Buddhism, Confucianism in the Far East), or they can remain unchanged (Islam in the Middle East).

However, this commonality does not develop in isolation, but in complex historical interactions. It refers to the fact that it spread to China.

Y.P. Chelyshev divides the history of Eastern literature into four types of classes (note that the current classification can be raised to a wider level, provided that the entire Eastern artistic culture is taken into account):

1. History of literature, which is characterized by its continuous development in a language up to the present time

As an example, the scholar cites the history of Chinese literature and his own Arabic literature, which have been involved in the literary process since ancient times.

2. The history of regional literature (for example, Sanskrit literature), which arose only in ancient times and is considered as a classical heritage for a number of literatures of the region.

3. The history of regional literature in the international literary language, which lays the foundation for the formation of national literatures

In this case, the scholar refers to Persian and Malaysian literature.

4. Special - national literature (example: Japanese, Burmese, etc.).

In most Eastern countries, the reason for the stability of the religious-ideological canon was the preservation of the « universal aesthetic content of culture » (the term belongs to Y.P. Chelyshev), which did not undergo radical changes from ancient times to modern times. Such a situation is, in part, typical for the areas of Islam, Buddhism, and Hinduism. The author writes: « In this regard, it is better to study Eastern literature with mixed arts. The development character of the literature of a number of regions (Middle and Middle East, South and Southeast Asia), the direct relationship between the laws of verbal creativity, the plastic arts, and the learned aesthetic principles (painting, calligraphy, sculpture, decorative-applied art, theater, music and dance) demonstrates ».

Thus, the material of all these arts provides the literary researcher with additional information that is sometimes missing, and enables the study of the artistic culture of any region, stage or direction.

However, according to the scientist, different aspects of the « universal aesthetic theme » of the period can be expressed sometimes in one art and sometimes in another. He cites as an example the Indo-Muslim synthesis expressed in many forms of Indian culture, such as architecture, music and miniatures. Therefore, style, as a factor that unites the aesthetic principles of the time, can take from the collected data of various art forms. The complex study of Eastern artistic culture closely helps the comparative study of cultural organizations of different societies by determining the typology of civilizations.

Y.P. Chelyshev, the important aspects of the study of Eastern literature, their mutual relations and the entire artistic culture:

1. Analysis of the historical regularity of genre development;

2. Different resolution for the only norm of most literature;

3. It considers the determination of the relations between Eastern literature and national folklore.

In connection with the first point, the scholar shifts his attention to the work of reconstruction in the genre system of twelfth-century Persian-language literature from eulogy to hedonistic ghazal. This fact is conditioned by the spread of Sufism, which in turn symbolizes it by influencing artistic styles and the language of Persian literature. Y.P. Chelyshev calls to take into account the traditions and norms of the specific national historical variants of most Muslim literatures.

However, in the process of the development of national culture, Aruz poetry was influenced by Arabic, Persian, etc. This leads to a serious separation of such literatures from each other. In addition, the scientist states that the difference shows itself not only in the genre system, but also in the content of the same rhetorical figures.

The modern literature of the East and, more generally, the entire artistic literature is based on the experience of mythological folklore and classical fine art, when it passed a multifaceted development path. In this regard, according to Y.P.Chelyshev's theoretical concept, the identification of national characteristics, the creative trend, direction and methods of modern works of art, in most cases, depends on the discovery of symbolic and allegorical motifs and mythological motifs and images.

As a result of the complex analysis of the historical development of the artistic culture of the Eastern countries, the latter presents itself as the sum of a complex process of mutual conditioning in social-political, socio-economic, cultural and ideological fields. In other words, in the East, there are objective conditions for the confirmation of the gradual typological analogy of cultural evolution, which is included in the multinational artistic complex.

The solution of the indicated problem is mostly reflected in the works of famous orientalist of recent times. The study of the intercultural relations of events and processes with a deep analytical method shows that this problem is solved in a wide regional range.

FORMATION OF SPEECH CULTURE IN STUDENTS

Pari Pashayeva

Azerbaijan State Pedagogical University, Ph.D. in pedagogy, associate professor

Summary

In modern times, the main task of the state cultural policy in the field of protection and development of language culture is to strengthen the process of language learning, spread the traditions of using the literary language of Azerbaijan and protect the norms of word usage. Education of a culture of speech is also the formation of a person's cultural identity in the modern world.

To enhance the personal significance of mastering cultural speech, it is important to form the motives of educational activities, present them with materials about the modern language and examples of modern literary art.

That is why the formation of the Azerbaijani language and culture of speech through it becomes the key to ensuring the culture of speech. The article gives an interpretation of such issues, it is noted that the education of cultural and expressive speech for the harmonious development of the individual is one of the urgent and important tasks of our time.

Key words: language, speech culture, communication skills, personality development.

In the conditions of rapid development of social, economic and political transformations, increasing mobility of the population belonging to all social and national groups, the problem of cultural education of personality is considered not only an abstract topic of scientific research, but also a direct task of pedagogy. The inclusion of the Internet in various types of activities, the destruction of numerous communication barriers - all this makes linguistic convergence (convergence means convergence) a difficult process to manage, which significantly lowers the general culture of the population in general, and the speech culture in particular.

The most communicative groups, for example, teenagers, are guided by decreasing speech patterns, depriving themselves of all the richness of their mother tongue and thereby limiting their intellectual and spiritual development. Therefore, educating and shaping the speech culture in the exceptionally active communicative age group of high school students is a state-important task as a pedagogical task.

The unity of the people and the completeness of the state are impossible without three basic concepts - motherland, language and culture. Therefore, the preservation and development of the nation's cultural and linguistic uniqueness is an indispensable component of any responsible state socio-economic development concept. The reputation of each language is measured by its wide information capabilities. The coverage of information opportunities is possible in languages with different norms of speech culture. since it is the authority of an independent state, there is a great need to teach students to improve and stabilize the norms of its perfect speech culture.

The study of the norms of speech culture, its popularization and application have always been in the attention of the National Leader of the Azerbaijani people, Great Leader Heydar Aliyev. The great leader took care of the development of speech culture even during the Soviet regime. Because the expansion of the environment of using the mother tongue could become a trend leading to national ideology in the society. The Great Leader managed to establish the mother tongue as the state language in the Constitution of the Republic of Azerbaijan adopted in 1978. In

1991, the Republic of Azerbaijan gained its independence, and the mother tongue became the basis for the formation of the national ideology. The strategic importance of the speech is also shown in the decrees signed by the President of the Republic Ilham Aliyev. It is noted that speech culture is the work of everyone, not only experts, intellectuals, and schoolchildren. Therefore, its study, research, application, promotion and teaching is the main condition, being a global issue of the modern era. [1, 88]

Cultural speech is the priority and goal of the citizen's and personality development.

As you can see, the concept of "speech culture" inevitably tends to define and develop high communicative speech characteristics that give perfection to human speech. A person who communicates or writes should have a number of skills and knowledge about the speech itself, should know perfect speech examples and the rules of making an ideal and correct speech. He should know the rules and laws of speech culture and spread them further with his communicative actions.

It is known that today's society is not only stratified, but also contains moral norms, ideals, and cultural patterns that are not connected with each other. One of the important conditions for the successful socialization of a person is his culture, having culture in any sphere of life: language, household, and behavior. Therefore, the task of education of speech culture has a common aspect with practical social pedagogy, the goal of which is comprehensive adjustment of relations between personality and society. [2, 370]

Personal qualities such as love for one's own culture, history, and one's achievements should be emphasized in order to form a personality in the school. The new school of Azerbaijan has the task of changing the content of training, improving the technology and strategy of teaching, and implementing a more effective approach to the education of speech culture [3, 168].

The main problem of the harmonious development of the personality of the student studying at the general and full secondary level is mental development, mental and speech activity, and the cultivation of cultural intention. This is a guarantee of familiarity with all the different cultural values of the society that may exist for the student. Prof. By scientists such as A.Demirchizade, N. Abdullayev, V.Gurbanov, Z.Mammadov, the education of speech culture is associated with the acquisition of knowledge, the development of creative abilities and tendencies, as well as the formation of aesthetic taste.

Modern society requires high behavior and communication culture, the ability to maintain relationships and self-awareness. The comprehensive harmonious development of the personality includes the development of individuality, tendencies and preferences. School, first of all, should help them develop and form through language, which is the natural expression system of a person.

The most important features of modern education in terms of fulfilling the requirements for the harmonious development of personality can be summarized as follows: complete omniscience, individualization in time, pace and direction, as well as renewal of conditions to create opportunities for everyone. realization of personal development trajectory for self-creative realization [4, 111].

They consider personality as the main system-creating factor of education, the goal and final result of the process of constantly rising to new heights of knowledge. In this context, the goal of education is to create conditions for the integral development of personality. At the same time, this process is also aimed at raising the level of social adaptation in the modern information society.

At the same time, modern education is aimed at developing the abilities of the individual for comprehensive self-development and cultural development of the person. In the context of the pedagogical process, the teacher who transmits the cultural values to the students for productive activity should create the pedagogical conditions of their cultural self-determination, which means an advantage in learning productive, creative methods.

These methods help students learn information by themselves, understand it, structure it, etc. aimed at mastering the experience. The teacher should build a unified system of lessons and extracurricular activities, where conditions are created for the conscious assimilation of knowledge, and the values of the speech culture of the student act as a necessary subjective need of the individual.

During the theoretical study of the problem of education of the speech culture of high school students, it is necessary to determine the connection of this process with the entry into the integral world of the child's culture. In pedagogical science, special attention is paid to the methods of educational activities that ensure the progressive development of the growing generation, the formation of qualities aimed at the realization of cultural creativity, including language.

Today, the erosion of the level of cultural identity mainly determines the decrease in the value of the cultural environment. It is becoming more and more clear that cultural values are not transmitted in a finished form, for this there must be an individual's own rise to values based on the universal dialectical rise of needs.

As a result of effective speech culture activities, high school students should develop love and respect for their mother tongue, develop their own skills to speak beautifully and intelligently, and be taught to create written texts in any genre. The pedagogical potential of this process increases significantly if it is organized by the teacher in the form of a collective creative activity and is aimed at combining the socially significant benefits and individual, personal interests of high school students themselves.

An important direction in the implementation of this approach is the development and motivation of schoolchildren's conscious personal position. This direction is to develop a respectful attitude to the independence of schoolchildren, to encourage their reasonable judgments, to create choice situations, to help individual understanding of the teaching material in philological subjects, to stimulate their methods of performing independent tasks, independent work in the subjects of this cycle. is the formation of the block. It is considered important to stimulate the development of personal experience of schoolchildren, to encourage original ideas, to create an atmosphere of dialogue and discussion in the spirit of attentive and respectful attitude to the opinions of others. Teachers are encouraged to create situations that allow students to demonstrate their literary and analytical abilities.

In the context of the modernization of the national education system, the problem of applying new teaching and training methods that correspond to the humanist paradigm of pedagogy is becoming particularly urgent. Innovative forms of education are applied at the national level, in the context of which it is important to focus on the personality of the student, who is an independent responsible subject of the school's own development and a full participant in educational interaction. That is why the problem of personality-oriented approach to upbringing and education becomes especially relevant at the current stage of development of society.

The formation of speech culture in students, as shown in modern textbooks, did not consist only of expressiveness, consistency, logic, clarity, simplicity, and ease, but rather issues related to the quality of speaking. Speech culture is also a system of norms, behind which the compulsion and arbitrariness of the speech act, principles (laws) and styles stand. In the formation of speech culture, of course, the related teaching of these two directions can be effective. In this case, it is possible to fundamentally teach the norms of written and oral speech, spoken language, and at the same time the local language, the dynamics of these norms, their transition to each other.

The initial elements of speech culture begin in the family, continue in pre-school institutions, and finally find their maximum expression in school, with the aim of forming the speech of students to become a full-fledged mother tongue after leaving school.

However, in modern socio-cultural conditions, this is not fully implemented - the opposition of the social environment is often stronger than traditional methods - the pedagogical methods of teaching Azerbaijani language and literature at school require improvement of the process of education of speech culture, mainly in upper classes.

Adolescents actively interact with the social reality around them and, unfortunately, often absorb from it relatively low-level samples rather than high samples of culture. Thus, the formation of the speech culture of secondary school students becomes the task of improving the approaches, theoretical principles and, finally, methods of teaching Azerbaijani language and literature in secondary school.

The education of speech culture is also the formation of a person's cultural identity in the modern world. In secondary school, this can be ensured by students' processing of linguistic and literary material that is adequate for modern times. Therefore, in order to strengthen the personal importance of mastering cultural speech, it is important to form the motives of such training activities, to provide them with materials about modern language and modern literary art examples. This will make it possible to introduce the "classical" laws of speech culture into the modern personal and cultural world of the student.

It is important to systematically develop the emotional and intellectual-ideological components of the personality in the classes of Azerbaijani language and literature. It means creating an emotionally comfortable classroom environment where students have positive emotional experiences related to understanding the basics of literary language, increase their interest in this field of knowledge, and develop motivation to master the subject better.

Therefore, the content of lessons, their form, teaching methods should be emotionally attractive, meet modern requirements for the organization of the educational process, and include the use of innovative pedagogical technologies and information technologies, which are loved by teenagers.

In modern times, the main task of the state cultural policy in the field of language culture protection and development is to strengthen the language teaching process, to spread the traditions of using the literary language of Azerbaijan and to protect the norms of word usage. That is why the modernization of the school programs for the formation of the Azerbaijani language and speech culture through it becomes the key to ensuring a high speech culture for future generations. One of the main innovations arising from this is the implementation of curriculum standards, the creation of human resources with personality-oriented, result-oriented training, patriotic, skilled, organizational, and creative scientific discoveries with high morale. School should become an important factor for the formation of new life relations of an individual, humanization of socio-economic relations. In the developing society, modern educated, moral, enterprising people who can make decisions independently, can predict their possible consequences, have the ability to cooperate, stand out for their mobility, dynamism, constructiveness, have a high sense of responsibility, are brought up in the school.

At the modern stage of the development of our republic, education has an increasingly strong driving force in an inseparable and organic relationship with science, which makes it one of the most important factors of national security and the country's well-being. The potential of education should be fully used by limiting social inequality for the consolidation of society, the preservation of the country's single socio-cultural space, the priority of individual rights, the elimination of ethno-national tension and social conflicts based on the equality of national cultures and different confessions.

Considering the fact that there are a small number of peoples living in our republic, important work has been done in the preservation and development of their mother tongue, and in the formation of Azerbaijani self-consciousness and individuality. Thus, education of students'

speech culture in school conditions becomes the key to harmonious and comprehensive development of personality. The state is based on the formation of such a personality.

Harmony is the proportionality of parts and the whole, the combination of various components of the object into a single organic whole. The harmonious development of the personality puts new tasks in front of the educational system, and the education of cultural and expressive speech becomes an actual and important task of our time.

The comprehensive cultural development of the student's personality, the maximum realization of each of his abilities is the main goal of modern education. The implementation of this goal should be implemented at all levels of education, but the most important part of it falls on the upper classes of the secondary school.

Literature

1. Heydər Əliyev Azərbaycan dili haqqında. Azərbaycan Dövlət tərcümə mərkəzi 19 iyun 2019, az tc. gov.az/az/ posts/id: 955.
2. Аверин В.А. Психология детей и подростков: Учебное пособие. М.: 1998.
3. Cəfərova N. Orfoqrafiya və orfoepiyanın metodik əsasları. Bakı, 2021.
4. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı: Maarif, 1986, 162 s.
5. Abdullayev N.Ə. Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri. Bakı: ADPU, 2008, 148 s.
6. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2001, 168 s.
7. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya), Bakı: Maarif, 2007, 253 s.

Philological Sciences

Discourse and text

Chinara Natiq Israfilova

Instructor at Baku Business University, Baku, Azerbaijan

Keywords: discourse, text, of super-phrasal units, extra-linguistic factors

If many linguistic disciplines and concepts have a long history of their existence and a clear, generally accepted definition, then such concepts as "discourse" and "text" have not yet received fully adequate interpretations due to the complexity of these objects. These two concepts are quite capacious and ambiguous and therefore require a number of studies by linguists. In 1950s Emile Benveniste, developing the theory of utterance, consistently applies the term discourse, traditional for French linguistics, in a new meaning - as a characteristic of "speech assigned by the speaker." Z. Harris published the article "Discourse analysis" on the distribution method in relation to over-phrasal unities in 1952. So, these two reputable scientists establish the tradition of the identical designation of different objects of research.

Benveniste understands by discourse the explication of the speaker's position in a statement [1]; in Harris's interpretation, the object of analysis is a sequence of statements, a piece of text that is larger than a sentence. Professor T.A. van Dijk defines discourse in a broad sense (as a complex communicative event). Discourse is a communicative event that occurs between the speaker and the listener in the process of communicative action in a certain temporal and spatial context. This communicative action can be verbal, written, have verbal and non-verbal components. Typical examples are an everyday conversation with a friend, a dialogue between a doctor and a patient, and reading a newspaper [2]. In a discourse, in a narrow sense, T.A. Van Dijk singles out only the verbal component of a communicative action and speaks of it as a "text" or "conversation". In this sense, the term discourse denotes a completed or continuing "product" of a communicative action, its written or speech result, which is interpreted by the recipients, i.e. discourse in the most general sense is a written or speech verbal product of a communicative action. And a broad and narrow understanding of discourse includes the fact that the use of the concept of "discourse" always refers to some specific objects in a specific setting and in a specific context: "this discourse", "its discourse", "these discourses".

According to many linguists, including T.A. van Dijk [2] and Z. Turaeva [3], the concept of "discourse" is vague, "as the concept of language, society and ideology." There is no clear and generally accepted definition of discourse, covering all cases of its use. The same can be said for the text. It should be noted that initially the term "discourse" in the French linguistic tradition meant speech in general and was synonymous with the term "text"; the concepts denoted by these terms were regarded as identical. But with the development of communication theory, sociolinguistics, psycholinguistics, the formation of the cognitive paradigm, the content of these concepts gradually acquires a different meaning. Different authors point to different aspects of this phenomenon: D.S. Likhachev points to the existence of its creator, who realizes a certain idea in the text; O.L.Kamenskaya to the fundamental role of the text as a means of verbal communication; A.A. Leontiev to the functional completeness of this speech work, etc.

The definition of text proposed by I.R. Galperin is: "A text is a work of a speech-making process that has completeness, objectified in the form of a written document, literally processed in accordance with the type of this document, a work consisting of a title and a number of special units (super-phrasal units), united by different types of lexical, grammatical, logical, stylistic

connections, which have a certain purposefulness and pragmatic attitude "[6, 18]. It should be noted that the definitions of text features given here may be questioned and disputed.

So, for example, E.S.Kubryakova argues that "not all texts have titles (individual poems, advertising texts, announcements). A number of texts can be said to be never completed by the authors and remained unfinished; often the text of a separate poem ends with an ellipsis, assuming, obviously, that the ending of the verse should be thought out.

Along with written texts, one can, apparently, highlight texts of oral speeches (they are often referred to as "text of a report / message / speech", etc.) Finally, not all texts can be presented as a sequence of super-phrasal units - at least if we admit that inscriptions like "Entry is prohibited " or "Picking flowers is strictly prohibited" are also special texts "[4]. However, the widespread popularity acquired by the terms discourse and text in recent times should also be noted.

Discourse is an object of interdisciplinary study. In addition to theoretical linguistics, such sciences and research areas as computational linguistics and artificial intelligence, psychology, philosophy and logic, sociology, anthropology and ethnology, literary criticism, semiotics, historiography, theology, jurisprudence, pedagogy, theory and practice of translation, political science are associated with the study of discourse. Each of these disciplines approaches the study of discourse in its own way. The concept of discourse modifies traditional ideas about speech, text, dialogue, style, and even language. Three main classes of the use of the term "discourse" are most clearly distinguished, correlated with various national traditions and interpretations by specific authors.

The first class includes the actual linguistic uses of this term, historically the first of which was used in the article "Discourse - Analysis" by the American linguist Z. Harris. The actual linguistic uses of the term "discourse" are very diverse in themselves, but on the whole they are behind attempts to clarify and develop the traditional concepts of speech, text and dialogue. As N.D. Arutyunov stated, "discourse is speech immersed in life" [7, 137].

On the other hand, the real practice of modern (since the mid-1970s) discourse analysis is associated with the study of the patterns of information movement within the framework of a communicative situation, carried out through the exchange of remarks; thus, a certain structure of dialogue interaction is actually described, which continues the completely structuralist line, the beginning of which was just laid by Harris.

The second class of uses of the term "discourse", which in recent years has gone beyond the framework of science and has become popular in journalism, goes back to the French structuralists and poststructuralists, and above all to M. Foucault. Behind these uses, one can see the desire to clarify the traditional concepts of style and individual language. So, the term "discourse" (often replacing the term "discursive practices", also used by Foucault) describes a way of speaking, because researchers are not interested in discourse in general, but in its specific varieties, set by a wide range of parameters.

Finally, there is a third use of the term "discourse" associated primarily with the name of the German philosopher and sociologist J. Habermas. It can be considered specific in relation to the previous understanding, but it has significant specificity. In this third understanding, "discourse" is a special ideal type of communication, carried out in the maximum possible distance from social reality, traditions, authority, communicative routine, etc. and aimed at critical discussion and justification of views and actions of communication participants. All three of the listed macro understandings are closely connected with each other. Obviously, these points of view do not exclude, but rather complement one another.

Speaking about the difference between discourse and text, T.A. Van Dijk argues that discourse is actually spoken text (parole - speech), and "text" is the abstract grammatical structure of the spoken (langue - language) language. So, discourse is a concept related to speech, actual

speech action, while "text" is a concept related to a system of language or formal linguistic knowledge, linguistic competence. There is also an opinion that the concepts of "discourse" and "text" are sometimes unjustifiably differentiated according to two forms of communicative activities - using and not using writing. However, a communicative event can be both oral and written, because discourse is "text + context". You cannot say "biblical discourse" or "Dostoevsky's discourse." There is a "religious discourse", but there is no "biblical discourse", because there is no specific social situation. The term "discourse", as it is understood in modern linguistics, is close in meaning to the concept of "text", however, it emphasizes the dynamic nature of linguistic communication that unfolds in time; in contrast, the text is thought of primarily as a static object, the result of linguistic activity.

Arutyunova gives the following definition of discourse: "Discourse (from French discours - speech) is a coherent text in combination with extra-linguistic, pragmatic, socio-cultural, psychological and other factors, a text taken in a conceptual aspect; speech, considered as a purposeful social action, as a component involved in the interaction of people and the mechanisms of their consciousness. Therefore, the term "discourse", in contrast to the term "text", is not applied to ancient and other texts, the links of which with living life are not directly restored" [7, 137].

Y. S. Stepanov defines discourse as follows: "Discourse is "language in a language". Discourse does not really exist in the form of its "grammar" and its "lexicon", as a language simply does. Discourse exists primarily and mainly in texts, but those that are followed by a special grammar, a special lexicon, special rules of word use and syntax, special semantics, and ultimately a special world. The world of any discourse has its own rules of synonymous substitutions, its own rules of truth, its own etiquette. This is a "possible (alternative) world" in the full sense of the logical-philosophical term. Each discourse is one of the "possible worlds" [8].

The relationship between text and discourse is described in detail by A.Y. Popov in his work "The main differences between text and discourse" (2001). The researcher opposes the spontaneity of discourse to an ordered text that is canonical in form of presentation, while he also mentions oppositions such as, dynamic discourse - static text; focus of discourse on the appearance of the interlocutor's reaction - a closed communicative text system; limited discourse in time - arbitrary choice of the length of the text by the author; belonging to a specific situation of the flow of discourse - an unknown situation of perception of the text, etc. [5, p. 41–44].

In conclusion, the followings are considered the fundamental differences between discourse and text: 1) discourse is pragmatic, text is an exclusively linguistic category; 2) discourse is a process of category, text is a result of category (it is static); 3) text is an abstract construction, discourse is actualization.

The concepts of "text" and "discourse" are related to each other as "process - product", that is, discourse is a text taken in the event aspect, socially directed and including extra-linguistic factors. Text and discourse are interdependent. Any discourse is a text. But not every text is discourse. So, for example, a book on a shelf will be text until it is in the hands of the reader (addressee).

List of sources

1. Benveniste, E. On Discourse [Text]/E. Benveniste// The Theoretical Essays: Film, Linguistics, Literature. – Manchester: Manchester Univ. Press, 1985.
2. Teun van Dijk. Ideology: A Multidisciplinary Approach [Text] / Dijk van Teun. – London: Sage, 1998.
3. Тураева, З.Я. Лингвистика текста [Текст] / З.Я. Тураева. – М.: Просвещение, 1986.
4. Кубрякова, Е.С. Текст и его понимание [Текст] / Е.С. Кубрякова// Русский текст. – 1994.– № 2.

5. Бабенко, Л.Г., Васильев, И.Е., Казарин, Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста [Текст] / Л.Г. Бабенко, И.Е. Васильев, Ю.В. Казарин. М.: Флинта, 2005.
6. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И.Р. Гальперин. – М.: КомКнига, 2005.
7. Арутюнова, Н.Д. Дискурс [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь.– М.: Советская энциклопедия, 1990.
8. Степанов Ю. С. «Закон» и «антиномия» в гуманитарных науках; От Декарта до Флоренского и Лосева // А. Ф. Лосев и культура XX века. Лосевские чтения. М., 1991.
9. Mammadova A., “Studies in text and discourse”, Cambridge Scholars Publishing, 2017.

Автор бейнесін жасаудағы лексикалық қайталаудың ролі (Д.Исабеков пен Ш.Айтматов шығармалары негізінде)

Турдалиева Элмира Долдыбаевна

сениор-лектор, Логистика және көлік академиясы, Қазақстан, Алматы

Бұл мақала көркем прозадағы байланыс құралы ретінде қолданылатын қайталануларды сипаттауға арналған. Д.Исабеков және Ш.Айтматов шығармаларындағы қайталанулардың ерекшеліктері мен функциялары қарастырылады. Көркем мәтінде қолданылатын бұл әдіс сөйлеудің мәнерлілігін арттырады оны табиғи шынайы ету барысында қызмет етеді. Лексикалық қайталау дегеніміз-мәтіннің белгілі бір бөлігінде сөздің немесе сөз өрнегінің қасақана қайталануын білдіретін стилистикалық фигура. Автор бұл әдіс сөздердің семантикалық жүктемесіне баса назар аударады, әрекеттер тізбегін білдіреді және мәтіннің бейнесін күшейтуге мүмкіндік береді деген қорытындыға келеді.

Сөйлеу әрекеті кезінде бір сөзді, сөз тіркесін, сөйлемдерді қайталап қолдану жиі кездеседі. Қайталама – тілдік жүйеге тән лингвистикалық құбылыс болып саналады. Дыбыстардың, сөздердің, сөз тіркестерінің қайталануы дүниежүзіндегі тілдердің барлығында кездеседі. Әлемде бірде-бір тіл осы тәсілсіз өмір сүре алмайды.

Қайталама термині қазақ тіл білімінің негізін салушы А. Байтұрсынов еңбегінде «қайталақтау» деп берілген. «Бір сөзді яки бір лебізді қайта-қайта айту қайталақтау деп аталады. Онда қайта-қайта айту нәрсенің өзіне яки ғамалына көбірек назар салыну үшін істелінеді». [1]

Қайталаманың күрделілігі – тілдің барлық деңгейінде кездесетіндігі. Ал оның мәтін құрылымында қолданылып, стилистикалық қызмет атқара алатындығы – бүгінгі стилистика ғылымында толық дәлелденген.

Қайталамалар мәтінді құру, ондағы белгілі бір оқиғаны дамыту, мәтін сюжетіне түрткі болу, мәтін оқиғаларын шиеленістіру, байланыстыру мәтінді аяқтау қызметтерін атқарады. Мәтін ұғымы бар жерде қайталамалар да болады. Қайталама – тілдің көркемдеуіш тәсілдерінің ішіндегі ең көнесі. Оның көнелігін түркі тілдерінің тарихи ескерткіштері мәтіндеріне назар сала отырып анықтауға болады. Бұл процесті В.И. Еремина: «Повторение представляет собой древнее языковые выразительное средство, присущее и живой разговорной речи и народному творчеству» [3] – деп бағалайды.

Қайталамалардың о баста қалыптасқан ортасы – ауызекі сөйлеу тілі. Қайталамалар осы стиль арқылы нормаланып, кейін әдеби тілдің басқа да функционалды стильдеріне көркемдеу тәсілі ретінде енген. Ауызша сөйлеу түрінің жоғары сатысы болып табылатын шешендік сөздерде қайталамалардың алатын орны ерекше.

Д.Исабеков пен Ш.Айтматов шығармаларында қайталама түрлері елеулі орын алады. Жазушы мәтіндерінде дыбыс, сөз, сөз тіркестері, сөйлемдер бірнеше қайталама келіп, көркемдегіш, ойды байланыстыру, мәтін тұтастығын қамтамасыз ету, мәтін семантикасын дамыту қызметтерін атқарады, сөйтіп мәтіннің көркемдігін, эмоциялық-эстетикалық әсерлілігін арттыруға ықпал ету, мазмұндылығын күшейте түсу мақсатында жұмсалады. Суреткер шығармашылығындағы қайталамалар мәтіндегі сөздердің эмоционалды-экспрессивті бояуын жандандырып,

модальділік түзуге, кейіпкер сезімін жеткізуге, ойды образды түрде бейнелеуге, оқырманды баурап алуға ұтымды қолданылып отырады.

Ш. Айтматов: – Едеке, алло, Едеке, разъездің кезекшісі Шаймерденнің даусы қырылдап естілді.

– Естимісің мені, Едеке? Қалайсыз?

– Естіп тұрмын, тыңдап тұрмын.

– Естимісің мені?

– Естимін, естимін!

– Қалай естисің?

– О дүниедегідей. [14]

Д. Исабеков: -А? Бірдеңе дедің бе? – деді күйеуі есепшоттан назарын аудармай.

-Дедім, демегенде қайтпекпін!

-Не боп қалды?

-Не болушы еді? Болды болатын іс!

- Не біреулермен тағы да ұрсып қалдың ба?

- Ұрысқан мен емес, өздері. Осының бәріне сен кінәлісің, сен! Сенен жан баласы аяғын тартпайды, бәрі басынып алған. Егер сенен жасақанатын болса, өстіп көрінгеннен сөз естіп жүрер ме ем?!

- Ия, олар саған нағыл деді?

«Нағыл деді» деме, нағыл демеді де. [10] Осы екі үзінді де Едіге мен Шаймерденнің, Пістекүл мен Сыпатайдың арасындағы қарым қатынас нағыз мимезис түрінде берілген. Көп нәрсені аңғаруға, түсінуге болады. Әсіресе Пістекүлдің арзан абырой үшін күйеуімен сонша салғыласуы қаншама сөздердің қайталануы арқылы беріп диалогқа эмоциялық мән беріп тұр.

Қайталама туралы академик Р.Сыздық: "Шығарма тілін көріктеуде қайталама құбылысы өте ұтымды, әсерлі тәсіл қатарынан табылады. Ол стильдік категорияға жатады. Қайталама дегеніміз - бір сөздің (не текстің, сөйлемнің) бір сөйлемде, не абзац, шумақ сияқты микромәтінде қайталанып келтіру тәсілі", - деген еді. [3]

Д. Исабеков. «Мен қызыма пәлен деп қолқа сала алмаймын. Барлық билік өзінде. Қалау соныкі. Көнбегенде елің *жаман*, жұртың *жаман*, я болмаса ұлың *жаман* деп көнбей отырған жоқпын». [10] Қызының жай-күйі туралы ойын білдірген әкесі «*жаман*» сын есімін *елмен*, *жұртпен*, *ұлмен* байланыстыра жеткізеді. Сол арқылы ішкі ренішін де білдіргендей болады. Сонымен қатар жазушы сілтеу есімдігі болып табылатын «*сол*» бірлігі арқылы ауылдың тұрмыс-тіршілігін, халқының қал-жағдайын, мұң-мұқтажын оқырманға жеткізген. Д.Исабеков: «Ертесіне де ойламады, өйткені ойланатындай ештеңе де өзгермеді: *сол* ауыл, *сол* адамдар, *сол* үй, *сол* жүн, *сол* тіршілік, *сол* күлкі, *сол* мұң».

Ш.Айтматов: Сол баяғы заңғар таулар, сол баяғы саздауыт көк майса, сол баяғы бір үйір жылқы, сол баяғы қабажал мама бие бәрі-бәрі қазір шоқ-шоқ ұшқын шашып көз алдына келе берді. [13]

Бәрі баяғыдай, айнала сол бір заңғар тау, сол бір балауса шөп, сол бір сарқырама су. [13] Авторлар қайталанып тұрған сөзге *ауыл*, *адамдар*, *үй*, *жүн*, *тіршілік*, *күлкі*, *мұң* және баяғы, бір сөздерін де қайталап беру арқылы оларға ерекше екпін түсіруді көздеген.

Жазушының тілдік-поэтикалық парадигмасының семантикалық компоненттерінің бірі – ойды өзектеудің құрылымдық құралдары – қайталаулар (лексикалық, семантикалық). Олар әлемнің тілдік бейнесінің концептуалды жүйесінде сәйкесінше автор тілінің көрінісі болып табылады. Көркем шығармада коммуникативтік мақсатқа сай қайталау амалын ұтымды қолдану оқырманның мәтінді дұрыс әрі ерекше сезіммен қабылдауына әсер етеді, яғни оның экспрессивтілік қасиетін арттыра түседі. Әдетте синтаксистік қайталаулар мәтіндегі сөйлемдерге белгілі бір құбылысты, іс-әрекетті мойындату сияқты екінші

дәрежедегі коммуникативтік мақсаттар үстейді. Академик Р. Сыздық шығармадағы қайталамалар жөнінде мынадай пікір айтқан: «Шығарма тілін көріктеуде қайталама құбылысы – өте ұтымды, әсерлі тәсіл қатарынан табылады. Ол стильдік категорияға жатады. Атының өзі айтып тұрғандай, қайталама дегеніміз – бір сөздің (не тіркестің, сөйлемнің) бір сөйлемде, не абзац, шумақ сияқты микротексте қайталанып келтірілу тәсілі. Қайталаманы суреткер көркем тексте әр алуан стильдік мақсат көздеп жұмсайды». [4] Қайталаулар тілдің әр деңгейінде кездесетіні белгілі (фонетикалық, лексикалық, синтаксистік). Соның ішінде лексикалық, синтаксистік қайталаулар прозалық шығармаға тән болып келеді. Қазақ тіліндегі қайталамаларды арнайы зерттеу нысанына айналдырған ғалым О.Бүркіт «Қайталамалар және көркем текст композициясы» атты мақаласында бұл амалдың көркем мәтінде атқаратын қызметін былайша жіктеп көрсетеді:

1. текстің бөлімдерін (бұл жерде микротекст туралы айтылып тұр) бір-бірімен байланыстыру, яғни текстің жүйелілік, бірізділік ерекшелігін сақтау;

2. көркем текстің мағына желісін сақтау;

3. көркем текстің әсерлілігін күшейту. [5]

Д. Исабеков шығармаларында да бұл коммуникативтік амал өнімді қолданыс тапқан. Мәселен: «Қандай көп халық! Қандай көп шатыр! Қандай салтанат!», «Неткен қасірет! Неткен қайғы!», «Сұлу табиғат, сұлу ай, сұлу қыз», «Неткен сұлулық! Неткен тәкаппарлық! Неткен нәзіктік!». Қайталанып тұрған «қандай, неткен, сұлу» тілдік бірліктері жазушының ішкі сезімін жеткізуде тіркескен сөздеріне акцент беріп, оқырманның назарын баурап алу мақсатында жұмсалған. Жазушы сезімін жеткізуде осындай шешімге бармаса, оқырман қабылдауында нәзіктіктің де, тәкаппарлықтың да, сұлулықтың ешқандай экспрессиясы болмас еді. Ал мына мысалдардағы қайталама арқылы жасалған сөйлемнің негізгі коммуникативтік мақсаты – сөйлеушінің өз іс-әрекетіне деген сенімділігін білдіріп, оған тыңдаушының көзін жеткізе түсу: – Иә, естігем, естігем! Жолыға алмай қалсақ, сәт сапар тілеймін!; Білем, білем, қазір!; Сенбеймін, сенбеймін! Туған жерге ынтыға қоятындай сіздің басыңыздан үлкен оқиғалар өткен жоқ; Не болды, не болды? – деді Мәлике оның қолынан түсіп кеткен кітапты да көтермей иығынан құшақтап.

Ш. Айтматовтың «Құс жолы» хикаятында «Мінезіңнен, қылық-қасиетіңнен айналайын жан балам, қайдасың, қайдасың?», «Жайнаққа ұқсағандардың оны қосылар, жүзі қосылар, мыңы қосылар, сөйтіп барып қол болар, сөйтіп барып көл болар, сөйтіп барып асу бермес тау болар!»

Осы сияқты етістік қайталамалар кейіпкердің ішкі психологиялық жай-күйін барынша шынайы көрсетуде автордың прагматикалық мақсатын көрсететін амалдар болып саналады. Мысалда Д. Исабековтың шығармасында «не болды?» сұрағының екі рет қайталануы арқылы кейіпкердің болған оқиғаға деген қызығушылығын, ынтызарлығын, алаңдаушылығын және сол оқиғаға бей-жай қарамайтындығын көрсек, Ш. Айтматов баласын жанұшыра іздеген Толғанайдың өзімен – өзінің іштей арпалысуын, өзін-өзі жұбатуын қосылар етістігі арқылы нақтылап отыр.

Жалпы қайталамалар мәтінде әртүрлі мағынада, әртүрлі реңде қолданыла береді. Ол автордың жеке танымына, талғамына қарай өзгеріп, дамып отырады. Көркем мәтінде қайталамалардың қалай қызмет ететіндігі туралы зерттеуші Г. Әзімжанова мынадай пікір айтады: «Қайталама әдісін сөз зергерлері терең психологиялық талдауға бару үшін пайдаланады. Қиын мәтіндерді түсіндіру үшін, жеңілдету үшін қайталама әдісі қолданылады. Бір ойдан екінші ойға логикалық байланыспен қатар жай байланыс туғызуға болады. Осы әдіс арқылы оқырман шығарманың объективті қасиеттерін бойына сіңіреді, жазушыға ісәрекет, құбылысты ассоциативті байланыс арқылы шебер жеткізуге, өмір шындығын салмақтай білуге, белгілі көңіл күй пернелерін дөп баса білуге мүмкіндіктер ашады». [6]

-«Жасын, деді Бағила оның атын іштей қайталап.

– Жасын Мәдиев. Жасын... Ғажап! «Жасын» деп ат қоюшы ма еді? Найзағай деген ұғым ғой...

Жасын!.. Бұл – сол екен ғой. Бұрын суретін көрмеген екенмін-ау...».[12]

Мұнда «Жасын» сөзінің әр сөйлем сайын қайталануы сөйлемнің экспрессивтілігін күшейтіп, Бағиланың мазасын бұзып, көңілін бөлген Жасынның рөлін арттыра түседі. Қайталамалардың тағы бір маңызды қызметі – айтылған ойға біреуді сендіру, мойындату мағынасын үстеу. Мысалы:

-Не... Сендер... Ішкен жоқсыңдар ма?

-Ә... Жоқ... Тойып алғанбыз... Ол саусағымен кеңірдегін кесті де, еріген мұздың судың қалайы табақпен шелекке сырылдатып құйып ала бастады.

-Шыныңды айт. Орнымнан тұрып оған жақындадым.

-Рас деймін.

-Өтірік!

-Рас дедім ғой, рас. Апа, қарашы, тамақ ішкеміз десем нанбайды. Рас қой, іштік қой, апа, ә? [11]

Жазушы қайталау амалы арқылы белгілі бір сөзге акцент түсіре отырып, оның мәнін өзектейді, дәл сол сәтте сол құбылыстың не заттың (адамның) қаншалықты маңызды болып тұрғанын немесе әңгіменің өзегі не туралы екенін білдіру міндетін қайталамаларға жүктейді. Мысалы:

-Киінсеңші, тамағыңды іш.

-Тамағыңды іше ғой, деді апам да.

Олар мені «Мектебіңе бара ғой», деп емес, дәл осы сөзді – «Тамағыңды іше ғой» дегенді айту үшін ғана оятқан сияқты боп көрінді. Бұл сөз екеуінің аузынан соншалықты байыпты, соншалықты салтанатты шықты. «Тамағыңды іше ғой» деп салмақтап жүргендері – зерен тостақтың ортасынан бір мысқал төмен, бір мысқал жоғары тары көже екен. [12]

Бала апасы мен әпкесінің бұл сөздеріне күдікпен қарайды, өйткені үйде ішетіндей тамақ жоқ екенін біледі. Бір жағынан үнемі дәл бұлай сенімді естіле бермейтін сөздің бұл жолы салтанатпен, салмақты айтылуы оның көңіліне үміт ұялатқандай болады. Автор тамақ сөзін қайталау арқылы баланың ішкі сезімін, бүтін бір отбасын аш-жалаңаш қалдырған сұм соғысқа деген наласын, бұрынғы молшылық күндеріне деген сағынышын сыйдырып бере білген.

М.Балақаев, Е Жанпейісов өздерінің «Қазақ тілінің стилистикасы» атты еңбектерінде сөйлемдердің стильдік кескінін сөз еткенде, олардың құрамындағы мүшелердің тек санына қарамай, сапасына қарау керек екендігін атап өтеді. Әдетте сөйлемдердің сөздері барынша сығымдалған, аз сөзбен көп мағына беретіндей болмай, шұбалаңқы болса, не бір сөзді бір және іргелес сөйлемдерде қайта-қайта айтыла берсе, ондайды стильдік қате тіл жарлылығы деп білеміз. Әдетте қаламының ебі бар кісі бір сөзді қайта- қайта жазып оқушыны ығыр қылмайды, бір сөйлемнің ішінде қайталанған сөздер қайта сөйлемге экспрессивті-эмоциональдық үстемелік береді.

Мысалы: Д.Исабековтың «Ай Петри ақиқаты» кітабынан: Ол кезде тіршіліктің барлық тіні мамаларына кеп тірелетін. Қорықса да «мама», қуанса да «мама», қайғырса да «мама», мамасыз өмір жоқ еді. Енді олар «маманың» ақылына да, алақанына да, қосымша он бес тиынына да зәру емес. [11] Зейнеткер Зейнептің балаларына деген өкпесі де, сағынышы да «да» етістіктерінің өткен шақтық формада берілуі арқылы және «мама» сөзін қайталау арқылы сөйлемге ауыр жүк артып отыр.

Сөйлемдегі бір сөзді, кейде сөз тіркесін, кейде көмекші сөздердің қайталануы қайталаудың ерекше стильдік қызметіне жатады. Мысалы: «Ай Петри ақиқаты» кітабынан:

Шынымен бе, шынымен бе олардың осы кеткені кеткені ме? Енді олар мына қара шаңыраққа қайтып оралмай ма, бәрі мұны ортаға алып, тұс-тұстан кеп «мамалап» ұмтылмай ма? Мұның енді ешкімге керек болмай қалғаны ма? Расымен бе? Өмір заңы деп айта беретін нәрсе осы ма? [11] Ш.Айтматов. “Әй, күн, көрдің бе? Көрдің бе менің жұбайымды? Міне, мінекей, көріп қой, көрімдігіңді бер, бер сүйіншіңді аямай!” – деп айқайлады. [14] «Ертеден қара кешке дейін аттан түспей, далада шапқылап жүргені жүрген емес пе?», «Мүмкін өтіп те кеткен шығар, күніне неше эшелон келіп, неше эшелон кетіп жатады, қайсыбірі тоқтамай өте шығады.», «Бірақ қайдағы ұйқы, қайдағы тыныштық!» [14]

Етістік құрамы -ма?, -ме? -ба? -бе? -па? -пе? сұраулық шылаулардың қайталануы немесе сұрау есімдіктерінің қайталауы арқылы жасалған. Сол арқылы жазушы Зейнептің, Толғанайдың алай-дүлей көңілдеріндегі арпалысты көрсетіп отыр. Ол өзімен өзі сөйлесіп, ой түбіне түсіп кеткен, сұрақтарына жауап алады, алмайды, біз оны білмейміз. Ол сұрақтардың жауабы да жоқ, себебі жазушының шеберлігі де сонда. Біз оларға ешқашан жауап ала алмаймыз.

Адамды тану үшін өмірді көп көрген адамдарға көп нәрсенің керегі жоқ. «Өкпек жел» әңгімесінде анықтауыш әдейі қайталанып отырған мына сөйлемге назар аударайық.

Осы бір қысқа ғана сөзден, қысқа ғана еске алудан әңгіме иесінің мейірімділігін, жан дүниесінің тазалығы мен жақсы қасиеттерге байлығын, кешірімділігі мен дарқандығын, өмірге биіктен қарап, қыбыр-қыбыр тіршіліктегі жақсылық атаулыны көре білетін, бағалай білетін адам екендігін байқап өткендей болды. [11] Осы жерде жазушы Зейнептің адам танығыштық қасиетін көрсеткісі келген. Осы повестегі Зейнептің баласына телефон шалатын жеріндегі:

- Әлоу, иә! Мен ғой, не болды? Неге кешігіп жатсыңдар? Неге кешігіп жатырсыңдар деймін? Таңертең шығамыз деп едіңдер, кеш болды ғой жаным-ау! Осындағы неге кешігіп жатсыңдар деген сөйлемнің екі рет қайталануында үлкен мән бар. Жазушы сол арқылы Зейнептің баласын күте- күте шыдамының таусылғанын білдіргісі келіп отыр.

Ш.Айтматов шығармалары бойынша есімдіктермен беріген қайталауларды мысалға алып көрсетіп отырмыз:

«Мен мен болғалы, адам адам болып жаратылғаннан бастап, соғысқаны соғысқан.», «Иә, Жер-ана, бітпегені үшін өстіп бәрін қайтадан еске алып, бәрін қайтадан қансыраған жүректен өткізіп, сөйлесіп отырған жоқпыз ба?», «Міне, мына салына бастаған тамдардың бәрі де жастардікі ғой, бәрі бірдей кейінгі ұрпақ.» [14]

«Құлағын жымитып алған айғырдың басы толқынның арасынан бірде көрініп, бірде көрінбей, ат жалын қос қолдап ұстаған адамның бас киімін басынан жұлып алып кетіп өршеленген дария адамды ағызып алып бара жатқанымен, ағынның өз күшін пайдаланған салт атты қиғаштай жүзіп отырып, ақырындап жиекке жақындай берді.» [14]

«Алда, Алиманым-ай, осыған көзі жетіп тұрса да, сүйгеніне мұндай жақын, мұндай ыстық ықыласты жанды көре алмадым.»

«Қызыл туды көтеріп, кейбірі арбада, кейбірі атта келе жатқандардың алды бұрылыстап жаңа ғана көріне бастады.»

«Қазір ойласам, біреуге жақсы сөйлеп, біреуге жаман сөйлеп, колхоз деп жүргенде әр қилы істер бастан өткен екен»,

«Айтыңдаршы, айналайыңдар, Субанқұлов Майсалбек бар ма?» – деп сұрасақ, кейбіреулері білмейміз десе кейбіреулері үндемей, енді біреулері күліп қойды.», «Ол болмаса, мүмкін мен әлдеқашан қайратым кеміп, әлдеқашан жасып, әлдеқашан соғыстың ауыртпашылығы астында қалатын едім.», «Хат оқылып біткенде, ол орнынан тұрды да, бетіндегі еріген қардың суын да сүртпей, албыраған беті не күлерін, не жыларын білмей түс көрген жас балаша күлімсіреп: “Жүріңдер, енді жұмыс істейік!” – деді. Дерін десе де өзі асыққан жоқ, төңірегін жайымен шолып алып, қарды кешіп жайымен кете барды.» [14]

Жоғарыда берілген мысалдарда Ш.Айтматовтың шығармаларындағы есімдік түрлерінің қайталануы берілген. Есімдіктің түрлерінің қайталануы сөйлемдердің экспрессивтілік, эмоциялық мағынасын үстемелеп, сөйлемдерге ерекше мән беріп тұр. Егер оларды қайталамай, бір ғана рет жазатын болса, сөйлемдер өзінің көркемдігін жоғалтқан болар еді.

О.Бүркіт «Қайталамалардың лингвистикалық жүйесі» атты еңбегінде қайталамалардың стилистикалық қызметі туралы жазады. Автор қайталамалардың тілдің ішкі деңгейіне сәйкес дыбыстық, лексикалық, синтаксистік болып бөлінетіндігіне тоқталады. Лексикалық қайталамалар туралы былай деп ой түйеді: «Қайталамалар түрлерінің ішінде толымдысы, қызмет ауқымының кең болып келетіні, әдеби тілдің функционалды стиль түрлерінің барлығында дерлік қолданылатыны – лексикалық қайталамалар» [5].

Стильдік қайталамалар тілдің барлық саласын, атап айтқанда фонетика, лексика, грамматика саласын қамтып, мәтін түзу және мәтін дамыту қызметтерін атқара алады.

Стильдік қайталамалардың ішінен тоқталатынымыз – лексикалық қайталамалар. Қайталаманың бұл түрі ең ауқымдысы болып табылады. Лексикалық қайталамалар туралы профессор О. Бүркіт: «Қайталамалар түрлерінің ішінде толымдысы, қызмет ауқымының кең болып келетіні, әдеби тілдің функционалды стиль түрлерінің барлығында дерлік қолданылатыны – лексикалық қайталамалар» - деп түйіндейді.

Кейбір сөздердің қайталануы кейде біреу не екеуден де асып кетеді.

Лексикалық қайталамалардың мәтін түзу мен мәтін дамытудағы қызметі ерекше. Ш.Айтматовтың «Құс жолы» атты хикаятынан алынған мына бір үзінділерге назар салайық:

Келіншек велосипедке дұрыс отырмай: “Ойбай, апамның баласы, өлдім, өлдім, жығылдым, ойбай”– деп, бергілері қыран-топан күліп: “өлсең өл, өлсең де мойнынан құшақтай жығыл!”– деп даланы басына көтере шуласты. [14]

Жастар ғана емес, мында тұрып, бұл тамашаға біз де әбден разы болып күлкіден ішегіміз түйілді. Сондағы аспанның әдемісі-ай! Сондағы күннің нұры-ай! Сондағы егіннің дәндісі-ай! Сондағы жұрттың күлкісі-ай! [14]

–Бісміллә,– деп наннан бір жапырақ алдым, шайнап жатып қандай да бір жаңа дәм, жаңа иіс сездім. Ол иіс – комбайншының қолының иісі еді – сабан, қара май, темір ұстаған қолының иісі еді. Нанның әрбір сындырымы осылай керосин татып жатты. Солай болса да, әлгі ондай тәтті нан жеп көрмеген едім, өйткені ол нанды ұлымның бейнеткер қолы турап берген, өйткені ол нан көшпеліктің, осы жаңаша өмір сүре бастаған елдің өндірген наны еді. [14]

Жазушы осы үзінділерде «өлдім» сөзін 5 рет, «сондағы» сөзі 4 рет, «нан» сөзін 6 рет қайталап беріп, осы сөздерге ерекше акцент беріп отыр. Осылайша мәтіннің стильдік бояуын күшейтіп отыр.

Әр сөйлем сайын жазушы осы сөзді қайталамай-ақ, бір рет қана қолданып беруіне болар еді. «Өлдім», «сондағы» «нан» деген сөздерді бастырмалата қайталап, адамадардың сол мезеттегі көңіл күйіне ерекше назар аудартып отыр. Егер лексикалық қайталама тәсілі қолданылмаса, мәтіннің эмоционалдық бояуы солғын болар еді.

Мысалы Д.Исабековтің мына сөйлемде өздік есімдігінің қосарланған өзімен-өзі сөзі үш рет қайталады.

«Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?» дегендей, Зейнеп те үнсіз қалған аз уақыттың ішінде өзімен-өзі дауласып, өзін-өзі кінәлап, өзін-өзі арашалап алып шыққанына біршама қуанып, белгісіз бір кінә мен айыптың салмағынан құтылғандай болды». Бұл сөйлемдегі өзімен-өзі сөзін қайта-қайта айту арқылы бір сөйлемдегі әрбір бірыңғай мүшеге ерекше назар аудартады. [11]

Қайталамалар туралы айтқанда, олардың мәтінде орналасу және мәтіндегі ойды байланыстыру қызметіне қарай бірнеше түрге бөлінетінін де айта кету керек. Олар: контактілі, дистантты және аралас қайталамалар. Контактілі қайталамада редуликант (қайталаманың алғашқы сыңары) пен редуликатор (қайталанатын екінші қайталанатын сыңары) бір-бірімен тығыз байланыста болып, ара жігі ажырамай, бірінен соң бірі қолданылып отырады. Ал дистантты қайталауда бірінші сыңар мен екінші сыңар арасы алшақ орналасып, автор белгілі бір «қашықтық» сайын не туралы айтып отырғанын оқырман есіне салып отыруы мүмкін. Қашықтықтағы қайталаудың мазмұны оқырман қабылдауы арқылы анықталады: қайталанатын элементтер бір-бірінен едәуір алшақ тұра алатындығына қарамастан, оқырман қайталаманы қабылдағанға дейін жалғасады. Ал аталған қайталама түрлерінің араласа қолданылуы аралас қайталама болып табылады. (Редуликант дегеніміз қайталаманың алғашқы сыңары болса, редуликатор екінші қайталанатын сыңары).

Контактілі қайталамалар – лексикалық қайталамалардың позициялық түрі. Контактілі қайталамалардың корреляттары бірінің соңынан бірі орналасып, редуликант пен редуликатор тығыз байланыста болады. Контактілі қайталамалар мәтінде экспрессивті қызмет атақарады. Мысал ретінде төмендегі мәтін үзінділерінде ерекшеленіп берілген сөйлемдерді айта аламыз.

Ол сонда бір нәрсе айтқысы келді, бәлкім, балаларымыз сөйтіп соғысқа кетті, міне енді мен де кетіп барамын, не болады, не қояды, көрісеміз бе, жоқ па, осыншама жыл бірге отастық, разы бол, тағдыр осылай болса қайтеміз, аманшылықты тілейік дегісі келді ме, кім біледі. [14]

Мына мен – жермін, мен барлық адам баласына бірдеймін, маған таласуларыңның керегі жоқ, маған ынтымақ керек! Еңбек керек! Бір дән тастасаңдар, жүз дән етіп беремін, шырпы тастасаңдар, шынар қылып беремін, бақ отырғызсаңдар мәуелетіп беремін, мал жайсаңдар, шөп болып беремін, там тұрғызсаңдар, дуал боламын, үрім-бұтақтарың көбейсе, бәріңе жай боламын! Мен таусылмаймын, мен қабағымды шытпаймын, мен кеңмін, бәріңе де жетемін! [14]

Кімнің ақылды болғысы келмейді, кімнің көрікті болғысы келмейді, кімнің атақты болғысы келмейді, кімнің әділ, кімнің қатал, кімнің батыл болғысы келмейді дейсіз..... [15]

Д.Исабеков: "Қызық!- деді кенет таңданып.- Мен оны неге ойлаймын? Неге оны ойлауға тиіспін және ол жайлы ұмытып кетті деп қонақ бөлмеде отырғандарды не үшін кінәламақпын? [12]

Ол жалтарып кетті, жалтарғанын Мәлике де сөзді, бірақ ары қарай қазбаламады. [12]

-Иә, әуелі не жазылғанын оқып көр, сонан соң танысып көр, одан кейін...

шақырған жеріне барып көр... [12]

Суретші! Суретші болса суретін білсін! Тауды салсын, тасты салсын, маған десе тасбақа салсын, онда менің шаруам не! [12]

Дистантты қайталамалар микромәтіндерде қолданылған кездерде оларды байланыстыру қызметін атқарады. Бұл микромәтіндердегі дистантты қайталамалар түріне жатады

– Мен қазір де соны айтпақшымын. Мен қазір де сол түсінігімнен қайтпаймын. Мен қазір де сол күнгіні таусылмас ертегідей айтамын. [14] Осы шағын ғана мәтінде жазушы «мен» сөзін 3 рет қайталап қолданады. Бұл – артық қолданыс емес, керісінше, әдейі, мақсатты қолданыс.

Оқырман назарын мен сөзіне аудартқысы келгендіктен, оны қайталап қолданып стильдік жүк арқалатып отыр.

Д.Исабеков: Бейтаныс жігіт жайлы ойласа, оның несі өрескел? Оның үстіне ол жеңілді ғой. Оңай жеңілді. Басын имей жеңілді. Өзі емес өзгелерді аяп жеңілді.[12]

Қаратай ішке кірді. Жүзінде жеңістің, үстемдіктің салтанатының нышаны да жоқ – осылай болуы керек. Қайта реніш байқалатын сияқты, осылай болмағанына. [12]

Оның үстіне, әлгі атаған ақындарыңызды институт түгілі мектеп бітірмеген адамдар да атап бере алады және олар сіздің сүйікті ақыным деп иемденер дәрежеден шығып кеткен, сүйсеңіз де, сүймесеңіз де білуге тиістісіз. Сүйікті ақындарыңызды атаңызшы дегенде мен бүгінгі көзі тірі ақындарды айтып едім. [12]

Демек, олар табынушылар. Таңданушыны өз пікірін қайтаруға немесе сүйіспеншілігін бәсеңдетуге болғанмен табынушыны бетінен қайтару қиын. Демек, адам неғұрлым көп білген сайын өзінің бұрынғы таңданып, табынып келген нәрселеріне қайта баға бергіш болады. Жоғарыдағы жазушыларға табынбайтыным, тіпті, таңданбайтыным – әйтеуір осылайша біреу-міреу жаза алатын болғандықтан.... [12]

Өзінің таңданбауға тырысқанын, олай етуге намысы жібермегенін ойлады. Жалған намыс... Жалған намыс өз бойында да жатқанын, жасырын жатқанын ұғынды, ұғынған сәтте өз-өзінен шошыды.

"Сонда қалай? Жалған намыс жұрттың бәрінде де жасырынып жатқаны ма? Жо-жоқ, олай болуы мүмкін емес, мүмкін болса да менде жоқ. Иә, менде жоқ".[12] Д. Исабековтың «Қарғын» романынан алған үзінділер тұнып тұрған қайталаулар. Негізінде дисконантты қайталау түріне деп мысал келтіргенімізбен, ішінде қайталаудың барлық түрі отыр.

«Сақина қайталама дегеніміз – өлең тармақтарының, шағын микромәтіндердің, кейде сөйлемнің бір сөзбен басталып дәл сол сөзге аяқталуы. Олар сөйлем мен шағын микромәтіндерде айтылған сөзге түсінік беру, анықтау немесе дәлелдеу қызметтерін атқара алады». [3] Келтірілген анықтамадан сақина қайталамалардың анықтау, дәлелдеу сынды стильдік мақсатта қолданылатындығын білдік.

Сақина қайталамалар прозада да кеңінен қолданады. Сақина қайталамалар лексикалық қайталамалардың ішінде кеңінен қолданылатын тәсілге жатпағанымен, Ш.Айтматовтың шығармаларында қайталаманың бұл түріне мысал бола аларлықтай сөйлемдер бар. Төменде келтірілген мәтіндердегі ерекшеленген сөйлемдер сөзіміздің дәлелі.

«Соғыс? Соғыс дейсің бе?»–деп бұл сөзді мен бұрын ешуақытта есітпегендей, оның мәнісіне түсінбегендей, тағы да қайталап сұрадым. “Иә, апа, соғыс басталды”, – деді Қасым. “Не үшін соғыс? Қандай соғыс?” – бұл суық хабардың артында немене жатқаны санама жетпегендей “соғыс, соғыс дейсің бе?»– деп сыбырлап сұрап, манадан бері жүрегімді құрсаулаған қорқыныштан демім тарылып, қысылғаннан жылап жібердім. [14]

– Сараңсың, шалым, сараңсың. [15].

Д.Исабеков: "Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда..." Осы бір өлең жолы, неге екені белгісіз, Бағиланың шатысып, шарпысып бара жатқан алып қашты арпалыстарының арасынан ауық-ауық бас көтеріп, оны тереңге жетелей берді."Ойлы адамға неге қызық жоқ.....?"

Л.Т.Мақұлова өзінің «Көркем прозадағы автор бейнесінің тілдік құрылымы» кандидаттық диссертациясында лексикалық қайталамалар жазушының дара стилін де оның шеберлік деңгейін де таныта алатыны дау туғызбаса керек деп жазады. Жазушының дара стилін танытуда қайталамалар сентенция құбылысында да жиі қолданылады. Сентенция – афоризмнің бір түрі. Бұл философиялық, дидактикалық шығармаларда молынан жұмсалады.

Д.Исабековтің де, Ш.Айтматовтың да шығармаларында қайталама сөздер өте көп кездеседі, олар кейде белгілі бір ережеге бағынбай да кетеді, оның барлығы жазушылардың шеберлігі болса керек. Әрбір жазушының өзіндік қолтаңбасы болатыны бесенеден белгілі, оны жазушының стилистикасынан көруге болады. Егер жазушы Ш.Айтматов стилистикасында сөйлемдер кесек-кесек түйдектеліп түсіп жатса, Д.Исабеков

шығармаларында мұндай сөйлемдер өте аз кездеседі. Ойының барлығын қысқа сөйлемдермен беруге тырысады. Және өзі беріп отырған кейіпкердің тілімен сөйлейді.

Әбікенова Г.Т. өзінің «М.Мағауин шығармаларындағы автор бейнесі мен кейіпкер бейнесінің берілу жолдары» атты кандидаттық диссертациясында қайталама сөздердің М.Мағауин шығармаларында берілу жолдарын жақсы талдап өткен.

Сөйлемнің бір мүшесін қайталау әсіресе шешендік өнердің көркем әдебиеттің өте ұтымды, әрі әсерлі тәсілінің бірі болады. Олардағы қайталаулар екі түрлі орайда эмоциялы -экспрессивті қызмет атқарады.

1.Анафора (басталуы бірдей) Мұнда қатар айтылған бірнеше сөйлем, кейде өлең шумағының бірнеше жолдары бір сөзден басталады. Сөзді солай қат-қабаттап жұмсау арқылы ойды күшейтуге, әсерлі етуге болады. Анафора қазақ тілінде өлеңді сөйлемдерде кездеседі деп айтсақ та Д. Исабековтың шығармаларын оқып отырып бұл пікір мүмкін асығыстау айтылған шығар деген пікірге кеп қаласың. Себебі, Д.Исабековтың қай шығармасын оқып отырсаң да тұнып тұрған қайталаулар, және оның барлығы да сөйлемнің мағынасын бұзып тұрған жоқ, керісінше сөйлемдерге ерекше екпін түсіртіп, сөйлемнің эмоциональды- экспрессивті мәнін көтеріп тұр.

Қанша ойласа да, қанша санасын сарылтса да, балаларының өзіне деген бұрынғы ыстық ықыласын таба алмайтын сияқты.[10] Сұрау есімдігі арқылы келген қайталау сөздері сөйлемдегі кейіпкердің ой түбіне жете алмай тұрған мезетін, өзін-өзі жұбатып отырған сәтіне біздің назарымызды аударғысы келген сияқты.

Біресе анда тұрам дейді, біресе мұнда тұрам дейді.

Үлкен адам – дүниенің тұтқасы, үлкен адамның қолынан келмейтіні жоқ, құдіреттей боп көрінуші еді.[10] Зат есімнің анықтауыштық қызметінде тұрған үлкен сөзіне мән бергізу автордың ойы.

– Міне сен қандайсың, міне сен қандайсың?, ақымақ! – дей берді ол қуанғанынан. [10]

Ш.Айтматов. Баяғы түн, баяғы жастық кез жарқ етіп еске түсті. Сонда тілеген, сұрағанның бәрі енді міне орындалды емес пе? [14]

Сөйлей бер, сөйле, Толғанай, сөйле, пендем, бүгін құлағым сенде! [14]

– Сен де мендей емессің бе, құтты далам, сен де мендей сағынып жатырсың, сен де мендей жоқтайсың. [14]

Біздің барлық әрекетіміз, үмітіміз, тілегіміз, күткеніміз

– ертерек жеңіс келсе екен, ертерек соғыс бітсе екен деген жалғыз ой. [14]

2.Эпифора (аяқталуы бірдей). Мұнда қатар айтылған сөйлемдердің, өлең жолдарының аяқталуы бірдей болады.

Мысалы: «Әрбір әйел танылмаған планета. Жай ғана планета емес, әрқайсысы мұңлы планета.» [10]

Қазақ тілінде сөйлемнің соңында баяндауыш тұратындықтан, іргелес сөйлемдердің баяндауыштары қайталанады. Сол арқылы кісінің ойы ерекше тәптіштеліп айтылған болады.

«Бәрін істеген мен, солдаттың көзін шығарған де мен, құлағын жұлып алған да мен» деп, өз қолынан қағаз жазып, қол қойып беріпті [2,17]. Егер бұл жерде баяндауыштың ролін есімдіктен жасалған сөз аяқтап тұрса, келесі сөйлемде етістіктен жасалған сөз аяқтап тұр.

Не іше білмейді, не көңілдене білмейді [2.71]. Ал мына жайылма сөйлемнің бірінші жартысындағы сөйлемдердің есімше формалы баяндауыштары қайталанып келгенмен де, олар сөйлемнің мағынасын бұзып тұрған жоқ, қайта одан сайын сөйлемге күш түсіріп, екпін беріп тұр.

Хан да өткен, қара да өткен, қайыршы мен бай да өткен, данышпан мен ақымақ та өткен, сөйтіп барып бәрі-бәрі ана дүниеден әділет тауып, бәрі бірдей кәдімгі қаңқа сүйекке

айналған адамдар енді ғана теңелгендей топырақ көрпелерін қымтай жауып қыр басындағы «енді бәрібір» жалғанның құшағында үн-түнсіз жатыр. [2,71].

Сөздерді осылай, белгілі бір мақсатпен лайық қайталау бар да, мақсатсыз қайталау да бар. Мақсатсыз айтылған басы артық сөз көзге шыққан сүйелдей жазу стилін ауырлатып, сөйлемдердің мағынасын түсінуге ауырлық келтіреді. Кез-келген жазушы сондықтан да құрастырған сөйлемдерінің оқырман көңіліне жете білуін, оның мағынасына мән бере жазуы керек. Яғни сөзге орын тар болсын, айтқан ойың кең болсын деген мақсат қойылады.

«Оның өзгелер сияқты сапырылысып келіп-кетіп жатқан мейманы да жоқ, шалқып жатқан дәулеті мен шаруасы да жоқ.» [10]

– Жаз! – деді Кемпірбай кенет баласының қиялын посылка жәшігінің ішінен суырып алып. – Жаз! Аман-есен жүрсің бе, иттің күшігі! Жазсаңшы, неғып бақырайып қалдың! Аузымнан не шығады, бәрін жаз! [10]

Бір жерде анафора да, эпифора да бар. Бұл жазушының көркем образ жасаудағы шеберлігі. Ауыл қартының бейнесін шынайылықпен суреттей білуінде.

– Мойындаймын деп айттым ғой саған! Анау жағыңа жармасып тұрған құлақ па, жарқанат па? Боқтадым. Бәрі боқтайды. Тіпті басқарма Құрал да боқтайды. [10]

Ш.Айтматов: Анда-санда қардың жай суырғаны болмаса, станцияда жан жоқ, үн жоқ. Сондай-ақ эшелонның өзінде де тірі жан жоқ. [14]

Қайран азаматтар, тау құламай неғып тұр, көл таусылмай неғып тұр! [14]

Қашан келеді, қайсы жақтан келеді, – бәрін анықтап біліп алмай, бет алды құлатуз арбаға мініппіз де тарта беріппіз. [14]

Автор жеке сөйлемдерді бұлайша құрылымдық жағынан қайталап, параллель қатар түзуі арқылы кейіпкер басындағы психологиялық жағдайға назар аудартып, айтар ойдың экспрессивтік-эмоциялық бояуын күшейткен.

Қорыта айтқанда, жазушылардың өз ойын әсерлі жеткізуі шеберлігіне байланысты болса, ол шеберліктің әр түрлі тәсілдерімен беріледі. Сондықтан да кестелі сөздер, образды тіркестер, әуенді теңеулер көптеп ұшырасуы — заңды. Сонымен, қайталамалардың әр алуан түрлері мәтін көркемдігін арттыратын тәсілге жатады.

Қайталамалардың жазушылардың шығармаларында кездесуіне байланысты оларды былайша топтауға болатынын дәлелдеуге тырыстық:

- 1) қайталамалар бір ғана сөзге тәуелді емес;
- 2) қайталамалар тек қана сөз немесе тіркес, болмаса сөйлем барысында да көрінеді;
- 3) қайталамалар мәтін күйінде де кездесіп, тұтас ойдың қайталануымен де көзге түсуі мүмкін;
- 4) қайталамаларға қатысатын бірліктер мағыналы немесе мағынасыз бола алады;
- 5) қайталамалардың қатып қалған формуласы жоқ, өйткені олардың кездесуі жазушының стиліне байланысты болады;
- 6) қайталамалар авторлық туынды болған жағдайда белгілі бір стильдің ерекшелігінен хабар береді;
- 7) қайталама төрт түрге бөлінеді: фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік;
- 8) қайталамалар шектеусіз көп болғанымен өзінің төрт түрінің аралығында қарастырылады.

Қорыта келгенде қайталама түрлерінің тілдік сипаты, қолданылу ерекшеліктері, стильдік қызметі, қайталану мақсаттары, мәтіндегі алатын орны сияқты мәселелерді екі жазушының шығармасы бойынша қарастырдық. Ш.Айтматов та, Д.Исабеков те қайталамаларды сөз-бейнелерінің көріктілігін, әсемдігін, сұлулығын, мағыналылығын, әсерлілігін айқындау үшін өте ұтымды және орынды пайдаланған.

Көркем мәтін ішінде қайталанулар жазушылардың айтар ойына ерекше әуез беріп, шығарманың тіл шұрайын келтіріп тұрғанын байқадық. Микро мәтіндердің мазмұнын дәл ашып, ойды тереңдетіп беруде анафора мен эпифора әуезділікті, әсерлілікті, эмоцияны күшейте түседі. Адамның жеке басындағы әр түрлі қасиеттерді көрсетуде қайталаулар ұтымды берілген.

Ш.Айтматов та, Д.Исабеков те қоғамдағы сан алуан өзгерістерді, адам өміріндегі, лирикалық кейіпкердің жеке басындағы жайттарды бейнелі суреттеуде қайталама сөздерге аса жауапкершілікпен қарап, олардың көп қолданылғанын анық көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Алматы: Сардар, 2009. 348 б.
2. Еремина В.И. Повтор как основа построения лирической песни// Исследование по поэтике и стилистике. – М: Наука, 1972.- С.31-37.
3. Сыздық Р. Сөз құдіреті. Алматы: Санат, 1997.-224 б.
4. Сыздық Р. Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 296 б.
5. Бүркіт О. Қайталамалар және көркем текст композициясы // ҚазМУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2001. № 42. 32-37 бб.
6. Әзімжанова Г. Қазақ көркем мәтінінің прагматикалық әлеуеті: филол. ғыл. д-ры ... дисс. автореф.: – Алматы, 2007. 30 б.
7. Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Санат, 2002.- 360 б.
8. Шалабаев Б. Көркем проза тілі. Алматы:Білім, 1994.—130.
9. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы, 1974. — 199 б.
10. Исабеков Д. Бонапарттың үйленуі. Алматы: Атамұра. -2002. -230б
11. Исабеков Д. Екі томдық таңдамалы шығармалар.– Алматы: Жазушы, 1993. – Т 1.544 б.
12. Исабеков Д. Қарғын: роман, повесть, әңгіме. – Алматы: Жалын, 1980. – 280 б.
13. Айтматов Ш. Қош бол Гүлсары.
14. Айтматов Ш. Боранды бекет.-Астана: Аударма.-2011.- 456б.
15. Айтматов Ш. Ақ кеме.- Алматы: Атамұра,2005. -368 б.
16. Аккузова А.А. Антропоэзектік парадигма: көркем мәтіннің коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті (Д. Исабеков шығармаларының негізінде): филос.док. дисс.: – Алматы, 2020. 187 б.

İngilis dilində müraciət formaları

Rakhshanda Farrukh Seyidova

Instructor at Baku Business University, Baku, Azerbaijan

Açar sözlər: Müraciət formaları, xitab,başıqlar,regional xüsusiyyətlər

Dildə müraciət formalarının sabit və qəlip şəklində olması insanlara ünsiyyəti asan qurmaq imkanı verir.Müraciət formalarından istifadə olunmaması insanlarla ünsiyyət zamanı bir çox çətinliklər doğurur.Müxtəlif xalqların müxtəlif müraciət formaları mövcuddur. Fransızlar soyadın və ya vəzifənin əvvəlində kişiyyə "monsieur" (müsyö), qadına "madame" (madam), gənc qıza və evli olmayan qadına "mademoiselle" (mademazel, mademuazel) deyirlər. Bu məqsədlə ispanlar senor, senora, seniorita, italyanlar signore, signora, signorina, almanlar herr, frau və fraulein-dir. (indi frau həm evli, həm subaylara, fraulein isə əsasən uşaq və ya yeniyetmə qızlara aid edilir) müraciət formalarından istifadə edirlər. İngilis dilində də uğurlu ünsiyyətə imkan yaradan geniş yayılmış müraciət formaları mövcuddur: .adla" **name**" və xüsusi başlıqla "**title**" ifadə oluna bilər. Adla ifadə olunduqda şəxsin bütöv adından 1)"**full name**" for ex:Richard Fliyd Nickson,do you know where we are?, ilk adından 2)"**first name**" for ex: Do you have a book,Robert?, ləqəbdən 3)"**nickname**" istifadə olunur.For ex: Jonny , there is something I have to tell you.Başlıqlardan isə ailə münasibətləri ilə bağlı başlıq1) "**title concerning family relationship**" for ex: All right,children.You have to do father"s orders,peşə adlarından 2)"**title of occupation**" -insanlara onların peşəsi, sənəti və elmi səviyyəsinə görə də müraciət edilir: məsələn, hörmətli musiqiçilərə "maestro" və ya "doktorluq" (PhD) elmi dərəcəsi olanlara, həmçinin həkimlərə "doctor" (dr) deyə müraciət edilirfor ex: operator,Could you please put through call to America?,rütbələrdən 3)"**title of rank**"for ex: You are right, capitan.Hörmət əlaməti olaraqdan isə bəzən müraciət formasının 4)"**honorifics**" növündən istifadə olunur.For ex:Your Royal Highness,twenty-four hours.They can not be blank.Bəzi hallarda isə başlıq və ad eyni anda istifadə oluna bilər.5)"**Title plus name**" for ex : Doctor Smith. Qarşı tərəfə müraciət etmək üçün bir sıra söz qruplarından istifadə olunur. For ex:Oh , darlings, You dogs, fellow və.s..Müxtəlif ölkələrdə müraciət formalarının işlənmə xüsusiyyətləri fərqlidir.Bir sıra variantları mövcuddur.1) "**Region difference**"(əraziyə görə fərqlilik) – " **ma'am**" müraciət forması Amerikanın şimal və cənubunda müxtəlif mənalarda işlədilir. Cənubi Amerikada bu ifadənin işlədilməsi qarşı tərəfin dediyi sözü yenidən təkrar etməyə sövq edir.Məsələn: A: "could you tell me where bank is?", B: " Ma'am". A: "Could you tell me where bank is?" B:"Near the palace". Həmçinin bu ifadə "**thank you**" ifadəsinin əvəzində işlədilə bilər. 2) "**Sex Variation**"(cins müxtəlifliyi)- İngilislər kişiyyə "mister" (qısaca: **mr**), evli və ya dul qadına "missis" (**mrs**), subay qadına "miss" (**mis**), evli olub-olmadığı nəzərə alınmırsa, "**ms**" (miz) deyə müraciət edirlər. "**Mister**" ifadəsi "master" (usta, ustad) sözündən, qadınlara aid müraciət formaları isə "mister" sözünün qadın cinsi qarşılığı olan (və əvvəllər istifadədə olan) "**mistress**" sözündən əmələ gəlib. Yüksək vəzifə sahiblərinə müraciətdə "**mister**" ifadəsi ad və ya soyadın deyil, vəzifənin önündə işlənir, məsələn, mr President. Oxşar halda qadınlara madam deyə müraciət olunur. 3)"**Race variation**"(irqi müxtəliflik)- Müraciət formalarında fərqlilik ağlar və qaralar arasındada mövcuddur.Məsələn:ağ insanlar qaralara müraciət edərkən yalnız adlarını,qara insanlar isə ağlara müraciət edərkən mütləq onların vəzifəsini qeyd etməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) Ervin-Tripp, S. (1972). On sociolinguistic rules: Alternation and co-occurrence. In Directions on Sociolinguistics. New York: Runehart & Winson.
- 2) Johnson, K. (1982). Communicative Syllabus Design and Methodology. Oxford: Pergamon

Advantages and Disadvantages of Technology

Mammadova Aygun Jahan

Doctor of Philosophy, Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction, Baku, Azerbaijan

Key words: communication, technology, advantage

We are living in a world driven by technology. The advancement of technology has played an important role in the development of human civilization. Technology provides innovative ways of doing work through various smart means. The electronic appliances, gadgets, faster modes of transport have added to the comfort factor in our lives. It has helped in improving the productivity of an individual. Technology has brought a revolution in many operational fields. It has undoubtedly made a very important contribution to the progress that mankind has made over the years.

Although there have been countless examples where technology has changed our lives, there are some which are considered as revolutions for mankind. The technology used in the field of robotics is one such fine example. Nowadays robots are being used by people and industries all over the world for various purposes. They are also used in places which are otherwise considered harmful for humans thereby protecting us. One such area is the cleaning and managing of radioactive waste.

Artificial Intelligence (AI) is another field which is a classic example of the technological advancements man has achieved. Who could have imagined that a machine would be capable of thinking like us? That is what AI has been successful in doing. It is an intelligent machine capable of behaving like us. It can do activities such as problem-solving, planning, learning and even reasoning. Today AI is used in all major areas such as warfare, security, healthcare and communication. On top of this, it is far more efficient than us and has a lower rate of error.

Advancement of Technology

Technology has reduced the effort and time and increased the efficiency of the production requirement in every field. It has made our life easy, comfortable, healthy, and enjoyable. It has brought a revolution in transport and communication. The advancement of technology along with science has helped us to become self-reliant in all spheres of life.

Technology is Our Part of Life

Technology has changed our day-to-day life. Those days have gone when only the rich could afford the luxuries. Due to the growth of globalization and liberalization, all the luxuries are within the reach of a common man. Today, an average middle-class family can afford a television, washing machine, refrigerator, computer, Internet, etc. At the touch of a switch, a man can witness any event that is happening in far-off places.

Benefits of Technology in All Fields

Technology has not only improved the quality of life but also brought about revolutions in various fields. Let us learn about it.

Technology in Communication

With the advent of technology in communication which includes telephone, fax machine, cellular phone, Internet, multimedia, email, communication has become much faster and easier. It has transformed and influenced relationships in many ways. We no longer need to rely on sending physical letters and wait for several days for a response. Technology has made

communication so simple that you can connect with anyone from anywhere by calling via mobile phone or messaging them.

Today the Internet is used for shopping, paying utility bills, credit card bills, admission fees, E-commerce, online banking facility. In the world of marketing and sales, companies are marketing and selling their products and creating brands over the internet.

In the field of travel, cities, towns, states, and countries are using the web to post detailed tourist and event information. Travelers can easily find information on weather, maps, timings for events, and transportation schedules and buy tickets to various tourists' spots.

Technology in office or workplace

Technology has increased the efficiency and flexibility in the workspace. Technology has made it easy to work remotely which has increased the productivity of the employees. External and internal communication has become faster through emails and apps. Automation has saved time and there is also a redundancy in tasks.

Technology has wiped out the manual way of storing files. Now files are stored in the cloud, which can be accessed any time, and from anywhere. With technology, companies can make quick decisions, act faster towards any solutions, and remain adaptable. Technology has optimized the usage of resources.

Technology in Education

Technology is making education improve over time. With technology, students and parents have a variety of learning tools at their fingertips. Teachers can coordinate with classrooms across the world and share their ideas and resources online. Students can get immediate access to an abundance of good information on the Internet. Teachers and students can access plenty of resources available on the web and utilize them for their project work, research, etc. Online learning has changed our perception of education.

Technology in Banking

Technology and Banking are now inseparable. Technology has made banking operations very sophisticated. With the emergence of Internet banking, self-service tools have replaced the traditional ways of banking methods. You can now access your money, handle transactions, and monitor your bank statements anytime and from anywhere in the world. Technology has made banking more secure and safe.

Automation in Manufacturing and Production Industries

Automation has increased the level of productivity in various fields. It has reduced the labour work and increased the efficiency of the production. Repetitive work can be done easily without any waste of time. This has also reduced the cost of the products.

Technology in Medicine

Technology in the field of medicine has not only improved our personal quality of life; it has also improved the lives of many medical professionals and students who are training to become medical experts. It has allowed much faster access to the medical records of each patient.

Patients and doctors keep up-to-date with the latest medical findings, share treatment information, and give one another support in medical problems. Modern technology has allowed us to contact doctors from the comfort of our homes. There are many sites and apps through which we can contact the doctors and get medical help.

Disadvantages of Technology

Even though technology has increased the productivity of the individuals, organizations, and the nation, it has not increased the efficiency of the machines. Machines do not have the ability to plan and think beyond the instructions that are fed into their system. Technology alone is not enough for progress and prosperity. Management is required and management is the human-act. Technology is largely dependent on human intervention.

Историческое развитие аффрикатов дж, дз в тюркских языках

Раева Гулзат Магауовна

кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

Современный язык - результат смены одной системы языка другой. Языковые единицы не изменяется в результате влияния отдельных фактов или отдельных единиц, их необходимо рассматривать в качестве изменений как части языковой системы. Язык одной определенной эпохи - это язык, развивающийся в течение этой эпохи и вобравший в себя трансформирующиеся диахронические признаки, поэтому синхроническая система должна рассматриваться в промежутке времени. Новые изменения в языке, а также исчезновение из языка или же сохранение старых форм связано с особенностями системы единиц. Эти единицы относятся к любым признакам и могут рассматриваться в одно и то же время как обновленные или не имеющие к изменениям никакого отношения, но они в диахроническом аспекте бывают тесно связаны с историческим развитием языка. Поэтому исследование языка с точки зрения синхронии может осуществляться на основе развития истории. Исторические исследования в основном обращают внимание на то, в каком конкретном языке есть факты, каким изменениям они подвергаются, новая или древняя форма, показывают новые варирования.

Расхождение языковых единиц зависит от различных целей и задач исследования диахронии и синхронии, поэтому исследование должно быть разносторонним. Однако такое исследование не должно привести к разрыву языковых единиц. Потому что изменение любой языковой единицы может привести к изменению целой части системы, а не к изменению в частно-обословленном виде. Язык одной определенной эпохи-это язык, живущий и развивающийся в течение времени, т.е. охватывающий период диахронии. Никакая синхронная система не может изменяться безучастия диахронии. Как диахроническое исследования без системы не обладает полным значением, так и синхроническая характеристика не может отрицать понятие об эволюции. Преобладающие стороны синхронического анализа в лингвистической методологии не означают зависимое существование диахронии. Рассматривать язык вне промежутка времени усложняет не только понимание законов в развития языка, но и его значения, которое заключается в том, что язык - знаковая система и средство общения. Лингвисту, теоретику важно учитывать функции языка. Если обратится к научной практике, то можно заметить, что в исторических исследованиях имеют место факты синхронической закономерности, а в синхроническом анализе не легко найти диахронические факты. Это свидетельствует об универсальности исторических приемов. Современное и историческое языкознание связаны между собой и сформировалось оно, определив свое направление посредством исследования зависимых между собой изменений непрерывности их развития, посредством исследования единой системы языка, а не отдельных фактов. Диахрония исследует языковые факты в непрерывном их развитии, в тесной связи друг с другом, наряду с этим объясняет их причины. Для исследования языка с научной точки зрения важны и диахронический и синхронический аспекты исследования, они дополняют друг друга, без подобной интеграции методов сложно получить объективные подробные результаты исследования. Данное утверждение подтверждается языковыми фактами, для истории языка важны конкретные языковые факты. В синхронии сохраняются признаки диахронии. К примеру,

путем сравнительного анализа данных тюркских языков и диалектов можно доказать, что в современном языке согласный *ж* в начале слова – это *дж* в древней форме, *з* в середине слова – это *дз* в древней форме.

Применение аффрикаты *дж* в начале слова является особым фонетическим признаком в некоторых тюркских языках, в том числе в казахском, татарском, киргизском, узбекском, карачаево-балкарском, каракалпакском, диалектах и т.д. Языковые факты подтверждают, что применение *ж* в начале слова есть результат трансформации, возникших на основе общетюркских соответствий *дж~ж*. Наблюдающиеся в современных диалектах языковые варианты являются ценными сведениями, сообщающие о языковых изменениях и закономерностях древней эпохи. Как выясняется в результате множества наблюдений и экспериментов, древние слова и формы больше сохраняются в диалектных особенностях. Путем сравнительно-сопоставительного метода диалектического материала родственных тюркских языков, можно установить, что общетюркский звук *ж* в начале слова некоторых тюркских языках и диалектах звучит соответственно как аффрикат *дж*. Особенно аффрикат *дж* сохранился в диалектах тюркских языков, которые по разным причинам развивались в другой языковой среде, оторванных от общих тюркских языков. Поэтому по поводу ученный Ш.Х. Акбаев говорит: «...в XVIII в. во время нашествия татаро – монгол, предки карачаево-балкарцев, разбившись на две группы, ушли в горы Северо – Западного и Центрального Кавказа. После татаро- монгольского нашествия особенно после прихода адыгов в XIV-XV в.в., которые заперли карачаево – балкарцев в указанных ущельях, до победы Великой октябрьской революций они жили в условиях изолированного от других тюркских народов, следовательно, начиная по крайней мере, XIV-XV в.в. карачаево –балкарский язык был изолирован от родственных языков, прошел специфический путь развития, и может по этому сохранил в своей системе много архаичного материала» [1,9-10]. Такое же мнение находим и в трудах ученого Ф.С. Баязитовой, исследовавшей язык татар-кряшен. Некоторые татары принявшие христианство начали возвращаться в ислам в XVIII в. Отказывающихся от христианства жестоко наказывали и отправляли в села с христианской средой. Поэтому по поводу Ф.С. Баязитова приходит к выводу: «...в результате таких стараний миссионеров, кряшены искусственно изолировались от остальной части татарского народа, вели более замкнутый образ жизни. Оторванные в продолжении веков от основной массы татарского народа, старокрященные татары развивались в некоторой степени изолированно и поэтому сохранили древние черты в языке, так и в материальной и духовной культуре» [2,8-9]. Следовательно, аффрикат *дж* сохранившихся в языке карачаево-балкарцев и татар-кряшен, явление древнее, реликт. Сравним языковые факты: например, если обратить внимание на употребление *дж* в карачаево-балкарском диалекте, то в таких словах как *джол*, *джелин*, *джер*, *джок*, *джаз*, *джыл* можно наблюдать твердое *дж*; в басханском диалекте *дж* «дорога», *дж* «елин «вымя», *дж* «ер «земля», *дж* «ок «нет, не имеется», *дж* «аз «пиши; весна; лето», *дж* «ыл «пиши; весна; лето»; чегемском диалекте *жол*, *желин*, *жер*, *жокь*, *жаз*, *жыл.*; в диалекте Холамо-Бызынги *жол/зол*, *желин/зелин*, *жер/зер*, *жокь/зोकь*, *жаз/заз*, *жыл/зыл*. Как видно из приведенных примеров, аффрикат *дж* в литературном карачаево-балкарском языке сохранился как *дж*, а в басханском диалекте данный согласный смягчился (*дж* «), и соответствует в других диалектах согласным *ж/жз/з* [1,69-72].

В говорах татар-кряшен есть слова *жәшел//джәшел* «зеленый», *джеп* «нитка», *джаулык* «платок», *джаңгыр* «дождь», параллельно употребляются *жүн//йүн* «шерсть», *джегет//йегет* «джигит», *джан/жан//йан* «душа». Звук *дж//ж* Баязитова Ф.С. определяет «как аффрикат с ослабленным взрывным элементом» [2:19, 3,189].

Звук *дж* присутствует и в восточных говорах казахского языка. Например: *жылкы-ж* «жылкы», *жок-ж* «жок», *жігіт-ж* «жігіт», *жаман -ж* «жаман», *олжа-олж* «а. Ж « (дж) есть в языке монгольских казахов : *джок-жок*, *джөтел- жөтел*. В.В. Радлов говорить: «те слова которые в

алтайском поднаречий начинаются с *i*, у сагайцев с *ç*, а у койбалов с *i*, принимают в киргизском поднаречии восточной степи звук ж [ʒ] предшествующий *d* ясно слышно». Следовательно, этот звук встречается и в киргизском языке. А в сары уйгурском языке звук *дж* встречается в таких словах: *джак* «сторона, бок», *джан* «душа», *джарым* «половина», *дже* «кушать, есть», *джете* «семь», *джор* «ходить», *джетон* «семьдесят». Диалекты каракалпакского языка в связи с употреблением *дж//ж//й* в начале слова делятся на две группы: северо-восточный диалект, где в начале слова преобладает звук *ж*, а в некоторых словах хотя и редко- *дж*, *й*: юго-западный диалект, где обосновался *дж*, а звуки *й, ж* встречаются сравнительно редко [3,50]. Как показывают языковые данные наряду с употреблением звуков *ж* и *й* в начале слова в этой позиций и употребление *дж* закономерно.

В современных тюркских языках и диалектах звуки, соответствующие в начале слова, возникли не в одно время, а вошли в формы современного периода постепенно, в результате сложного, непрерывного развития звуковых чередований и на основе сформировавшихся многоступенчатых изменений. Употребление звонкого *ж* в начале слова в тюркских языках и диалектах приводит его к первоначальному просхождению-аффриката *дж*. Если опираться на некоторые языковые факты подтверждающие, что аффрикат *дж* является основой, то они таковы: во-первых, именно звук *дж* встречается в диалектах, сохранивших древний признак (карачаево-балкарский и язык татар-кряшен); во-вторых, варианты слов, которые получились из-за разложения аффрикаты *дж* на *д* и *ж*, также сохранились в диалектах. Например, в казахском языке слово *жүзу* «плавать», *жүз* «сто» в диалектах произносится в форме *дүзу*, *дүз*. Очевидно, что данная языковая особенность, связан с разложением аффрикаты *дж*. Наряду с этим ряд ученых тюркологов подтверждают мнение о возможном формировании согласных звуков в начале слова на основе сложных аффрикатов. Например, если опираться на мнение финского ученого Г.И. Рамстедта в ходе определения архетипа исторических соответствий *й~дж~ж~т~д~ч~ш~с~з~...*, то *дж* алтайской эпохи в древнетюркском языке перешел на *й*, позже в отдельных тюркских языках вернулся в исходную позицию: на *дж*. Следовательно, реализовались соответствия *дж~й~дж*. Это точка зрения стала основой следующего установившегося мнения таких ученых, как Н Поппе, И.Маркварт, К.Менгес, Г. Дерфера о том, что «тюркское *й* в начале слова возможно развился из общеалтайских звуков *дж* или *д*» [4, 257-258].

Способ развития аффрикаты *дз* в середине слова схож с вышеприведенным. Вариантные слова со звуковыми соответствиями *дз~д*, *дз~з*, *д~й*, *з~й*, образовавшиеся из аффрикаты *дз*, существовавшей еще в древней эпохе, упрочились в современных тюркских языках, сохранив некоторые из указанных звуковых изменений. Например:

В наречии *сой кадыр* «вывернуть», в наречии сагай, шор, койбалды *казыр* «загнуть, в виде кручка», *казра букту* «он загнул» - каз., кир., уйг., кар.яз. *кайыр*;

В наречии османских тюрков *Хызыр /Кыдыр* «имя пророка», в наречии крымских татар *Хидір* – в каз.яз. *Кыдыр ата /Кызыр ата*;

ДТС *сыдыр*, хак.яз. *сызыр* «соскабливать, выскрывать, в наречии шор, сагай *сыйыр* «сдирать, сечь розгами», тур., гаг., азерб., кир., каз.яз. *сыдыр*.

В сарыуйгурском языке *азыр* «отделять, разлучать», азырыл «отделяться, разлучаться», в наречии сагай *азырыл* «отделяться», в наречии шор *азыр / адыр/ айр* «расходиться, раздвоиться, разделяться», а в наречиях алтай, телеут, кара киргизов *айрыл* «разделяться»- в других тюркских языках *айыр, айырыл*;

В сарыуйгурском языке *азгыр* «жеребец» - каз., кир., к.калп. яз. *айгыр*[5].

Слово *адзақ*, использовавшегося еще в древней эпохе, имеет следующие варианты и тем самым показывает, что разложения аффрикаты *дз* не завершился до сегодняшнего дня. Например, слово *адзак* в форме *азак//адак* сохранилось в следующих тюркских языках и наречиях : в хак., сар.уйг., баш. яз. *азак* «нога», в наречии саян *адак*, а в тув., караг., ойр.,

кирг.яз. *адак*, в ДТС *адак/ адаг*, в языке османских турков *ад/адак/ азак/ аіак*, а в форме аяк//айак употребляется в других тюркских языках: например, туркм.яз. *айак*, кум.яз. *аякъ*, тат., башк.яз. *аяк*, каз.яз. *аяк*. Так же в диалектах казахского языка вместо слова *аякталды* иногда употребляется слова *адагында//адакталды/аякталды* («закончился, свершился»). Слово *адак* так же сохранился в ойротском, киргизском, азербайджанском, туркменском языках.

Аффрикат дз присутствовал и в языке древних тюркских племен. Как говорил М. Кашкари : «...в языке ягма ,түхсу, кипчак, ябаку, татар, кайжумул и всех огузов звук з всегда переходит в й. Они никогда не употребляют звук дз. Поэтому у них слово «береза» употребляется в виде *кайын*, когда других племенах это слово звучит как *кадзын*. Звук дз который присутствует в языке чигил и других тюркских племен, у кипчаков, ямак, сувар и болгаров, так же в языке племен расположенные от Руси до Рума звучит как з. Например, турки произносят *адзак*, а они *азак*. Чигилские турки говорят *карын тоздты – карын тойды*, а они *карын тозды*. В заключении можно сказать, что дз в языке чигил переходит в языке племен ягмо, түхси, огуз и аргу в звук й. А в языке племен расположенных до Рума это звук з. [6,100]. По мнению Н.К. Дмитриева «в XI в. некоторые тюркские диалекты потеряли д, который был заменен другими согласными» [7,14]. Н.А.Баскаков дифференциацию тюркских языков на группу д/т-языков, группу с/з языков и группу й-языков относит к древнетюркской эпохе [8,21]. Что касается й-языков, то ее возникновение он относит к Хв. Профессор Б. Сагындыкулы, исследовавший фонологию тюркских языков, связывает основу звуковых соответствий в начале слова тюркских языков с гипотетическим сложным аффрикатом т [с/ш]. По мнению ученого сложный гипотетический аффрикат в своем развитии с незапамятной древней эпохи до сегодняшнего дня прошел через четыре большие периоды:

1. т [с/ш] ---...---тс (ц)

---...---тш (ч),

2. т [с/ш]- Тс (Ц)---...---тн

Тш (Ч)---...---тј (тй).

Озвончение глухих согласных :

Тс (Ц)---...--- дз

Тн--- ...--- дн

Тш (ч) ... дж

тј (тй)---...---дј (дй).

3. Тс ---... ---...Т(о)---Т.

4. Тс (Ц) С т.б. [8, 23-27].

Следовательно, в начальном периоде происходит разложения сложной аффрикаты, во втором периоде –разделение группы языков на тн и тй, в третьем периоде *озвончение глухих согласных* создал особые ареалы колебания в северовосточных алтайских языках. В заключении можно утверждать, что аффрикаты дз и дж появились в результате озвончения глухой аффрикаты тс (ц) и тш (ч): тс (ц) ---...--- дз>д//з, тш (ч)---...--- дж>д//ж. Аффрикат *дж* сохранился в основном в диалектах тюркских языков, современная форма данного звука *д/ж/й*, а аффрикат *дз*, в свою очередь, также разделился на два звука: *д* и *з*. Некоторые тюркские языки унаследовали согласный *д*, другие - согласный *з*, а дальнейшее развитие *дз >д//дз >з* породило соответствия *д~з~й, д~й*.

Использованные литературы:

- 1.Акбаев Ш.К. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. Черкесск, 1963.
2. Баязитова Ф. С. Говоры татар – кряшен в сравнительном освещении. - М., 1986.
3. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология.- М.,1952.

4. Сравнительно- историческая грамматика тюркских языков. - М.,1984.
5. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий (в IV-томах). М., 1963.
6. Кашқари М. Туби бир турки тили. - Алматы, 1993.
7. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков.-М.,1962.
8. Сагындыкулы Б. Фонологические закономерности развития лексики тюркских языков. - Алматы, 2004.

М.ӘУЕЗОВТИҢ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӨЛЕМДІ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Кушкимбаева Айнур Серикбаевна

PhD., Қазақ филологиясы кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Жексенова Айгүл Таңжарқызы

Ақтау қаласы №23ЖББМ қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

М.Әуезовтің шығармашылығына кіріспес бұрын шәкірт көзімен жазылған жазушының ұстаздық болмысымен танысып алсақ. З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесі жазушының бүтін-болмысын тануға үлкен үлес қосады. «Шәкірт үшін Әуезов – ұстаздың аудиторияға кіруін бір көру... Несін айтасың, арман ғой, арман! Міне, мен сол арманға жеттім. Аз ғұмырымда бір мезет адам айтқысыз көп дүние көргендей, алып қашқан алапат бір сезіммен өмірімде тұңғыш рет Ұлы ұстаздың тірі келбетіне тұла бойым тітіркене көз тоқтаттым...» [1] - дегеннен-ақ, шәкірт ретіндегі ұстазының дәл ХХ ғасырдың данышпаны атанған М.Әуезов екені ерекше қуаныш екендігін көреміз. «Асылы, нағыз ірі қазақ қойлы ауылдың қотанын ғана шағын, тар емес, өзінің Отанындай, яки қазақ даласындай байтақ, кең. Ол өзінің туған халқын жерге, жүзге, жікке бөлмейді. Бәрін бір-ақ құшақтайды. Айтты-айтпады, әр аймақты шынында да «географиясына ғана емес, биографиясына қарай» байыптап-пайымдайды. Әуезовтің әлгі сөзінен іштей осыны сезіп, түсініп келе жаттым» [1, 24], - деп танымы кең, дүнетанымы терең жанның сөзін келтіреді. Елді, жерді танып, өзіндік көзқарасы қалыптасқан жанның, көпті көріп, жақсыны қадірлеуден туған осынау бір кеңдіктің М.Әуезовтің бойынан табылуы да паңдықты, кеңдікті дәлелдесе керек. Сондай академиктің шәкірті болған Зейнолла Қабдоловтың да соны байқап отырғаны да қырағылығын байқатса керек. Адам өмірінде елеулі орын алатын ұстаз деген мамандық та барша мұғалімдер қадіріне жете алса, өздері Әуезовтей ұстаз болып, Қабдоловтай шәкірттері мол болар еді дейміз. Мұхтар атамизды тек қана жазушы немесе ғалым, зерттеуші деп қана емес, ұлы ұстаз деп тануымыз да осы шығармадан, шәкірт көзімен жазылған туындыдан, инженерия факультетінде оқитын студентті филологияға ауыстырып алуынан да адамды бірден таныр қабілетін көреміз. Сонымен қатар, Қабдолов санасында Әуезовтің пайғамбар деп танитынын, дарабоз, біртуар, көркем сөздің қас шебері, саңлақ суреткер, ақыл-ойдың кені, ұстаз, ғұлама, ғалым, ұлы тәрбиеші, дана, кемеңгер [1, 105], - деп бағалағанынан ұстазын қаншалықты танығанын, оның даралығын, өзге ғалымдардан оқшау екендігін, қазақтың қамын ойлап жүретіндігін, қазақ әдебиетінің жайын, оның тарихының сонау сегізінші ғасырдан басталуын, әдебиеті жоқ елдің ештеңесі болмайтынын әрі әдебиеті болмаған соң тарихы да дұрыс қарастырылмайтындығын да айтып, тек қана ұлт деңгейінде емес, әлемдік деңгейде ойлай алатындығын көреміз. Егер әдебиетімізді он сегізінші ғасырдан бастай берсек, ол кезде бұған дейінгі мұралардың көмескіленіп, өзге халықтың тегін мұрасына айналары хақ. Содан сақтанып, халқымыздың әдебиеті де, тарихы да кең екендігін, халқымыздың қаншалықты терең екендігін де осыдан көруімізге болады. Халқының дара туған ұлының болмысын, дүниетанымын шығармалары арқылы қарастыра беретін боламыз.

Дана Абайдың тұлға болып қалыптасуына әжесі Зеренің ықпалы зор болса, Мұхтардың да қалыптасуына Дінәсіл әжесінің тигізген пайдасы зор. Кішкене күнінен атасы мен әжесінің ұлағатты өмірін, дәстүрін танып өсуі де өмірде өзіне қажетті дағдылардың бірі

болды дей аламыз. Қазақтың дана әйелдерінің аттары күйеуімен не болмаса баласы арқылы, тіптен болмаса немересі арқылы шығып, кең далаға жайылатын әдеті. Бәлкім бұл халқымыздың даналығының өлшемі болса керек. Баласы не немересінің атағы ел мен жерге жайылды дегенің сол тәрбиені берген әйелдің танымалдылығы артып, мәртебесі өскені. Себебі, халқымыз тереңінен ойлап, сөйлей білетін, әр нәрсенің қадірін білетін ұрпағының болғанын, бір ауыл мен ру тұрмақ, бір елге сөзін өткізе алатын өтімді азаматты тәрбиелеудің өзі қиын шаруа. Сондай қиындығына қарамастан, тұлға тәрбиелеудің неше түрлі маңызы болғанын да көреміз. Халқымыз не десек те, әр нәрсенің ыңғайын дұрыс айтып, таба білетінін, қай нәрсеге де асқан жауапкершілікпен қарап, шешімін таба алатындығын көреміз. Ленинградта қазынасы мол кітапханаларды іздеп жүріп, жеке кітапханалардың бай кітаптарымен еркін сусындап, бас алмай оқитын кездері көп болатынын, даналық ойлар жинақталған, талай ғасырлық тарих бар астананың ірі кітапханаларындағы мол әдеби мұралармен танысу оның өміріндегі ең бір бақытты кезеңдердің бірі. Тағдырдың сыйы деп түсінген ұлы жазушының шынында да, мазмұнды өмірлік кезеңді бастан өткеріп көрмегендерін сөз етісті.

М.Әуезовтің қаншалықты терең ойлайтындығын жас кезінде жазған мақалаларынан көруімізге болады. Соның бірі «Жапония» атты мақаласы. Бұл мақаласынан нағыз Алашорданың, Ә.Бөкейханның иісі шығады. Кезіндегі Алаш партиясының президенті ретінде демократиялық таңдау жүргізіп, озып шыққан зерттеушінің Жапония сияқты мемлекет атану керек дегенінен-ақ, бірден түсініп, қабылдауға болатынын көреміз. Әуезов пікірінше былай келеді: «Япония Европа не істесе, соған көз жұмып ере берген жоқ. Әрқайсысының жиып апарған білімін зейінге сынап, өздерінше қолайлы, жақсы дегендерін ғана алатын болды. Бұл турасында деген профессордың айтқан сөзі мынау» [2], - деп күнбатыстың бар жақсысын сіңіріп алуымыз керек те, сол уақытта өзіміздің жақсы нәрселеріміздің ұмытылмауы керектігін айтқанынан халықтан бұрын, басшылықтың соған мүдделі болғанын, білімді, оқыған жұрттың озық болуына әсер етіп отырған, негіз болған білімді игеріп, өздерінің жақсысымен араластыра отырып, мықты мемлекетке айналуынан көрер үлгіміз осы. Халқымыздың сондай күйге жетуіне мүдделі болған Алаш идеясы да осы төңіректе айтылып, Әуезовтің зеттеу мақаласымен үндестігін көреміз. Әрине, жас та болса, бұлай ойлай алуына ортасындағы мықты-мықты, Ленин мен Сталиннің өздеріне Карл-Маркстің теорияларын ұғындырып отырған Әлихан болса, негізінің мықты болғанын көруімізге болады. 1930 жылдардан басталған қуғын-судалар соңы репрессия атанып, қазақпен қоса өзге халықтың зиялыларын бірін қалдырмай, қынадай қырғанда, Әлихан бастаған бір топ зиялылар бір өркенді сақтап қалу керектігін айтып, Мұхтардың соған дәл келетінін аңдап, осы сұрқай келген жас баланы аман қалдырып, өздеріне келместің кемесіне кете барғаны да ерліктің бір парасы. Мұхтар атамыз өзінің арқасына соншама ауыр жүк көтергеніне қарамастан, өз міндетін үлкен үмітпен ақтап шықты деп үлкен сеніммен айта алатынымызға оның шығармашылық мұрасы дәлел бола алады.

Мұхтар Әуезовтің сол бір кезеңі Ленинград кезеңі деп Г.Пірәлиеваның еңбегінде зерттелді [3]. Неліктен бұл кезеңнің Мұхтардың өмірінде ерекше болатынын дәлелдеп өтуді жөн көріп отырмыз. М.Әуезовтің танымының қалыптасуына, әдеби-ғылыми ой-санасына үлкен ықпал еткен университетте Алаштың ардақтылары мен қазақтың алғашқы оқымыстылары оқыған. Рухани бай мұрасымен, өзгеше де өрнекті сәулетімен архитектуралық ажарымен орыс халқының мақтанышына айналған қаланы аралап, жырламаған жанның сирек екенін көреміз. Ленинград университетінен білім мен тәлім алған Мұхтардың өмір бойы жанына ем болғанын көреміз. XIX ғасырдың орыс әдебиетінде алтын ғасыр атанғаны белгілі, сол жылдары В.Жүковский, А.Пушкин, В.Белинский, И.Тургенев, Н.Гоголь, Ф.Достоевский сынды ақын-жазушыларының шығармашылығындағы Нева жағалауы мен Василев аралы, көркем шығармаларындағы образдық бейнелерге бай

қала – астана Әуезовті де таң қалдырған. Әлкей Марғұланмен осы қаланы аралаған шақтарында орыс халқының Петербург сияқты қаласының болуын бақыт деп санап, осы сияқты әдемі әрі сәулетті қаланың ой тірегі де, мақтанышы да бола алатындығын жеткізген. М.Әуезовтің сүйікті жазушысы Ф.Достоевский өмірінің соңғы 28 жылында осы қаланы тұрақты мекен етіп, 20 рет мекен ауыстырған, жиырмаға жуық шығармасының нысанасына айналған арман қала жас қаламгердің қиялына қанат бітіреді. Ленинградтай шежіреге бай шырайлы, даңқы жер жарған рухани ордадан қазақтың көзі ашық мәдениет, ғылым, өнер қайраткерлері білім алған. Алаш ардақтыларының да, қазақ зиялыларының да, жаңа идеялы жастардың да білім алуы жазушының жігерін жанығанын көреміз. Қазақтың тұңғыш жаңа сипатты зиялысы, тұңғыш этнограф, әйгілі тарихшы, ғалым Шоқан Уәлихановтың 1854 жылдың наурызы мен 1859 жылдың 2 шілдесіне дейін Семейде тұрған орыстың ұлы жазушысымен аңызға айналған достығы 1860 жылы Петербургте жалғасын тапқаны да мәлім еді. Бұл озық үлгі екі ұлт өкілдерінің әрі озық ойлы перзенттерінің бір-біріне жақындығын, сонымен қатар, жақындықтың ғылыммен байланысты болғандығы еді. 1860 жылдың ақпанының ортасында Омбыдан поручик болып келіп, мамырдың аяғында штбас-ротмистер болып қайтқан қазақтың ұлы перзенті, тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлихановтың табаны тиген Петербургте болып, соның ізімен жүру Мұхтар үшін үлкен мәртебе болғанын көреміз. Алаш зиялыларының ішінде осы қалада білім алғандары бар, олардың қатарында Санкт-Петербургтің орман техникалық институтын бітірген Әлихан Бөкейхан, Петроградтағы Императорлық жол қатынасы институтын Мұхамеджан Тынышбаев, Петроград университетінің заң факультетін Мұстафа Шоқай, сонымен қатар, Петроград университетін Бақытжан Қаратаев, Жанша Сейдалин, Мұхамеджан Сералин, Саттар Ерубәев және бұдан да өзге көзі ашық алғашқы қазақ ағартушылары мен білімпаздары бітірген. Ленинград университетінің тілтану мен материалдық мәдениет факультетін қазақ ұлтынан тек Мұхтар Әуезов қана бітіріп шыққан екен. Осы қаланың студенті атанған жылдары Мұхтар Әуезовтің рухани азық боларлық терең білім алып, өмірінің түбегейлі өзгеруіне мүмкіндік болған тарихи кезең екенін көреміз. Бұл бес жыл жазушыға бала күнінен армандаған жазушылық қабілетпен айналысуға арналған кезең болғанын көреміз. 1923-1924 жылдары саясатпен айналыспай-ақ, өмірін әдебиетке, ғалымдық жол мен педагогтік арнаға бағыттайды. Өзінің саналы өмірін әдебиет пен ғылымға арнағысы келген студенттік жылдарында армансыз әрі алаңсыз кітап ақтарып, терең білім алады. Бұны Ленинградта бірге оқыған Ираклий Андронниковтың мақаласынан Әуезовтің Шекспирді, Сервантесті, Гетені, Шиллерді, Байронды оқып тауысқанымен қоймай, дүниежүзілік әдебиетті бұл жазушыларсыз көзге елстетудің өзі қиын екендігін, әр ғасырдың өзіне тән классикалық туындылары болатынын, біздің жасап жатқан дәуірімізде де осы жазушылармен қатар оқитын жаңа кітаптардың жазылатынын, әрі ғұмыр бойы оқуына тура келетіндігін де айтқан сөзінен ойының кеңдігін көріп таң қаламыз. Әуезов өмірбаянындағы Ленинградтың өнегелі жылдар болғанын Н.Анастасьевтың «Трагедия Триумфатора» деген туындысынан былайша көреміз, Мұхтар Әуезовтің өміріндегі ұзақ созылмаған әрі жалғыз керемет өткізген сәттері еді, өзінің көп нәрсенің қолынан келетінін сезіп, оған дайындала бастағанын, биікке шығатынын сезіп, жайлап дайындалғанын түсіне қоямыз. Табиғаттың тарту еткен талпынысы мен қабілетінің арқасында білім бұлағымен еркін сусындап, студенттік кезге дейін де көптеген көркем дүниелермен, өз заманындағы қазақ, орыс және әлемдік әдебиетінің үздігі ретінде саналатын үздік үлгілерімен таныс етін. Уақытының қадірін біліп, зая кетіргісі келмеген Әуезов университетте атақты профессорлар, ғалымдардың дәрістерін тыңдап, оның филологиялық жағына мән берген. Студенттердің өз уақыттарында өздерінің еріктері бойынша қалаған лекцияларына қатыса алатын болғандықтан, Шығыс факультетінің сабақтарына үздіксіз қатысып, академик Самойловичтің, Бартольдтің және өзге де шығыс зерттеушілерінің лекцияларын жібермей тыңдағанын, өз мамандығы бойынша да

В.В.Спиновскийдің лекцияларын да жібермей тыңдап, университеттен-ақ түрлі зерттеу салаларын байланыстырып, танысқанын, түрлі академиктердің лекцияларын жібермегенін көреміз. Сонымен қатар, Абайдың Пушкиннен, Лермонтовтан аударған өлеңдеріне қызыққан, ал В.В.Спиновскийдің зерттеулерінің барлығы Пушкин мен Лермонтов жайында еді. Сондай-ақ, Мұхтар Әуезов Н.Оксманның семинарларына, сол кездегі жас доценттер С.Обнорский мен В.Виноградов сияқты тіл мамандарының лекцияларына қатысатын, орыс тіл фонетикасына ден қойып, зерттейтін академик В.Щерба екенін көреміз. Ленинградтық кезең М.Әуезовтің өмірбаянындағы ғылыми және әдеби саланың ең бір ғибратты да, сапалы, баянды беттері болғанын, осында жүріп-ақ, орыс әдебиетімен қатар, әлем әдебиетінің жауһарларымен танысып, ғұлама ғалымдарынан дәріс алғанын байқаймыз. Әлкей Марғұланмен бірге оқығандықтан, ол кісінің естеліктерінде де Мұхтар жайлы көптеген естеліктерді көре аламыз. Соның бірі ретінде алғашқы жылдары екеуінің екі түрлі аудиторияда жұмыс жасағандарын, Ленинград университетінің тарих-филология факультетімен қатар, Шығыс Институтында қатар лекция тыңдағанын айта келіп, Мұхтардың бірінші курста өзінің аудиториясына неше түрлі қызықты лекциялар тыңдауға шақыратынын айтады. Ал келесі жылдан бастап, лекцияларды бірге тыңдап бастағандарын, үзіліс кезінде университеттің ұзын дәлізімен жүре отырып, өзге де студенттердің кімсіңдер деп қойған сұрақтарына жауап бере отырып, сол студенттермен достық қарым-қатынас орнағанын айтады. Қарап отырсақ, Әлкей Марғұланның да тегін адам еместігін, үлкен ғалым болғанын көреміз. Сөйтсек, Мұхтар атамыз Әлкей Марғұланды Ленинградқа өзі алып келгенін, ол жөнінде өзі де мақала жазғанын көреміз. Мақаласында Мұхтар Әлкейге Семейде қалмай, Ленинградқа менімен бірге жүр деп, жоғары білім алып, ғалым болудың жолына түс деп ақыл бергенін, содан Семейдің кәсіподақ ұйымынан нұсқау хат алып бергенін айтады. Әлкей Марғұлан болса, Мұхтар Әуезовке жеке тұлға ретінде қалыптасуына, ғалым болуына тигізген пайдасын осылай жеткізгенін көреміз. Әуезовтің бойындағы кіммен болса да, өзін тең ұстайтын кісілігі мен кемеңгерлігі, білімділігі, салиқалы да ойлы сөздері, парасатты пікірлері бірге оқитын студенттері мен ұстаздарын, университет басшылығының да санасуына алып келгенін көреміз. Біраз уақыт келе, Әуезовтың атағы шығып, беделді бола бастағанын көреміз. Ленинград табыстырған достарының бірі Анна Никольская қазақтың «Қыз Жібек» туындысын, Махамбеттің жырларын, Н.Байғанин, Ж.Саин, И.Байзақов сынды ақындарының шығармаларын орыс тіліне аударған. Зиялы қауым ойлы ортаны қайда болса да тауып алатыны сияқты, М.Әуезовтің айналасында орыс пен өзге ұлт өкілдерінің студенттері көп болатын. Әуезовпен әңгімелесіп, пікірлесу олар үшін үлкен құрмет саналатын. Қазақстандық студенттердің арасында С.Мұқанов, Қ.Сәтбаев, М.Хабибуллин, Т.Телжанов, И.Тәжиев, Ә.Марғұлан сынды беделді тұлғалардың кездесіп тұратыны, пікір алмасып тұратын көреміз [3, 45].

Жазушы шығармашылығының бастапқы жылдарының Ленинградтық кезеңі деу арқылы Мұхтар атамыздың өмір кезеңдерінің толық зерттеліп, ашылғанын көре аламыз. Пушкиннің де өмір кезеңдерін ажыратып, сол кезеңдерден туған өлеңдерін сол атпен атауы да шығармашылығының қатты зерттелгенін көрсетеді. Мұхтар Әуезовтің де шығармашылық мұрасының мол екенін көре отырып, бастауы қайда, бұндай үлгіні кімнен көргенін анық ажырата алу оңай. Арғы бастауы болған Абай, кейіннен Әлихан, Ахмет, Мағжан, Мұстафа, Мұхамеджан сынды ақындар мен қоғам қайраткерлері болғанда, қалай оның заманға жұтылып кетуі мүмкіндігі бар еді? Ол осы аталған кісілердің аманатын арқалаған тұлға. Сол себепті де, ленинградтық кезең біздер үшін аса маңызды, кімдерге тән үлгі екенін ажыратуға керек. Сөйтіп, Абай бастап, одан Алаш жалғастырған үлгіні Мұхтар атамыздың ұстаздыққа салып, өзімен бірге өзге қазақ балаларына жеткізгенін көреміз. Міне, сондықтан да бізге ленинградтық кезең аса маңызды болатыны осыдан.

Мұхтар Әуезов шығармашылық мұрасын шағын, орта, үлкен жанр деп қарастыра отырып, зерттеушілер ойларына тереңірек тоқталып, әр жанрдың өзіндік ерекшеліктерін де ажыратуға жөн санап отырмыз.

Мұхтар Әуезовтің маңызды рухани игіліктер ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуы артында қалдырған мол мұрасынан екені белгілі. Оның себебі алғашқы жазған әңгімелерінен-ақ әлемдік деңгейге көтерілгендігі еді. Жазушы С.Мұқанов «Қорғансыздың күні» атты алғашқы әңгімесіне «алғашқы әңгімесінен-ақ Еуропалық деңгейге» көтерілгенін жазған екен. «Жазушының жиырма төрт жасында жарық көрген прозалық шығарма жазудың балаң шағы мен таптаурын тәсілін жаңа сатыға көтеріп, туған әдебиетіміздің абыройын еуропалық деңгейге шығарған айтулы туынды», - болды деген пікірін де көре аламыз. Прозаға тән шеберлігінің қалыптасуы да осы әңгімеден жалғасын табады. Ұлттық әдебиетімізде 20-30 жылдары жазылған шығармалары жаңашылдық жаршысы болғанын, жаңа түрмен сан алуан рухани игіліктердің жаңғыруына себепші болғанын айтады. Табиғат құбылысын, адамның ішкі психологиясы, олардың портреттері мен характерлері, сомдалатын кейіпкер өмірі сынды құбылыстарды адам көңіліне лайық деңгейде суреттеуі қаламгердің шеберлігі мен қас дарынын танытатынын көреміз. Шығармадағы кейіпкерлер психологизмі, оқиға желісі реалистік дәлдікпен беріліп, пейзаж бен адам психологиясы астасып жататындығы сынды ерекшеліктер Әуезов прозасына тән болып келеді. Әуезов әңгімелерінің тақырыбы деп қай туындысын алсақ та немесе қай кезеңде қарастырмасақ та мәңгілік мәселелер екендігіне көзіміз жетеді. Адамдар тағдырының шындығын, ел тұрмысының болмысын баяндап, халқымыздың өткен тарихын қозғап отырады. Алғашқы әңгімелерінде толғағы жеткен қазақ тұрмысындағы мәселелерді қозғап, адамдар арасындағы қым-қиғаш қайшылықтарды, озбырлықты, әділетсіздікті, әлеуметтік теңсіздікті нанымды етіп бейнелейді. Реалистік тұрғыдан жетімдер тағдыры мен қорғансыздар тағдыры анық көрініп, гуманизм мәселелерінің жоғары тұрғандығын көреміз. Әңгімелеріне қарап отырып, өзгеше реализмнің сипаты көрінетіндігін, жазушының шындықтылық еткізіп, ақтармайтынын, кейіпкерлеріне іш тартып, қарапайым жандардың қатал тағдырына жаны ашитындығы көрінеді. Бұл шығармаларын оқитын оқырманның жүрегі егіліп, көкірегі қарс айырыла оқитынын да көреміз. Психологиялық тереңдік, нанымдылық, кейіпкерлердің аса сезімталдығы, стильдің қайталанбауы сынды ерекшеліктер М.Әуезовтың шығармаларына тән белгі екендігін көруімізге болады. Осы орайда Р.Бердібай М.Әуезовтың қазақтың көсемсөз саласына қосқан жаңалығы ретінде неше түрлі сөзді тірілтіп, кейбір сөздерді жаңалап жасап шығатын ұста тәрізді екенін, халқымыздың көркем ойлауын шыңға көтеріп тастағанын жеткізгенінкөре отырып, көркем сөздің ұстасы екендігіне көзіміз жетеді. Сондай-ақ, З.Ахметов те Мұхтар Әуезовтың даралығының, даналығының бастауы ретінде халық даналығы екенін, тартымды шығармаларының өмір өзенінің тұнығынан суарылғандай екенін, тағылымы мол екендігін, қайта-қайта оқыған жанға рухани дүниесін байытып, баға жетпейтін жанының азығы бола беретінін де айта кетеді. Қазақ әдебиетіне өзіндік даралығымен, ауыз әдебиетінен, Абайдың поэзиясынан нәр алуы, батыс әдебиеттерінің озық үлгілерімен танысуы арқылы жақсы дегендерді бойына сіңіруі арқылы ерекшеленгенін көреміз. Т.Жұртбай да М.Әуезовтың кесек тұлғалы екенін, талантқа көрсетілген тағзым ретінде оның жан сарайын түсіну керектігін, таным тамырларының шеңгелдене ұйысқан күрделі таланттың иесі екендігін атап өтті. Әрі зерттеушінің пікірінше, жазушының көзқарасын, өміртанымын сөз етіп қозғағанда Абайдың дәстүрінсіз қарау мүмкін еместігін, бұндай талдаусыз Мұхтардың тұлғасының ашылмайтынын қарап, Мұхтардың шығармашылығында Абайдың алар орының зор екендігін, негізгі қайнар бастауы да Абай мұрасы екендігін, шығармаларында келісімді тұтастықпен, үйлесімділікпен жалғасып отырғандығын да көреміз. М.Әуезовтің өзі айтқанындай, тілінде Абайдың бояуы мен өрнегі бар екендігіне көз жеткіземіз. Жазушының алғашқы туындыларының бірі «Оқыған азамат».

Қала тұрғындарының өмірі суреттелген шығармада қазақ тұрмысының ұсқынсыз жақтары, ауыр көріністері суреттеліп, арманына жете алмаған Мақсұттың қыршынынан қиылып, науқастануы арқылы қорғансыз етіп сол Мақсұттың анасы суреттеледі. Жалғыз баласынан айырылған ананың қайғысының қатты екендігін, көкірегі қарс айырылып, Мейірханға жаутаңдап қарай беруі де шарасыздығын, қорғансыздығын көрсетсе керек. Р.Бердібай Жұмағұл сынды оқу мен алған білімінің арам, байлық жолына жұмсалудан оқығандардың жасап отырғаны осы екен деп, ал одан өзге оқымаған жанның істеп тынары не екендігін айтады. Әрі Т.Жұртбай бұл шығарманың атауының өзі де мысқыл екендігін, бұл Абайдың шығармаларында кездесетін тәсіл екендігін айтады. «Тұрғын халқының көбі қазақ болған Сібір қаласы қыстың ақ киімін даламен бірге жамылып, жабайы табиғаттың жайлы күйін күйлегендей», - деген табиғат суретінің Абайдың түннің желсіз тынықтығын, айдың жарықтығын бейнелейтін өлеңдерінде кездесетін суреттеулері екенін, табиғат лирикасына тән сөз өрнектерінен ұқсас боп келетінін аңғарамыз. «Барымта» деген әңгімесі арқылы қазақ ауылының тұрмысын, ел арасындағы жауласатын, шаруасын шайқалтатын осынау бір әдетті сынап-мінейді. Әрі кескілескен ауылдың алысып-шабысып деп суреттеуі арқылы барымтаның зиян екендігін, ру басыларының айдап салуы екендігін, ел билеген зорлықшыларға тән мінез екенін, атшабарлардың бірінің малын бірі тартып алуының келеңсіздігін айтып, реалистік тұрғыдан бергенімен, барымтаның қазақ халқының шаруасын бұзар әдет екендігін, екі ортада шыбын өлетіннің кебін кимесе екендігін, ортадағы қарапайым халықтың жанашыры ретінде қорғауға тырысқанын көреміз.

Жазушының асқан шеберлігі психологиялық проза деп аталатын «Кінәмшіл бойжеткен» әңгімесінен көрінеді. Алғашқы әңгімелерінің ішінде сюжеті жағынан дара тұрғаны да осы екендігін көреміз. Гимназияда оқығандығы бар, көріктілігі бар қыз сонысына мастанып, оқуын, қызметін тастап, сауықшыл мінезді табады. Сол мінезінің кесірінен беделінен айрылып қалады. М.Әуезовтің бұл әңгімесінде өзінің жастық шақта кешірген бұлқынысты сезімдерін, тебіріністі шақтарын көркем тілмен кестелеп, жүрегі арқылы сезім шарпуларын сыннан өткізеді. «Қазақ қызы» деп аталған шығарманың кінәмшілге өзгеруі жазушының авторлық позициясы мен кейіпкерге деген қатынасын байқатып, Ғайшаның қазақ қыздары деген атпен жиынтық бейне бола алмайтындығын әрі кінәмшіл деп келтіруінде Абайға тән әжуа мен мысқыл бар екендігін көреміз. Бұл әңгімеден кейіпкерлер іс-әрекетіне қарап отырып, күлкі мен ойынның арзан екендігін, сауықшыл мінездің түкке апарып жеткізбейтіндігін, жастардың арасындағы сүйіспеншілік сезімдерінің айнымас тұрақты болуын әрі жігіттердің жеңілтек, құбылма, айнығыш мінездерін қатты-қатты сынап тастайтыны да Абайдың тәрбиесі екендігін көреміз. Әрі Ғайшаның Ғаббасқа жазған хатын алған Ғаббастың сақ-сақ етіп күлуі оның білімсіз әрі мәдениетсіздігін көрсетеді. Хат ретінде Абайдың Пушкиннен аударған Татьянаның Онегинге хаты жіберілген еді. Психологиялық дәлдікпен Ғайшаның толғантқан ойлары мен әлсіздігі, күйінген ішкі сыры, торыққан көңілі, арпалысқан сезімі анық көрінеді. Жазушы Ғайшаның қазақ қызы деген атқа тән емес тұрысын, жүрісін сынап отырып, бақытсыз күйіне бірге қайғырып, Ғайшаны оқырманмен сырластырып, оның іс-әрекетін оқып отырған оқырманның ашуын келтіріп, қазақ қызына тән емес қылықтарын әшкерелеп, қыз тәрбиесі мен қыз тағдыры сынды екі мәселеге оқырманның назарын аудартады. Әрі «оқыған» деп айдар тағып, ерекшелеген жігіттерінің беті жылтырағанын сынап әрі айта келіп, өсек деген гулеп қоя беретін аяңға да ашумен түйреп өтеді.

«Сөніп-жану» деген психологиялық шиеленіске құрылған шығармасында басты кейіпкер Сыздықтың қалыңдық іздегенін, жұрттың мақтап қоймаған сұлуының өзіне ұнамаса, әйел болуға жарайтындығын, ажарын анықтап көрмей жатып, ерекше қиялға берілуінен, санасындағы әдемі суретпен шындықтың сай келмеуінен бойын өкініш сезімі билеп кетеді. Абайдың өлеңіндегідей құмарлық пен ғашықтықтың екі бөлек ұғым, нәрсе

екендігін айтып, құмарлықтың көрсеқызар мінездің түрі екенін, ғашықтықтың тек жақсы көру еместігін, оның ерекше сезім екендігін Абайдың осынау өлең жолдарынан тұратын шығармасынан жақсы таныспыз. Бұл әңгімесінен осы өлең жолдардағы екі ұғымның адам өмірінде қалай келетіндігі арқылы суреттелгенін көреміз. Сыздық бойында ғашық болудың тек құмарлық түрі сақталғанын көреміз. Міне, осылайша Мұхтар әңгімелерінен Абайдың сөз өрнектерімен бірге, ойларын, пікірлер ұштастығын көреміз [4].

М.Қаратаев М.Әуезов шығармалары жайында былай деп айтады. Яки М.Әуезовтің жиырмасыншы жылдары жазған прозалық және драмалық шығармалары образдары, эпизод, шынайы суреті бар әсерлі де тартымды болғанымен, революциялық даму шеңберінде үлкен өмір шындығын көрсетеді. Сыншылдық реализмнің романтикалық сарынмен сабақтасқан элементтері қалпында шындықтың жеке көріністерінің берілуіне «Қорғансыздың күніндегі» Ғазизаға жасалған жан түршігерлік айуандық қатты жиіркеніш пен ыза арқылы әшкереленіп, автордың жүрегінен Ғазиза мен оның әжесіне деген аяныш пен сүйініш сезімдерінің көрінетіндігін Әуезов шығармаларындағы қолданған тәсілдің екі жақты қырын танытады. Табиғат құбылыстарын адам көңіліне сәйкес суреттеу, нәзік лиризм, жан құбылыстарын бейнелеуге шеберлік пен ішкі жан дүниесіне үңілу де М.Әуезовтің таланттылығын көрсететіндігін жақсы бағалайды. Әрі табиғат пен адам арасындағы байланысты Ғазизаның дүниеден түңіліп, әкесінің бейітіне кетуі мен ызғырық боранның сұрапыл суреті айғақ ретінде келеді. Жазушы шығармашылығындағы қорғансыздар тақырыбы деп ашып айтып, сұм заманның құрбаны болған қорғансыздардың тақырып болып тек қана екі шығармада ғана емес, әмеңгер шалдан қашып боранға ұшыраған Рабиға, байшыкеш туысы Иса мен әйелінің Қадишаның қорлығы мен құлдығына шыдаған жетім бала Қасым «Жетім» әңгімесінде, «Кім кінәлі» деген шығармасында сүймеген күйеуі Жақыпқа көнбегені үшін дертке ұшырып, қаза тапқан Ғазиза да, «Қаракөз» пьесасындағы сүйгеніне қосыла алмай, есінен адасқан Қарагөз, «Қараш-Қараш оқиғасы» повесіндегі Тектіғұлдың Сәлмен байдың ондаған жыл малайында жүрсе де, ақырында жазықсыздан жазықсыз соққыға соғылып, жалаңаш қалып, суыққа үсіп өлгені де қорғансыз екендіктерін танытады деп есептейді зерттеуші. М.Әуезовтің жүрегін егілткен образдардың бұрынғы қазақ ауыз әдебиетінің дәстүрі еместігін, керісінше, әр қырынан толығып, тереңдене түскен жалғасы деп қарастырылатынын көреміз. Қай қырынан толықты деп болсақ, оған былай деп жауап бергенін көреміз. Яки, біріншіден, бұрын қорғансыз жандар бақытсыздығынан сүйген жандарына бара алмауы арқылы әйел теңсіздігі көрінетін болса, М.Әуезов пен Б.Майлин де кедейлік, жетім-жесірлік, әлеуметтік теңсіздіктердің түрлері арқылы келетінін көріп, өмір құбылыстарының кең көлемде суреттелуі жөнінде екендігін көреміз. Екіншіден, нағыз психологиялық прозаның шынайы үлгілерін жасағанын, теңсіздік пен әділетсіздіктің түрлерін өмірдің көп салаларында көрсету арқылы шеберлік жағынан, әрі көркемдік тұсы арқылы жаңалық жасағанын көреміз.

«Ескілік көлеңкесінде» деген әңгімесінде де Жәмештің ескілік тәрбиені әжесінен көруі арқылы апасы Қадишаның орнына тоқал ретінде баруға ықылас білдіруін, өзі сүйген жігіттің орнына жездесі Кенжеханды таңдап кетеді. Қабыш болса, Жәмішті сүйіп тоқтатпағанымен, Жәміштің шалды таңдағанына ашуы да келіп, жазушы осы арқылы кейіпкер психологиясын өте шебер суреттеп көрсетеді. Қисынды болған жек көрушілік сезімінен бұрын, сүйіспендік сезімі оған еш жеңгізбей, Жәмішке деген ынтықтығы да арта түскендей болады. Десе де, жазушы екі сезімнің конфликтісін әдемі бере алғанын көреміз. М.Әуезовтің қазақтың ортасынан шығып оқыған жігіттерін бейнелейтін бірнеше әңгіме жазғанын, бұқарашыл әдебиетте олардың ұнамды кейіпкер болатынын, «Қамар сұлудағы» – Ахмет, «Қалың малдағы» – Қожаш, «Шұғаның белгісіндегі» – Әбдірахман т.б. жігіттердің сауатты болғанымен қатар, ұнамды-тұғын. Ал Әуезовте оқыған жігіттер «Үйленуде» Оспан сынды сенімді көрінсе, «Кім кінәліде» Ісләм сынды адал, сезімтал, жұмсақ, бірақ дәрменсіз,

«Сөніп-жанудағы» Сыздың пысық, зейінді, асығыс қимылдап алданғыш екендігі, «Оқыған азаматтағыдай» Жұмағұл сынды досының әйеліне байлығы үшін үйленіп, мал-мүлкін иелену үшін досының анасын өлім хәліне жеткізген жауыз, қу, арамза болып келеді. Әуезов шығармашылығындағы жаңа қалтарыспен адам мінезінің ашыла түскендігін айтады.

«Қараш-Қараш оқиғасы» повесі жеке бастың күресі ғана екенін, әлі де революциялық тартыс алыс екендігін көрсетеді. Әлеуметтік сарында жазылған деп бағалап, шығарманың шын өмірде болғанын, өмір фактісінің көшірмесі ғана емес, көркем шығарманың көркем шешімі екендігін жеткізеді. Автордың суреткерлік қиялында шындық әбден санасында қорытылып, сұрыпталып, топшыланып, романтикалық әсерге бөленген шындық екенін көреміз. Повестің тілі құнарлы, бояуы ашық, табиғаттың ерекше құбылыстарын, психологиялық жан күйзелістерін суреттеуге қолайлы екендігін көреміз.

«Қилы заман» повесі ұлт-бостандық тақырыбын көтергенін, жазушы шығармашылығындағы ерекше туындысы екендігін, қайта өңдеуге үлгермей кеткендігін айтып өтеді. «Білектен білекке» жаңа адам образдары жарқын кескінде, жайма шуақ күйде көз тартатын болса, «Құм мен Асқар», «Бүркітші», «Іздер», «Шатқалаң» сынды әңгімелерде жаулармен қарама-қарсы күрес баяндалатынын, осынау күресте кімнің дұшпан, кімнің дос екендігін ажырату арқылы есейгендерін көреміз. «Құм мен Асқар» деген әңгімесінен Жексен байдың күңі кейіннен тоқалы болған Райхан мен жалшысы Есімнің 28 жылғы конфискация кезеңінде құлдықтан босанып шығып, жаңа құрылған әрі асыл тұқым қой шаруасымен айналысып, абыройлы еңбек атқарғанын, ақбесті айғырды ұрлаған Сәлім, Асқар, Жексен сынды жат элементтер аталған топты аластату арқылы ұнамды кейіпкерлердің саяси сезімі шыңдала түскенін көреміз.

«Бүркітшіде» колхоз аңшысы Бекбол, жас аңшы Жәнібек, жылқышы Оспанқұл – барлығының отанның дәулеті мен бағы үшін күресіп, Сәтбек секілді жауыздардың қылмысын әшкерелеп, сақтық пен қырағылықтың қасиеттерін танытатын совет азаматтарының бейнесінде көрінеді [5]. Жазушының орта көлемді шығармаларының қатарына «Қараш-Қараш оқиғасы» мен «Қилы заман» повестері жатады. Мұхтар Кәрібайдың «Қараш-Қараш оқиғасы» повесі жайында мынадай пікірлерге келеді, яки Мұхтар Әуезовтің асқан даналықпен кішкентай Сейіттің аузына ауылдан абақты жақсы деп салғанынан байға қарап, құлдан төмен жағдайда болған Бақтығұлдың қан-қан түрі келетінін көреді. Сонымен қатар, бұл шығарманың аясында отаршылдықтың, патша өкіметінің болыстарды арамдағанын, билердің ақшаға сатылғанын, тіпті Жарасбайдың басында билік жоқтығын, оның тек әшейін бұйт, сөйт дегенді орындайтын құлдың бір түрі екендігін, ал Бақтығұл осымен екі байға қызмет етіп түсінгенін Сейітке айтып, оқу ғана бұндай жағдайдан алып шығатынын анық түсінеміз. Кішкене болса да, зейінді әрі зерек баланың барлық күш өзіне түскенін аңғарып, оқуға деген ынтасы жоғары екенін де байқадық. Сонымен қатар, кек оғы Бақтығұлды әлеуметтік қарсылыққа көтеріп, саяси қарсылық пен күрестің негізі көрініп, өз уақыты үшін өте жоғары деңгейге көтерілгенін көреміз [6]. Осындағы Сейіт дегеніміз қазаққа ғана емес, бүкіл Түркі жұртына танымал болған Тұрар Рысқұлов еді. Тіптен, Моңғолия Республика атанғанда олардың астанасының атауы астана деуге қолайсыз болғанын, одан Ұлан-Батор деп атаған да осы біздің Тұрар екен. Әрине, Тұрар атамыз жайлы Шерхан Мұртаза иінін қандырып жазғанымен, осы «Қараш-Қараш оқиғасының» жөні бөлек екендігін көреміз. Осындай озбырлықтан, қорлықтан өсіп жетілген деп, кеңестің адамы, кедейдің адамы десе де шығармасының артында оянудың лебі сезінеді. Бұл жазушының алғашқы уақыттардағы жазып жүрген шығармаларындағыдай қорғансыз еместігін, оқығанымен, білімділігімен, мінезімен мықты екенін көрсетеді. Әрине, басында қиындықты көріп, ақырында мықты адамға айналғанын көреміз. Сонымен қатар, бұл шығарманың жайдан жай тұмағанын, Тұрардың бастан кешкені мен әкесінің өжеттілігі жазушыны қатты қызықтырса керек, сонымен оңтүстікке барған сапарында Рысқұл Жылқыайдаровтың сот ісі туралы мұрағат

деректерін тауып, әкелі-балалы Тұрар мен Рысқұлдың бас еркіндігі үшін қайсар күресін негізге ала отырып, повесть жазғанын көреміз. Р.Нұрғалидың айтуы бойынша да, шығарманың ойдан алынбағанын, жер мен кейіпкер атауы өзгертпеуімен де оқшау тұрған жазушы екендігін, бұл шығармасына арқау болған Тұрар Рысқұлов екенін әдебиетшілердің дұрыс айтатынын, шығармасында күрескер, атылған оқтарда Ғазизаның да кегі бар екендігін айтады. Сонымен қатар, сапалық эволюция мен психологиялық құбылыстарды Бақтығұлдың санасынан, ойынан көретіндігімізді айтады [7]. Ал Тұрсын Жұртбай болса мынадай ойда, повестте жеке адамның жан дүниесі мен бас еркі үшін күрескенін, жанталасын, тағдырын, намысшыл рухын суреттеуге ұмтылғанын, отаршылдық жүйе негізінде құрылған жүйенің көркем шығарма тілінде жеке адамды тағдыр тезіне салып, аямай қорлайтынын жеткізуді мұрат еткенін көреміз. Әрине, Мұхтарға Тұрар Рысқұлов атылып кеткен соң, халық жауына жақындағы бар деп тиіскендер де болғанын айтады зерттеуші [8]. Әрине, Тұрар деген халықтың өзінен өсіп, байлардың, мықтылардың озбырлығын көргендіктен, өзінің де мықты болудан басқа таңдауы болмаған деген ойға келеміз. Себебі, көндігуге әрқашан себеп табылады. Ал Тұрар сынды көндікпей, тырысып, өміріңді өзгертіп көр. Сол уақытыңда-ақ, алдыңнан ақ күн туып шығары сөзсіз. Тырысқан адам, талпынған адам, өзіне керектігін білетін адам ғана қалағанына тез жетіп отырады. Тұрар Рысқұловтың өмірінде көптеген қиындықтарға мойымауы арқасында дегеніне жетіп, алға қарай жетелеуі арқылы дiттегенi орындалды.

Келесі шығармасы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріс тақырыбына арналған «Қилы заман» повесі. Қазақ тарихындағы ең ірі көтерілістің бірі ретінде тарихта өз орны қалған тарихи оқиға. Осы оқиға төңірегінде Т.Жұртбайдың «Бейуақ» еңбегін қарауды жөн көрдік [9]. Зерттеуші тарих үкімінің ең ауыр екенін, ағайын арасындағы қазыналық жүрмейтін қытымыр да, қатыгез би екенін, өмір көшінің керуеніне дүние құбылысын тас диірменге салып уатып жіберіп, өз елегінен шыққанын ғана ұсынатын, ұлттық психологиялық даралықтар, қалыптасқан тіршілік ағымдары, әдет-ғұрыптар, көзқарастар, қарама-қарсы танымдар арпалысқа толы аласапыранда қақпақылға түсетінін және айта келіп, заманалардың бұлдыр елесіне айналған жағдаяттардың баршылық екенін, бір мұқым халықтың ізім-қайым өшіп кеткенін, қанат-қолтығымен қоса өзге жұртқа сіңіп кететін жағдайлардың болатынын айтады. Белгілі бір халықтың дара қауым тұрғысынан өмір сүруге дәрменді ме, әлде қалай екенін анықтап отыратын тарихтың өзі екенін айтады. Халықтың дәрменін сынау кезіндегі Ескендір Зұлқарнайын, Кир, Дарий замандарында бесікте тербетілген шағын, жыл қайырудың қадымша санаты бойынша үш рет басынан кешкенін айтады. Тіптен, жарық дүниеге қан уыстап туылған Шыңғыс ханның да елді еңіреткені, жоңғардың «ақтабан шұбырынды» еткені де халықтың қаншалықты өзін сақтап, жауларына қаншалықты соққы беретіндігін көрсетті. Ал енді 1916 жылғы ұлт-азаттықтың көтерілісі ең талмауытты да, талмалы сәт ретіндегі үшінші оқиға екенін көреміз. Қазақ жұртының шаңырағын тарихтың үш рет шайқалтқанын, ер кезегінің үш болғаны сияқты, үш ретте де өзінің елдігі мен тұтастығын, ділі мен тілін, дәстүрін сақтап қалғанын көреміз. Күшпен ыдыратқанға ықыласпен бірігіп, жауап қайтарып, бөлінбейтін құймаға айналғанын, бауыр-туысқандық қылыштың жүзімен бөлінгенімен, ыстық қанмен бүтінделгенін көреміз. «Қилы заманда» өмір сүре отырып, халқы бұғауда бұлқынып, тереңнен қозғалған мұхит толқынындай лықсырған осындай қат-қабат, ашу мен ызаның әлеуметтік астарын түсініп, жан толғанысы мен ашынысын қазға түсірмей тек отырудың Мұхтар Әуезов сынды ой иелерінің былай ысырып қойғанда, өзін азамат санайтын, қолына қалам ұстай алатын адам үшін намыссыздық пен сезімсіз керенаулық екендігін айтады. Алексей Толстойдың айтуынша, жазушы дәуірмен бірге өсіп, әрбір жаңа шығармасынан өмір мектебі мен ақыл-ойының жетілуінің жемісі болатындығын айтып, Мұхтар Әуезовтің де заманамен бірге өсіп, үйреніп, жетіліп, сабақ алғанын, оның нәтижесі – «Қилы заман» болғанын айтады. Қабан-қарағайдағы ант деген бөлімінен ұлты-

азаттық көтерілістің ошағы болған қасиетті жерде елдік пен еріксіздік диалогін көрдік. Елдік болса, бедері кеткен торқадан бек тоқыраған боз игі деген деп, кәрі қойдың жасы үлкен, ісек қойдың басы үлкен, мына отырған жастан шыққан басшың бар деп, дәулетімнен бейнетім көп болғанда, қалқайған қара бөркімді шұрық болғанда сен көрдің деп сыннан сүрінбей өтер шағымызға келгенімізді айтып, бұның Албан баласына сын екендігін, елден туған адал ұл болатын болсаң, бекініп, белінді буынатын шаққа келдің деп айтады. Ал еріксіздік болса, болыс деген не деп, болыс ұлық айтқан жарлықты сендерге айтады, содан соң барып сендердің сөздеріңді оларға айтады, болыс -молыс дей бермей, байлауын кесіп неге айтпайтынын, болып жатқан соғыстың сондай үлкен екендігін, қайратың мен амалың болса бір сәрі деп бүгежектейтінін көреміз. Шығарма оқиғасынан кішкене оза отырып, Айт болысы Рақымбай Сұлтанқұловтың көтеріліс күндеріндегі әрекеттерінен мағлұмат беру үшін сол болыстың писары Иван Паршуковтың кейінірек, ереуіл қанды құрсауға алынғаннан соң 1 қыркүйектегі түсініктемесіне қарайтын болсақ, И.Паршуковты өз үйінде ұстауға қорқып, Рақымбай Сұлтанқұловтың үш күн тау ішінде үңгірге жасырып, содан кейін барып кісі ертіп, Асуға жеткізгенін, ал повестте Рақымбай Сұлтанқұлов уезд бастығына кісі жіберіп, астыртын байланыс жасап, сол хабарды Паршуковқа айтқан. «Құдайдың қарғысынан болды» деп албандар көтерілісінің жеңілуін осы себеппен байланыстырып, қаза тапқан еруілшілерді жазғырып, Әбубәкір, Жәмеңке, Ұзақ сынды батырлардың қолға түскенінде де, Рақымбайдың болыстық қызметті тыңғылықты атқарып жүргенін, Қарқараға 9-тамызға дейін келіп-кетіп жүргенінің де дәйектемесе бар екенін айтады. А.Паршуков пен Айт болысының писары 9-тамызда Рақымбай Сұлтанбаевпен бірге майданға алатын заттарының тізімін алуға Қарқараға ере шыққанын, әскер шақырту болған алдындағы тәртіпсіз түсінбестік болғанын, кейін қазақтар мен болыстар арасында кеңес өтіп, оған мыңнан аса қазақ жиналып, «мұның барлығы да адам бермейміз» деп айқай-шу шығарғанын көреміз [9, 85]. Сонымен, 1916 жылғы көтеріліс Қарқара мен Торғай өңірлерінде үлкен көлемде өткен болатын. Бұның себебі 1916 жылғы 19-маусымдағы қазақтардан қара жұмысқа жігіт алу жайындағы бұйрығы еді. Байы бар, болысы бар барлығы жасына жетіп тұрған балаларының жасын үлкен етіп, ауру етіп, кедейдің баласын жасына жетпесе де, қосып жазып, олардың ауру балаларын сау деп жазып халықтың бір ызасын бір тудырса, патшаның солдат ретінде де емес, қара жұмысқа алуы тағы да халықтың ашуына тигізді. Солай халық қара жұмысқа жігіттерімізді бермейміз деп, көтерілгені нәтижесінде қазақтың рухының әлі сөнбегенін, қашан өз алдына дербес ел болғанша, көтерілісті тоқтамастан жасай беретіндігін аңғартты. 1916 жылғы бұйрық 1914 жылы басталған I дүниежүзілік соғысқа патшалық Ресейдің араласуынан шығарылған бұйрық еді. I дүниежүзілік соғыстың себебі Австро-Венгриядағы ханзаданың өлтірілуінен Германия Францияға, Ұлыбритания, Ресейге қарсы соғыс жариялады. Бұған дейін Антанта одағын Италия, Германия, Австро-Венгрия мемлекеттері құрады. XIX ғасырдың аяғында мемлекеттер өзара бөлініске салына бастағанын көреміз. Корей түбегін басып алуды көздеген АҚШ, Франция, Ресей, Жапония сияқты мемлекеттердің мүдделі болғанын, Түркияның Осман империясының бөліктерінен айыруы сынды оқиғалар орын алып отырды. Жапонияның күшеюі жоғарыдағы М.Әуезовтың «Япония» мақаласында айтылғандай, Мэйдзи реформасы арқылы жүзеге асты. Жапония солай Қытай мен Корей жерін басып алып, сол жерлерде өзінің отаршылдығын жүргізгенін көреміз. Отаршылдыққа тап болған корей халқы да өздерінің бұрынғы «адалдық сарбаздары» деген әскерлерінің кезінде Жапонияны теңіз үстінде жеңгенін есіне түсіріп, сол атты өздеріне қайтарады. Әрине, қанша тырысса да, халықтың рухын баса алмайтындығын көрсе де, олар да қайтпай, соңында отаршылдықтың қамытын корей халқына да кигізді. Қашан да империяның жаулаған жеріне деген қатынасы осы екенін көреміз. Корей халқынан да қызы-ұлына қарамастан елі мен жерінің тәуелсіздігі үшін күрескенін көреміз. Бұның барлығы да 1916 жылдар қарсаңында жүріп жатқан оқиғалар. Тек қана қазақтың ғана емес, Азияның ар жағында Корей түбегі үшін

болып жатқан арпалыстың да көрінісі арқылы халықтың қашанда өз елі мен жері үшін күресетінін көреміз. Әлихан Бөкейхан I дүниежүзілік соғыс жайлы өте жақсы пікір білдіреді, яки мықты әрі бай адамдардың соғыстан ештеңесі кетпейтінін, шаруасын күйзелтіп, жоқшылықты да, ауруды да тартатын қарапайым халық екендігін айтады. Өте нақты әрі дәлелді пікір. Себебі, ел мен жердің иесі болатын халықтың өз жерін қорғауға тырысатынын білетін қу, әккі саясаткерлердің жасаған қимылдарынан қаншама адам жапа шегетінін көреміз. Қазақтың да жерін сақтап қалуға тырысуының, талпынысының көрінісін осы көтеріліс айқындап береді. Әрі Әлихан Бөкейхан да осы көтерілістің текке кетпегенін, қазақтың рухының әлі сөнбегенін айтып әрі қырғыз бен қазақтың арасындағы жақындықтың, сонымен қатар, өзге ұлттардың осы көтерілістен қапы қалмауы да халықтар арасындағы достастықты көрсетеді. Сонымен, Мұхтар Әуезовтің шағын және орта көлемді шығармаларының қазақ әдебиеті мен тарихында өзіндік орны бар екендігін, елеулі тақырыптарды көтеріп, басты тақырып ретінде халықтың жағдайы мен тағдырын көтеретіндігін көреміз. Қорғансыздық тақырыбынан бөлек, мықты тұлғалар тағдырын келтіру арқылы мықтылық пен даралықты айқындап береді.

Әдебиеттер

1. Қабдолов З. Шығармалары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014. – 320 бет
2. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. 1-том (ред. Құл-Мұхаммед М.) Алматы: Дәуір, 2014. – 463 бет
3. Пірәлі Г. «Мұхтар Әуезов Ленинградта». Дата. Оқиға. Тағдыр (1923-1928жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. – 152 бет
4. Қаратаев А. М.Әуезовтің шығармашылық әлемі. – Алматы: «Ралип Сидикей Сервис», 2013. – 192 бет
5. Қаратаев М. Мұхтар Әуезов (туғанына 70 жыл). Алматы: «Жазушы», 1967. – 129 бет
6. Кәрібай М. «Қараш-Қараш оқиғасы» және қоғам. <https://abai.kz/post/49887>
7. Нұрғали Р. Мұхтар Әуезов тағылымы. Алматы: Жазушы, 1987. – 485 бет
8. Жұртбай Т. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы. Алматы: «Жазушы», 2001. – 620 бет
9. Жұртбаев Т. Бейуақ. – Алматы: Қазақстан, 1990. – 304 бет

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӘСКЕРИ ТЕРМИНДЕР

Б. М. Кадырова

ф.ғ.к., профессор Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

*Мақалада қазақ тіліндегі әскери терминдердің лингвистикалық сипаты қарастырылған. Терминологияның басқа салаларына қарағанда құрамы мен құрылымының өзіндік ерекшелігі бар әскери терминология қазіргі қазақ тіл біліміндегі өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Әскери терминдер – лингвистикалық тұрғыдан арнайы ұғымдарды дәл білдіру үшін және әскери білім-ғылым саласында қолданылатын арнайы тілдік қолданыстар. **Қазақ лексикасының көлемді бір саласын қамтитын әскери терминдерді зерттеп, тілдік тұрғыдан ғылыми тұжырымдар жасау қажет.** Себебі әскери терминдер қазақ лексикасының үнемі толығып отыратын көлемді бір саласы екені белгілі.*

Мақалада қазақ әскери терминдерінің зерттелу тарихына шолу жасалады. Он тоғызыншы ғасырдан бастап жариялана бастаған алғашқы сөздіктер мен ілгері-кейінді жазылған ғылыми зерттеулердің әскери терминология саласын қалыптастырудағы үлесі сараланады.

Қазақ тіліндегі әскери терминдер құрылымдық-семантикалық тұрғыдан талданып, құрылымы бойынша әскери терминдердің бір компонентті және көп компонентті болып бөлінетіні, көп компонентті терминдердің саны бір компонентті терминдердің санынан көп екені ғылыми зерттеулерді негізге ала отырып, мысалдар арқылы дәлелденеді.

Қазақ тіліндегі әскери терминдердің сөзжасамы қарастырылып, әскери терминдердің терминжасамның түрлі тәсілдері негізінде үздіксіз дамып келе жатқаны және әскери терминдердің жасалуында синтаксистік әдістің активтілігі анықталады.

Кілтті сөздер: әскери терминдердің зерттелуі, әскери термин, әскери терминдердің құрылымы, әскери терминология, терминжасам

Кіріспе

Лексиканың көлемді бір саласы - әскери терминдер. Әлемдік саяси аренадағы жағдайдың күрделенуіне, мемлекеттер арасындағы айқын және жасырын қақтығыстарға байланысты бұл саланың сөздік қоры күннен күнге толығуда. Әлеуметтік-саяси факторлар мен ғылыми-техникалық прогресс ерте заманнан бар және олардың көпшілігі қазіргі кезеңде де актив қолданылып келе жатқан әскери лексика арқылы осы саланың терминологиялық жүйесін қалыптастыруда.

Терминологияның басқа салаларына қарағанда құрамы мен құрылымдық ерекшелігі бар әскери терминология қазіргі қазақ лингвистикасындағы өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Тәуелсіз елімізді қорғайтын әскеріміз егемендігімізді күзетіп тұрған үлкен күш екені белгілі. Сондықтан ұлттық армияның қатынас құралы болып табылатын мемлекеттік тілді дамыту үшін әскери терминдер мәселесін зерделеу қажет.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми мақаланы жазу барысында әскери терминологияны нысан еткен зерттеулерді негізге ала отырып, ғылыми сараптаулар мен қорытындылар жасалды. Әскери терминдердің сөзжасамдық сипаты мен лексика-грамматикалық ерекшеліктері туралы тұжырымдар жасауда лингвистикалық зерттеу әдістері қолданылды. Ғылыми тұжырымдар

жасау үшін әскери терминдер әр жылдары шыққан әскери терминдер сөздігінен, түрлі зерттеулер мен бұқаралық ақпарат құралдарынан алынды.

Нәтижелер мен талқылау

Түркі тілдеріндегі әскери лексиканы зерттеу тарихы тым әріден басталмайды. Өзбек, қазақ, түрікмен, азербайжан сияқты түркі халықтарының тілдеріндегі әскери лексиканы зерттеген біраз монографиялар бар. Зерттеулерді сараласақ, әскери лексикаға арналған сөздіктер бертін XIX ғасырдан бастап қана шыға бастаған. Алғашқы сөздіктер қатарында 1939, 1955 жылдары «Әскери терминдер» деген атпен Стамбулда басылып шыққан сөздіктерді айтуымызға болады[1]. Өзге тілден аударылған аударма сөздіктер де болған. Бұған Л.П. Бочкаревтің Мәскеуден 1956 жылы шығарған түрікше-орысша әскери сөздігін айтамыз[2]. Дәл осы тақырыптағы түрікше-орысша әскери сөздікті араға он шақты жыл салып 1969 жылы Мәскеуден Б.М.Хохлов та шығарған[3].

Орыс тіл білімінде түркі халықтарының әскери ұйымдары мен әскери терминдері жайлы тереңірек зерттеген ғалым ретінде В.А.Гордлевский аталады. Оның ғылыми зерттеуінің үлкен бір тарауы оғыз тайпаларына арналғанымен, ол зерттеген көптеген әскери терминдер жалпы түркі халықтарына тән болып келеді. Ол әскери жорықтарды, соғыс тактикасын, әскер құрамын т.б. егжей-тегжейлі сипаттайды. Еңбектен әскери лексикаға жататын *сақшы, караул, найза, қылыш* сөздерін кездестіруге болады. Зерттеуге алынатын әскери лексиканы халық ауыз шығармашылығы мен жазбаша ескерткіштерден, еуропалық саяхатшылар еңбектерінен келтірген. Автор көптеген терминдердің этимологиясы жайлы да ақпарат берген[4].

Т. Б. Байжановтың «Қазақ тіліндегі әскери лексика» (1973) еңбегінде жекелеген атауларға тарихи-этимологиялық талдау жасалады. Зерттеуші қазақ тіліне қытай тілінен енген әскери лексикаға назар аударады. Олардың қазақ лексикасына енуінің тарихи себептеріне тоқталады[5]. Зерттеуші осы тақырыпта кандидаттық және докторлық диссертация қорғаған. Т. Б. Байжановты қазақ тіліндегі әскери лексиканың тарихын терең зерделеген ғалым ретінде тануға болады. Зерттеуші әскери терминдерді лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай төртке бөледі:

- 1) жауынгерлік қару-жарақ пен құрал саймандардың атаулары;
- 2) әскери шен атаулары;
- 3) әскери бөлім (құрама) атаулары;
- 4) әскери техника атаулары[6].

Кейбір зерттеулерде әскери лексика мағыналық тұрғыдан үш топқа бөлінеді:

- 1) әскери қару-жарақ, құрал-жабдықтарға қатысты сөздер;
- 2) әскери атақ, кәсіби бейімділікті білдіретін сөздер;
- 3) әскери іс-әрекет, пәрмендер атаулары [7, 11 б.].

Бұл еңбекте әскери қару-жарақ, құрал-жабдықтарға әскери техника атауларын біріктірген және әскери іс-әрекет, бұйрықтарды жеке топтаған. Қазіргі кезде әскери сала өте дамыған. Олардың бәрін тек осы үш немесе төрт топқа ғана бөлу мүмкін емес. Оларды атқаратын қызмет салалары мен білдіретін мағынасына байланысты топтау, ғылыми тұжырымдар жасау әлі де қажет.

Біз әскери терминдердің зерттелуін сараладық. Сол арқылы тақырыптың зерттелу деңгейін, қай аспект бойынша зерттелгені жайында түйін жасадық. Зерттеулерде әскери терминдер туралы түрлі тұжырымдар жасалған. Бұл тақырыпта жазылған алғашқы еңбектер қатарында Л. Л. Нелюбин әскери терминді лингвистикалық тұрғыдан нақты білдіру үшін құрылған немесе алынған арнайы тілдің сөзі немесе тіркесі ретінде анықтайды.

Әскери терминологияның зерттелуіне шолу жасай отырып байқағанымыз көпшілік ғалымдардың оны ғылыми-техникалық термин есебінде көретіні. Алайда зерттеуші С. И. Парпаров әскери терминді әскери істе белгілі бір ұғымдарға қатысты қолданылатын сөз

немесе атауыштық сөз тіркесі екенін және әскери термин ғылыми-техникалық терминдермен салыстырғанда ерекше екенін атап өтеді[8].

Н.Б.Ветлов: «Әскери терминология дегеніміз – Қарулы Күштердің стратегиялық пайдаланылуын, жалпы соғыс түрлері мен тектерін, сондай-ақ бірлестіктердің, құрамалардың, бөлімдердің, бөлімшелердің оларды ұйымдастырумен, қару-жарақпен және техникалық тұрғыдан қамтамасыз етілуін тілдік тұрғыдан көрсететін әскери терминдерінің реттелген жиынтығы» дейді[9, 30 б.].

Бұл анықтамалар әскери терминдердің белгілі бір жүйесін білдіреді. Мысалы, әскери қару-жарақтың атаулары, әскери атақтар, әскери бөлімдер, олардың атаулары, әскери іс-қимылдар, бұйрықтар, әскери киім мен түрлі жабдықтардың атаулары және т.б. Олардың барлығы белгілі бір жүйе бойынша сөздіктерде келтірілген. Осылай жеке-жеке жіктеліп берілген ғылыми мақалалар да бар. Бұл әскери терминдер терминологияның басқа салалары сияқты жүйелі лингвистикалық құбылыс екенін білдіреді.

Әскери терминдерді анықтау, оларға тән ерекшеліктер мен лексика-грамматикалық құрамы туралы Н.Р. Шеңгелбаеваның «Қазақ тіліндегі әскери терминдердің сөзжасам жүйесі» атты диссертациялық зерттеуінде терең талданған[10]. Осы зерттеуде әскери терминдер білдіретін мағынасымен қатар құрылымдық тұрғыдан да өте тұрақты екендігі дәлелденеді. Мәселен, *аға сержант*, *кіші сержант* дегендердегі *аға* мен *кіші* сөздері тек сержант деген сөзбен тіркескенде ғана әскери терминдік мағына береді. Егер *сержант* сөзін терминнің құрамынан алып тастап, құрамын өзгертсек, онда *аға*, *кіші* сөздері әскери терминдік мәнін жояды.

Әскери терминдердің негізгі белгілерінің бірі – бір мағыналық. Бұл – термин атаулының барлығына тән сипат. Егер бірнеше мағынаны білдіретін болса, сөз термин ретінде сараланып алынбаған болар еді. Мәселен *аға* сөзі жеке тұрғанда мүлде басқа мағынаны білдіреді. *Сержант* сөзі жеке тұрғанда да әскери термин бола алады. Ол туыстық атауды білдіретін *аға* сөзімен тіркесіп, аналитикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы *аға сержант* терминін жасаған. Туыстық қатынаста қолданылатын *аға* өзіңнен үлкен, құрметке лайық. *Ағаны* кішілері сыйлайды, айтқанын орындайды. Туыстық атау мен әскери атақтағы *аға* сөздерінің арасында мағыналық жақындық бар. *Аға сержант* сержант атағының ішіндегі ең жоғарғысы және оның айтқанын, берген бұйрығын өзінен төмен шенділер сөзсіз орындайды. *Аға сержант* әскери терминологияда бір ғана мағынаны білдіріп, терминге қойылатын талаптардың үддесінен шыққан. Әскери терминология жүйесінде *аға сержант*, *кіші сержант* басқа мағынада қолданылмайды. Бұл – әскери терминдердің өзіндік бір белгісі.

Терминдер бейтарапты болып келеді. Олар белгілі бір салаға байланысты ғылыми және қызметтік ұғымдар болғандықтан, адамның сезіміне әсер етпейді. Оларда эмоционалды-экспрессивтік қасиет жоқ. Бейтарапты дейтініміз де содан. «Термин мәселесінде біраз пікірталас туғызып жүрген мәселе – терминнің стильдік ерекшелікке бейтараптығы, яғни эмоционалды-экспрессивті мәнді білдірмеуі. Әскери терминдер – әскери іс, әскери сала, әскери оқу орындары сияқты қолданылу ортасы бар терминдер. Осы ортада олар стильге бейтарап, басқа ортада әскери терминдер стильдік реңк беруі мүмкін, бірақ олардың әскери терминге қатысы жоқ»[10, 12 б].

Терминнің келесі белгісі – оның анықтамасының болуы, ол әскери терминдерге де қатысты. Әрбір әскери өзіндік анықтамасы, мағынасы бар. Жоғарыда оның басқа мағынада қолданылмайтынын айттық. Мағынасы айқын болғандықтан да, ол басқа мағынада қолданылмайды. Термин анықтамасының болу белгісі терминге тән бір мағыналық белгісін күшейте түседі. Терминдер анықтамасының болуы әскери терминдер үшін өте маңызды. Берілген анықтамасы оның мағынасын ашып, түсінікті етіп тұрады. Әскери ортада

семантикалық түсініксіздік болмауы керек. Бір терминнің бірнеше мағынасының болуы әскерде үлкен қателікке әкеледі.

Терминдердің бір мағыналық белгісімен ұштасып жатқан келесі бір белгісі –дәлдік белгісі. Жауынгерлік бұйрықты беруші мен оны орындаушы берілген бұйрықтың нақты мағынасын, мәнін түсінгенде ғана іс нәтижелі болады. Бұйрық дәл және орындаушыға жетерліктей түсінікті түрде берілуі керек.

Терминге қойылатын бірқатар талаптарда лингвистер негізгі принцип ретінде оның қысқалығы мен нақтылығын ұстанады. Бірақ бұл принцип әрдайым қолданыла бермейді. Әсіресе әскери терминологияда қысқа және ықшам терминдерді ғана құру мүмкін болмай жатады. Мұны төменде мысал ретінде берілген әскери терминдерге қарап растауға болады. Мәселен, әскери салада *гарнизондық және қарауыл қызметінің жарғысы, соғыс өнерінің техникасы, жарықшақты қол гранатасы, екі қанаттан жүргізілетін атыс, жаппай қырып-жоятын қарудан сақтану* және т.б. бірнеше сөздің тіркесімен жасалған терминдер бар. Берілген терминдер үш, төрт, бес құрамнан тұрады. Әскери салада көп құрамды терминдер баршылық. Мұндай терминдердің барлық компоненттері терминнің мазмұнына байланысты. Мұны әскери терминдердің түсіндірме сөздігіндегі жоғарыда аталған терминдердің түсініктемелерінен байқауға болады.

Әскери терминдердің сөзжасамы туралы айтқан ғалымдар оның қалыптасуы қазақ тіліндегі сөздерді қалыптастырудың негізгі тәсілдерімен қатар жүретінін, жаңа әскери терминдер ғылым мен техниканың басқа салаларынан да, басқа тілдерден енген сөздер негізінде де, сөздердің тіркесуі арқылы да жаңа әскери терминдер жасалатынын дәлелдеген. Мәселен, қазіргі әскери салада қолданылып жүрген *авиационник, бронетранспортер, авиационник* кірме сөздерден, *соғыс өнерінің техникасы, ішкі қызмет жарғысы, сапқа тұру, алдыңғы шеп* төл сөздерімізден, сонымен қатар аралас сөздердің тіркесуінен де жасалады. *Әскери инженерлік іс* бірінші сыңары –қазақ, екінші –сыңары кірме, үшінші сыңары –қазақ.

Лингвистикалық зерттеулердің жетекші салаларының бірі қазіргі тілдердегі терминологияның өсіп келе жатқан рөлінен туындаған арнайы лексиканы анықтау және талдау болып табылатыны белгілі. Ғылыми-техникалық білімнің тез өсуіне байланысты жаңа сөздердің көп бөлігі арнайы лексикадан тұрады (Казарина, 1998). Осыған байланысты терминдерді зерттеу проблемаларына да, жеке терминдердің жалпы әдеби тілмен өзара әрекеттесуіне ерекше назар аудару керек.

Әскери терминдерге тән ерекшеліктер:

- мағынасы мен құрамы тұрақты;
- тек бір мағынаны білдіреді;
- дәлдік белгісі, қысқа да ықшамды болуы;
- сөзжасам заңдылықтары бойынша жасалуы.

Бұл ерекшеліктер тек әскери терминдерге ғана емес, термин атаулының бәріне ортақ тұжырымдар.

Әскери терминдер – бұл нақты ұғымдарды дәл білдіруге арналған және әскери білім мен ғылым саласында лингвистикалық тұрғыдан қолданылатын арнайы тілдік қолданыстар. Олар түрлі құрамда жұмсалып, әскери салаға қатысты ұғымдарды білдіреді. Әскери термин тиісті әскери тұжырымдаманы білдіретін жалғыз құрал емес. Ол үнемі осы тұжырымдамамен байланысты немесе бекітіледі, тұжырымдаманы анықтаудың мүмкін нұсқаларының бірі ретінде, сондай-ақ кәсіби салада жалпы қабылданған нұсқа ретінде қолданылады. Терминдер жүйесі талданған ұғымдар жүйесінің барабар көрінісі болып табылады, өйткені ұғымдар жүйесі белгілі бір білім немесе қызмет саласының логикалық моделі, ал терминология жүйесі осы саланың тілдік моделі болып табылады.

«Термин» ұғымы сияқты, «термин жүйесі» ұғымына бүгінгі күні толық та жан-жақты анықтама берілген емес. Алайда, зерттеушілердің барлығы дерлік терминдік жүйе жасанды форма деген пікірмен келіседі және оның негізгі белгісі ретінде тиісті білім саласының теориясына сәйкес келетіндігі. Осылайша, терминдік жүйе – арнайы білім және қызмет саласының тілдік моделі. Сондықтан әскери терминология – бұл тиісті әскери ұғымдар номинациясының бірлігі ретінде жүйелі түрде ұйымдастырылған терминдер жиынтығы немесе жүйесі дейміз.

Әскери терминдерді зерттеушілер терминге қойылатын талаптарды үш бағытта зерттеу қажет деп санайды:

- семантикалық;
- синтаксистік;
- прагматикалық.

Терминнің пайда болуына қойылатын талаптар, яғни оның формасымен, терминнің мағынасымен және терминді қолдану ерекшелігімен анықталатын талаптар. Терминнің мазмұнына қойылатын негізгі талаптар – терминнің дәйектілігі, бірегейлігі, семантикасының тұтастығы және синонимдердің болмауы.

Жүйелілік дегеніміз терминнің лексикалық бірлік ретіндегі мағынасының және алынған мағынаның сәйкес келуін білдіреді. Әскери терминологияда лексикалық және терминологиялық мағыналардың толық сәйкес келуінің, ішінара және толық сәйкес келмеуінің бірнеше мысалдары бар. Мысалы, операция деген термин «хирургиялық араласу» деген лексикалық мағынаға ие, бірақ әскери терминологияда «бір мақсатпен біріктірілген әскери әрекеттер жиынтығы» дегенді білдіреді. Қазір медицинадағы операция терминін қазақшалап, ота деп атау қабылданған.

Терминнің бірегейлігі белгілі бір мағынада белгілі бір білім саласында «бір терминология аясында» бір мағынада қолдануды білдіреді. Әрине, бұл терминнің негізгі шарттарының бірі. Терминдердің кез-келген жүйесінде көп мағыналы терминдер бар, мәселен әскери терминдер жүйесінде әскери атақтарды *капитан*, *майор*, *генерал-майор* деп әскери қызметшінің атқаратын лауазымына сәйкес жағдайын анықтайтын дәреже ретінде және жалпы белгілі бір атағы бар адам ретінде анықтайды.

Терминнің формасына әдетте әдеби тіл нормаларына сәйкестік, нақтылық талаптары қойылады. Тілдің фонетикалық және грамматикалық нормаларынан ауытқымай, тілдің әдеби нормаларына бағындыруды білдіреді.

Қорытынды

Белгілі бір саланың терминологиясын зерттеуге назар аударатын отырып, бүкіл терминологияға тән кейбір процестерді байқауға болады. Сондықтан қазақ әскери терминологиясын кешенді анықтау тәжірибесін осы терминологияны әртүрлі тілдерде әрі қарай зерттеу және басқа салалардың терминологиясын зерделеу үшін пайдалануға болады. Терминологияны зерттеу бойынша жұмыс, шын мәнінде, үздіксіз, үнемі жұмыс істейтін процесс екенін атап өткеніміз дұрыс. Ал әр кезеңде жасалған сөздіктер нақты кезеңдерге байланысты терминологияның сипатын көрсетеді.

Әскери терминология жүйесі – бұл әдеби тіл лексикасының ішкі жүйесі және тұтастай алғанда, әдеби тілдің басқа ішкі жүйелеріне ұқсас толықтырылады. Әскери терминдер көптеген ғылыми салалармен тығыз байланысты. Қазақ тіліндегі терминнің қалыптасу мәселесі сөзжасамның жалпы проблемасының бөлігі болып табылады, өйткені терминнің қалыптасуы сөзжасамға негізделген.

Қазақ тіліндегі әскери терминдерді сөзжасамдық, лексика-грамматикалық және құрылымдық тұрғыдан зерттеу лингвистика үшін қажет. Себебі тәуелсіз қазақстан жаһандану үдерісіне байланысты түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Еліміздің айбыны мен мақтанышы

саналатын қарулы күштеріміз отыз жылдың ішінде үлкен өзгеріске түсті. Осы өзгерістердің тілдік сипаты туралы ғылыми тұжырымдар жасалды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Kip Selahaddin, A.** Askerî kamus [Текст]. – İst., 1939; Karakuzu. S. H. Askerîterimler [Текст]. – İst., 1955.
- 2 **Бочкарев, Л. П.** Краткий турецко-русский военный словарь [Текст]. – М., 1956. – 124 с.
- 3 **Хохлов, Б. М.** Турецко-русский военный словарь [Текст]. – М., 1969. – 234 с.
- 4 **Гордлевский, В. А.** Избранные сочинения: в 2 т. – М.: Издательство восточной литературы [Текст]. 1960. – Т. 1. – 552 с.
- 5 **Байжанов, Т. Б.** Военная лексика в казахском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / [Текст]. – Алма-Ата, 1973. – 30 с.
- 6 **Байжанов, Т.** Қазақ тіліндегі әскери лексика [Текст]. – Алматы, 1991
- 7 **Қожағұлова, Қ.** Қазақ және ағылшын тілдеріндегі дипломатиялық терминдердің жасалымы [Текст]. – Алматы, 2006.
- 8 **Парпаров, Л. Ф., Артемова, А. П., Азарх, Л. С.** Немецко-русский военный словарь [Текст]. / Под ред. Л.Ф. Парпарова. – М.: Воениздат, 1978. – 1192 с.
- 9 **Ветлов, Н. П.** Теоретические основы терминологического минимума по специальным видам перевода (на материале немецкого языка) [Текст]. // Дис. канд. филол. наук. – М., 1968. – 268 с.
- 10 **Шеңгелбаева, Н. Р.** Қазақ тіліндегі әскери терминдердің сөзжасам жүйесі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореф. [Текст]. – Алматы, 2009. – 30 б.

АСОЦИАЛЬНЫЕ ЗНАЧИМОСТИ В ПУБЛИЦИСТИКЕ

Абиев Бахитжан Мырзахметович

Магистр, Международный университет туризма и гостеприимства (г.Туркестан, Казахстан)

Резюме. В данной статье рассматривается уникальность коммуникативных текстов, обеспечивающих создание стилистической речи, в соответствии с его функциональными особенностями, учет того, что в публицистической речи раскрываются актуальные проблемы, вызывающие интерес общества. Авторы излагают основную мысль будущего публицистического высказывания, так как публицист обязательно должен учитывать, что общее назначение стиля реализуется в конкретной задаче жанра. Жанры различаются, прежде всего, своим назначением. публицистические произведения отличаются необыкновенной широтой тематики, они могут касаться любой темы, попавшей в центр общественного внимания, технологии проведения водолазных работ. Это, несомненно, сказывается на языковых особенностях данного стиля: возникает необходимость включать специальную лексику, требующую пояснений, а иногда и развернутых комментариев. Целый ряд тем постоянно находится в центре общественного внимания, и лексика, относящаяся к этим темам, приобретает публицистическую окраску. В составе словаря языка формируется круг лексических единиц, характерных для публицистического стиля. Таким образом, в задачу статьи входит разъяснение, анализ взаимосвязанных событий.

Ключевые слова: стилистика, лексика, публицистика, жанр, текст, тематика.

ASOCIAL SIGNIFICANCE IN PUBLICISTICS

Abiev Bakhitzhan Myrzakhmetovich, master

International University of Tourism and Hospitality (Turkestan, Kazakhstan)

Summary. This article discusses the uniqueness of communication texts, ensuring the creation of stylistic speech, in accordance with its functional features, considering that in the journalistic speech reveals the actual subjects of public interest. The authors present the main idea of the future of journalistic statements as writer must keep in mind that the overall purpose of style is implemented in a specific task of the genre. Genres differ primarily its purpose. journalistic works are of extraordinary breadth of topics they can relate to any topic that falls to the center of public attention, underwater diving technology. This undoubtedly affects the linguistic features of this style: it is necessary to include a special vocabulary, self-explanatory, and sometimes detailed comments. A variety of topics is constantly in the public eye, and the vocabulary related to these themes becomes journalistic coloring. As part of the language of the dictionary is formed by a circle of lexical items specific to the journalistic style. Thus, the task of the article is to explain the analysis of related events.

Keywords: style, vocabulary, journalism, genre, lyrics, themes.

Необходимость работы над публицистическим стилем в условиях вузовской подготовки специалистов обусловлена, прежде всего, задачами развития устной и письменной речи. В.В. Виноградов писал: «Высокая культура разговорной и письменной речи – хорошее знание и чутье языка, умение пользоваться его выразительными средствами, его стилистическим многообразием – самая лучшая опора, самое верное

подспорье и самая надежная рекомендация для каждого человека в его общественной жизни и творческой деятельности» [1, с.19]. Типовая программа по русскому языку обосновывает важность функционально-стилистического аспекта в преподавании всего курса русского языка. Сама практика убедительно доказывает, что основное внимание в работе по стилистике должно быть направлено на овладение студентами структурой функциональных стилей речи, в первую очередь, если говорить о вузовской подготовке – научного.

Задачу работы по стилистике мы видим не в простом выяснении тех или иных стилистических возможностей языковых средств, а в планомерно организованном изучении его структуры, включая такие признаки, как сфера применения, задачи использования, выбор жанра, обеспечение высказывания языковыми средствами. Наряду с обучением студентов созданию устных и письменных высказываний, важно научить студентов видеть особенность создаваемого текста, соотносить его с задачами и грамотно отбирать языковой материал для создания речевого высказывания.

Содержание заключительной части нашей работы составил материал, отобранный для проведения элективного курса, предназначенного для студентов филологического факультета, ориентированных на работу в сфере журналистики. Нами составлена учебная программа элективного курса «Публицистический стиль речи», рассчитанный на два кредита. Актуальность элективного курса «Публицистический стиль речи» обусловлена необходимостью качественного освоения функциональной стилистики в процессе вузовской лингвистической подготовки. Представим содержательное и методическое описание указанного элективного курса.

Помимо учебников по стилистике, большую помощь оказало нам пособие «Практическая журналистика в Казахстане» – коллективный труд практикующих журналистов различных отечественных СМИ. В пособии описаны жанры журналистики с точки зрения их применения в СМИ, даны советы и рекомендации, которые вполне могут быть использованы преподавателем, организующим работу элективного курса. Примечательно, что в указанном пособии четко определена миссия журналистики (описывать картину реальности; осуществлять коммуникацию, способствовать общению). Содержание первой главы посвящено разговору о главной заповеди журналистов («не солги»), о многогранности понятия «свобода слова», о том, в какой степени современные СМИ реализуют стоящие перед ними задачи:

- предоставлять информацию о событиях;
- выражать общественное мнение;
- расширять кругозор читателей;
- содействовать формированию у читателей гражданской активности;
- способствовать воспитанию и служить средством агитации;
- быть средством отдыха и развлечения [2].

Нетрудно убедиться, как неразрывно связаны обязанности журналиста с обязанностями педагога. Выработанные в международной практике каноны, касающиеся журналистской этики, делающие составляющими профессионализма такие черты, которые, по сути, присущи и представителям других профессий: ответственность, независимость, искренность, правдивость, точность, беспристрастность, добросовестность, благопристойность.

Элективный курс призван дать представление о своде публицистических аспектов, которые в данное время и в историческом развитии могли соприкасаться с лингводидактикой.

Стоит вспомнить, что публицистический стиль занимает особое место в системе стилей литературного языка, поскольку во многих случаях он должен перерабатывать

тексты, созданные в рамках других стилей. Научная и деловая речь ориентированы на интеллектуальное отражение действительности, художественная речь – на её эмоциональное отражение. Особенностью конца XX – начала XXI века в области образования является возрождение национального самосознания и повышение интереса к родной культуре, языку и литературе во всех регионах нашей страны. Современные высшие учебные заведения, ставя самые высокие и благородные цели обучения специалистов, значительно усилили лингвистическую направленность их становления: поставлена задача вооружить выпускников вуза коммуникативной компетенцией – умением говорить, читать и писать, свободно пользуясь тем жанром, которого требует конкретный случай.

На практических занятиях мы предлагаем организацию работы над такими жанрами публицистики, как заметка, репортаж, статья и отзыв о прочитанной книге. Такой выбор вполне объясним требованиями школьной программы. Работа над указанными жанрами публицистического стиля должна строиться на основе известных студентам сведений о типах речи, она опирается на их умения создавать тексты повествования, описания и рассуждения. Введение в содержание обучения публицистическому стилю указанных знаний является необходимой теоретической основой для успешного формирования у студентов такого сложного умения, как умение создавать высказывания публицистического стиля [61].

Обучение студентов филологического факультета творческим письменным работам публицистического стиля имеет смысл, так как повышается общий уровень развития студентов, что позволит им попробовать свои силы в роли журналистов и имеет большую ценность в формировании знаний и умений, связанных с построением продуктивной устной и письменной речи. Формирование навыков написания творческих письменных работ публицистического жанра способствует совершенствованию культуры письменных публицистических высказываний.

Универсальных коммуникативных умений, обеспечивающих создание текстов всех типов и стилей речи, не существует. Умения конкретны, поскольку они тесно связаны с типом речи. Поэтому вся работа над обучением студентов публицистическому стилю речи конкретизируется в соответствии с его функциональными особенностями, учет того, что в публицистической речи раскрываются актуальные проблемы, вызывающие интерес общества. Определяя основную мысль своего будущего публицистического высказывания, пишущий обязательно должен учитывать, что общее назначение стиля реализуется в конкретной задаче жанра. Жанры же различаются, прежде всего, своим назначением. Например, назначение заметки – кратко сообщить о каком-либо факте, событии. Специфика репортажа – наглядно показать описываемый факт, событие современной жизни. В задачу статьи входит разъяснение, анализ взаимосвязанных событий. Рецензия, отзыв – это размышления автора, это его желание поделиться своими впечатлениями [3].

Для освоения элективного курса большое значение имеет составление программы и четко продуманное его учебно-методическое обеспечение. Цель элективного курса интегрирует задачи творческой подготовки студентов к созданию публицистических текстов и их профессиональную подготовку к проведению работы по овладению школьниками навыками структурирования текстов публицистического стиля. На первом занятии предполагается рассмотрение следующего круга вопросов:

1. Связь публицистического стиля с общественной сферой коммуникации.
2. Предмет публицистики.
3. Характерные особенности публицистических произведений.
4. Место публицистического стиля в стилистической системе русского языка.

Задания для СРС могут быть сформулированы следующим образом:

- Подготовить сообщение «Современные средства массовой информации».
 Рассказать о характерных особенностях публицистических произведений.

Определить характер соотнесенности публицистического стиля с другими книжными стилями.

Еще одно занятие может быть посвящено рассмотрению вопросов диахронического плана: здесь большое значение приобретает знакомство с историей отечественной журналистики. Студентам можно предложить подготовить рефераты на тему «История СМИ в Казахстане». Рассмотрение вопроса о функциях публицистического стиля строится по следующему плану:

- Понятие об информативной функции публицистического стиля.
- Характеристика экспрессивной функции публицистического стиля.
- Основные стилеобразующие черты публицистического стиля.
- Понятие об иностилевых элементах и их назначении.

Вопросы и задания для СРС помогут студентам освоить материал:

1. Где используется публицистический стиль речи?
2. Назовите жанры публицистики.
3. Расскажите о функциях публицистического стиля (информативной и экспрессивной).
4. Каковы языковые признаки публицистического стиля речи (лексические, морфологические, синтаксические)?
5. Какой прием используют журналисты в заголовках статей, очерков?
6. Подготовить сообщения на одну из предложенных тем:
 - Специфика жанра рекламы
 - Устные жанры публицистики.
 - Связь публицистического стиля речи с риторикой.
 - Публицистический стиль и агитационная пропаганда.

Лексические признаки публицистического стиля связаны с рассмотрением вопроса о роли и назначении оценочной лексики; об особенностях употребления многозначных слов. Должное внимание рекомендуется уделить исследованию метафоричности, как характерной черты публицистического стиля, особенностям употребления синонимов, антонимов и паронимов.

Студенты узнают, что публицистические произведения отличаются необыкновенной широтой тематики, они могут касаться любой темы, попавшей в центр общественного внимания, например, технологии проведения водолазных работ. Это, несомненно, сказывается на языковых особенностях данного стиля: возникает необходимость включать специальную лексику, требующую пояснений, а иногда и развернутых комментариев. С другой стороны, целый ряд тем постоянно находится в центре общественного внимания, и лексика, относящаяся к этим темам, приобретает публицистическую окраску. Таким образом, в составе словаря языка формируется круг лексических единиц, характерных для публицистического стиля.

Для освоения лексического состава публицистических текстов студентам предлагается найти ответы на вопросы:

1. Какие важнейшие черты отличают публицистический стиль от других стилей русского литературного языка?
2. Какие лексические явления характерны для языка публицистики?
3. Почему в публицистическом стиле активно используются лексические единицы, характерные для других стилей?
4. Приведите примеры неологизмов в современной прессе.
5. Как долго слово остается неологизмом? Какова цель употребления новых слов и оборотов речи?

6. Какие тематические группы слов характерны для языка средств массовой информации?

7. Что такое эмоциональная окраска слова? Может ли публицистика обойтись без эмоционально окрашенной лексики? Всегда ли эта лексика употребляется уместно?

8. Какие стилистические трудности возникают при анализе публицистического текста?

9. Приведите примеры оценочных слов и устойчивых сочетаний в речи современных политиков и в газетных текстах.

10. Какие трудности связаны с развитием многозначности слов в газетной речи?

11. Приведите примеры употребления слов в новых значениях.

12. Какова роль метафоры в речи журналиста и политика?

13. Какие образы лежат в основе типичных газетных метафор?

14. Какова стилистическая функция синонимов?

15. Какие новые синонимические связи возникли в русской газетной речи последних лет?

16. Какие слова перестали быть синонимами?

17. Как в публицистике используются антонимы?

18. Как называются близкие по звучанию слова с различным значением?

19. Термины каких наук чаще всего употребляются публицистами?

20. Какие виды заимствованных слов встречаются в газетной речи?

21. Почему заимствования широко применяются именно в газетном стиле речи?

Возможно также выполнение практических заданий:

1. Подберите синонимы к словам: *визит, происшествие, беспорядок, переговоры, трансформация, лидер, внешность, тезис, формула, необычный, внятный, пиратский, поддержать, определить, обозначить, исследовать, препятствовать, защищать.*

2. Определите цель использования в публицистической речи следующих историзмов: *нэпман, продрозверстка, лишенец, исполком, политбюро, райком, барщина, опричник, градоначальник, партийные князья, руководящий чин, дума, гимназия, лицей, губернатор, кадетский корпус.*

3. Приведите примеры слов, обозначающих явления, характерные для жизни зарубежных стран [4].

Грамматические признаки публицистического стиля должны быть представлены характеристикой специфики употребления именных частей речи. Характеристика свойств глагольных форм позволит уделить должное внимание вопросам повелительного наклонения глагола. Студенты узнают, что повелительная форма глагола в публицистике используется как средство привлечения внимания собеседника: *посмотрите, давайте подумаем, вспомните, обратите внимание.* Для сообщения о событиях, запланированных на будущее, может быть использовано настоящее время:

На следующей неделе открывается книжная ярмарка. Усвоить специфику грамматического строя публицистических текстов позволит система заданий, выполненная в форме СРС и СРСП. Так, студентам предлагается ответить на вопросы:

1. Какие особенности характеризуют морфологические формы в публицистическом стиле?

2. Какие новые оттенки значения возникают у существительных в форме множественного числа?

3. Какую стилистическую функцию выполняет переносное употребление форм глагольного времени?

4. Приведите примеры из газет, показывающие переносное употребление временных форм.

5. Приведите примеры необычного порядка слов. Какую цель преследует изменение обычного порядка слов?

Представляется вполне закономерным на специальных занятиях на материале наблюдений и анализа рассмотреть особенности газетно-публицистического стиля. Этот стиль функционирует в общественно-политической сфере и используется в ораторских выступлениях, в различных газетных жанрах (передовая статья, репортаж), в публицистических статьях в периодической печати. Он реализуется, как в письменной, так и в устной форме. Для анализа может быть, например, использован такой публицистический текст:

«В любом обществе существует ряд проблем, напрямую связанных с социальным функционированием женщины. Именно этими проблемами давно занят феминизм, настаивающий не на равенстве, а на инакости женщин и мужчин. Образование и медицина, права детей и инвалидов, воинская обязанность и уложение о наказаниях - вот поле общественной деятельности, на котором женская мягкость, способность к компромиссу, предпочтение частного общественному должны были бы сослужить свою службу. В сущности, все равно, кто объединит все это в одну программу - мужчина или женщина. Но женщине все, же сподручней. Как говаривала бабушка, «что с мужчинами разговаривать – они ведь даже одеться по погоде не умеют».

Здесь использованы слова и словосочетания, свойственные научному стилю (*ряд проблем, социальное функционирование женщины, предпочтение частного общественному и др.*), официально-деловому (*права детей и инвалидов, воинская обязанность, уложения о наказаниях*), а также разговорные, даже просторечные выражения (*сподручней, сослужить службу, как говаривала бабушка*).

Выводы о специфических языковых признаках газетно-публицистического стиля сводятся к следующему:

1. На лексико-фразеологическом уровне для газетно-публицистического стиля характерны слова общественно-политического звучания, используются речевые стандарты, фразеологизмы разных типов (особенно в фельетоне, памфлете, очерках).

2. На морфологическом и словообразовательном уровне широко используются существительные мужского и среднего рода в форме родительного падежа и др.

3. На синтаксическом уровне для газетно-публицистического стиля свойственна максимальная простота синтаксических конструкций; предельное упорядочение строя предложения, частая инверсия членов предложения, их логическое выделение; использование элементов поэтического синтаксиса (риторический вопрос, анафора, эпифора, градация); использование элементов разговорного синтаксиса (вопросно-ответная форма изложения и др.) [5].

Разговор о газетной публицистике, анализ различных жанров, определение особенностей языка газет может послужить примером для последующей работы по освещению вопросов, определяющих характер других средств массовой информации:

- Особенности жанров публицистического стиля на телевидении.
- Специфика публицистического стиля в журнальных произведениях.
- Публицистический стиль и Интернет.

Освещение этого круга вопросов может быть организовано в форме проектов.

Следует отметить, что данный элективный курс содержит одинаковое количество лекционных и практических занятий, что предполагает различные формы организации работы студентов – коллективные, групповые, индивидуальные.

Основным жанром публицистики является репортаж. Качества репортажа зависят от степени погружения публициста в изучаемую среду. Лингвисты отмечают: «...В одних случаях автор выступает только как свидетель неких эпизодов, в других – он вмешивается в

происходящее, и событие оказывается высвеченным изнутри. Наконец, нередко автор выступает в качестве инспиратора общественно значимого действия».

Э.А. Лазарева пишет, что широко распространенной и самой наглядной формой выражения авторского начала в публицистике является обозначение присутствия журналиста на месте события. А потому на практических занятиях рекомендуется уделить должное внимание аналитической работе с текстами репортажей. В процессе подготовки исследования мы посетили занятие преподавателя Б. , на котором шел процесс обучения студентов-филологов написанию репортажа. Ниже предлагаем анализ данного занятия.

Преподаватель преследовал следующие цели: познакомить студентов с особенностями репортажа как газетного жанра; подготовить к самостоятельной работе над сочинением-репортажем; воспитывать уважение к профессии репортера и к людям этой профессии.

Оборудование: газеты, таблицы с основными требованиями к репортажу, папка с памятками (на столах студентов), таблички с профессиональными словами, видеозаписи, фотографии репортеров, книги В.Пескова.

Эпиграф: «Многие и многие русские писатели отдавали репортажу много сил, внимания и находчивости». В.Гиляровский.

Занятие начинается с объявления темы и цели, во вступительном слове преподаватель говорит о том, что вся жизнь страны, вся жизнь планеты на газетных листах. Коротенькие заметки, репортажи, очерки, фельетоны и эссе на различные темы печатаются в газетах. Репортаж издавна был и остается в наше время одним из самых распространенных газетных жанров. Многие известные русские писатели начинали свою деятельность в качестве газетных репортеров. Эпиграф, записанный на доске, читается и комментируется студентом.

Далее организуется словарно-орфографическая работа. Студентам рекомендуется ответить на вопрос:

- Какие слова, относящиеся к работе журналистов, вы можете назвать? (Ответ: «Журналист, журналистика, рубрика, корреспондент, репортаж, репортер, хроника».)

В толковом словаре студенты находят лексическое значение слов *репортаж*, *репортер*, *хроника*, *хроникер*, *корреспондент* и записывают их в тетрадь.

(Репортаж – сообщение о местных событиях, о событиях дня, информация в печати, по радио, телевидению; репортер – сотрудник газеты, журнала, радио, информационного агентства, доставляющий сведения о текущих событиях и происшествиях).

Интересна и полезна работа в аудитории, посвященная усвоению семантики слова «репортаж»: оно произошло от английского report (рипорт) – как существительное оно значит – рапорт, доклад, сообщение; как глагол соответственно: рапортовать, докладывать, сообщать. Определяя значение слов «журналист» и «репортер», студенты отмечают, что *репортер* – понятие более узкое, так как он занимается конкретной работой. Логичным является продолжение разговора, выводящее на понятия *хроника* (отдел сообщений в газете, журнале, на радио и телевидении, посвященный текущей общественной жизни), *хроникер* (сотрудник газеты, журнала, работающий в отделе хроники).

Беседа, организованная преподавателем позволяет определить круг интересов студентов и реализовать ряд развивающих задач:

- Каких журналистов, информирующих о текущих событиях, вы можете назвать?

(В ответах звучат имена Михаила Любимова, Александра Школьника – телерепортеров информационной программы «Доброе утро» на Первом канале; Эдуарда Хайруллина – собственного корреспондента телеканала «Хабар», репортера «Экстренного вызова» Евгения Дробязко и др.)

Заслушав результаты опережающего задания, подготовленного студентом О., студенты знакомятся с напутствием известного спортивного журналиста Н.Озера, адресованным начинающим спортивным комментаторам.

Перед чтением записи одного из репортажей А.Школьника преподаватель предлагает студентам подумать над вопросом: «Какими качествами должен обладать репортер?»

Репортаж Александра Школьника

- Здравствуйте, дорогие ребята!

Хочу познакомить вас с интересными людьми – вашими ровесниками.

Школа № 14. Первое сентября. Подхожу к группе мальчишек и девчонок, оживленно жестикулирующих, перебивающих друг друга:

- Я думаю лучше сегодня.

- А может еще один прогон?

- Нет, достаточно.

- О чем спор, ребята?– интересуюсь я.

Удивлению моему не было границ. Оказывается, группа энтузиастов-старшеклассников под руководством учителя музыки Виталия Петровича Бодрова организовали музыкальный театр. Начали с небольших постановок, а теперь уже сочинили трехактную пьесу. Все лето репетировали, шили костюмы, рисовали и сколачивали декорации.

- А как же отдых? – спрашиваю я.

Ребята смотрят на меня с недоумением.

В самом деле, что это я.

Лучшего отдыха не придумать.

Здорово живут ученики школы № 141.

Отвечая на поставленный вопрос, студенты называют такие качества, которыми должен обладать репортер: он должен правдиво и точно изображать события, ярко и образно, уметь общаться с людьми, быть смелым и мужественным в своей работе.

Не менее интересными были сообщения студентов о тех журналистах, которые жизнью заплатили за правдивость своих репортажей:

1) Юлиус Фучик

2) Дмитрий Холодов

3) Семья Никулиных

4) Лариса Юдина

Преподаватель зачитывает сообщение из газеты «Аргументы и факты», где говорится о том, что за последние 5 лет было убито 156 журналистов. Это убийство московского журналиста Дмитрия Холодова, всем известного журналиста и телеведущего Владислава Листьева. Далее называются имена тех, кто погиб на территории Украины за 2014 г. Логичным был вывод о том, что профессия журналиста требует помимо профессионализма еще и мужества, даже геройства.

О замечательном человеке, журналисте, телерепортере, фотографe, в прошлом ведущем программы «В мире животных» Василии Пескове, - рассказывает преподаватель:

- В.Песков написал замечательную книгу «Шаги по росе». Герои этой книги строят заводы, прокладывают каналы, воздвигают дома, сажают яблони. У них немало общего. И в то же время образ каждого из них, живой и яркий, несет те черты, которые присуще ему, и только ему. Каждое событие им не просто описано, а выношено, пропущено через свое, личное восприятие. Песков не боится «присутствовать» в своих материалах, но это присутствие не навязчиво, а органично. Автор здесь лицо активно действующее, думающее,

остро видящее. Он умеет душевно беседовать, задавать людям нужные вопросы, искренне радоваться вместе с ними и, когда надо, негодовать. Это всегда вызывает доверие читателя.

Важной приметой творчества Пескова является то, что для него рассказать о человеке – это всегда написать о земле, на которой он вырос, об его отношении к родной природе.

Да, своим творчеством Песков славит людей труда. Но, подобно одному из героев своего репортажа, он утверждает: «Жизнь не представляю себе без птичьего пения...».

Василий Песков умеет видеть, слушать, чувствовать природу нашей Земли и пишет о ней свежо, сочно, подлинно. Песков много фотографирует. Он часто охотиться с фотообъективом за лесными загадками. В поле, в лесу он свой человек. Он все время напоминает: вы тоже можете стать «своим человеком». Лесной праздник доступен всем. «На этот праздник не нужен билет. Кладите краюху хлеба в мешок, проголосуйте попутному грузовику, или садитесь в автобус, или велосипед седлайте, а лучше – пешком. Пораньше из дому, лучше с самой зарей. Тогда весь праздник – ваш. Вы увидите, как стягивает солнце туманное одеяло с реки, увидите росу на красных осиновых листьях, увидите, как добывает свой «хлеб» трудолюбивый дятел. Не заявляйте о себе криками, поберегите песни. Слушайте тишину, и тогда осень лесная покажет вам все богатство...».

Теоретический материал о том, что репортажи бывают нескольких видов, студенты оформляют в тетради:

- информационный,
- оперативный (авторы сообщают о том, что видели и слышали),
- фоторепортажи.

Определяется несколько подгрупп, и каждой из них дается задание на определение вида репортажа и характеристику лингвистических особенностей.

Логичным является завершение занятия, когда начинается ролевая игра, и студентам предлагается представить, что они репортеры, а их тетради – репортерские блокноты. Определяется тема репортажа «Прекрасное живет рядом с нами», обговариваются условия создания фоторепортажа. Студентов предупреждают о том, что созданные ими репортажи будут заслушаны и проанализированы на занятиях СРСП.

Подводятся итоги занятия.

Некоторые исследователи считают публицистический стиль принципиально неоднородным, по мнению других (их абсолютное большинство), уже в самой этой неоднородности прослеживается специфическое стилевое единство, целостность. Общие черты стиля с разной степенью активности проявляются в отдельных подстилях: газетно-публицистическом, радио-, тележурналистском и ораторском. Однако границы этих подстилей очерчены не резко, часто размыты. И об этой «размытости» также необходимо дать студентам вполне конкретную информацию.

Информация на занятиях должна быть представлена на основе применения инновационных методов обучения, которые соответствуют задачам вузовского становления и современным требованиям. Поэтому в ходе исследования мы обращались не только к теоретическим источникам по текстологии, но и к работам по стилистике, а также использовали материал по вопросам современной дидактики и методике преподавания языков.

Е.П.Прохоров указывал, что: «...публицистика предлагает особый тип ориентации – не столько в законах действительности и в эпохах развития общества, сколько в текущих событиях во всем их многоцветии и разнообразии. Это означает также что наука, искусство и публицистика взаимодействуют и здесь существуют переходные формы». Е.П.Прохоров отмечал, что «...публицистика призвана помочь практически процессу духовного сознания мира народными массами, способствовать правильному, глубокому, всестороннему ориентированию их в текущей действительности. Именно публицистика, нашедшая свое

место, прежде всего в периодической печати, затем на радио, в кино, телевидении, в наибольшей степени соответствует особенностям формирования и функционирования этого типа сознания». Известно, что специфическое социальное предназначение публицистики – формирование общественного мнения. Формирование общественного мнения является важнейшей, но не единственной функцией публицистики. Е.П.Прохоров в своих трудах указывал на две функции публицистики: социально-педагогическую и информационно-познавательную [6].

Публицистика, как и художественная литература, имеет дело со словом. Публицистика, прежде всего, использует такой канал коммуникации, такие средства массовой информации и пропаганды, как журналистика. Государственные и негосударственные газеты, радио и телевидение, располагая широкой и разветвленной сетью корреспондентов, создает многообразную, разностороннюю, всеохватывающую «историю современности».

Литература

1. *Аубакирова К.Т.* Стилистика и культура речи. – А., 2002.
2. *Луков Вл. А.* Жанры и жанровые генерализации // Знание. Понимание. Умение. – 2006. – №1. – С. – 141-148.
3. *Бобылев Б.Г.* Стилистический анализ художественного и публицистического текста. – А., 1987.
4. Практическая журналистика в Казахстане: Учебное пособие. – Алматы, 2006. – 348 с.
5. *Воскобойников Я.С., Юрьев В.К.* Журналист и информация. М., 1993.
6. *Головин Б.Н.* Основы культуры речи. – М., 1987.

USING INNOVATIONS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Ph.D. Svetlana Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University, Philology faculty, Foreign Languages Center department, Baku, Azerbaijan

Abstract

The article discusses modern innovative technologies such as collaborative learning, project methodology, the use of new information technologies, Internet resources help to implement a student-centered approach to teaching a foreign language. In English lessons, with the help of innovative technologies, you can solve a number of didactic tasks: to form reading skills and abilities using the materials of the global network; improve the writing skills of students; replenish students' vocabulary; to form students' motivation to learn English. to broaden the horizons of students, to establish and maintain business connections and contacts with their peers in English-speaking countries.

Keywords: innovative technology, technical means, cooperation, Internet resources, computer technology.

In recent years, the question of the use of new information technologies in educational institutions has been increasingly raised. These are not only new technical means, but also new forms and methods of teaching, a new approach to the learning process. The main goal of teaching foreign languages is the formation and development of the communicative culture of students, teaching the practical mastery of a foreign language.

The task of the teacher is to create conditions for the practical acquisition of the language for each student, to choose such teaching methods that would allow each student to show their activity, their creativity. The task of the teacher is to activate the cognitive activity of the student in the process of teaching foreign languages. Modern pedagogical technologies such as collaborative learning, project methodology, the use of new information technologies, Internet resources help to implement a student-centered approach to learning, provide individualization and differentiation of learning, taking into account the abilities of children, their level of learning.

Forms of work with computer training programs in foreign language lessons include: learning vocabulary; practicing pronunciation; teaching dialogic and monologue speech; learning to write; development of grammatical phenomena.

The possibilities of using Internet resources are enormous. The global Internet creates the conditions for obtaining any information necessary for students and teachers located anywhere in the world: country studies material, news from the life of young people, articles from newspapers and magazines, etc. At English lessons using the Internet, you can solve a number of didactic tasks: to form reading skills and abilities using the materials of the global network; improve the writing skills of students; replenish students' vocabulary; to form students' motivation to learn English. to broaden the horizons of students, to establish and maintain business connections and contacts with their peers in English-speaking countries.

Students can take part in testing, in quizzes, competitions, olympiads held on the Internet, correspond with peers from other countries, participate in chats, video conferences, etc. Students can receive information about the problem they are currently working on as part of the project. The substantive basis of mass computerization is related to the fact that a modern computer is an

effective means of optimizing the conditions of mental work, in general, in any of its manifestations. There is one feature of the computer that is revealed when used as a device for teaching others and as an assistant in the acquisition of knowledge.

The main goal of learning a foreign language in educational institutions is the formation of communicative competence, all other goals (educational, educational, developing) are realized in the process of implementing this main goal. The communicative approach implies learning to communicate and building the ability for intercultural interaction, which is the basis for the functioning of the Internet. Outside of communication, the Internet makes no sense - it is an international multinational, cross-cultural society, whose life is based on the electronic communication of millions of people around the world speaking at the same time - the most gigantic in size and number of participants in a conversation that has ever taken place. Involving in it at a foreign language lesson, we create a model of real communication.

Currently, priority is given to communication, interactivity, authenticity of communication, language learning in a cultural context, autonomy and humanization of learning. These principles make it possible to develop intercultural competence as a component of communicative ability. The ultimate goal of teaching foreign languages is to teach free orientation in a foreign language environment and the ability to respond adequately in various situations, i.e. communication. Today, new methods using Internet resources are opposed to traditional teaching of foreign languages. To teach communication in a foreign language, you need to create real, real life situations (i.e., what is called the principle of authenticity of communication), which will stimulate the study of the material and develop adequate behavior. New technologies, in particular the Internet, are trying to correct this mistake.

The communicative approach is a strategy that models communication, aimed at creating a psychological and linguistic readiness for communication, at a conscious understanding of the material and methods of action with it. The use of the Internet in a communicative approach is perfectly motivated: its goal is to interest students in learning a foreign language by accumulating and expanding their knowledge and experience.

One of the main requirements for teaching foreign languages using Internet resources is the creation of interaction in the classroom, which is commonly called interactivity in the methodology. Interactivity is "the unification, coordination and complementarity of the efforts of the communicative goal and the result by speech means." By teaching authentic language, the Internet helps in the formation of speaking skills, as well as in the teaching of vocabulary and grammar, providing genuine interest and, therefore, efficiency. Interactivity not only creates real situations from life, but also makes students adequately respond to them through a foreign language. [2]

One of the technologies that provide student-centered learning is the method of projects, as a way of developing creativity, cognitive activity, and independence. The project form of work is one of the relevant technologies that allow students to apply the accumulated knowledge of the subject. Students expand their horizons, the boundaries of language proficiency, gaining experience from its practical use, learn to listen to foreign language speech and hear, understand each other when defending projects. Children work with reference literature, dictionaries, a computer, thereby creating the possibility of direct contact with the authentic language, which is not possible with learning the language only with the help of a textbook in the classroom.

The technology of cooperation also belongs to modern technologies. The main idea is to create conditions for the active joint activity of students in different learning situations. Children are united in groups of 3-4 people, they are given one task, while the role of each is stipulated. Each student is responsible not only for the result of his work, but also for the result of the whole group. Therefore, weak students try to find out from the strong what they do not understand, and

strong students strive for the weak to thoroughly understand the task. And the whole class benefits from this, because gaps are jointly eliminated.

Currently, teaching a foreign language in higher education is undergoing great changes. New information technologies, such as the Internet, audio and video complexes, multimedia educational computer programs, began to be introduced into the educational process more intensively.

Multimedia technologies are a combination of different ways of learning: texts, graphics, music, videos and animations in an interactive mode. The new learning environment creates additional opportunities for the development of students' creativity, stimulates their curiosity, instills an interest in scientific activities.

Modern multimedia programs are an effective means of optimizing the conditions of mental work. Forms of work with computer training programs in the classroom of foreign languages include the study of vocabulary, pronunciation, teaching monologue and dialogic speech, teaching writing, teaching grammar. In English classes, using the information resources of the Internet, integrating them into the educational process, you can more effectively solve a number of didactic tasks:

- to form reading skills and abilities, directly using the materials of the network of varying degrees of complexity;

- improve listening skills based on authentic audio texts on the Internet, also prepared by the teacher;

- improve writing skills, individually or in writing compiling answers to partners, participating in the preparation of abstracts, essays, and other epistolary products of joint activities of partners;

- replenish your vocabulary with the vocabulary of modern English, reflecting a certain stage in the development of the culture of the people, the social, economic and political structure of society;

- get acquainted with cultural knowledge, including speech etiquette, features of the speech behavior of various peoples in the conditions of communication, features of the culture, traditions of the country of the language being studied;

- to form a sustainable motivation for foreign language activities of students in the classroom based on the systematic use of "live" materials, discussion of not only questions for textbook texts, but also topical problems that are of interest to everyone [4].

For students, multimedia technologies are a way by which they expand their understanding of the world around them. The use of multimedia technologies provides more complete and accurate information about the phenomena and objects under study. This improves the quality of education, allows you to satisfy and develop the cognitive interests of students, increases the visibility of learning, allowing you to use hard-to-reach material or one that cannot be used without a computer. The work of students becomes more intense, which allows you to increase the pace of studying educational material and increase the amount of independent work in the classroom and after them.

As practice shows, multimedia programs best fit the structure of the educational process. They bring the process of teaching English as close as possible to real conditions, most fully satisfy the didactic requirements. These programs use methodological techniques that allow for familiarization, training and control.

The effective use of multimedia technologies in the educational process is possible only if the relevant technologies are harmoniously and reasonably integrated into this process and provide new opportunities for both the teacher and students.

For the effective use of multimedia technologies, it is necessary to create such conditions to ensure the formation of social and cognitive activity as the main personal characteristics of the

student. Programs should be interactive in order to develop students' independence. In order to further self-realization of students, it is necessary to develop their abilities and harmonious individuality.

What are the criteria for the effectiveness of the use of technical teaching aids in foreign language classes? First, they must increase labor productivity. Secondly, to provide feedback and control of all actions of students. Thirdly, to increase interest in learning the language.

It should be noted that the use of multimedia technologies cannot provide a significant pedagogical effect without a teacher, since these technologies are only teaching methods, the effectiveness of which depends on the ability of the teacher to use them to achieve certain pedagogical goals based on a deep study of all possibilities. Not surprisingly, not all teachers were ready for the widespread introduction of computers in teaching foreign languages. It is necessary for each teacher to understand a simple idea: a computer in the educational process is not a mechanical teacher, not a substitute or analogue of a teacher, but a tool that enhances and expands the possibilities of his teaching activity [3].

The organization of the work of modern higher education is still dominated by an authoritarian approach to learning, which does not adequately contribute to the formation of ways of mental activity and the ability to use previous knowledge and experience to assimilate new educational material. Existing traditional approaches to learning do not develop enough skills for independent cognitive activity. Another disadvantage of the stagnant education system is the fact that one of the main goals is the preparation of a qualified participant in the production process that society needs. All other potential abilities of the individual, including creative ones, practically remain unclaimed [1].

The upbringing of a creative personality is the task of the entire education system, since in the process of cognitive creative activity, the student realizes his importance, realizes himself as a person. For the formation of creativity as a personal quality, it is necessary to create a specially organized environment that will provide a multilateral systemic influence. It is necessary to give students the opportunity to work according to an individual plan. To do this, it is logical to introduce elements of distance learning based on the use of multimedia technologies.

Modernity makes ever higher demands on teaching the practical knowledge of a foreign language in everyday communication and in the professional sphere. The volume of information is growing, and often the routine methods of its transmission, storage and processing are inefficient. The use of information technology reveals the enormous potential of the computer as a means of learning. Multimedia learning programs have huge advantages over traditional teaching methods. They allow you to train various types of speech activity and combine them in various combinations; help to create communicative situations, automate language and speech actions; contribute to the implementation of an individual approach and the intensification of the student's independent work.

The use of new information technologies in teaching foreign languages undoubtedly carries a huge pedagogical potential, being one of the means that turns learning a foreign language into a living creative process.

Of course, we should not forget that teachers teach, not computers. The computer is just a complex machine in the service of man, and it will never replace the teacher. However, to quote Bill Gates, "All the computers in the world will not change anything without the presence of passionate students, knowledgeable and dedicated teachers, caring and knowledgeable parents, and a society that emphasizes the value of lifelong learning."

Thus, the introduction of information technologies in teaching English will significantly diversify the process of perception and processing of information. Thanks to the computer, the Internet and multimedia, students are given a unique opportunity to master a large amount of information with its subsequent analysis and sorting. The motivational basis of educational activity

is also expanding significantly. In the context of using multimedia, students receive information from newspapers, television, interview themselves and conduct teleconferences.

References:

1. Bədiyev S.R. Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri. Bakı: Dərələyəz-M, 2009
2. Harmer, J. 2001. The practice of English language teaching. 3rd ed. White Plains. NY: Longman
3. Нелунова Е.Д. Информационные и коммуникационные технологии в обучении иностранному языку в школе. Якутск, 2006.
4. Петрова Л.П. Использование компьютеров на уроках иностранного языка - потребность времени. ИЯШ, №5, 2005

SPEECH CULTURE PROCESSES

Samina Sabir girl Abdullayeva

of the Department of Azerbaijani Language and its Teaching Technology of the Faculty of Philology of Azerbaijan State Pedagogical University

Key words: *speech culture, vocabulary, norm, locative, illocutionary*

Summary

Speech culture does not have a specific subject. In speech culture, the theoretical ideas of linguistics are implemented in a practical way. Therefore, speech culture is not considered a theoretical, but a practical field of linguistics. In speech culture, not individual language facts or events, but the system of rules of linguistics is studied.

Without norms, the language would be fragmented and chaotic, unimaginable transformations would occur in the structure, and the system would break down. Norms are, figuratively speaking, the living being of the language, its breath of permanence.

Norms of speech culture generally perform two main functions. The first is the preservation of the structural and system unity of the language, and the second is the intensification of information exchange. Speech culture can perform its task of information exchange intensively when there is a possible closeness and unity in norms. If the unity of norms is strong in any language, the flow of information acquires an intensive quality in that language, and that language stands out and stands out among other languages with its international reputation. The Azerbaijani language is undergoing an independent development stage in modern times. Its norms are constantly being improved and stabilized. Therefore, the Azerbaijani language is already becoming a worthy and equal component of the international information network.

Speech culture does not have a specific subject. In speech culture, the theoretical ideas of linguistics are implemented in a practical way. Therefore, speech culture is not considered a theoretical, but a practical field of linguistics. In speech culture, not individual language facts or events, but the system of rules of linguistics is studied.

If there are no norms, there will be disorganization and chaos in the language, unimaginable transformations will occur in the structure, and disturbances will occur in the system. Norms are, figuratively speaking, the living being of the language, its breath of permanence.

Norms of speech culture generally perform two main functions. The first is the preservation of the structural and system unity of the language, and the second is the intensification of information exchange. Speech culture can perform its task of information exchange intensively when there is a possible closeness and unity in norms. If the unity of norms is strong in any language, the flow of information acquires an intensive quality in that language, and that language stands out and stands out among other languages with its international reputation. The Azerbaijani language is undergoing an independent development stage in modern times. Its norms are constantly being improved and stabilized. Therefore, the Azerbaijani language is already becoming a worthy and equal component of the international information network.

Speech culture is a separate, special field of linguistics. This causes experts to suggest that there is no concrete subject of speech culture. Akif Bayramov, Ziyaddin Maharramov and Mustafa Iskenderzadeh's book "Azerbaijani language and speech culture" shows that "Speech culture does not have a specific subject. In speech culture, the theoretical ideas of linguistics are implemented in a practical way. Therefore, speech culture is not considered a theoretical, but a practical field of linguistics. In speech culture, not individual language facts or events, but the system of rules of linguistics is studied.

Firuze Nasibli's opinion about speech culture is as follows: "Speech culture is to follow orthographic and orthoepic rules, grammatical rules, stylistic norms, to have a rich vocabulary, to expect ethical norms of speech during speaking and writing. Speech culture does not have a specific subject." Gulседа Gulugyzi's opinion about speech culture also reminds of the previously mentioned considerations: "It is very difficult to define the specific subject of speech culture. Language is a means of communication formed by vocabulary, grammatical structure, phonetic system. Speech is the different use of this means of communication by each representative of the people, it is the speech of individual people.

Since speech culture is a practical field of linguistics, its entire activity consists of the standardization of rules regarding the structure and system of language and the application of these norms. The methodology of speech culture is also organized by the regulation and systematization of norms. This suggests that speech culture is not an objectless area of linguistics, but an area of application of norms. Its subject is the system of norms. Due to the fact that the system of norms in the language has not been fundamentally studied, in many cases there is an impression that the subject of this field does not exist. A norm is a limit measure that is determined for everything in nature and society. Less than the norm does not give the expected result, and more than the norm leads to complications. Norm size serves to regulate certain rules in the language. The mechanism of regulation of rules in the language is determined according to the norms. Language norms do not occur on the basis of rules set by someone or arise spontaneously (unconsciously, spontaneously). Norms occur in the information process of the language according to the requirements of the speech act. The speech process operates on the basis of the appropriate sequence and connectedness of language elements, which forms the order and systematicity of those elements. The informational function of language elements forms the structure of those elements. Since the structure of language elements is based on sequence, an indestructible system is created between them. Norms are based on naturalness in the speech process in accordance with the structural and systemic unity of the language. As the language area expands, variant differences between existing norms begin to appear. Differences between related languages and variants within a language also arise in such a situation. Here, of course, the effects of various socio-political events, migrations and other extralinguistic events are not excluded. The internal driving mechanism of the emergence, stabilization and systematization of speech culture norms consists of the speech act (speech activity). The speech act is the driving force of the language that ensures the acceleration, delivery and intensification of the flow of information. The speech act is also an extralinguistic process that is prone to change in language structure. The speech act has different directions of influence on the language structure. Social, social, psychological, logical, physiological and other factors surrounding a person cannot be excluded here. For example, the American linguist S. Austin, while analyzing the performatives, approaches the speech act from a philosophical, psychological and logical point of view and defines its three aspects in human communication. He calls the first of them a locative act. The word locution in English is understood as a speech expression, a figurative expression, a stage of linguistic expression, in other words, a direct pronunciation of an idiom with the help of language units. Meaningfulness is a characteristic quality for a locutionary act. The second is an illocutionary act. The word illocutionary means internal in Latin. The illocutionary act expresses the intention of the speaker at the moment of communication. In other words, the speaker fulfills the warning in the locative act by means of the illocutionary act. So, the illocutionary act fulfills the duty of warning. This is done through performative (warning, provocative, informative) sentences. For example, "I announce the meeting open", "I recommend reading this book", "I instruct you to write this article". The third act is called the perlocutionary act. The word perlocutionary is of Latin origin and means mediated. The perlocutionary act is directly related to logical and psychological factors. A perlocutionary act is understood as achieving any result that affects the addressee's opinion.

According to Austin, perlocutionary acts demonstrate the power of illocutionary acts in the listener. Thus, the alerted listener changes his actions to avoid the consequence. For example, the sentence "a dog is barking in the yard" creates the following impression in the listener: "you can't enter the yard." That is, the listener changes the purpose of entering the yard, being wary of the dog in the yard." Or the sentence "Cars are speeding through this road" creates such an image: "It is scary to cross this road on foot." You can't go through here." According to J. Austin, all three acts take place at the same time, but it is not necessary that one of them happens consecutively after the other".¹

The linguistic effects of the speech act are different. Linguistic effects of the speech act become requirements that regulate the normalization of language elements.

The principles of speech culture norms are based on meeting those requirements. These principles include:

1. The principle of facilitation.

Facilitation occurs at language levels. This principle eliminates the weight and difficulty in speech pronunciation. As a result, the elements that cause difficulty for speech are expressed according to the ease of pronunciation. For example, a monosyllabic word ending with the consonant q is not used in the modern Azerbaijani language. That is, there is no consonant q at the end of words such as mountain, garden, oil in the Azerbaijani language. In the Turkmen language, the consonant q at the end of those words keeps its original pronunciation: daq, bag, yaq, saq, tag. This means that in the ancient period of Turkic languages there existed monosyllabic words ending with the consonant q. Concrete representatives of this can be seen in the Orkhon-Yenisei monuments, whose history is not very old: aq (white), bag (look), bagir (copper), bagish (look), qag (hit), saq (think), saq (careful to be), chag (sound), chag (to descend), chagmak (lightning).²

Due to the fact that there are several variants of pronunciation in the speech act, this form of expression is used only at the level of the regional norm for the spoken language. In the written language, such a variant is not considered acceptable.

2. The principle of intensification

The principle of intensification regulates the transformations that occur in facilitation. In accordance with the requirements of the principle of intensification, words of vowels and consonants regulate the rules of its stabilization and normalize the rules of its stabilization. For example, in the form of words, a-a (intermediate black, collar, narrow), a- (old,, yellow, look, view), ı-ı (broken, sword, collection, broken, broken), a-ı -a (ignites, mixes), u-u (curl, sense, nose, cloud), o-a (sickle, room, hearth), o-u (thirty, sit, game, sheep, neck), u-a (ear, dry, far, hug)), e-ə (going, saying, eating), ə-ə (sieve, skirt, labor, glove), ə-i (bear, crooked, cool, deep), i-i (big, sharp, entrance, knowledge), i- ə (can, ends, drinks, wish), ü-ə (because, beautiful, blue, help), ü-ü (iron, iron, laugh, silver), ü-ə (heart, hurkek, arrange) order. was formed in accordance with the requirements of the facilitation principle.

In their intensification, they have basically been sorted, polished, regulated and brought to a stable norm. However, in order to know the series o-o, a-o, a-u, o-i, u-i in accordance with the requirements of the simplification principle, they do not go through the intensification process. According to the same rule, due to the sufficient intensity of the vowels e-e, ə-e, ö-e, i-e, ü-e, e-ö, e-ü, ə-ö, ü-ö, ə-ü, they are not in a harmonious and rhythmic order. . At least these lines could be used in limited local conditions (goes, says, comes, dies, can, laughs, divides, hands). It is not possible to have e-ö order, but it is made effective in limited monolithic words such as violet, ü-order in ə-ö order.

The principle of intensification, in the order of the principle of simplification, has become a fixed norm by polishing the broken straight vowels again: ilan, ilkhi, shkhet, ildirim, inam, inad, islag, iraq, girov, sinov, sirtov, garmashov, pertov, zhireov, etc.

The principles of speech culture are constantly operating at the level of law and ensure the normalization of language. The norm serves the stability of the structure and system of the language. Without norms, fragmentation and chaos occur in the language, unimaginable transformations occur in the structure, and disruptions occur in the system. Norms are, figuratively speaking, the living being of the language, its breath of permanence.

Reference list:

Akif Bayramov, Ziyeddin Maharramov, Mustafa Iskanderzade. "Azerbaijani language and culture of speech". Baku, "ULU", 2015, p. 172.

Firuz Nasibli. Speech culture: https://az.wikibooks.org/wiki/Speech_culture/Understanding_speech_culture

1 Mammadli Aysel. Constative and performative sentences. "Issues of Philology", 2015, No. 2, p. 203-207; Veysalli Fakhreddin. Fundamentals of Linguistics. Baku, Translator, 2013; Austin Y. How to do anything with words. Harvard University Press Cambridge M.A. 1926, p. 25-38.

2 Old Turkic dictionary. Leningrad, 1969, p. 48, 81, 82, 422, 486, 140, 141.

ON ISSUES OF LANGUAGE POLICY IN THE RUSSIAN EMPIRE AND USSR

Arzu Karimova

teacher of Azerbaijan State Pedagogical University, doctoral student

Summary

We do not set ourselves the task of studying the language situation and language policy in our country in all historical periods, and we do not try to study the problems of the pre-revolutionary period. But to understand what happened next, it is necessary to explain the general situation in Russia, which developed at least until 1917. In addition, tsarist language policy remained the starting point of language policy for a long time after the revolution: in the 1920s and the first half of the 1930s, it was deliberately repulsed and later tried to revive to some extent.

The Russian Empire was a multinational state, unitary in nature, but its vassals included the Emirate of Bukhara and the Khiva Khanate, autonomous Finland, and the Uryankhai Territory (now Tuva); From 1815 to 1831 (and at some points, including in terms of language until 1863), the Kingdom of Poland was also autonomous. The official concept of the state was not based on any national principles. The population was classified not by nationality, but primarily by religion. Russians always included Ukrainians and Belarusians, and sometimes various Orthodox.

The majority of the non-Christian population was included in the category of so-called foreigners living only in part under all-Russian law and subject to restrictions on their rights and responsibilities. The Russians had no official ethnic privileges, but the state supported not only the Orthodox religion, but also Russian culture and the Russian language. It was the state language, and all other languages had no official status, except for vassal states and autonomies.

The language policy of the tsarist government was almost inconsistent and changed over time. It is equally wrong to consider Russia only as a "prison of the peoples" or to consider the language situation before 1917 as conflict-free. Such a description is also greatly simplified: "In most ethnic regions - mainly in the east, as well as in Poland and Finland - the policy of non-interference in national life was pursued in the spirit of civilized European liberalism. In others, especially in Ukraine and Lithuania, before the first Russian revolution, Russification was carried out in the worst traditions of Eastern despotism. Let us reiterate that this is not entirely true: for example, in 1863-1905, Poland pursued a strict policy of "Russification". In the nineteenth and early twentieth centuries, most European countries did not have "enlightened liberalism" in their language policy. At that time, teachers beat Welsh students for speaking their mother tongue, forcing them to wear shoes and clean their toilets, and so on.

Keywords: language policy, Tsarist Russia, imperialism, ethnic people.

With all the differences in space and time, the general policy of the tsarist government was quite natural for any government in a single centralized state during the industrialization period. Its main content was the maintenance and development of the dominant role of the state language. The transformation of this language into Russian actually developed: the empire was created not by Poland or Khiva, but by Moscow Russia. In terms of the number of speakers, the Russian language far exceeded other languages, and in this respect no other language could compete with it. Russian was the language of the administration, the army, and the court. It dominated school education and became the only language of higher education (except in Finland) at the end of the 20th century. Interethnic communication was mainly in Russian. No language

could be equal to Russian, and the equality of languages was not recognized by the tsarist administration.

Attitudes towards other languages differed depending on many factors: the time of the annexation of this or that territory to Russia, the degree of its development, the religious and cultural characteristics of this or that nation, the degree of conflict in the region, etc.

In general, the main dividing line was between full-fledged citizens of the Russian Empire and "foreigners". The policy against the former became stricter (with the exception of Finland). Full citizens, especially the Orthodox, were seen as part of the unit, the whole, and their learning of the Russian language and eventual linguistic assimilation were encouraged. To the maximum extent, this approach prevailed in the attitude of Ukrainians and Belarusians. Because both the authorities and practically all Russian intellectuals (at least until the beginning of the 20th century) viewed Ukrainians and Belarusians as part of the Russian people with only minor ethnographic differences. Traditionally, the languages of these peoples were called "Little Russian dialect" and "Belarusian dialect", that is, dialect groups of the Russian language, and literature in these languages was called literature in dialects. In 1876-1905, the publication of any literature in the Ukrainian language was banned. No measures were taken for the development and spread of the Belarusian language, because until the beginning of the 20th century there was almost no writing in this language.

The Georgian or Polish languages were more to be reckoned with, but even there sometimes very harsh measures were taken. Policy on the Georgian language was very inconsistent, and decisions regarding the language were changed several times, meaning that Georgian schools were either closed or allowed to reopen. In Poland, the "policy of non-interference in national life" lasted only 15 years, until the First Polish Uprising in 1830-1831 and, with some restrictions, until the Second Polish Uprising in 1863. Then the Polish language was banned from educational institutions and any official offices for four decades.

As for the "foreigners", as a rule, the question of their assimilation, including linguistics, was not raised, because Tsarist Russia tried to convincingly prove that they had not yet "grown up" (or assimilation was artificially limited, as in the case of Jews). Furthermore, most of the areas they settled in either became part of Russia or were shown to have very underdeveloped infrastructure. Therefore, the contacts of most of the "foreigners" with Russians, especially in Central Asia, Siberia and the Far East, were insignificant, and the economic development of the regions where they lived was just beginning. In Central Asia, the Russian-speaking tsarist leadership generally communicated with the local population through Tatar translators. For most "foreigners", especially those who did not serve in the army and rarely changed their place of residence, knowing the Russian language was not so important. It is in this respect that the number of languages condemned to "death" was small, and many languages remained stable, albeit with few speakers.

The reason for this was not at all some kind of "humanitarian" policy of the tsarist administration. The extinction of languages had already begun, but first of all this situation manifested itself in economically developed regions. For example, the fate of the Baltic-Finnish languages was unfortunate: Vodsk and Izhora southwest of Petersburg and Livski west of Riga are examples.

The tsarist leadership paid little attention to the cultural development of "foreigners". The Orthodox Church played a more active role by developing its missionary activity. This missionary activity yielded relatively little to the Muslim nations, but many nations that retained their traditional beliefs were gradually Christianized. Such peoples include Chuvash, Mordva, Udmurt (Votyak), Yakut, etc. was included. The transition to Orthodoxy turned these peoples into full-fledged citizens of the empire. The politics of Christianization was not homogeneous: there was a struggle between open assimilators and supporters of the gradual incorporation of these peoples

into Russian culture. The latter was represented by the Kazan missionary school headed by the prominent Turkologist N. I. Ilminsky. Its representatives believed that the first step in introducing the peoples of the Volga region, the Urals, and Siberia to Orthodoxy and Russian culture should take place in their native languages. In this regard, they created scripts based on the Cyrillic alphabet for a number of languages, translated literature into them, and first of all opened religious and secondary schools. N. I. Ilminsky even proposed the organization of education in their native languages up to the university level for the peoples whose education is intended at all levels; however, this proposal did not find support among state officials who supported N. I. Ilminsky as a whole [7, p. 118].

Education in the mother tongue was allowed only in primary education, and at the next stage education had to be conducted in Russian. The Russification of the Christianized peoples continued very rapidly. For example, although the Mordovian language is far from disappearing, before the revolution there was a prevailing opinion that it would take some time for this language to disappear [8, p. 241-242].

In general, the policy of the tsarist government towards the languages of national minorities was quite strict and caused conflicts. Somewhere these conflicts existed only in an embryonic form, but in more economically and culturally developed regions, especially in European Russia and Transcaucasia, they were clearly formed by the beginning of the twentieth century. Although the general policy of the government was nothing special compared to other European countries, the dissatisfaction was perhaps the most acute. In Western Europe, as a rule, there were two options.

Where assimilation policies have long been strict, assimilation has gone so far that an active struggle for the rights of minor languages has become unrealistic; for example, it was the case in Great Britain and France. Where multilingualism plays an important role, more flexible types of language policy have emerged than in Russia: from linguistic equality in Switzerland to cultural and national autonomy in Austria-Hungary. But in Russia, a strict policy of assimilation was combined with a fairly large number of minority languages and, for many, a developed national consciousness. Dissatisfaction with the need for identity became a serious problem at the beginning of the 20th century. The expansion of the principle of equality of peoples in the field of language found support not only among national movements, but also among Russian oppositions of various stripes - from liberals to revolutionaries.

The views of the opposition differed in the degree of radicalism, but at the same time they had something in common. All were against appropriation and privileges for the Russian language. Everyone was affected by the experience of Switzerland, which does not have a mandatory state language. The more radical of them allowed only two variants of the state: the national monolingual and the multinational Swiss type. More moderates recognized the Austro-Hungarian variant with the dominance of one language, for example German, and cultural-national autonomy for others. For others, one not-so-disguised postulate was the idea of the supreme value of what we call the need for identity. Everyone should have the right to use their mother tongue whenever they want and no one can force them to use another language. For the minorities of the West, such an opportunity was quite ideal, for example, by French-speaking Switzerland, but it was not welcomed by the Bretons, the Welsh or the Czechs. But for the non-Russian population of Russia, especially for the more developed part, it was completely broken.

After 1905, the spread of literature in a number of languages noticeably expanded: Ukrainian, Polish, Georgian, Baltic and other languages, in which school education began to develop. For the first time, literature in the Belarusian language began to be systematically published. The enlightened Jalidchi movement actively developed among the Turkic peoples; some of them, primarily the Kazan and Crimean Tatars, began to actively publish books and prepare periodicals. Even in the backward country of Turkestan, where there were only madrasahs

at the beginning of the century, in 1917, 166 new-type schools were already opened [9, p. 115]. However, the main problems were not solved, and the policy of the government, which became a little more liberal, did not change its essence. Dissatisfaction with the status quo continued.

After the October revolution, a radical change took place in all politics, including the language.

In the first Soviet government established immediately after the revolution, the Special People's Commissariat for the Affairs of Nations (People's Commissariat) headed by I.V. Stalin was established. The "Declaration of the Rights of the Peoples of Russia" dated November 15, 1917 already spoke about the equality of nations, and on February 15, 1918, the All-Russian Central Executive Committee and the Council of People's Commissars established decision No. 2 in the court: "The court in courts of any level agreement is allowed in all local languages" [10, p. 25] In the most difficult period of the civil war, on October 31, 1918, the decision of the Commissariat of Public Education "On schools of national minorities" was issued. In the same year, national commissariats publishing literature in the languages of the peoples of the RSFSR were established under the Special People's Commissariat for Nations Affairs (later, in December 1922, the Central Eastern Publishing House was established under the same People's Commissariat, which published literature in the languages of Central Asia, the Volga region, and Siberia).

In 1919, the VIII Congress of the RKP (b) discussed the need to create a single labor school with teaching in the mother tongue. For example, there were Tatar and Mordovian schools in Penza during the civil war, and even in Turkestan schools in Ukrainian, Armenian, German, and Yiddish languages were established by 1922 [11, pp. 27, 31]. In 1921, the 10th Congress of the RKP (b) established the judiciary, administration, economic bodies, theater, etc. adopted a special resolution on the national policy, setting the task of translating into the languages of national minorities. Among the measures taken were the following: On March 8, 1921, the Central Executive Committee of Kazakhstan "invited the People's Commissars and all members of the Central Executive Committee to immediately start learning the Kyrgyz and Kazakh languages" [10, p.18].

For the development of languages, a purposeful activity was needed, which was called language construction. A work of unprecedented global scale has begun. As already mentioned, language building was first carried out independently in each of the republics and autonomies, on the basis of local initiatives. This led to inconsistency, duplication of work and uneven development. After the end of the civil war and removal of the devastation, the question of a single coordinating body with broad powers arose. In 1925, the All-Union Central Committee of the New Alphabet was established in Baku; it was headed by Samad Agha Agamalioglu, a prominent Azerbaijani communist and chairman of the Central Election Commission of Azerbaijan. At first, YÜMK was created to develop a unified Turkish alphabet, but soon its activities went beyond Turkish languages and the committee became the center of language building work in the country. In 1930, after the death of S.A. Agamalioglu, the committee was transferred to Moscow. Until 1937, the activities of this committee were focused on the creation of alphabets and literary languages for the majority of the peoples of the USSR; In Leningrad (present-day St. Petersburg), a special body called the Committee of Northern Peoples was created to work only on the languages of the northern peoples.

We are used to unequivocally evaluate all this politics and language construction as an integral part of it: either very positively or only negatively. However, as with any complex process, it is possible to distinguish between positive and negative aspects. For example, the problem of creating new literary languages. Undoubtedly, languages such as Chagatai, classical Persian and ancient Mongolian could not be the same in the process of modernization. Just like the Latin language in Western Europe in the 17th-18th centuries, or the Japanese language with an ancient script in the 20th century, was not suitable for modernization. The idea that it is necessary to pay

attention to the languages of the traditional culture and not to the "dialects of semi-educated peasants" for modernization in Central Asia is questionable [12, p.2]. In the same years, while solving similar problems in Turkey, they "cleansed" the language from Arabicism and used dialect lexicon. However, many familiar, habitual words of Arabic or Persian origin could not be completely rejected, because there was not enough vocabulary to replace many necessary words with other cultural words. The lack of words in the language of the peoples of Central Asia was re-created at the expense of Russian words, and later the same Arabic and Persian words.

In general, the Bashkir scientist R.G. Kuzeyev gave a fairly objective assessment of these events: "For the peoples of the former USSR, the Soviet decades are characterized as the moment of development of many achievements of education, culture, science, and modern civilization. The extensive experience of cooperation between republics, regions, territories and peoples will not pass without a trace. At the same time, the Soviet years will be remembered as the year of aggression (acculturation), i.e., the year of peoples who lost their ethnicity to a greater or lesser degree and "modernized" their way of life on the basis of modern Russian culture. This dual process, in the analysis of which we will be as careful as possible, was, on the one hand, natural to some extent. On the one hand, it developed in the spirit of the general trends of the 20th century, and on the other hand, it was forcefully and brutally forced for 3-4 decades under the name of political and ideological "unity" of peoples from the Baltic Sea to the Pacific Ocean in the USSR" [13, p. 132-133].

Two precisions and one should be added to these words. R.G. Kuzeyev reviews the entire Soviet period in a comprehensive way, but there was no form of forced aggression in the 20s. During the Soviet era, it was possible to form one's self, as in the case of the Uzbeks, Khakas and other peoples, while losing their ethnic affiliation. Finally, it is necessary to distinguish between politics and its consequences. Any purposeful policy, more often than not unconsciously, tries to swim upstream, and life inevitably pulls it down. In the first years after the revolution, large-scale, but mostly utopian tasks were constantly set. It was at least utopian to force every Belarusian or Chukchi to read Pushkin and Shakespeare in their mother tongue. And life took what it needed.

LITERATURE

- 1.Алексеев А. Факторы этноязыковой идентичности (на материале андо-цезских языков). // Этническое и языковое самосознание. М., 1995.
2. Алпатов В. М. Общественное сознание и языковая политика в СССР (20-40-е гг.). // Язык в контексте общественного развития. М., 1994.
- 3.Байкулова Я. Л. Соотношение использования языков в сфере образования (дошкольное воспитание, начальная школа) в Карачаево-Черкесской республике. // Языковые проблемы Российской Федерации и законы о языках. М., 1994.
- 4.Бартольд В. В. О национальном размежевании в Средней Азии. // Восток, 1991, № 5.
- 5.Баскаков Н. А. О современном состоянии и дальнейшем совершенствовании алфавитов тюркских языков народов СССР. // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М., 1972.
6. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по языкознанию, т. 2. М., 1963.
- 7.Koutaisoff E. Literacy and the Place of Russian in the Non-Slavonic Republics of the URSS. // Soviet Studies, v.HI. № 2, 1951.
- 8.Kreindler T. The Mordvinian Languages: a Survival Saga. // Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages. Their Past, Present and Future. Berlin - New York - Amsterdam, 1985.
- 9.Bacon, 1966. - Bacon E. E Central Asians under Russian Rule. A Study in Cultural Change. Ithaca, 1966.

10. Джафаркулиев М. А. Язык судопроизводства в многонациональном государстве. М., 1992.
11. Болтенкова Л. Ф. Интернационализм в действии. М., 1988.
12. Omstein J. Soviet Language Policy: Theory and Practice. // The Slavic and East European Journal, v.XVII, 1959.
13. Кузеев Р. Г. Национальные движения в России в прошлом и логика их современного развития. // Россия и Восток: проблемы взаимодействия. М., 1993.

Features of Bilingualism and Foreign Language Outcomes

Aytan Jafarova

Bachelor's and Master's degree in Linguistics, Baku Business University, an English instructor

Keywords: bilingualism, language proficiency, language exposure, metalinguistic, cognitive improvement

Bilingualism is not a homogeneous phenomenon that affects individuals in similar ways. Rather, the bilingual experience is a dynamic one, in which several characteristics not only play a main role in learning outcomes, but also often relate to each other. This is especially the case for the factors of language competence, exposure and use of language, learning manner, acquisition age and linguistic typology. These characteristics can influence to what extent metalinguistic awareness is improved, afterwards influencing extra language learning. The construct of language proficiency, or the level of ability in a language, has been an important topic for both study and the greater society, especially with regard to bilingual students who have immigrant. Language proficiency is mixed up by the experience of two languages and for this reason may result in a main language, i.e., a strong first language (L1) or second language (L2).

Additionally, language proficiency influences both cognitive and metalinguistic improvement. Bilinguals who have high proficiency have shown heightened levels of metalinguistic awareness. As metalinguistic comprehension has been detected to be a predictor of the learning foreign languages, bilingual people who have higher proficiency in one or both languages may have advantages in learning a foreign language. As stated before, language competence can connect with other characteristics of bilingualism. To provide insight into language patterns, exposure and use of the language is usually evaluated with questionnaires of parent or student, in spite of utilizing of daily records. Increased exposure to a particular language, or increased time on task, can give result in improvement of proficiency in that language. This is particularly related to the case with the students who are bilingual and speak minor languages, as the way and frequency that parents use to communicate with their children is normally the primary source of usage in that language and can change greatly.

Language exposure and use has been found to influence the proficiency of known languages and therefore can influence learning outcomes. In addition, the forms of language use, or especially how often a bilingual changes between languages, may make a person to reflect upon features of languages, honing her/his metalinguistic awareness. Therefore, language exposure and use both potentially have an effect on additional language learning outcomes. We can learn languages normally in the home (e.g., one's mother tongue) or through formal rules (e.g., foreign language direction) or both of them. There is a similarity with Krashen's Input Hypothesis (1985), which emphasized the distinction between acquisition, when a language is improved equivalently to first language, and learning, when a language is acquired through conscious attention to the comprehending of the systems of language.

The difference between formal and informal styles of learning is generally recognized through primary questionnaires, and to date has initially been used in group comparison practical designs. In spite of, lack of consensus formal learning seems to increase language outcomes, as it a learner's moral visualization or mental thinking of the input which is related to lexicology and structure.

Formally learning also creates an attention to form and the flair to pay attention to the suitable sights of a language input that assists metalinguistic skills. Learning any languages with

using formal training has been to be a strong predictor of metalinguistic comprehension. Though formal learning way does not necessarily result in literacy as classes can be for communicatory goals, it provides structured training to improve the ability needed to learn a foreign language. As formal instruction is certainly connected with metalinguistic perception and skills, it can be suggested that formal in a first or second language can impact learning an extra language.

Another element of bilingualism that may affect learning outcomes is age of acquisition. Normally measured through parent or student questionnaires, synchronous and consecutive bilinguals have been discovered to have changing competence profiles as well as different form-function mapping between their two. Some linguists suggest that while sequential bilinguals allocate both conceptual and lexical systems, synchronous bilinguals share a conceptual system and separate the lexical system between languages. Bilinguals who are simultaneous are likely to have more analogous patterns of exposure in both languages as well as more competence conducting the two languages. For this reason, they may have a greater understanding of sameness and distinctions between languages. Whether a bilingual has learned both languages from birth or learnt a second language after the first years potentially influences learning outcomes, especially foreign language learning. And the last characteristic of bilingualism that may influence supplementary language learning that is called language typology, which can be defined as the grouping of languages according to their structural features (i.e., phonological and writing systems).

Differences between known and target language typologies have been supposed to account for differences in target language improvement. It has been proposed that some integration of languages may have the potential to help language learning more than others due to analogies in linguistic properties. Particularly, it has been that L1 typology has an impact on L2 reading. This offers there may be systematic distinctions between language groups, as their original language typology of known language may influence their development in a new language. In conclusion, the interacting features of bilingualism, namely language proficiency, language exposure and use, manner of learning, age of acquisition, and language typology can influence learning processes and outcomes, specifically foreign language learning.

ПУТИ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ЛОКАЛЬНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ГЛОКАЛИЗАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ СЛАВЯНСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ)

Каримов Бахтиёр Рахманович

доктор философских наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан

Аннотация. В статье рассматриваются пути развития языковой личности локальной цивилизации в процессе глобализации и глокализации (на примере славянской цивилизации), пути решения ряда проблем развития преподавания славянских языков в процессе глобализации путем создания среднеславянского языка, формирования единого информационного пространства славянских народов и мировой цивилизации посредством использования ойкуменической теории нации, концепций этносизма, этнолингвопанизма, создания системы усредненных языков для групп родственных языков, среднемирового языка и глобальной единой системы письменностей, предложен способ создания списка Сводеша для среднеславянского языка.

Ключевые слова: языковая личность, глокализация. славянская цивилизация, среднеславянский язык, список Сводеша среднеславянского языка.

Abstract. The article discusses the ways of developing the linguistic personality of a local civilization in the process of globalization and glocalization (on the example of Slavic civilization), ways to solve a number of problems in the development of teaching Slavic languages in the process of globalization by creating a averaged Slavic language, forming a single information space of Slavic peoples and world civilization through the use of oikumenic theory nation, the concepts of ethnosism, ethnolinguapanism, creating a system of averaged languages for groups of related languages, a averaged world language and a global unified writing system, a method for creating a Swadesh list for the averaged Slavic language is proposed.

Keywords: linguistic personality, glocalization. Slavic civilization, averaged Slavic language, Swadesh list of the averaged Slavic language.

Творческая, интеллектуальная деятельность личности современной цивилизации, особенно её научная деятельность, предполагает знание помимо родного языка, в русле которого, при равноправных взаимоотношениях наций и их языков, формируется их языковая личность, также и ряда признанных ООН международных языков, так как последние содержат в своем языковом коде основную информацию, необходимую для эффективности современного творчества. Несмотря на институционализированность деятельности современных интеллектуалов, специалистов, ученых важную роль в достижении ими своих творческих результатов играют их личностные качества, в частности, их языковая личность. В личностном плане языки делятся на: родной язык личности и неродные, т.е. несоответствующие его языковой личности. Термин «иностранные языки» вполне

однозначен в рамках однонационального государства, в котором язык этой нации является государственным, однако деление языков на «иностранные» и «неиностранные» является недостаточно обоснованным и менее соответствующим реальности для языковой личности, живущей в многонациональном унитарном государстве или в многонациональной федерации (конфедерации) национальных государств. В этом смысле, учитывая то, что большинство государств мира включает в себя много наций, целесообразно употреблять вместо термина «иностранные языки» термин «неродные языки» адекватно применимый как в случае однонациональных, так и многонациональных государств [1].

Языковая личность данной нации формируется в рамках ее этносоциального организма с ее языком в качестве языка внутренней коммуникации, поэтому необходимо дать возможность каждой нации сформировать такой социальный организм и, в частности, его интеллектуальную, научно-техническую, культурную и духовную инфраструктуру. В федерации, состоящей из многих разноязычных национальных государств, единый язык межнационального общения может существовать только при добровольном принятии и нельзя вводить язык какой-либо из этих наций в качестве единственного единого государственного языка, так как это превратит языки других субъектов федерации в аналоги «иностранных» для данного государства языков, будет препятствовать формированию этносоциальных организмов и языковых личностей всех других наций, кроме получившей привилегию. Каждая нация должна иметь право выбрать желаемые «неродные» языки для обучения им своих членов и сограждан в своем национальном государстве, исходя из своего места в системе межнациональных отношений в Человечестве. Интеллектуальная деятельность личности в процессе глобализации и глокализации современной цивилизации, особенно научная деятельность личности, становится универсальной, общечеловеческой, а также локально-цивилизационной, поэтому вместо ограниченного круга международных языков, ведущего к неравноправию наций и языков в сфере информации, целесообразно создание усредненных языков для локальных цивилизаций, а также усредненного мирового языка и использование его в качестве всемирного нейтрального языка межнационального общения [2, 3]. Рассмотрим этот процесс построения усредненного языка для локальной цивилизации на примере славянской локальной цивилизации, на примере создания усредненного славянского языка, среднеславянского языка [4] и его списка Сводеша.

Славянские языки разделены на 20 языков. Эта цифра приблизительная, так как ведутся еще споры, какой из славянских языков является диалектом, какой самостоятельным языком [5]. Славянские языки произошли от протославянского языка, который существовал ещё в 8-9 веках н.э. в качестве единого языка, имеющего ряд взаимно понятных диалектов. Протославянский язык произошел от протоиндоевропейского, который в древности также представлял единый язык, имеющий ряд диалектов. Сейчас это большое число самостоятельных народов, наций, говорящих на этих языках, так распорядилась история. Каждый народ и каждый язык имеют полное право развиваться наравне со всеми другими нациями и языками мира.

В то же время следует учитывать, что каждый из славянских народов не одинок и это очень большой потенциал для развития каждой славяноязычной нации. Надо найти оптимальный путь введения в действие этого потенциала, чтобы он не препятствовал, а помогал развитию каждой славяноязычной нации и её языка. Важную роль при этом имеет развитие методики преподавания славянских языков и их литературы. Важную роль сыграло бы налаживание взаимного преподавания родственных славянских языков для носителей каждого из славянских языков.

Пропедевтическую роль при этом могло бы сыграть при этом создание и преподавание среднеславянского языка. В современном процессе интеграционного сотрудничества

родственных народов есть возможность сформировать методами математической лингвистики, используя компьютеры и средства массовой информации усредненный язык [2, 3], т.е. такой язык, который синтезировал бы в себе богатства всех усредняемых языков. Этот новый путь предлагается для каждой из родственных по языку групп наций, в частности, и для славянской группы наций, то есть предлагается создать усредненный «среднеславянский язык» или «славянский язык». Среднеславянский язык мог бы функционировать как язык межнационального общения, язык накопления информации, имеющей общеславянское значение, и как язык накопления мировой информации, т.е. он не был бы нигде государственным языком. Каждое славянское национальное государство имеет право свой национальный славянский язык превратить в государственный язык и развивать его в меру своих возможностей, и параллельно каждый из народов мог бы изучать, по мере своего желания, среднеславянский язык и тогда это позволило бы обеспечить языковые контакты всей Славянской локальной цивилизации наиболее оптимальным путем.

Среднеславянский язык позволяет каждому славянскому языку функционировать в той мере, в какой нормально функционируют языки во всем мире, и в то же время дает возможность передать в мировое информационное пространство все свое богатство. Носителями среднеславянского языка могут стать около 400 миллионов человек знающих современные славянские языки [5]. В ходе своего развития он имеет достаточные основания стать одним из признаваемых ООН международных языков. Для создания и постоянного развития среднеславянского языка необходимо создать Международный институт среднеславянского языка.

Преподавание среднеславянского языка наряду с родным славянским языком могло бы сыграть пропедевтическую роль при организации преподавания родственных славянских языков. На основе этого славяноязычные личности получили бы большие возможности для обогащения своего интеллектуального потенциала и духовного мира. Важную роль при этом имеет развитие методики преподавания славянских языков, в том числе и среднеславянского, и литературы, созданной на этих языках.

В процессе формирования мировой информационной цивилизации для каждого славянского языка целесообразно создание компьютерных программ преобразующих тексты на одном алфавите в тексты на другом алфавите. Целесообразно создание компьютерных программ для перевода с одного славянского языка на другой. При этом перевод на среднеславянский язык мог бы служить основным этапом для последующего перевода на другие славянские языки. Необходимо увеличить информационные ресурсы в Интернет на национальных славянских языках и на среднеславянском языке. Осуществление этих предложений способствовало бы развитию Славянской цивилизации в системе мировой информационной цивилизации. Реализация изложенных в данной статье проектов выступила бы как фактор инновационного модернизационного развития славянских народов и мировой цивилизации. Развитие системы информации, трансфер технологий, информационное обеспечение инновационной деятельности, защита права интеллектуальной собственности, международное сотрудничество в этих сферах обеспечивается в большей мере при преодолении языковых и графемических барьеров и формировании единого информационного пространства славянских народов [2, 3]. Это способствовало бы сохранению и развитию каждой из славянских наций.

В заключение статьи хотелось бы высказать ряд своих предложений по развитию сотрудничества славяноязычных государств. Представляется целесообразным осуществление следующих мероприятий:

1. Создание Международного института среднеславянского языка;
2. Создание Координационного центра письменностей славянских языков;

3. Создание Ассоциации славянологических институтов славянских государств;
4. Создание Международного фонда сотрудничества славяноязычных народов;
5. Создание Центра развития информационных ресурсов на славянских языках;
6. Организация совместных исследований этногенеза и истории славяноязычных наций.

В связи с первым предложением целесообразно отметить, что усредненный славянский язык предлагается создать инновационным методом усреднения языковых норм всех славянских языков с использованием методов математической и компьютерной лингвистики. Усредненный славянский язык будет понятен без дополнительного изучения большинству славяноязычных личностей на основе знания своего родного языка. Усредненный славянский язык выступал бы в функциях добровольно используемого языка межславянского межнационального общения. На усредненном славянском языке общим трудом всех славянских наций удалось бы накопить информацию общеславянского и общечеловеческого значения, достаточную для конкурентоспособности с международными языками. В итоге он мог бы быть выдвинутым Славянской цивилизацией на статус одного из международных языков, признаваемых ООН, если бы это выдвижение было бы поддержано всеми славяноязычными нациями. Усредненный славянский язык смог бы обеспечить отсутствие привилегированного положения национального языка отдельной славянской нации, равноправие славянских языков, способствовал сохранению и развитию каждого из них в своих государствах в качестве государственного языка. Каждая славяноязычная личность получила бы в дополнение к информационному ресурсу на родном языке ещё и огромный информационный ресурс на понятном без изучения международном языке усредненный славянский язык и тем самым её интеллектуальный духовный потенциал стал бы конкурентоспособным в современной мировой цивилизации, человеческий капитал каждой славяноязычной нации резко возрос бы, поднявшись на качественно новый, современный мировой уровень. Для каждой славянской нации откроются огромные возможности для всестороннего равноправного развития.

Для создания списка Сводеша усредненного славянского языка [2, 3, 4] и словаря с него на другие славянские языки и на английский язык используем существующую таблицу списков Сводеша для славянских языков [6]. Эту Таблицу 1 списков Сводеша для славянских языков разместим в Приложении 1. В славянских языках используются алфавиты, созданные на основе кириллицы (русский, украинский, белорусский, сербский, болгарский, македонский), и, алфавиты, созданные на основе латиницы (польский, чешский, словацкий, хорватский, словенский). Для осуществления процедуры усреднения лексических единиц из списка Сводеша необходимо, чтобы все эти лексические единицы были написаны на основе одного алфавита. Поэтому сначала осуществим транслитерацию с кириллицы на латиницу слов из этой таблицы для языков использующих кириллицу. При этом используем компьютерную программу для такой транслитерации, работающую по стандарту ISO 9 [7].

ISO 9 — международный стандарт, определяющий систему транслитерации кириллических алфавитов славянских и неславянских языков посредством латиницы. Главным преимуществом ISO 9 перед другими подобными системами является его полная однозначность. Каждой кириллической букве соответствует одна буква латинского алфавита, или сочетание буквы латинского алфавита с различными диакритическими знаками. Это позволяет точно передавать кириллический оригинал и производить обратную транслитерацию, даже если язык не распознан. Ранние версии стандарта (ISO/R 9: 1954, ISO/R 9: 1968, ISO 9: 1986) были основаны на международной системе для образования по языкознанию (научная транслитерация), и отличались применением односторонней транслитерации, в пользу фонетического представления. ISO 9 обеспечивает изоморфизм преобразования с кириллицы на латиницу, и обратного преобразования [7].

Таблицу 2, полученную после вышеуказанной транслитерации посредством использования компьютерной программы, работающей по стандарту ISO 9, приведем в Приложении 2.

К словам этой Таблицы 2 применим программу синхронического усреднения по формуле (2), приведенной в следующих книгах [2, 3]. В результате создадим таблицу, в которой после столбцов, содержащих списки Сводеша славянских языков, приведём столбец, содержащий список Сводеша среднеславянского языка, при этом слова этого списка будут написаны с использованием латинского алфавита. Эту таблицу дополним ещё одним столбцом, в который внесем оригинальный Список Сводеша на английском языке [8], в итоге получится многоязычный словарь для понятий из списка Сводеша, включающий слова национальных славянских языков, транслитерированные по стандарту ISO 9 с кириллицы на латиницу, среднеславянский язык на латинице и английский языки. Эту таблицу обозначим как Таблицу 3 и разместим её в Приложении 3. Эта таблица удобна для личностей, привыкших к латинскому алфавиту.

Для того чтобы получить список Сводеша среднеславянского языка со словами написанными кириллицей произведем аналогичные преобразования. То есть преобразуем Таблицу 1 в Таблицу 4, в которой слова всех списков Сводеша славянских языков использующих латиницу транслитерированы в кириллицу. Эту Таблицу 4 представим в Приложении 4. Затем к словам этой Таблицы 4 применим программу синхронического усреднения по формуле (2), приведенной в следующих книгах [2, 3]. В результате создадим таблицу, в которой после столбцов, содержащих списки Сводеша славянских языков, приведен столбец, содержащий список Сводеша слов среднеславянского языка, написанных с использованием кириллического алфавита. Эту таблицу дополним ещё одним столбцом, в который внесем оригинальный Список Сводеша на английском языке [8], в итоге получится многоязычный словарь для понятий из списка Сводеша, включающий слова национальных славянских языков, транслитерированные с латиницы на кириллицу по стандарту ISO 9, среднеславянский язык на кириллице и английский языки. Эту таблицу обозначим как Таблицу 5 и разместим её в Приложении 5. Эта таблица удобна для личностей, привыкших к кириллическому алфавиту.

На основе полученных результатов создадим многоязычный словарь для понятий из списка Сводеша, включающий оригинальный английский список Сводеша, списки Сводеша национальных славянских языков, написанные в том алфавите, который они официально используют, список Сводеша среднеславянского языка на кириллице и латинице. Эту таблицу обозначим как Таблицу 6 и разместим ещё в Приложении 6. Таблица 1 служила для фиксации исходных данных, таблицы 2-5 для получения и фиксации промежуточных результатов, одновременно они могут быть использованы личностями, привыкшими к одному из алфавитов – латинскому или кириллическому алфавиту. Таблица 6 является итоговой, так как в ней представлены основные результаты. Но объем вышеуказанных шести таблиц и даже одной Таблицы 6 очень большой и даже она не может быть размещена в данной статье, поэтому в этой статье ограничились описанием алгоритма, процедуры, способа создания списка Сводеша среднеславянского языка и многоязычного словаря с него на национальные славянские языки и английский язык.

Анализируя полученные в процессе исследования результаты, приходим к выводу, что:

- 1) Есть возможность продолжить аналогичный процесс вычисления лингвистических норм среднеславянского языка за пределы списка Сводеша и охватить не только основную лексику, но и другие уровни языка;
- 2) среднеславянский язык не совпадает ни с одним из славянских языков, и, в этом смысле, вступает как нейтральный язык;

3) среднеславянский язык достаточно близок к большинству славянских языков и может быть понят носителями этих языков на основе знания своего родного национального славянского языка.

Рассмотрение путей развития языковой личности локальной цивилизации в процессе глокализации на примере славянской цивилизации показывает, что усредненный язык локальной цивилизации смог бы обеспечить отсутствие привилегированного положения национального языка отдельной нации данной локальной цивилизации, равноправие языков и наций локальной цивилизации, способствовал сохранению и развитию каждого из этих родственных языков в своих государствах в качестве государственного языка, развитию интеллектуального, духовного потенциала, языковой личности локальной цивилизации.

Список использованной литературы:

1. Каримов Б.Р. Понятие «иностраный язык» и языковая личность учёного и специалиста // Иностранные языки в научной деятельности специалиста. Тезисы международной конференции. Ташкент, 1991.
2. Karimov B.R., Mutalov Sh.Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. Tashkent: Fan, 1993 (Второе издание в 2008 году, третье издание в 2019 году);
3. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. Ташкент: Фан, 2008 (Второе издание в 2019 году).
4. Проблема создания среднеславянского языка и перспективы развития Славянского мира // Славянские языки и культуры: прошлое, настоящее, будущее: материалы III международной научно-практической конференции. Иркутск: ИГЛУ, 2009. с.112-114.
5. Славянские языки и их особенности <https://www.tandem.net/ru/blog/slavic-languages-history-list-useful-tips> (Дата обращения 16.10.2022 г.)
6. Приложение. Списки Сводеша для славянских языков // https://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5:%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%88%D0%B0_%D0%B4%D0%BB%D1%8F_%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%8F%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA%D0%BE%D0%B2_ (Дата обращения 25.10.2022 года)
7. ISO 9 // https://ru.wikipedia.org/wiki/ISO_9 (Дата обращения 25.10.2022 года)
8. Приложение: Списки Сводеша для германских языков // https://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5:%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%88%D0%B0_%D0%B4%D0%BB%D1%8F_%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA%D0%BE%D0%B2_ (Дата обращения 25.10.2022 года)

Literature

Tarixə yeni baxış və polifonik roman stereotipləri kontekstində “Məhşər” romanının təhlili

Günel Hümətova (Pəniyeva) Saleh

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi

Annotasiya. Məqalədə İ.Hüseynovun “Məhşər” romanı müxtəlif kontekstlərdə təhlil obyektinə çevrilib. Əsərin əsas qayəsinin açılması, tarixi prosesdə oynadığı rol, Əmir Teymur kimi cahangirin hökmdar və şəxsiyyət missiyasının, təsvir etdiyi tarixi dövrün spesifikasını, ictimai-siyasi durumunu deyil, həm də hürufiliyin mahiyyətinin ədəbi tənqiddəb gətirilən nümunələr əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: roman, müəllif, ədəbi tənqid, müqaisə, təhlil

İ.Hüseynovun yaradıcılığı, eləcə də “Məhşər” romanı müxtəlif yanaşmaların faktı kimi ədəbi tənqidin təhlillərində özünə yer alır. Məsələn, V.Yusifli polifonik roman stereotiplərindən, şəxsiyyətlərin tarixi prosesdə oynadığı rol baxımından intertekstuallıq müstəvisində araşdırılır. Çünki “İsa Hüseynov şəxsiyyətin tarixdə rolunu onun inqilabi fəaliyyətinin səmərəsində və geniş xalq kütlələri ilə qırılmaz əlaqəsində axtarır, insanın mənəvi-daxili potensialının qüdrətini məhz bu nöqtədə görür” [5, s.60]. Burada məsələ tarixi fakta yanaşma və onu tarixiliklə müasirliyin vəhdətində yüksək sənətkarlıqla bədii arenaya gətirmə imkanları qabardılır. Tarixi həqiqətlə bədii həqiqətin üzvlənməsi əvvəldən axıra qədər yüksək sənətkar istedadı ilə reallaşır və İ.Hüseynov böyüklüyünün bir daha bəyanı kimi boy göstərir.

Əsərin əsas qayəsinin açılmasını yazıçı Nəsimi və Teymur qarşılaşması vasitəsi ilə verir ki, V.Yusifli də bunu “ümumiyyətlə romanın ideya istiqamətini müəyyənləşdirən” [5, s.60] məsələ kimi diqqət önünə gətirir. “Dialogların kəskinliyi, fikir və mübahisələrin sərtliyi” [5, s.60] əsərdə bütün mahiyyəti ilə dövrün problemlərini, şair və hökmdar məsələlərinin hürufilik missiyasında funksiyasını aşkarlayır. Burada ədəbi tənqid təkcə dövrün mürəkkəbliyini deyil, həm də Əmir Teymur kimi cahangirin hökmdar və şəxsiyyət missiyasını, orta əsrlərin dəhşət və vəhşətlərini, şair və hökmdar, şair və xalq, hökmdar və xalq timsalında olan mənzərənin ibrət dərslərini ortaya qoyur. İ.Hüseynov düşüncəsinin möhtəşəmliyi və əzəməti, onun yazıçı istedadı, sənətkar şəxsiyyəti “Məhşər”lə bu kontekstdə daha bir layın açımına işıq tutur. V.Yusiflinin dediyi kimi, yazıçı təkcə təsvir etdiyi tarixi dövrün spesifikasını, ictimai-siyasi durumunu deyil, həm də “Biz hürufiliyin mahiyyətinin, Nəiminin və onun davamçılarının, xüsusən də Nəsiminin fəaliyyətinin, başqa yandan Teymurləngin, İbrahim şahın həmçinin Şeyx Əzəmin hürufilərə dair mövqeyinin bədii dirçəlişinin şahidi oluruq” [5, s.60]. Burada eyni zamanda Nəsimi fəlsəfəsinin məram və məqsədi, mahiyyəti bir bütöv olaraq ifadəsini tapır ki, ədəbi tənqid də buna lazımı qədər həssaslıq göstərir.

“Məhşər” romanın başlıca xarakterik xüsusiyyətlərindən söhbət açan Y.Axundlu tarixi roman aspektindən məsələlərə yanaşır və vurğulayır ki, “müəllif, ilk növbədə, ədəbiyyat xadiminin yaşadığı dönəmin ictimai-siyasi mənzərəsini dolğun təsvir etməli, qəhrəmanın

xarakterinə, müasirlərinə münasibətinə, mənəvi dünyasına, çağla bağlılığına diqqət çəkməlidir” [1, s.18]. Tənqidçinin dediyi kimi, “bu baxımdan İsa Hüseynovun “Məhşər” əsəri böyük marağa səbəb olmuşdur” [1, s.18]. Ədəbi tənqidin yanaşmalarında romanda özünə yer alan Nəimi, Nəsimi, Əmir Teymur, Şirvanlı İbrahim şah və s. obrazlarına münasibətdə də fərqliliklər var, məsələn, Nəimi sadə və aydınlığı, dərinliyi ilə tənqidin diqqətini özünə cəlb edirsə, bəzən tragik obraz kimi təhlilə gətirilir. X.Əlimirzəyev, V.Yusifli Nəimini faciə qəhrəmanı kimi diqqət önünə gətirir. Romanda humanizmlə antihumanizm, cahangirliklə insanlıq, şairlə hökmdar qarşılaşması Nəimi, Nəsimi, Əmir Teymur xəttində açılır və tarixin ibrət dərsi kimi bədii düşüncədə real olduğundan əlavə faklaşır. İ.Hüseynov XX əsrin 70-ci illərindən olanlara, daha doğrusu XIV əsrin dərslərinə yazıçı kimi mövqeyini sərgiləyir. X.Əlimirzəyevin, B.Nəbiyevin, T.Hacıyevin, Y.Axundovun, V.Yusiflinin təhlillərində təkəcə dövrün ideoloji axarının hürufilik və siyasi hakimiyyət müstəvisində təhlili deyil, həm də yazıçı mövqeyinin aydınlığı da bir problem olaraq özünə yer alır. Bədii həqiqət və tarixi həqiqət məsələsində yazıçı mövqeyinə münasibətdə əsaslı fikir ayrılıqları nəzərə çarpırdı. Məsələn, Z.Bünyadovun, Ə.Səfərlinin, Q.Kazımovun, V.Yusuflinin, Y.Axundovun və başqalarının təhlil-qənaətləri bunun nümunəsidir. Romanda təsvir edilən bəzi səhnələrin tarixi fakt olmadığı və yazıçı təxəyyülündən irəli gəldiyi ədəbi tənqidin qeydlərində özünə yer alır. Teymurlənglə Nəsiminin qarşılaşdırılması səhnəsi ətrafında gedən fikir ayrılıqları tarixi realıq olmaması təhlillərdə xüsusilə vurğulanır və qeyd edilir ki, “müəllif romanda dramaturgiyanı gücləndirmək, ideya və inanc mübarizəsini qabartmaq, obrazın xarakterini dolğun şəkildə açmaq üçün sujetə daxil etmişdir” [1, s. 25]. Yazıçı üslubunun, onun yaradıcı qabiliyyətinin imkanlarını “Məhşər” romanı əsasında açmağa çalışan Y.Axundlu yazır: “Yazıcının istedadı ondan ibarətdir ki, o, bütün surətləri fərdi cizgiləri ilə vermişdir və dərin bədii ümümləşdirmə yolu ilə onları tipik obraz səviyyəsinə qaldırmağı bacarmışdır” [1, s.32]. V.Yusifli “Mənim üçün İsa Hüseynov kimdir” məqaləsində vurğulayır ki, “neçə il öncə İsa Hüseynovun “Məhşər” romanı haqqında “Ulduz” jurnalında bir məqalə çap etdirmişdim. Hiss etdim ki, İsa Hüseynov məqaləni bəyənilib. Lakin bir neçə ildən sonra başqa bir məqalədə həmin romana qayıtdım. Tarixi həqiqətin romanda doğru-düzgün əks olunması ilə bağlı bir yerdə yazmışdım ki, “Məhşər” romanında Teymurla Nəsiminin görüşü məni inandırmır. Tarixi həqiqətlər bu barədə susur. İsa Hüseynov bu yazını oxumuşdu Rastlaşanda əsəbi şəkildə söylədi: Sən hardan bilirsən əmir Teymur Nəsimi ilə görüşməyib”?..

Sonradan gedib əsəri yenidən oxudum. Teymur ilə Nəsiminin rastlaşdığı səhnə. Çox dəhşətli, son dərəcədə sarsıdıcı, təsirli bir səhnə... Və bu təsvir o qədər güclü idi ki, tarixdə görüşün doğrudan da olub-olmamasının heç fərqinə varmadım. “Olub” dedim” [6]. Şair və hökmdar məsələsi ədəbiyyat tarixinə baxdıqda bütün ciddiyyəti ilə müxtəlif dövrlərdə özünə yer almışdı və “Məhşər” romanında da bunun tarixi hadisə olub-olmamasına baxmayaraq mükəmməlliyi ilə səciyyələnin. İ.Hüseynov istedadının bir hissəsi kimi görünür. Romanın bütün mahiyyəti, ana xətti paradmatik xarakterliliyi ilə burada müəyyənləşir. Yazıcının bu mövzuya müraciətinin məqsəd və məramında bəlkə də bu dayanmışdır və tarix boyu örnək olan bir hadisəni məhz bədii arenaya gətirməklə yazıçı istedadının, Muğannaya gedən yolun spektrlərini müəyyənləşdirmişdir. A.Hüseynov isə tarixilik və müasirlik baxımından “Məhşər” romanında problemlərin “ümumiləşdirmələri bariz tarixilik keyfiyyəti ilə zənginləş” [3, s.154] diyini qeyd etməklə “keçmişin təcrübəsinin hazırda bizim üçün kəsb etdiyi mənanı nəzərimizə çatdırmağa səy göstərmişdir” [3, s.154] qənaətinə gəlir. Ümumiyyətlə, İ.Hüseynovun “Məhşər”i yazıcının ədəbi-nəzəri fikrin öyrəşdiyi üslubdan kənara çıxdığını və daha bir yeni düşüncədə imkanlarının mövcudluğunu ortaya qoyur. XIV-XV əsrlər Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatının tarixində ziddiyyətlərlə, gərginliklərlə, tərqiət və siyasi hakimiyyət qarşıdurmalarının, monqol-tatar, Osmanlı, Əmir Teymur maraqlarının və iddialarının baş alıb getdiyi zamandır. Belə bir şəraitdə hürufilik, sufilik, bəktəşilik dini-mistik, fəlsəfi cərəyan,

hərəkət olaraq böyük kütləni öz arxasında aparmaq, xalqa sahiblik missiyasını yerinə yetirmək funksiyasını öz üzərinə götürmüşdü. F.Nəiminin, İ.Nəsiminin və onların ətrafında olanların fəaliyyəti siyasi hakimiyyətin maraqları ilə təzad təşkil etdiyi üçün qarşıdurmalara, təqiblərə, hətta ən kəskin qərarların verilməsinə səbəb olurdu. Məsələn, Nəiminin, Nəsiminin haqqında verilən fərmanlar buna nümunədir. İ.Hüseynovun bütünlükdə yaradıcılığını izlədikdə (daha doğrusu, “Məhşər”ə qədərki və “Məhşər”i) aydınlaşmalı problemlər ortaya çıxır. Sual yaranır, nə üçün İ.Hüseynov “Məhşər”i yazmaq qərarına gəldi? “Məhşər”i yazmağa təhrik edən məsələlərin səbəb və mahiyyəti nədədir? Ədəbi tənqidin bütün təhlillərinin başlanğıc və açılış nöqtəsi bu sualların ehtiva etdiyi məzmunudur.

İ.Hüseynovun formalaşmış yazıçı üslubu ilə “Məhşər” romanının təhkiyə və üslub tipi arasında bağlantı və fərqliliyin dərəcəsi, mətləb-mövzu anlamı ilə üslub-təhkiyə arasındakı spesifikliyin özünəməxsusluq səviyyəsi heç şübhəsiz alt qatda daha ciddi bağlılıqlarla müəyyənləşir. Məhz ona görə də bunu ədəbi tənqid roman-tədqiqat kimi də vurğulayır (A.Hüseynov) və doğrudan da burada hər iki xətt (bədiilik və tədqiqatçılıq) biri digərini tamamlayan məsələlərdir. Yazıçı burada tədqiqatçı funksiyasında dövrü və baş verənlərin mahiyyətini, hürufiliyin mürəkkəb sistemini bir alimin öyrəniş mənimsəyəcəyi səviyyədə dərk edir, həm də bütün olanları, dövrün mürəkkəbliyi ilə bədii fakta çevirə bilir. Tarixi roman kontekstində o, özünün imkanlarını, yazıçı qüdrətinin daha bir istiqamətini ədəbi-mədəni mühitə təqdim edir. Romanın bədii xüsusiyyətlərini şərh edən A.Hüseynov vurğulayır ki, ““Məhşər” əvvəlcədən hazır, müəyyənlanmış, məlum bir qənaətin sadəcə belletrestin illustrasiyası deyil. Qəhrəmanları ilə birlikdə yazıçı özü də roman boyu düşünür, dövrün siyasi-mənəvi mənzərəsini təhlil edir, fərqli mənbələrin məlumatlarını tutuşdurur həmçinin tarixi həqiqət üzrə öz versiyasını, öz ehtimalını qətiyyətlə irəli sürür. Buna görə “Məhşər” əsərini roman-tədqiqat da adlandırmaq mümkündür” [3, s.154]. Burada yazıçının hadisələrə fəal münasibəti, baş verənlərə yazıçı mövqeyi, tarixilik və bədiilik, tarixi əsər təsəvvüründə müəyyənlanmış sistem və onun müasirlik mövqeyi bir xətt olaraq şərtlənir.

Ədəbi tənqiddə şəxsiyyət haqqında roman, bioqrafik janr səciyyəsi və s. məsələlər də özünə yer almışdır. Ancaq əsərin bütünlükdə məzmunu, İ.Hüseynovun yazıçı xarakteri bunları birmənalı kənarlaşdırır. Çünki onun yazıçı təbiəti bioqrafik məzmunu (bəlkə də təhkiyəyə) oturmur, mahiyyətində daha düşündürücü və global xarakterli məsələlərin açımına meyillənir. “Məhşər”də keçmiş, gələcək və onun ortasında dayanıqlığını sistemləşdirən və ona köklənən bir dinamika, yaddaş və təfəkkür vardır. X.Əlimirzəyev “Məhşər” romanının ilk variantını “Nəsimi” adı ilə təhlil edir və məsələləri tarixi, bədii həqiqət kontekstində aydınlaşdırmaq yolunu tutur, vurğulayır ki, “tarixi həqiqət, obyektiv gerçəklik bədii həqiqətə, bədii gerçəkliyə çevrilmiş, yaradıcı təxəyyülün süzgəcindən keçərək ətə-qana dolmuş, müasirlik tendensiyasına, sənətin spesifik tələblərinə müvafiq olaraq müəyyən dəyişikliklərə uğramış”dır [2]. Bunlar bir istiqamətdə onu düşünməyə əsas verir ki, İ.Hüseynov “Məhşər” romanını yazmağa başlamamışdan əvvəl uzun bir tədqiqat aparmış, dövrü problemləri, faktları ilə mənimsəmiş və oradan bədii sferaya gətirmişdir. Əsərdəki bağlantılar, hadisədən-hadisəyə, epizoddan-epizoda olan keçidlər yazıçının yaradıcı imkanlarının, bədii-estetik təfəkkürünün intellekt dərəcəsini açmağa “Qəbiristan”, “Gur’ün”, “Cəhənnəm”, “İsahəq, Musahəq” əsərlərinə gəlişinin dinamikasını aydınlaşdırır. Bir növ “Tütək səsi”, “Saz”, “Kollu Koxa”, “Doğma və yad adamlar”, “Yanar ürək”lə son dövrlərdə yazdığı əsərlər (“Qəbiristan”, “Gur’ün”, “Cəhənnəm”, “İsahəq, Musahəq”) arasında körpü rolunu oynayır, necə ki, birincinin sonu, ikincinin başlanğıcı olmaqla fəlakətləşir.

Qeyd edildiyi kimi, “Məhşər” romanı müxtəlif kontekstlərdə, müxtəlif səviyyələrdə təhlillərə gətirilmiş və həm də mübahisələrə səbəb olmuş az-az romanlardandır. Ümumiyyətlə, İ.Hüseynovun yaradıcılığı bütün zamanlarda ədəbiyyata qədəm basdığı vaxtdan, təhlillərin və yanaşmaların problemi olmuşdur. Bu təhlillərdə ideoloji kontekst, bədii

həqiqətin dərkindən ifadəlilik, yazıçı üslubuna, müəyyənləşmiş qəliblərin sarsıtılmasına qədər mövqelər özünə yer alır. Məsələn, Ə.Rəhimovun “Arzularımız iradımızdı” (“Azərbaycan” jurnalı 1981-ci il) məqaləsinə yazıçının “Bəs, həqiqət ?” adlı cavabıdır. “Məhşər” bədii təfəkkürün mövcud tarixi hadisəni hansı səviyyədə dərk və onu ədəbi sferaya təqdim nümunəsidir. Ona görə də tarixi gerçəkləyə münasibət məsələsində tarixçilərin, ədəbi tənqidin bir sıra nümayəndələrinin arasındakı fikir ayrılıqları ciddi müzakirələrə şərait yaradırdı. Ə.Rəhimovun “əsərdə tarixi gerçəkliklə uyuşmayan, bəzən onu təhrif edən, oxucuda tarixi keçmişin hadisə və faktları haqda yanlış təsəvvür yaradan mülahizələrə də rast gəlirik”[4, s.139] qənaəti məhz bunun nümunəsidir. Əsərlə bağlı söylənən iradlar “bədii həqiqət” konseptindən çıxış etməklə sonuclanmır, əksinə burada bədii həqiqət deyil, məsələlərə münasibət mənbə və məxəzlərdən çıxış etməklə faktlaşır. B.Nəbiyevin, X.Əlimirzəyevin, Anarın, T.Hacıyevin, T.Hüseynoğlunun, Y.Axundlunun, T.Salamoğlunun, E.Akimovanın, R.Kamalın, B.Əlibəylinin, A.Səmədin, R.Heydərini, N.Ələkbərlinin və başqalarının qənaətləri, İ.Hüseynov yaradıcılığının dinamikası ətrafında yürüdülmən mülahizələr bütöv bir təsəvvür formalaşdırır. “Ağır yüklü gəmi” kimi səciyyələndirilən “Məhşər” romanı (T.Hacıyev) bir istiqamətdə Azərbaycan roman mühitinin inkişaf fasiləsizliyini xarakterizə edirsə, digər baxımdan hürufiliyi, dini-fəlsəfi, bədii-estetik düşüncənin orta əsrlərdəki sistemini, ictimai-siyasi, mədəni mühitin dərkini və onun bütünlükdə məzmununu özündə ehtiva edə bilən əsərdir.

Ümumilikdə götürdükdə, İ.Hüseynovun zəngin bədii düşüncəsində tarixiliklə müasirliyin bütün ezoterik və ekzoterik xətləri, polifonik uyarlığı, yaddaş və təsəvvür kodları müxtəlifliklərin birliyi və özünəməxsusluqları baxımından yüksək nitq etiketləri ilə sıralanır. Tarixi gerçəklik və bədii həqiqət, onun fəlsəfi dərkini, bədii model və prinsipləri, fəlsəfi və tarixi dərkini bədii tonallığı, arxitektonik sistemi “Məhşər” romanında bir daha İ.Hüseynovun yazıçı kimliyini ortaya qoydu. Bütün bunlar ədəbi tənqidin İ.Hüseynovun yazıçı mənsubluğunu, onun bədii-fəlsəfi təfəkkürünün intellekt meyarlarını aydınlaşdırmaq istəyirdi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundlu, Y.İ. Tarixi roman yeni mərhələdə / Y.Axundlu. – Bakı: Maarif, –1998. – 176 s.
2. Əlimirzəyev, X.Ə. “Nəsimi” və roman mərhələsi // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1977, 17 iyun. –s.7.
3. Hüseynov, A.R. “Məhşər” haqqında qeydlər // – Bakı: Azərbaycan. – 1987, № 2. – s.154-167
4. Rəhimov, Ə. Arzularımız iradımızdır. Bədii həqiqət tarixi həqiqət // Bakı: Azərbaycan, – 1981, N:2. – s.137-143.
5. Yusifli, V.Ə. Tarixi həqiqətin bədii əksi // – Bakı: Ulduz, – 1979. № 11, – s. 60-62.
6. Yusifli, V.Ə. Mənim üçün İsa Hüseynov kimdir // Panorama. –1998, 23 iyun. – s.6-7.

რაც მიფიქრია და მწამს (აზრები)

პეტრე გელხვიძე

აკადემიური დოქტორი. ასოცირებული პროფესორი. ქუთაისის აკაკი წერეთლის უნივერსიტეტი /ქუთაისი, საქართველო/

- საქართველოში ყოველი მეორე-მესამე თუ პოეტია ან ხელოვნების რომელიმე დარგის წარმომადგენელი, მაშინ “მე” პირველი ვყოფილვარ, (პირველს კი კომენტარი არ ესაჭიროება)
- მდიდარია, ის ვისაც ჯანსაღი სულიერი სამყარო გააჩნია.
- კეთილშობილება ის უნარია, რომელიც ადამიანობის საზომით იზომება.
- კეთილშობილება _ უდიდესი განძი რჩეულთა ხვედრია.
- ადამიანობა, ინტელექტის არსი, საკაცობრიო საგანძურია.
- გულუხვობისათვის არ არის საკმარისი მდიდარს ართმევდე და ღარიბს აძლევდე.
- “ბედნიერია ის, ვისაც სამშობლოსათვის უძგერს გული” –თუ ეს გულისძგერა გონებითაა ნაკარნახევი.
- დიდკაცობა დიდი თანამდებობით არ განისაზღვრება.
- იყო ერისკაცი, არ კმარა საქართველოს სადღეგრძელო ხშირად შესვა.
- რომ განსაჯო, ჯილდოსა და სასჯელის გარჩევა უნდა შეგეძლოს.
- ფერების მშვენიერებაზე დალტონიკის აზრს დიდი მნიშვნელობა არა აქვს.
- უხვი შემოდგომა, გაზაფხულზე გაწეული შრომის შედეგია.
- ყოველი ახალი მეგობარი ახალი გამარჯვების საწინდარია.
- გენიოსი, _ უდიდესი შრომით, ღვთისაგან ბოძებული ნიჭის გაფურჩქვნით, აღმოცენებული ნაყოფია.
- რუსთაველი _ შუა საუკუნეების საკაცობრიო საგანძურის მარგალიტია, რომლის ბრწყინვალეობაც არასოდეს ჩაქრება.
- რა არის სიბრძნე და სიბრიყვე, ვიცოდე “მინდა და ცოდნის სიმოკლით ცალ-ცალკე ვერ გამიყვია”.
- დალატი_სხვის მიმართ ცუდის მცდელობა, საკუთარი თავის გამომზიურებაა!
- აზრი, გონება, სიკეთე, საზოგადოების მიმართ სამსახურში ვლინდება.
- ცხოვრების აზრი _ ”არც კაცი ვარგა, რომ ცოცხალი მკვდარსა ემსგავსოს, იყოს სოფელში და სოფლისათვის არა იზრუნოს” (ნ.ბარათაშვილი).
- მიღწევვა, ხვალისნდელი დღის მიმართ დასახული რეალური ამოცანაა.
- ის, რაც ადამიანებს უნახავს და განუცდია, რაც ხანმოკლე ცხოვრებას ჭარმაგი ადამიანისათვის მიუცია, დღევანდელზე აგებული იმედია, მარად ფესვგადგმული “ხმელი წიფელია”, ბოროტებაზე სიკეთის გამარჯვებაა, სიცოცხლის ზეიმია, ხვალისნდელი დღეა.
- კალენდარი _ ჟამთაღმრიცხველი, წარსულისათვის – ჟამი, მომავლისათვის იმედია.
- ბრძოლის აზრი ყოველთვის გამარჯვებაში არ გამოიხატება, ზოგჯერ დამარცხება გამარჯვებაზე ძლიერია.
- ზოგჯერ მეტოქის მიმართ პოზიციის დათმობა, მომავალი გამარჯვების საწინდარია.
- საკუთარ თავზე მიღებული გამოცდილება და სხვისი წარმატების დაუჯერებლობა ერთიდაიგივე სიბრიყვეა.
- გამოცდილება _ ეს საკაცობრიო მცენარის ნაყოფია და რაც უფრო ღრმა ფესვებზე მდგომ მცენარეზე შეაგროვებ ნაყოფს, მით უფრო ძლიერი ხარ, მით უფრო დიდხანს არსებობა გიწერია.

- ენდე, დაიჯერე, მაგრამ მიაღწიე იმას, რომ პირველ რიგში შენი სჯეროდეთ.
- ჩემთვის რუსთაველი საკმარისია, მაგრამ ვაი, რომ მე არ ვკმარვარ მისთვის.
- სასმელი _ რომელიც გვაზიწყებს ყველაფერ ცუდს და მათ შორის თავსაც.
- ნიჭიერი ზარმაცი _ ბრიყვი, “ჭკუა უხმარ არს ბრიყვთათვის” (დ.გურამიშვილი).
- “მთელი საკაცობრიო სიბრძნე ორიოდ სიტყვით გამოიხატება _ ელოდე და იმედი იქონიე” (ა.დიუმა); მე კი ვიტყვოდი, რომ საკაცობრიო სიბრძნის საფუძველს თანმიმდევრული და მიზანდასახული შრომა წარმოადგენს.
- თავის ქება, ან დავიწყება _ ორივე უკიდურესობა, ერთი და იგივე სიბრიყვეა.
- უაზრობა დიდხანს ვერ ძლებს, “შენახვის კანონს” ეწინააღმდეგება.
- სიტყვაა მთავარი თუ საქმე? _ საქმედ ქცეული სიტყვა!
- ფანტაზიების სკივრს ფსკერი არ გააჩნია და მისგან რაიმე სასარგებლოს ამოღება ჯერაც ვერავის მოუხერხებია.
- რჩეული ისაა, ვისაც საღი გონება გიგანტური შრომითი საქმიანობისათვის მოუხმარებია.
- ადამიანები, იმას რომ ამბობდნენ რასაც ფიქრობენ და იმას აკეთებდნენ რასაც ამბობენ, მაშინ ქვეყნად ამდენი უმსგავსობა და ავკაცობა არ იქნებოდა.
- შეიარაღებებს შორის ყველაზე მძლავრ იარაღად საკაცობრიო გონებას სიყვარული მოუგონებია, “რაც მტრობას დაუნგრევია, სიყვარულს უშენებია”.
- დროც და აზრიც _ ორივე მრისხანეა, დაუნდობელი და განუმეორებელი, თუ მარჯვედ არ ჩაეჭიდე და ჩამორჩი, უკან არ მოგიხედავს, არ შეგიბრალებს, გადაგთელავს, მიწასთან გაგასწორებს, ცოცხლად დაგმარხავს.
- სიტყვა ვაქციოთ საქმედ _ შეუძლებელია მხოლოდ სიტყვით! პირიქით შეიძლება ნებისმიერ, თუნდაც შეუძლო შემთხვევაშიც კი!
- პარადოქსია, მაგრამ ფაქტია, რომ ბრიყვი უზრუნველად ცხოვრობს, ჭკვიანი კი ცხოვრებისათვის ზრუნვაში კვდება.
- სითამამესა და სიბრიყვეს შორის ის განსხვავებაა, რომ ბრიყვში გამბედაობის ელემენტს სადავე არ გააჩნია.
- თუ ის არ ვიცი მეცნიერებისა და ტექნიკის პროგრესი რა სიკეთეს მოუტონს კაცობრიობას მესამე ათასწლეულში, იმაში მაინც ვარ დარწმუნებული, რომ დიოგენის ოცნება კიდევ უფრო მიუწვდომელი გახდება მისთვის.
- ფიქრი _ უაზრობიდან აზრზე გადასასვლელი ხილია.
- ვინც ფიქრობს მას ავიწყდება, თორემ ვინც არ ფიქრობს, აბა მას რა აქვს დასავიწყებელი?
- დაკვეთით საქმე არ კეთდება _ საქმე გულით უნდა იყოს გაკეთებული.
- ცხოველს რომ მეორადი გრძნობის ორგანოები ჰქონდეს, ადამიანის სიყვარულს ვერაფრით ვერ აფიქრებინებდი.
- გაჭირვება როცა არ ჭირს, მაშინ არის საქმე ცუდად.
- ერთნაირადაა შესაძლებელი ისწავლო ლექსის წერა და ჭკუა. /ჭკუა თანდაყოლილია _ ლექსი არ არის რომ ისწავლო/.
- ის რაც მოდურია _ ძველმოდურია.
- ვინც წინაპარი დაივიწყა _ თავისი თავი უარყო.
- დაუფიქრებელი აზრი და დაუღუღებელი ღვინო _ გამოდგება??&ნბს; _ პირველი განსაკუთრებით არა.
- ყველაზე ობიექტური მსაჯულია _ დრო.
- ადამიანის სიცოცხლე სირცხვილით სიწითლის უნარის შენარჩუნებამდე გრძელდება.
- არა მხოლოდ ასაკი, განვლილი გზაც კარგად იზომება წლებით.
-

- რა არის ჩვენ დროში გმირობა?

“ეცადნენ და ვერ გამხადეს ბოროტი,
ეცადნენ და ვერ გამხადეს ფლიდი,
წუთისოფელს კაცად შერჩე ბოლომდე,
თურმე ესეც გმირობაა დიდი”
(ი.ნონეშვილი)

- ის კი არ არის დამნაშავე ვინც დანაშაული ჩაიდინა, არამედ ის ვინც დანაშაული მოიგონა.
- ბუნების სამართლიანობის ლოგიკური შედეგია – ადამიანი.
- დრო და აზრი წინ მიდის, მხოლოდ უაზრობას შეუძლია უკან დაბრუნება.
- ადამიანს სიღარიბეც ახრჩობს და სიმდიდრეც.
- ამბობენ ღმერთისა და საკუთარი თავის მიმართ უნდა იყო მართალიყო, შეიძლება ეს ასეც იყოს, მაგრამ მე კი მგონია, რომ ღმერთი თვით ადამიანშია, თუ თავი ძალით არ გყავს “გაღმერთებული”.
- ადამიანებს რა მოვკითხოთ, როცა თვით ზმნებშიც არსებობს: უპირო, ორპირი და სამპირიანიც კი.
- მინდა ვცხოვრობდე პრინციპით _ იცხოვრე სხვისთვის!
- ადამიანს მორალით ცხოვრება ყველა პარტიასა და რელიგიაზე მაღლა აყენებს. საკუთარი თავის წინაშე თუ ხარ მართალი, მაშინ ღმერთთანაც მართალი ყოფილხარ.
- ბუნებაში ყველაფერი მიედინება, ყველაფერი იცვლება, “საკუთარი სახელი” კი რჩება უცვლელი.
- ყველაზე დიდი უნარი _ გიყვარდეს ადამიანი, ყველაზე დიდი სიმდიდრე _ უყვარდე ადამიანებს.
- ძნელია საკუთარი შეცდომის დანახვა; კიდევ უფრო ძნელი _ მისი აღიარება, ადვილია სხვისი შეცდომის დანახვა, კიდევ უფრო ადვილი _ რჩევა-დარიგების მიცემა.
- მე ისეთ კაცს ვაფასებ, ვინაც თავისი წონა იცის და ვისაც თავისი თავის დანახვა შეუძლია.
- ვაი, მას ვისაც წარსულში ნაკეთები “საქმის” გამო უკან მოხედვა არ შეუძლია.
- ქვეყნის უბედურება: _ მათხოვარი მასწავლებელი, მშვიერი ექიმი და მოტყუებული მშრომელი.
- ადამიანს ყველა დროში და ყველა ასაკში უნდა მოფერება.
- შესაძლებლობაც და ძალაც შეიძლება “ამომგდები” იყოს.
- ამ ქვეყნად არავინმა იმდენი არ იცის რამდენიც მე არ ვიცი.
- ადამიანს, ასაკზე მეტად, მისი არარაობის შემეცნების ტვირთი ამძიმებს.
- რა არ მომწონს? _ სასურველს, შესაძლებელს და რეალიზებულს შორის განსხვავება.
- რისი მეშინია? _ გულგრილობის, პასუხისმგებლობის გრძობის დაკარგვისა და მომავლის იმედში ბზარების გაჩენისა.
- ყველა სახლშია პატარა ბავშვი, თუ ასაკით არა _ ჭკუით მაინც.
- ექიმო! ასაკოვანმა ავადმყოფმა, რომელიც ბავშვურად იქცევა, როგორი დოზით უნდა მიიღოს წამალი, დიდი ადამიანის თუ ბავშვის? _ უკვე დაგვიანებულია!
- მშვენიერების დანახვას თვალი კი არა გონების თვალი სჭირდება.
- ზრდილობა და მორალი, შესაბამისად ოჯახისა და საზოგადოებისაგან მიღებული მემკვიდრეობაა, შეგნება კი პიროვნების საკუთრებაა.

- პოლიტიკა თუ თამაშია, მაშინ წაგებაც მოსალოდნელი ყოფილა.
- საქმეს წარსული შეღავათს ვერ უკეთებს, მას მომავალი სჭირდება.
- ყველა ღირებულებაზე დიდი ღირებულებაა _ კაცობა!
- ადამიანი კეთილია, თუ მას სხვისი სიხარული ახარებს და გასაჭირი აწუნებს.
- ღვინოს დადუღება სჭირდება, აზრს კი მომწიფება.
- გამოცანა: შიშველი და უმწეო მოდის, ცარიელი და უძლური მიდის (ადამიანი).
- გიჟის “სიბრძნეს” რეალიზაცია არ უწერია, ხოლო გენიოსის “სისულელე” მომავლის რეალობაა.
- წარსულით სიამაყე მიცვალებულთა სიამაყეა, მხოლოდ მომავლით შეიძლება ამაყობდეს ადამიანი.
- მე იმას კი არ ვდარდობ რატომ გავაკეთე, არამედ ის მაწუნებს რაც ვერ გავაკეთე.
- “პირველად იყო სიტყვა და მერე ადამიანი” _ სამწუნაროა! თავიდანვე რომ საქმის კაცით დაწყებულიყო (საქმე) უკეთესი იქნებოდა.
- “საქართველო აზრიანი კაცის გარდა ყველაფერს ეგუება” (ქუჩაში გაგონილი აზრებიდან).
- მეცნიერება _ “შერეკილთა” თავშესაფარია.
- პირველ სადღეგრძელოდ? _ სიკვდილ-სიცოცხლის საზღვარს ვადღეგრძელებდი და მის ურყეობას ვისურვებდი.
- რა არის პირველადი და მეორადი? _ ვისთვის? _ კაცთა მოდგმისათვის? _ პირველადი – საუზმე; მეორადი – სადილი.
- ყოველ ადამიანს აქვს ორი თვალი (მხედველობის და გონების) მხედველობით დანახული _ ზედაპირულია, მხოლოდ ფორმა და ფერებია; გონებით დანახული კი სრულყოფილი და ამომწურავი.
- “საქონელს აბამენ რქით, ადამიანს კი ენით”, მაგრამ დასაბმელი მაინც დასაბმელია და მისგან არაფერი სიკეთე არ იქნება.
- “აკრძალვას” შეუძლია ჩასახოს უმსგავსობა, “თავისუფლებას” კი _ უმსგავსობის გაფურჩქვნა.
- ყოველი ადამიანი იმდენადაა დიდი, რამდენადაც ზრდილი.
- ადამიანმა ღმერთი თავისი უღმერთობის დასათრგუნავად გამოიგონა, მაგრამ ის ამჯერადაც შეცდა, რადგანაც უღმერთობის წინააღმდეგ ღმერთს არ შეუძლია ახალი “უღმერთობის” ჩადენა.
- ყველაზე დიდი დაფასება ადამიანისა _ მის მიმართ დიდი სიყვარულით გამოიხატება.
- ბუნება მარტივი და მრავალფეროვანია, თუ რომელიმე მოვლენა გვეჩვენება რთულად, ე.ი. ვერ ჩავწვდით მოვლენის არსს.
- “ჭირსა შიგან გამაგრება ესრე უნდა ვით ქვიტკირსა” _ ასეთი უცნაურები ვართ ქართველები, საკუთარ ჭირს კიდევ ვამრავლებთ და კიდევ ვამაგრებთ ქვიტკირით.
- მშობლების სიცოცხლის ხანგრძლივობა შვილების საქციელის პროპორციულია.
- 23.04.2000 _ დღეს ცხოვრების “ლარი” დავახურდავე 50 – უკვე დავხარჯე.
- ოჯახი _ სულიერი სიმშვიდის ბუდე.
- სამსახური _ ასპარეზი შესაძლებლობების გამოსავლენად.
- სიბერე ასაკი კი არა, სილამაზის აღქმის უნარის დაკარგვაა.
- სიყვარულის უნარი _ ათასწლეულების გადახედვის უნარი.
- რაც უფრო ფაქიზი გრძნობებით შეხვალთ სიყვარულის სამყაროში, მით უფრო ამაღლდებით.
- ამქვეყნიური ცხოვრების აზრი მხოლოდ სიყვარულის უნარით განისაზღვრება, მეძელით სიყვარულის საიდუმლოთა შენახვა!

- შეგონება _ განდევნე ეშმაკი, ეზიარე რუსთაველს!
- ფიროსმანის საღებავებისა და ფუნჯის საიდუმლოს მხოლოდ ფიროსმანის გონება განაგებდა.
- ადამიანს ღვთიურ სასუფეველში შესვლისათვის სანთელი და ლოცვა კი არა, სანთლად ანთებული საქმე სჭირდება.
- თუ ანთებულ სანთლად ნაკეთები საქმე გამოგადგება, მაშინ კაციც დაგინახავს და ღმერთიც.
- ცოდნის ნამცეცს რომ დაუფლო, უცოდინრობის გორაკი უნდა გადადგა.
- მეცნიერება _ ხელოვნებაა და ხელოვნება ყველაზე დიდი მეცნიერება.
- უმწეობას მიჰყავს ადამიანი ღმერთამდე, ადამიანური სისუსტეებისაგან თავისუფლებას კი სიბრძნემდე.
- ნამუსი განძი კი არ არის რომ იპოვო, დაკარგვა კი ძალზე ადვილად შეიძლება.
- გარეცხილი ყველაფერი კარგია _ ნამუსის გარდა.
- უზნეობაა, როცა ყველას გაჭირვების დროს გილხინს.
- მუზა _ შემოქმედებითი შემართებაა.
- ღვთით მინიჭებული ყველაფერი ლამაზი და მდიდარია.
- მოგებაზე გათვლილი ყველა საქმე წაგებულია.
- უნამუსო და უზნეო კაცი, ჩემთვის _ უხსენებელია.
- გამოცდის ფულით ჩაბარება _ ორ მათხოვარს შორის ურთიერთობის გარკვევაა.
- ადამიანს ნამუსის ტვირთი ამძიმებს, თორემ უნამუსოსათვის სიარულიც ადვილია და ფრენაც.
- გვიხარია როცა ცხოვრების ყოველ ახალ დღეს ვახურდავებთ _ გვწყინს, რადგანაც ხურდამი ყოველთვის ნაკლები გვრჩება.
- თუ იმას ვერ აკეთებ რომ ადამიანებს უყვარდე, მაშინ იმას მაინც ნუ გააკეთებ _ სძულდე მათ.
- ბრძენი დიქტატორი სახელმწიფოს ბედნიერებაა.
- ჭკვიანი ის კი არ არის, ვინც “ყველაფერი იცის”, არამედ ის, ვისაც სხვისგან ცოდნის მიღება შეუძლია.
- სიძლიერეს, ემოციებზე მალლა დგომის უნარი განსაზღვრავს.
- ქვეყნად ყველაზე მეტად საშიში _ მიძინებული ვულკანია.
- ის, რაც დღეს არის ადრე, ხვალ უკვე იქნება გვიან.
- ადამიანში ყველაზე ცუდი თვისება _ სხვისი დაცინვის უნარია.
- ხშირად ადამიანებს შორის ჩხუბის მიზეზი მხოლოდ სიმაართლეა.
- ადამიანი, სწორედ გააზრებული მოქმედებისას უშვებს შეცდომებს (სხვა მოქმედებანი ადამიანისა ინსტიქტურადაა).
- მანამ ვერ მიაღწევ შედეგს, სანამ არ ირწმუნებ, რომ იმის გაკეთება შეგიძლია.
- დღევანდელი ყველაზე დიდი პრობლემა თანამდებობის გაადამიანებაა (“ჰუმანიზაცია”).
- სიცოცხლე სამყაროს ძირითადი აგრეგატული მდგომარეობაა, რომლის გენეტიკური კოდის გადაცემა სინათლის კვანტით ხორციელდება.
- შეკითხვა _ როგორ შეიძლება გახდე ნამდვილი მორწმუნე?
-უნდა ირწმუნო ადამიანი.
- სამწუხაროა, მაგრამ ფაქტია, რომ ქართული აზროვნება უცხო მიწაზე იძლევა კარგ ნაყოფს.
- მეცნიერებაში ნათქვამი სიტყვა უკვდავებისაკენ გადადგმული ნაბიჯია.
- საქართველოში კომუნისტური წყობა არასოდეს არ ყოფილა, საბჭოთა კავშირის დაშლით კომუნისტური წყობა კი არ გაუქმდა, საუბედუროდ, მისი ყველა უარყოფითი მხარე დაკანონდა.

- საკაცობრიო ისტორიას დალატის, ნგრევის, გაუტანლობისა და კიდევ ვინ იცის სიგლახის რა უზარმაზარი ყულაბა გააჩნია.
- ადამიანი ბუნების ყველაზე დიდი არარაობაა.
- ადამიანის ბუნება იმდენად წინააღმდეგობრივია, რომ შეეძლოს დროსაც უკუღმა დააბრუნებდა.
- ღმერთმა თავისი თავი ადამიანის გაჩენას გადააყოლა.
- ცუდია რომ არაფერი დაგიკარგავს და ეძებ, კიდევ უფრო ცუდი – ნაპოვნის იმედზე თუ ხარ. კარგია თუკი თესავ, კიდევ უკეთესი თუ შენს მოწეულს იძკი.
- საქართველოს უახლოესი მომავალი, თუ დიქტატორით არა, დამპყრობლით მაინც იქნება განსაზღვრული.
- უკვდავებისათვის თავგანწირვაა საჭირო.
- ქართული გენი მხოლოდ უცხო მიწაზე “ხარობს”.
- “ვეფხისტყაოსნის” სამშობლოში კაცთა ტყავება განა რაიმე პრობლემას უნდა წარმოადგენდეს?
- ნიჭი მხოლოდ ხელოვნებაში ვლინდება. ნიჭიერია ის, ვინც თავისი საქმის ხელოვანია.
- ბედნიერია ის ვინც კეთილია, სიკეთე კი ერის სამსახურში ვლინდება.
- კეთილი კაცი – ეს ერის კაციცაა.
- ემოციებზე მხოლოდ მოთმინებით შეიძლება გაიცეს პასუხი.
- ნუ შეეცდებით გადააკეთოთ ადამიანი, ის იმითაა საინტერესო, ასეთი რომ არის.
- წაგების გარეშე მოგების ეშხიც უფერულია.
- სამყაროს აზრს მოძრაობა შეადგენს, მხოლოდ მიცვალებული შეიძლება იყოს უძრავი.
- გამოსავალი ჩიხიდანაც კი არსებობს, სხვა საკითხია იმავე მეგზურს სხვა გზის ძებნაში თუ შეიძლება ენდოს კაცი.
- ყველა გენიალური აზრი მარტივია, მაგრამ ყველა მარტივი აზრი გენიალური არ არის.
- ბუნება უწყვეტისა და დისკრეტულის ერთიანობაა.
- მთელი თავის თავში უწყვეტია, სხვასთან მიმართებაში _ დისკრეტული.
- ფულმა გააცივა გული, უფულობამ ამომხადა სული.
- ამ წუთისოფლიდან დაუმარცხებლად ვერავინ წასულა.
- რა არ მოგწონთ, წინ რომ გისწრებენ, თუ უბრალოდ თქვენს წინ რომ მიდიან? _ შეგნებულად წინ რომ მედობებიან.
- გლოვა _ ადამიანის პროტესტია განგების გადაწყვეტილების მიმართ.
- წიგნი _ უძვირფასესი განძი, რომელიც ადამიანის გონებაში უნდა ინახებოდეს.
- ყველაზე ადვილი სხვისი და ყველაზე ძნელი საკუთარი პრობლემებით ცხოვრებაა.
- ადამიანი ყველა ასაკში ბავშვია!!!
- ის, რაც გიყვარს იმით კი არ უნდა არსებობდე, არამედ უნდა ცხოვრობდე.
- ფასეულობის გადაფასება, სამწუხაროდ, უარყოფითი სვლითაა განპირობებული.
- ამასოფლის ამინდს ქმნიან ძლიერნი ამასოფლისანნი.
- უპერსპექტივო ადამიანია ყველაზე საშიში.
- დიდგულოვნება დიდი ტვირთია ადამიანისა, დიდსულოვნება კი _ უდიდესი განძი.
- სწავლაში ყველაზე დიდი მიღწევა, სხვისი მნიშვნელოვანი აზრის ანგარიშის გაწევის შესწავლაა.
- ყველა ქუდი კარგია, თუ თავზეა დაფარებული.
- სიცარიელეს ქუდით ვერ დაფარავ.

- ცნობიერებაა პირველადი თუ ყოფიერება? _ ორთავე, რადგან ისინი ერთისა და იმავე მედლის ორი მხარეა.
- ეკონომია შეიძლება ყველაფრის, გარდა სიყვარულისა.
- ამქვეყნად ყველა მჭედელია: ზოგი საკუთარი ბედისა, ზოგი კი სხვისი უბედურებისა. (ამ აზრს თავისი ისტორია აქვს, პირველი ვარიანტი ასეთი იყო: ამქვეყნად ყველა მჭედელია, საკუთარი ბედისა თუ უბედურებისა).
- თვითმკვლელობა _ ფიზიკური სხეულის “მე”-საგან განადგურება.
- სიბერე წლები არ არის, თუ ცხოვრების გზა განვლილად მიგაჩნია, მაშასადამე, დასასრულიც დამდგარა, ხოლო თუ წინ მდგომი მწვერვალების დაღამქვრის სურვილი და შესაძლებლობა დაგრჩენია, ისევ ჭაბუკი ყოფილხარ, მამ შეუტიე!
- ყველაზე რთული ბავშვის გულუბრყვილო შეკითხვებია.
- ყველაზე ძლიერი ისაა, ვინც საკუთარ თავს მოერია.
- პოლიტიკოსებო! _ გახსოვდეთ, რომ ადამიანი ერთხელ მოდის ამქვეყნად და მიეცით შესაძლებლობა იყოს იმად, რადაც მოვიდა.
- მაკროსამყაროს გასაღები მიკროსამყაროშია, კოსმოსისა კი – დედამიწაზე.
- ცხოვრება ფეხბურთის თამაშია, ზოგჯერ შესაძლოა საჭირო მომენტში თამაშგარე მდგომარეობაში აღმოჩნდე.
- წარსული აწმყოშია, აწმყო _ მომავალში.
- პარლამენტი _ რაზისია, სადაც სახელმწიფო დანაშაულისათვის პასუხს არ აგებენ.
- სამწუხაროდ, თვით ბუნებას აქვს უდმერთო კანონები _ ცუდი ნერგი უკეთესად ხარობს.
- ცუდკაცობა ადვილი პროფესიაა, კაიკაცობა _ ძნელი.
- მეოცე საუკუნეში ოცდამეერთესათვის გავჩნდი, ხოლო ოცდამეერთეში ოცდამეორისა ვიქნები (ხმამაღლა ნათქვამი).
- ყველაზე დიდი აღმოჩენა საკუთარი თავის აღმოჩენაა.
- იმქვეყნიურ სასუფეველში შესვლისათვის ამქვეყნიური უკვდავებაა საჭირო.
- ვირისათვის ტრადიციებზე წიხლის კვრა ახალი ტრადიციების დანერგვად ითვლება.
- გმირის შემქმნელი, საუკეთესო შემთხვევაში, ისტორიიდან უკვალოდ მიდის, უარეს შემთხვევაში კი _ მოთალატედ კვდება.
- შეცდომაა _ დაანაწილე და იბატონე;
- სწორია _ გააერთიანე და გააძლიერე.
- ადამიანების გულებისაკენ მიმავალი გზა გულწრფელობასა და გულახდილობაზე გადის.
- სიბნელეს კი არა სინათლეს ახლავს უამრავი საიდუმლო.
- ადამიანებს საკვები კი არა ურთიერთობა კვებავს, საწამლავი კი არა ცუდი დამოკიდებულება წამლავს.
- საქონელი, ნამუსი კი არა, მისი არმქონე ადამიანია.
- ქვეყანას, რომელსაც საფუძვლად პატიოსნება და პროფესიონალიზმი არ უდევს, მომავალი არ გააჩნია.
- ადამიანის მოქმედებას განწყობა განაგებს, ვინაიდან ერთიდაიგივე სიტუაციას შეუძლია ნერწყვი გადაგაყლაპოს, ან გადმოგაფურთხებინოს კიდეც.

ბოლო სიტყვაობა

- ალბათ ყოველი ადამიანისათვის ცხოვრებაში ყოფილა წამი, როცა ნებით, თუ უნებლიეთ, შეჩერებულა, დაფიქრებულა იმაზე ცხოვრების რა გზა განვლო, თუ ხმამაღლა არა თავის გონებაში მაინც გაუანალიზებია, რა შექმნა და რა უნდა

გაეკეთებინა, დასაწინებელია განვლილი გზა თუ საამაყო. ცოცხლად მკვდარია ის, ვინც ამ ფიქრში მხოლოდ “თავის უდიდეს ღვაწლს” ხედავს, ხოლო ბედნიერია ის ვისაც მთელი თავისი ცხოვრება ანთებულ სანთლად უქცევია, მომავლის გზის სანათებლად.

ABOUT THE LIFE AND ACTIVITIES OF AHMET JAVAD

Sevda islam gizi Abbasova

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor of the Department of Azerbaijani Language and its Teaching Technology of the Faculty of Philology of Azerbaijan State Pedagogical University

The Decree signed by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, on the occasion of the celebration of the 130th anniversary of Ahmad Javad, a prominent representative of Azerbaijani literature, educator and public figure, victim of repression, is given to outstanding literary scholars who have had unparalleled services in the history of literary thought and enlightenment of Azerbaijan, and to our writers who sacrificed their lives for the sake of the national ideology. is an indicator of value.

Ahmad Mahammad oglu Javadzadeh was born on May 5, 1892 in the village of Ashaghi Seyfali, Shamkir region, in a religious family. At first, A. received a three-year mollakhana education in the village. Javad moved to Ganja with his mother and, with the support of his brothers, studied at the Ganja Muslim-Religious Seminary near the Shah Abbas Mosque in 1906. (1, p. 192.) Huseyn Javid, Abdulla Sur, Idris Akhundzadeh took lessons from well-known intellectuals of his time.

A. Javad graduated from the seminary in 1912 with excellent grades. In 1913, he worked as a teacher at Girls' School No. 1 in Ganja. (2. p. 328)

A. Since that year, Javad has been teaching in different regions of Azerbaijan. Although the wide scope of his activities caused interruptions in his teaching activity, there were no interruptions in his poetic creativity, and he painted the events he observed with poetic colors.

A. Javad's creativity can be shown in the period of his education, in his youth and the period before the republic, and finally the period after the fall of the republic. Two important historical events in the history of Azerbaijan (the establishment of the Democratic Republic in 1918), the occupation of Azerbaijan by Soviet Russia in 1920, and the collapse of the Republic have a serious impact on the poet's creativity.

A. Since that year, Javad has been teaching in different regions of Azerbaijan. Although the wide scope of his activities caused interruptions in his teaching activity, there were no interruptions in his poetic creativity, and he painted the events he observed with poetic colors.

A. Javad's creativity can be shown in the period of his education, in his youth and the period before the republic, and finally the period after the fall of the republic. Two important historical events in the history of Azerbaijan (the establishment of the Democratic Republic in 1918), the occupation of Azerbaijan by Soviet Russia in 1920, and the collapse of the Republic have a serious impact on the poet's creativity.

In the poems of A. Javad written after 1920, deep sadness is clearly felt. Until the end of his life, the poet could not accept the occupation of his homeland, sometimes expressed his protest against this occupation with clear and sometimes suggestive verses.

A. If we follow Javad's poems included in his "Selected works" in order from the point of view of the date of writing, we will witness how he led a hard and difficult life. Poems written in these years can be considered the biography of the poet. For example, when talking about the poet's life, researchers emphasize that A. Immediately after the fall of the Republic, from September 1920 to October 1922, Javad worked as a teacher, school director, and head of the Guba Education Department in Khulug village of Guba district. However, we learn how the poet

lived under difficult conditions at that time from his poem "Ashagi Lagar Khulugda", which was included in his "Selected Works" and was written in 1920.

A. It is known that during his life, Javad worked in hot spots, remote areas with poor conditions. The poet's choice of Khulug village may be due to two factors: The first reason may be the poet's avoidance of persecution.

An information on the website of the Gusar District Executive Power directs our attention to the second possibility. Haji Mehmed, a resident of Khulug village in Gusar, and Gachaq Hatam (1837) were the organizers and leaders of the armed uprising against the tsarist occupation. It can be thought that the presence of communists in Khulug and surrounding villages and the fact that Ahmad Javad had serious relations with them could have caused the poet to choose Khulug village.

As we mentioned above, Khulug was one of the most remote villages of Gusar. The living conditions of the population there were very difficult. It was not only Khulug's unbearable winter, but the country's heavy blow, the fall of the Republic, that made the poet sad rather than these harsh winter conditions and lack of conditions...A. We read from Javad's 1920 poem "Lower Camp Khulugda":

A cold hell, a bad country.
The cold brought strength,
I took refuge in the fur.
If it wasn't for this fur,
maybe he wouldn't have come.

The summer of this faithless winter is in Khulug. (3. p. 50)

The poet's use of the description "a cold hell, a bad country" in the first stanza suggests that Khulug village is a generalized image of occupied Azerbaijan. It is impossible to read the last two lines of the stanza without heartache. So, the lack of conditions is to the extent that if the poet does not have thick fur to warm him, he will not be able to live until spring in this cold weather. In the second stanza of the poem, the poet describes the house and school where he is forced to live and work:

They gave a school, the same ice house,
My legs fed me dear.
They put a dirty blanket at night,
They said, accept it in Khulug. (3. p. 50)

The line "My fear is the wind of the North, the teacher's test is in Khulug" actually tells the poet that the Soviet invaders from the North will follow him and destroy him physically.

Ahmet Javad's burning verses would soon become a bitter truth. Only three years later, in 1923, the poet M.B. He was arrested for helping Mammadzadeh escape to Turkey, and in 1925 for the poem "Blue Lake". Although he was released from prison with the help of his close friends, the Red Terror destroyed him physically in 1937.

As we follow the life and work of Ahmet Javad, it becomes clear that the poet came out of the moral crisis towards the end of the 1920s and took a tougher and more uncompromising position against the Soviet regime.

In the 1930s, it is possible to find certain poems of the poet serving the Soviet ideology, but this approach is transient. The poet's open challenge to the Soviet regime brought him closer to his innocent murder.

The poet who did not submit to the Soviet Terror was declared an "enemy of the people" on March 21, 1937, expelled from the Writers' Union, and arrested on June 4, 1937, along with Huseyn Javid, Vali Khulufli, and Mikayil Mushfig.

On October 12, 1937, the poet was sentenced to death as an "enemy of the people" in a 15-minute trial, and the sentence was executed that night.

Only in 1955 A. The answer was acquitted.

The value given by the President of the Republic of Azerbaijan to Ahmad Javad and his creativity will encourage Azerbaijani scientists to re-examine the poet's life and his valuable works, and will be the occasion for the creation of deep scientific works about the immortal artist.

Reference list

1. " A. Answer: You are the laughing stock. Selected works", Baku, "Tahsil", 2012
2. Salahaddin A. "Ahmed Javad", Baku, "Youth", 1992
3. A. Javad "Selected works", Baku, "East-West", 2005.
4. Encyclopedic Dictionary of Azerbaijani Toponyms, Volume I, "East-West", Baku, 2007
5. Y. Akhundlu "Literary portraits", Baku, "Adiloglu", 2004

BIOGRAPHY OF ABAI: A LIFE PATH «STREWN WITH THORNS»

Tursyn JURTBAY

L. N. Gumilev Eurasian National University, Chief researcher of the Scientific Center "Otyrar Library", doctor of philological sciences, professor

Abai is an ambitious person who grew up immersed in the last of the nomadic civilisation. His childhood, youth, maturity, and conscious creative life coincide with that intricately conflicting point of life, knowledge, culture, customs, spirituality, laws and traditions, power and society, social conflicts, livelihood, and worldviews of the nomadic civilisation.

Abai (Ibrahim) Kunanbaiuly was born on August 10, 1845, in a place called Syrt Kaskabulak in the Shyngystau volost of the Semei region. Kunanbai, the father of Ibrahim (Abai), was the head of the Kishik-Tobyqty volost at that time.

Abai grew up under the upbringing and influence of his father Kunanbai, who held two powers in his hands as a volost head and a senior sultan. No matter how hard Abai tried to be independent, he had no choice but to follow the narrow, controversial path of a life "strewn with thorns". M. Auezov wrote about it in his study "Abai's birth and life" when he had not yet surrendered to Soviet pressure. He writes: "in those days (in his childhood – writer), Abai's faith was his father's words, Abai saw his father's enemies as his own enemies and his father's friends as his own friends" (Auezov, 1997: 119). Abai depicted his father's image with these verses: No one ever among Kazakhs, born with his character. He left an immortal legacy not accumulating wealth (Abai, 1961: 229). Abai accepted and respected his father as a "gentleman". These historical and life events are the realities of Abai's being that directly influenced his perception of the world and formed his artistic realm.

Abai's Early Life and Education

In all the theoretical logic of the psychology of creativity, the main reason for the creativity of great people is an "unhappy childhood" and the tragic horrors of early life. And, Abai experienced not one but several such horrible atrocities and disappointments from the society on the threshold of his house, the house of the senior sultan.

As a child, Abai was afraid of such horrible events, and up until the age of five or six, he was silent and staring, and only listened to the words of young adults and seniors. Dulat, the great poet of the "Zar Zaman" movement, came at the invitation of Abai's grandmother, Zere, and sang his curative blessing song to young Abai: "What life awaits ahead? You will reach the summit with true effort!" And undoubtedly, Dulat's songs became the melody of his heart and set the tune for his tongue. It is said that only after Dulat's blessing did Abai's speech come out, and he would not stop saying proverbs and parables thereafter. Mukhtar Auezov states: "From a young age... he bore heavy tasks on his shoulders even though his strength and mind were still too young to carry them" (Auezov, 1997: 119).

The event that triggered Abai's young imagination and formed his system of artistic perception and artistic thinking was the heroic tragedy of Kenesary Kasymuly, who led the Kazakh national liberation uprising. Abai heard the mourning and farewell songs of Nysanbay and Dskozha about the Kenesary uprising, which covered the whole of the Kazakh steppe. He listened to the witnesses' stories of those events and grew up with the witnesses' children. Some of the remnants of the defeated army of Kenesary even took refuge in the village of Kunanbai and

became members of that community. Abai's heart was broken by the horror of the mysterious story told by his father, Kunanbai, about the severed head of Kenesary Khan, and the fact that the severed head was carried in a coffin to Omsk, and finally turned into a silver ashtray by order of General Gorchakov. It is not surprising that Abai's heart was nourished artistically when these mysterious stories became interwoven with the steppe people's thousand-faceted sagas. He instilled in his mind a sense of honour when he came to intuitively understand why Kenesary started the fight. A deeper understanding formed as he grew up, and even became an artistic idea, and later triggered him to write the long poem "Iskandar" (Alexander the Great), a poem about the value of a dried skull. Abai was not satisfied with this either: he asked his young poet friend Kokbai to write the long poems "Sabalak" (Ablai) and "Nauryzbai-Kanshaiym", and narrated the European novel "Kesikbas" in prosaic style and popularised it. All this makes it clear that the theme of Kenesary's skull was his inspiring artistic idea. Remembering Abai's verses, "I will become profound, drinking the poison of the past..." we believe this was the first drop of Abai's poison (Abai, 1961: 271).

The second story that touched Abai's heart distressed him as a child was the Musakul-Tokpanbet armed conflict in October-November 1846. In the "Barak Bitim" (Barak Treaty) of the same year, Kunanbai blessed Bozhei with his three-year-old daughter Kamshat, and paid three five-year-old horses, rolls of cloth, and three pieces of sheep-hoof-shaped gold. However, because of her carelessness, Kamshat, according to some sources, was treated as a slave girl inhumanely and passed away early. The conflict now escalated from a case about the land to human costs. The tragic death of Kamshat also tortured the heart of young Abai. The Kazakh traditional grief of his mother and aunts, who cried for nearly a year, sowed a poisonous seed of revenge in his heart. Abai could not forget the mournful voice of those mourners until his death. It seems that Abai even turned that mourning into a poetic mood of his own. Fifteen of his almost a hundred poems are about mourning, including:

Until he passed this world, he spoke his faith!... Of the eagle with red legs, the chick was taken by disease. A towering fruit tree, the sprout burned in the fire... Did not live long, died when green, the death of the young is too heavy, the sunny side is reaped quick, alas, the jealous world and the hostile death (Abai, 1961: 249-250).

Kamshat's sad and tragic fate can be seen in these lines. There is another reason why this story and the death left a deep imprint on young Abai's heart. Kunanbai used to let six- to seven-year-old Abai and his four- to five-year-old brother Iskaksit in the corner and participate in the meetings of the judges and contenders of this conflict. To find out what they understood, he asked them questions at the end of the meeting and examined them. It seems that Abai listened to the quarrels and arguments quite patiently as he was introverted and silent from birth. He also expressed his childish thoughts on the decisions of the judges. Involuntarily, Abai grew up listening to his mother's mourning and his father's arguments. However, the "Musakul" incident did not fade away. With the passage of time, it emerged before Abai as "a dark tornado" fighting against him.

Between the ages of 10 and 13, Abai's third horror story, which the steppe people had never witnessed, took place. A group of people from the Tobyqty tribe robbed a mail caravan carrying money between the Verny fortress and the city of Semei, which the Kazakhs called a "Feather mail", and killed an officer. The event took place at the Alshin station at the foot of Mount Arkat, east of the Shyngystau mountains. The governor of Semei issued a decree: "Gather all the volosts and find the criminals". None of the tribes could speak out and all were afraid of the armed group. Kunanbai talked to the governor. He said if the authority forgave his previous crime and restored his officer rank, they would find the thieves. His proposal was accepted by the governor. Thus, Kunanbai turned to his old friend, the head sultan of Ayakoz, Barak Soltabayev. He and Barak crossed the Chinese border and visited Shotan and Bopanay, the

Genghis princes who ruled the Abak Kerei tribes. Shotan and Bopanay caught the thieves Tabyldy, Uderbay, Zhundibay, Tunlikbay, and Mambetey, all from the Kokshe tribe. They were hanged on a gallows in Ayakoz by the Tsarist government. Kunanbai's guilt was forgiven and he became the governor's "secret assistant on a special mission". This "service" was probably the reason why Kunanbai was acquitted from the court trial (Abai, 1961:25). It should be noted that Kunanbai, who did not expect such cruelty from the authority, protested to the governor, asking: "Why did you put the robbers to death without a trial? You have made us sin".

In this confrontation with the governor, Kunanbai not only fully defended his reputation but was also appointed as a "secret assistant to the special mission

of the governor" (Abai, 1961: 25). He returned with "special and secret" powers so that nobody would ever threaten him and exercised authority over the whole Kazakh steppe. Abai did not see this event with his own eyes. However, when Kunanbai came to report to the governor on the completion of the case against five people in Semei, it was clear that he told Abai, a schoolboy from a madrasa and a learned young man, what he had done to "make up for his crime".

This is what Abai gained from his life before he went to the madrasa: he learned to read and write, learned the language of science, and gained cognitive development. Three or four years of study opened the door to a turning point in his life and the nation's intellectual and spiritual development. It was a truly great historical opportunity. It was Kunanbai, Abai's father, who made a breakthrough and gave him such a historic opportunity.

Kunanbai was a talented, intelligent, and pious man who set high standards for religious education as well as general education, and was able to choose the path of enlightenment that would lead to true spiritual knowledge. Thanks to the wise decisions that he made after his conversations with respected theologians, he chose the best teacher for Abai. The madrasa of the Tatar imam Gabdulzhappar (in one source – Abdullah), where he sent Abai first, turned out to be a madrasa where teachers recited facts rather than "the sciences through which children learn the secret of God hidden from man". He immediately realised the reason why Abai didn't learn much. Kunanbai, who had been listening to sermons and lectures by imams and teachers from 15 mosques in Semei for three months, was pleased to hear the sermon of a young Hazrat named Kamaledin (Kamaraddin, Kamali) in the Ahmet Riza Madrasa. "This young teacher's sermon is clear and understandable, and is the right path to enlightenment", he said, and he sent Abai there.

After taking the path that led to science, secular knowledge, and the world of literature, which was taught by Kamaledin, the first graduate of the Jadid- oriented Mercani madrasa, Abai completed the planned course of learning and joined the mature students who were ready to gain religious knowledge. He sang and recited books of poems and songs, such as Muhammadiye, Zarfum, and Suhfat- ul Gazizi, and made a habit of partying and entertaining. Abai, who had a poetic talent from birth, enjoyed these poems very much and quickly learned these rhyming, sad, and mournful melodies, giving them his full attention. He sometimes joined in with these melodies and recited verses. With the same passion, he began to get acquainted with the works of poets, writers, and scientists from the East. Abai worshipped the Eastern poets: "Fuzuli, Shamsi, Shakhali, Nava'i, Sa'di, Firdausi, Khoja Hafiz – all of you, inspire me, the great poets" (Abai, 1961: 59), he said "wishing fire and strength to his poem". This was probably the first time he started to be occupied by that poetic talent. Among those talented students was Kurbanqali Khalidi, a prominent future historian, author of the famous books "Tavarikh-i hamsa-i sharqi" (Five histories of the East) and "Tarih-i jarida-i jadidi" (New History) (Kazakh manuscripts, 2013: 268-284).

His youthfulness became more and more mature and he dived deep into the ocean of knowledge. The direction and model of the Jadid school demanded this from

him. The purpose of the Jadid school was to study religion in a scientific way. Al- Ghazali, who brought a new understanding of the Islamic world in terms of religious philosophy, natural sciences, and cognition, was a highly regarded scholar of his time with his critical views. Ibn Rushd, in his work "Resistance to Resistance", considered Al-Farabi's Nature Lessons as a source of knowledge and concluded that "he who does not know the created world cannot know the Creator". It started with Al-Farabi and Ibn Rushd and drew the attention of Al-Ghazali, Sufi Allayar, Gulamahi Dawani, and Mercani.

The following position and scientific concept in Mercani's curriculum give a clear idea of what a "strong influence" was: Mercani, first of all, separated the obsolete superstitious (mythical), legendary, fantastical, and false logics in the history of religion, except for Abelgazy's "Turkic Chronicle", and directed them into a scientific system that analysed the real historical facts. At the same time, when the prestige of Eastern scholars was declining and "chronological" narratives prevailed, he enabled the Turkic community to take a critical look at its own ancestral destiny. He wrote his historical works, which became his life's mission, based on all the achievements of Eastern and European science of that time. He attentively studied the works of his predecessors, such as the "History of the Caliphs" by Muhammad Ibn Ishaq (died 767), the "Great History" by Muhammad Ibn al-Waqidi (747- 823), the famous "History" by Al-Tabari (838- 923), "History" by Al-Masudi (956), a collection of biographies and dictionaries of famous people by Al-Khatib al- Baghdadi (died 1071), "Book of Genesis" by the Central Asian chronicler historian Abdul Karim al-Samani (1113-1167), Ibn Fadlan's "Journey to the Desht-i Kipchak Steppe", as well as the historical records of scholars from Egypt, Basra, Yemen, Merv, Samarkand, Bukhara, and Russia. Moreover, he greatly appreciated the work Mukaddima by the Tunisian scholar Abdurakhman Ibn Khaldun (1332-1402), who was "the first philosopher to interpret history from the philosophical perspective in the world scholarship", and titled his own historical work Mukaddima. Mercani made a profound interpretation of Dawani's philosophical views and revealed the essence of the science and the words of wisdom.

One of the foundations of Abai's religious, artistic, and philosophical views was the Jadid doctrine, which he imbibed, memorised, and analysed from an early age. In Abai's words and poems, it reads: "Sharia dictates, believe without thinking, Abai replies, to believe one needs to think" (Auezov, 2014: 300), and these Words are proof of the Jadid knowledge he had learned.

Abai's other spiritual teacher was Sopy Allayar, one of these "guardians of faith". The establishment of the Islamic system of artistic perception and critical thinking in the Kazakh steppe, including Abai's system of artistic perception and artistic thinking of the world, was directly influenced by the verses of Sopy Allayar. Abai memorised the works of Sopy Allayar, which were a "transition" between the views of Kadym (ancient) and Jadid (new). Even Kunanbai listened attentively to those "melodic books". When he rose to the level of a scholar, Abai often discussed Sopy Allayar's words on the cause of everything: If a desire is a curtain, don't open it, After a curtain, a hundred curtains may open (Kazakh manuscripts, 2011: 205). These words of Allayar are also clearly reflected in Abai's verses: "If you touch upon one sorrow, a hundred sorrows stir up".

"Mercani studied mathematics and chemistry, insisted on teaching these subjects in madrasas, built a madrasa himself, taught Islamic teachings in Russian schools, and patronised Russian schools" (Auezova, 1994: 42-43). It should be noted here that Mercani had a great influence on Abai is going to Russian school. When comparing the disciplines and the scope of learning taught at the madrasas, they corresponded to the program level at the religious centers (schools) at that time.

Thus, in the middle of the third year, after a short new year's holiday, without consulting his father in the steppe, he began to study in a Russian school called City-Parish in Semei. This was Abai's first individual decision without his father's permission. Now, in the remaining 4-5

months, he studied the annual program (curriculum) with the utmost diligence, and in mid-May, he received an assessment paper of excellence (Zhanataiuly, 2018: 37-38). Not only that year, but during the three years he spent in the city, Abai learned to recognise, read, understand, and write the Russian alphabet. He may even have taken extra lessons. Otherwise, it would not have been possible to complete the three-year school program in one year, write an essay (which was a mandatory test), pass an exam, and receive a certificate of graduation. Kunanbai, a wise and tough ruler who had been tested in conflicts, tried to check the knowledge of the now well-educated Abai, and took him to the steppe.

Foundations of Abai's Worldview

At that time, the highest goal and achievement for the Kazakhs of the steppe was to become a judge, an elder, a governor of a volost. Apart from that, the steppe boys had no place to go. No sky to fly to, no stage to shine on, and no power and no means to fight for a common good for all Kazakhs. Although Kunanbai resigned from the post of head sultan and lost direct connection to power, he still held the title of the honoured officer and controlled the governing issues of the Tobytty tribe in his own hand, and Abai also joined this governing. Thus, Abai was a soldier of the "Peace campaign" of the Muskul conflict for 25 years since it began when he was one year old. Kunanbai let Abai write the information and reports to be sent directly to the governor during the "Zhigitek-Bazaraly" incident, and engaged Abai as an intermediate translator and intermediate judge.

Biographical data on Kunanbai and Abai mistakenly indicate that the organiser of the conflict was Kengirbay's grandson Bozhei Eralyuly. It is a historical fact that Bozhei was the main figure in the conflict until his death, that is, from the "Musakul conflict" in 1846 until the resignation of Kunanbai as head sultan in 1853 and the death of Bozhei (1853). After Bozhei's death, the Zhigitek tribe's main figures, Baisal, Suindik, Sugir, Tusup, Abdi, Darkembay, Baigulak, Kuntu, Besbesbay, Balagazy, and Bazaraly, started to get involved in the conflict. Bazaraly was a good-looking, talented, eloquent, and heroic figure, a vindictive and risk-taking guy, and he was the commander of the Zhigitek tribe. The popular saying "Bazaraly's fortune is strained by theft and women" was a clear characteristic of him, and he showed this character not to others, but to Kunanbai. Finally, "Abai saw that 17 of Zhigitek's men, who had fought with his father since his youth, had been deported to Siberia". Not only did he see this, but he was also in the same arbitration process (Kulbayev, 1992).

Kunanbai, on the other hand, knew that this was his last step in power. Now, he was gradually releasing the reins of power and offering them to his children, especially to Abai. After Abai had taken power, Kunanbai gradually left the scene of the conflict. He began his later life with "repentance".

Before leaving for Mecca, Kunanbai thought about the plight of 17 relatives deported to Siberia:

When I was young, I prayed to God: Give me happiness! If you give me happiness, first bless me with wealth! And before wealth, bestow me with power! I got those three wishes. Unfortunately, if I asked for my kins' peace, I would have received it too. When all the Kazakh abided by my words, my kins did not appreciate me. They came so close and cut my belly, made me upset. Thus, he gave an assessment of his whole life.

At the same time, there was much to be said for the restoration of justice. In Abai's established scientific biographies, Kunanbai was accused of three major "legitimate accusations" and he explained Kunanbai's three accusations against Abai as Kunanbai's own fault. In fact, all of them were severe punishments imposed on sudden life events under the provisions of traditional laws.

The incident that made Kunanbai responsible for taking human lives was hanging Kodar and Kamka on a camel's hump. Yes, this was a real event in life, the punishment was carried out by

Kunanbai in accordance with the sharia (Shakarim, 1988). This was a very harsh and unexpected sentence. Kunanbai, who then ruled the state, put the case before judges, held an open trial, and punished them accordingly. This event took place between 1835 and 1843 before Abai was born.

Kunanbai's negative blessing to Umitey and Amir was another tragic event that provoked resentment. Amir and Umitey were born to the families of two brothers, Kunanbai's own sons. They were Kudaiberdy's son and Isaac's daughter, i.e. Kunanbai's own grandchildren. If Kunanbai did not ban the consanguineous marriage as in the case of Kodar and Kamka would Kunanbai be Kunanbai? And would he be able to rule the state? How would he allow his kins and offspring to fall into immorality? Kunanbai's cruel sentences were not cruelty, but a harsh and fair judgement!

The third accusation against Kunanbai was his "zeal for religion", that is, his special religiosity. The weight of the third accusation was heavy, it had a deep meaning, it was a matter of ancestral and religious honour. This was the reason why Kunanbai accused Abai of being "pro-Russian and not defending the interests of Islam". When Kunanbai came back from the pilgrimage, he saw soldiers with rifles with spears, herds of horses, and herds of sheep near the village. When asked why, Abai said that for the Russian-Turkish war, they were collecting for the Russian army horses to ride, and sheep for food. And not only collecting money but also writing a letter of appeal against the Turks. Meanwhile, Kunanbai became very angry, blamed Abai, and immediately stopped what he was doing. It is clear that Kunanbai, who had recently come from Mecca, saw the political situation in Istanbul, Crimea, and inner Russia, and the suffering of the Muslim people who fought under the Russians and did not support these deeds of Abai. After all, for Kunanbai, who saw the Muslim world with his own eyes and was full of the goals and interests of the Turkic world, acting against the Islamic world was a catastrophe.

Abai had no choice but to listen to him. After his father's words, Abai expressed his mood: "I thought, I pondered, I examined my faults" (Abai, 1961: 302). Indeed, Abai had morals and a reason to "ponder and examine".

For these three events, Kunanbai was cursed. All these events, which turned the world upside down, had a direct impact on Abai's manhood and the formation of his views. When Abai came to power, what was the internal and external prestige of the country, that is, the main "legacy" of his father Kunanbai? The annual report "Review of the internal situation in the Semei region" submitted to the governor-general of the steppe by the Semei regional administration gave the following information: Although Kazakhs of the Tobyqty tribe and Karkaraly district have become less savage (taking hostage and robbery – the writer) than Kazakhs in other regions now than before, they did not give up violence against their neighbours. It is their daily habit to hunt cattle in their neighbouring regions (Zhetysu, Syrdarya, Akmola). Of course, the neighbours will also retaliate, will reciprocate. Out of 85 volosts in the region, four volosts of the Tobyqty tribe are the most famous in terms of looting and plundering (Baigaliev, 2001), that is: Tobyqty, the rebel of the state, was full of many shrewd, robbed the wealth of Kazakhs, involved in many horrors, came across a disaster. The good people who came out of them could not correct them but tried (Abai, 1961: 112-113).

As a person who criticises the functioning of the state, Abai, at the age of 20, became an authoritative representative of the most famous of the "four most famous" volosts (candidate for volost head, in today's sense, a vice volost head). Thus, Abai devoted 18 years of his conscious life to the official power of the state, 12 years as volost head, 6 years as a judge (elder – the writer). From 1866 he served as a volost head of Kishik-Tobyqty volost. This is proved by a report written on June 30 and July 13, 1866: on the volost head Kudaiberdy Kunanbaiuly's (now deceased) response to the order of the Sergiopol district. It was signed: "The head of the volost I. Kunanbaiuly, the correspondent V. Ivanov" (Baigaliev, 2001: 27-29). This fully confirmed Abai as a volost head. This means that Abai legally continued the duties of his late brother Kudaiberdy without elections or appointments, that is, he had the right to full power. This fact was noted by

Turagul Abaiuly in his memoir "My father". "At the age of 20, my father was elected a candidate for his brother Kudaiberdy. After Kudaiberdy's death, the enemy accused him of being underage and he resigned from the post" (Abaiuly, 2018: 30). According to the rules of the steppe, the age of the volost head should be at least 25, the age of the judge at least 35. Knowing this, Kunanbai registered Tanirberdy as 25, Abai as 24, and Iskak as 23 years old in the village registrar (Kozhanuly, 2018: 231-237). Therefore, Abai's age, as stated in the accusation, was not suitable for the post. At that time, Kunanbai Oskenbaiuly was the legally elected judge of the Kishik-Tobyqty tribe. On July 8, 1866, the regional governor received a complaint that "Abai Kunanbaiuly deliberately did not hold the election of a new volost head in the Kishik-Tobyqty tribe".

Thus, in February 1867, at the age of 22, Abai was prosecuted for the first time before he enjoyed his long service. Once the cause of the incident had been determined, the criminal case was terminated. After 1866-1869, Abai took a three-year break and became the governor for the second time between 1872 and 1874. However, fearing the tragedy of the first two rounds of elections, Abai refused to run in the next election. At that time, the "party conflict" in the Konyr-Kokshe volost had escalated into a riot. Abai's explanation to the investigator proves this. Abai said:

I was elected by the people of Arkat (formerly Konyr-Kokshe-Tobyqty) volost and appointed by the order of the governor. That year, not the majority, but the whole community unanimously elected me governor. I served in this position from 1875 to 1878. The military governor of the Semei region signed and approved my post. At the end of my three-year term, I resigned. I was dismissed with the permission and approval of the public (CSA RK. f.44. d.9014).

It was at this time, in 1876, that the wealthy Kazakh of the Konyr-Kokshe volost Uzikbay Boribayev filed a lawsuit against Abai. It was immediately sent directly to the Omby Corps. The investigation lasted exactly eight years, with some complications and some alleviation. The tone of the complaint and the investigation was both harsh and mild, depending on the political and tribal situation in Tobyqty. Initially, the pace of the investigation, which was reported to the general affairs department of the Semei regional department from above, was effective. During these eight years, Abai was imprisoned twice and placed under house arrest in Semei. The summary of the statement submitted to put Abai in "eight years of trouble" was as follows, The head of the Semei region informed the governor about the results of the investigation (we have to give it in full length, albeit it is long, to reveal the truth):

Until now, none of the volost heads elected to the Konyr-Kokshe-Tobyqty volost has fully served their three-year term. Take, for example, the three years between 1872 and 1874. Alatayev was elected first, and his case was taken to court. Kuandyshev was elected second, and he was also prosecuted. The third elected, Dutbay Uandykov, was also convicted. Zhusup Kozhamkulov was dismissed. Finally, the three-year post was completed by the fifth volost head Karymbayev. All of them were prosecuted for slander and a grudge against the Kazakhs of this region, but all of them were later acquitted. The reason for this was that people with prestige in the volosts wanted to become volost heads themselves or develop a conflict with the newly elected head (Abai).

Currently, no one has been prosecuted in this volost. In order to avoid such a mess, Ismailov, the former governor, asked them to choose a person they liked from another volost. Thus, he nominated Ibragim Kunanbaiuly, whom he and others knew well. He was a very smart man. In this regard, Ismailov showed foresight. The people of Konyr-Kokshe-Tobyqty volost unanimously approved Ismailov's proposal and elected Kunanbaiuly, who was registered in the former Kishik-Tobyqty volost. He is the volost head of Konyr-Kokshe-Tobyqty volost now. During the two and a half years of Kunanbaiuly's rule, this volost stood out in an exemplary manner. Prior to that, there

were daily hostage-taking and frequent killings. And last year, thanks to Kunanbaiuly, no one was involved in any trial...

The ultimate reason why Boribayev sued is that there are very strong tribal conflicts in the volost, so each party wants to elect its own person. They don't know that Kunanbaiuly is resigning of his own accord. They deliberately prevent Kunanbaiuly from running in the upcoming elections, so Boribayev wrote the statement himself. The lawsuit alleges that Kunanbaiuly's case would be taken to court and investigated and that he wouldn't be able to run in the election for the next three years. It is the most exemplary volost not only in the district but in the whole region. He agreed to rule the Konyr-Kokshe-Tobyqty tribe only because he respected others. As for Boribayev, he should be prosecuted for writing a false statement and slandering an official, he reported.

Abai he explained profoundly "The volost chiefs are elected for a three-year term. They spend their first year in the office listening to all kinds of grievances and complaints: 'Don't forget that we elected you!' Their second year is given over to fighting possible future rivals, and the third year to their campaign for re-election" (Abai, 1961: 441).

In the run-up to the next volost elections, the accusation would be filed manifold. On March 17, 1878, the governor of the Semei district supervised the case according to Uzikbay Boribayev's statement, and Ibrahim Kunanbaiuly answered the questions of the investigator as follows:

... I do not admit the accusation of Kazakh Uzikbay Boribayev that I took away lake Taimak, I do not consider myself guilty. Before I started my volost head position, lake Taimak was a vacant lot, common to all locals. In 1876, Kazakh Musa Ayubayev, with whom I had no kinship, came to me and asked for a place for winter pasture. In this regard, I took advantage of my position and made a statement to the judges elected by the community. They gave lake Taimak, and this decision was recorded in the journal that registers the decrees. I have nothing to do with it. During my tenure, I did not take bribes from anyone, either in cash or of any other kind. This can be proved by the decision of the judges of the Arkat volost. If I had written a false verdict or made a false decision, any of those verdicts would have been registered in this case as physical evidence, as evidence of my crime. In fact, the prosecutor himself could have included one of the verdicts in his statement. If there is no such physical evidence, then the accusation is a lie in itself.

I did not gather sheep for slaughter during the meeting. When the meeting was in the progress, the community themselves slaughtered sheep for food. I don't know how many sheep were slaughtered during the meeting, I didn't count it. In any case, it should be much less than that in Boribayev's statement. I did not take bribes from the people, taking advantage of my position for personal gain. If I wanted to do that, no one would tell me anything. Because I am a stranger, and the governor elected in my place would not have allowed it.

It is true that I gathered sheep for a group of passing young soldiers. The total number was about 300. We bought a yurt and firewood with the money from those sheep, and I gave the rest of it to the chief of the volost Shymyrbai Bibolov and received a receipt.

I have never been to Uzikbay Boribayev's village and I have never offered to make peace. Because I have never been in a conflict with Boribayev, so there can be no enmity. It is illogical to agree to return lake Taimak because I have left the volost and I do not have such power.

On the contrary, the head of the county came to me after the investigation. During the talk, he apologised to me in front of Karatay Zhalbin and Kozhaken, judges from the Alzhan volost, and Baikulak Bazyev, a Kazakh from the Shyngys volost, and admitted that they had made false accusations. I responded to Boribayev's words as follows: 'If it is true that you have sincerely apologised, then name the person who is provoking you to write the accusation. Because I know that you, Boribayev, are playing for the sake of someone with more power. You can't be my enemy, we have never come face to face at least' (CSA RK. f.44, d.1430). The kind of Uzikbay's depicted in Abai's following verses, 'Having been to the bank of the Ertis, Submitting a false accusation, As if

he conquered a country and seized the Edil river, returns home boasting and bragging (Auezov, 1997: 80), left in the shadow, and the real steppe wolves came open to their usual tribal fronts'.

During this time, Zhigitek's men also matured and became ready soldiers. Kuntu's internal and external conditions were perfected, and he was able to compete with Kunanbai and his kins, including Abai. Meanwhile, Bazaraly, who had been deported to Siberia, returned. Obviously, the revengeful man must have returned with resentment: "I will show your trouble, Kunanbai's kins'."

Abai, who had been in prison for six months because of Bazaraly's persistent struggles, was also upset and thoroughly prepared. The incident escalated in 1874, the year when Kunanbai left for Mecca. During the investigation, Bazaraly, believing the rumour that "Abai was going to be driven to Siberia", took hostage a herd of horses (800-850 horses) of Abai's elder brother Tanirberdi. Not only did they rob the horses, but also the community of the Zhigitek tribe settled along the Karaul River slaughtered the horses (in the second source – 1,000 horses) in one night. Abai was encouraged by the decision of the regional administration to justify himself and immediately began to retaliate. "He managed to remove Kuntu from office for his false accusation and got Kuntu's vice volost head elected... and for each of Tanirberdi's horses got two five-year-old horses as payment" (Auezov, 1997: 213). Angry Bazaraly did not accept the failure and struck back a second time but failed again. Bazaraly's kin Abdi had a daughter named Zagipa. She wrote a letter to Abai, asking for her emancipation. The frantic event also ended with the participation of Bazaraly. There was a fight between the two sides, and a man was stabbed with a spear and there was bloodshed. The scandal between Nurganym and Bazaraly, who was a spear-wielding hero, a handsome and eloquent man, a strong hostage-getter, and a non-thief, non-robber, further irritated Abai (Jurtbay, 2004: 377-383). At this time, there were only four people whose names were known to the outside world. They were Kunanbai, Bozhei, Bazaraly, and Abai. Abai prosecuted Bazaraly and had him driven to Siberia for the second time because he didn't keep his promise of stopping robberies and had about 850 horses slaughtered in one night.

At the same time, the 40-year-old conflict between Bozhei-Kunanbai and Bazaraly- Abai had just reached its climax. These ten years of Abai's life ended with regret as shown in the following verses: "Now the talk of the people is theft and robbery, I have not seen a conscious soul who would understand my talk. To this day, there is no hope in this neighbourhood, that which makes one happy and satisfied" (Abai, 1961: 81).

Abai, who had been involved in power and tribal disputes since he was a child, had only one obstacle: trials and imprisonment. And there was a fundamental principle for that. After all, it was natural that Abai stumbled now and then, after a long time of mutual conspiring and plotting. Only the unpleasantness of revenge and resentment behind it made both his soul and heart cry. The cases of accusation multiplied, the number of sealed papers grew, and Abai was almost driven to Siberia twice (Auezov, 1997: 141). These events took place between the years 1866 and 1886.

He wanted to establish a harsh but just government and desired to spend all his energy and strength correcting the country and those who had strong self-importance with a green-leafed young hope. Between 1876 and 1886 he was twice taken to the Semei jail as a result of his struggles with his enemies. The jail is not a prison in itself. However, each captive is held under the appropriate pressure, even if it is a temporary prison. It has an iron mesh window and locked door. There is a narrow hole in the middle of that door – a narrow passage that connects the captive with the outside world (Auezov, 2013: 166). Through that "narrow passage" he seethed, squirmed, squeezed, and squabbled with officials, lawyers, and investigators, sharpening his tongue, and got transferred to house arrest. After his freedom was restored, he talked to his teacher, Kamaledin (Kamali), and opened the door of the madrasa library, as he

customarily did in that long- forgotten student time. In 1883-1884, he got Akylbay and Magauya admitted as members of the society of primary education, i.e., as students (Beisenbaev, 1988: 27).

Abai, who was zealous about everything by nature, was passionate about other realms. He was wholeheartedly drawn to knowledge. After he had fully acquired the teachings of oriental classic writers, and religious scholars at the madrasa, he became interested in the city library and became a regular reader. Thus, he spent the winter of 1879 and the spring of 1880 in the city.

As he wrote, “the person who opened my eyes to the world is Eugene Michaelis”. When Abai came to the library one lucky day, he met Michaelis, a student of the Faculty of Natural Sciences of St. Petersburg University, who had been deported to Semei for his participation in the anti-Tsarist movement. According to Michaelis, Abai had organised the reading of books. He systematised fiction, criticism, philosophy, history, natural sciences, social literature – and selectively read them for a specific purpose. The number of acquaintances and like-minded people from the intellectuals also increased, and he interacted with scholars such as Gross and Dolgoplov, and approached “the horizon of another new world”. In the second winter, he moved on to European scholars such as Spencer, Louis, and Darwin. In particular, he carefully read Draper’s philosophical work *The Intellectual Development of Europe* (Auezov, 1997: 132, 203, 376).

American traveller G. Kennan in his famous book “*Siberia and Exiles*”, published in New York and London in 1891, and later widely popular in the world, provided important information about the level of education of Abai Kunanbaiuly (Kononbay). G. Kennan visited Semei from July 14 to 19, 1885, to get acquainted with the situation of political deportees. At the suggestion of governor Tseklinsky, who went to the city library, which was located in a small wooden house in the center of the city. He got acquainted with the small museum of anthropology. Much to his surprise, Russian-language newspapers and magazines, as well as books not allowed in Russia, thousands of volumes of carefully selected Spencer, Buckle, Lewis, Mill, Taine, Lubbock, Tzeilor, Huxley, Darwin, Lyell, Tyndall, Alfred Russel Wallace, Mackenzie Welles, Henry Mann, as well as Scott, Dickens, Mariette, George Eliot, George MacDonald, Anthony Trollope, Justin McCarthy, Erkman-Chatrion, Edgar Allan Poe, Bret Harte (Kennan, 1999: 182) and Shakespeare, Balfour Stevenson, Heine, Hegel, Lange, Irving, Cooper, Longfellow, Harriet Beecher Stowe (Kennan, 1999: 199) were stacked on the shelves of the small and neat room of the library. Then, Leontiev organised a special party in a private apartment to engage G. Kennan and political sceptics in conversation. When it came to books and libraries, Leontiev recounted the following in his famous work:

After we were introduced to the members of the community, we had a lively conversation. In connection with my question, Leontiev told me about the history of the Semei library. The library is doing a great job not only for political deportees but also for the intellectual lives of the city’s residents, he said.

Even Kazakhs (in the original text: Kyrgyz – the writer), he said, “from time to time use its services. I know an educated old Kazakh man (old Kyrgyz) whose name is Ibrahim Kunanbaiuly (original – Ibragim Kononbay), who not only visits the library but also reads books by authors such as Buckle, Mill, and Draper”.

So, said one of the students, “do you mean that in Semei there is an old Kazakh who reads the works of Mill and Draper?!”

“Yes, that’s right”, replied Leontiev confidently. When I saw him for the first time, I was surprised to hear him ask me the difference between induction and deduction. I later found out that he really knew English philosophy and then read the Russian translation of all the books I mentioned.

“Do you think he understood everything he read?” the student asked.

For two evenings I took an exam from him on Draper’s “The intellectual development of Europe”, answered Leontiev, “to be honest, he understood it very well” (Kennan, 1999: 198-199).

From this excerpt, first, here is a detailed description of the book found in the Semipalatinsk library. The second shows that Abai had read these books or could read them. Thirdly, the memoirs of mullahs like Kobai confirm that Abai had read Darwin carefully.

On the same day, when George Kennan arrived in Semei, Abai returned to the Karamola meeting on the Shar River and was under investigation for subsequent complaints. Of course, Abai may have seen George Kennan, who visited both sides of the Semei River, saw mosques, and visited yurts, but even if he did not see them, he heard them, and it is clear that Leontiev and Lobanovsky explained the meaning of his visit to him. The main point of this is that it clearly and convincingly proves the above and later facts about Abai’s library. For example, thanks to Abai’s summarising, and Baimagambet’s narrative skills, the “red skin” Indians, African legends, the Inquisition, “gentlemen novels” and even “red beard” stories about samurai were widespread across the steppe. He and Bishop Sergei analysed the words of Holy Books, such as the “Torah”, “Bible”, “Psalms”, and “Buddha”, in comparison with the verses of the Qur’an. All these prove that he possessed deep and stable knowledge.

Abai pondered his own intellectual development, saying, “I have read many books by European scholars since my 30s. Near the age of 40, the world I know has turned upside down. My East turned into the West, my West became the East” (Auezov, 1997: 205). Abai got into the habit of diving deep into the content of each book he read. For example, after reading the Buddha, he said, “How profound was the word of the Buddha. Too bad I didn’t come across the book earlier”. He loved Lermontov and said, “This is a real poet poisoned by love. What poisoned his love is anger”.

...

A nation that gives itself up as prey won’t stay as a nation. And in spite of the hideous fate of the Kazakh nation, it had not reached such a critical level. The fire in the heart was not extinguished. As a person and as a poet, Abai had a reason to grieve. But for the nation, he found healing and comfort in their hearts. He sowed the seeds of spiritual independence. He sang the spirit song of perseverance. ...He was investigated and searched. However, the search ended for Abai in 1903. He was deeply humiliated for being spiritually dead. Abai said:

With a healthy body, I feel like a dead person and do not know what the cause of the devastation of the soul is: whether a vexation for my people, or dissatisfaction with myself, or something else. I’m spiritually dead. I’m angry, but there is no anger in my soul; I laugh, but the heart is not beating with joy; talk, but the words seem to be strangers (Abai, 1961: 446-447). With that tragedy, he turned his life into a work of art. Every stage of his life was full of contradictions. This gave him spiritual and creative nourishment. However, as a human being, he was mentally frustrated and it shortened his life. He lost hope and comfort. The conclusion of the scholar Alexander Anikst on Goethe’s life can also be applied to Abai. He wrote: “The root cause of Goethe’s tragedy lies in the contradictions of the socio-political life of Germany during his lifetime” (Anikst, 1986). What made Abai “spiritually dead” was the disease of the society, the oppressed people, among whom Abai lived....

The intellect that is nowhere to be used, the thought that is not to be considered, and the conscience that is not appreciated are like the poison that has spread to your whole body.

Another death penalty, which aggravated his mental anguish, finally “buried” Abai once and for all. Now destiny deprived him of his other son, Magauia. Abai wrote, “He freed my back from the burden, behold, He freed my mouth from the word, my dear. He freed me from both of the men, my dear, Farewell, Magash, my dear” (Abai, 1961: 54). He saw his son off with this poem...

Conclusion

Abai was a lonely man on the intellectual front. He was saddened by that loneliness. He explained, “Loneliness is a death for a man. All the troubles fall on his head!” (Abai, 1967: 454). The man ahead of his time poisoned by his own mind, had thus ceased to exist, and that “riddle soul” has remained unknown forever.

Unfortunately, Kengirbay (Abai’s great-great-grandfather) biy’s hint of “nine-nine!”, when he was blessing good fortune and wisdom for this noble person, had somehow come true. The ninth generation in Abai’s family, hinted at in that blessing, was Aubakir Akylbaiuly, who mourned: “When we have nine generations, the family will disintegrate.” Their “sultan of tyranny” became the Soviet governors. Aubakir died of starvation. Turagul was deported. Mekail was shot in 1931. Abai’s other descendants were also lost. The rest died in the Second World War. The district governor once made a reference that “Abai had 20 (Kazakhs usually also include grandchildren) children”. And now there is only one male offspring left from that huge family.

And we still feel blessed for that.

АҚЫН ҒАЛЫМ ЖАЙЛЫБАЙ ПОЭЗИЯСЫ («Сұлубайдың әні» кітабынан ой-түйін...)

Еркегүл Шаймардан АРЫҚҚАРАҚЫЗЫ

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Отырар кітапханасы» Ғылыми орталығының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

XIX ғасыр соңы, XX ғасыр әлем қазақтары тарихында қарама-қайшылыққа толы күрделі кезең.

Бұл тұста Қазақ жері сталиндік ұжымдастыру салдарынан, ашаршылыққа ұшырап, 1,5 миллион қазақ өздерінің байырғы атамекенін тастап, босып кетуге мәжбүр болды. Ал осы кезде шекаралас Қытай еліндегі қандастарымыз да ұлттың азаттығы жолында жан алып, жан беріскен күреске толы қиын-қыстау кезеңді бастарынан өткеріп жатты.

Туған халқының бостандығы жолында отарлаушы империяларға қарсы күрескен Оспан батыр Ісләмұлы, Зуқа батыр, ақын әрі батыр Сұлубай Сапыұлы т.б бейнелерінің қазақ поэзиясында сомдалуы мен Ұлт-азаттығы жолындағы күрес тақырыбын бүгінгі күн мәселелерімен байланыстыра зерттеу, оның қоғамдық-саяси мәні туралы мәселе көтеру мақаланың өзектілігін танытады.

Ақын Ғалым Жайлыбай «Сұлубайдың әні», «Өр Алтай мен Тәңіртаудың арасы» аталатын туындылары арқылы Қытайда өмір сүріп жатқан қазақтардың басынан өткен сындарлы жылдар туралы мәселені көтерген қаламгердің бірі. Ақынның өзі ол жайында: «Қытайдағы қазақ мәселесі... Жалғыз қазақ емес, аз ұлттар жағдайы. Екі-үш жылдың көлемі болды бізге жетіп жатқан түрлі хабарлар жаныңды жылатады, жүрегінді сыздатады.

Тәңіртаудан Өр Алтайға дейінгі аралықтағы қандастарды анабір жылдары аралағаным бар. Арғы беттегі ағайынмен емен-жарқын сырласып бір ақсайран күндерді бастан кешіріп едім. Сол сапар Ақыт қажының басына құран оқып, Зуқалардың басын ілген Қаракөпірді» де көргем...» [1, 3] – дейді.

«Ұлытауымның ұлары аман ба,
Өр Алтайымның қыраны аман ба.
Халдерің нешік,
Мына заманда –
Ұлы даланың ұланы аман ба?»

Ұлы даланың ұланы аман ба?» [1, 7] - деп басталатын «Сұлубайдың әні» поэмасы «Кілт», «Темірқазық», «Сұлубайдың әні», «Ескірмеген екі аңыз», «XX ғасыр. Шеруші Қылаң батырдың ақтық күйі», «Сұлубай шоқысы», «XXI ғасыр. Уақ Жармұхамед жыраудың Жайырды жоқтауы», «Қайқая шапқан Қарагер» атты тарауларға бөлінеді.

Ертістің арғы беті, бергі беті
Бұл да бір шежіремнің шерлі беті.
Зар мұңға толған кезде тостағаның –
Алдыңда ақ сөйлейтін келді реті.

...Ертістің бергі жағы, арғы жағы,
Ананың емес-еміс таңғы зары.

Асыл кім ат жалында атойлаған –
Ғасырдың қойнауында қалды бәрі... [1, 8]

«...Ертістің бергі жағы, арғы жағы»... бір халықтың тағдыры бірнеше елге қалайша бөлінді?

Алып Алтай тау сілемдерінде көшіп-қонып жүрген қазақтардың төрт елге бөлініп қалуының себебі бар: «Қазақ ел болып қалыптасқаннан соңғы төрт ғасырға жуық уақытта өз ата жұртынан бес дүркін үдере көшуге мәжбүр болды. Оның алғашқысы тарихта «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деп аталатын Жоңғар қысқан 1720-50 жылдар аралығы... Екіншісі бір бүйірден орыс, екінші бүйірден Қоқан қысқан XIX ғасырдың басы. Осы бір қысылтаяң заманда қазақтар өзінің бұрынғы ата мекені тау тәңірі – Тянь-Шаньның солтүстік өңіріне көптеп қоныс аударуға мәжбүр болған. Қытайлар басында іштей қарсылық көрсеткенімен еті үйрене келе неге екенін кім білсін қазақтарға шекара қарауылы маңындағы қазақтың өз жерінен өздеріне қыстау, күзеу бөліп бере бастады. Бірақ бейуаз (момын) қазақ Қытайдың бұл жымысқы саясатының терең сырын түсіне қойған жоқ. Жылытау мен Пекинде ұлықтарын қабылдап, сый-сияпат көрсетіп, «көшіп келген жерінен» кері көшіріп жібермегеніне мәз болып отыра берген. Құпия саясаттың сыры осыдан сәл кейінірек, 1860 жылдары ашылды. 1864 жылы шілденің 7 жұлдызында Ресей мен Қытай арасында «Батыс солтүстік шекараны тексеріп отыру шартының белгілері» деп аталатын «шартқа» қол қойылды. «Шартта»: «Осыдан былай осы бір белгіленген шекара маңындағы шаруалар қоныстанған жер екі елдің қайсысына бөлінген болса сол елдің қарамағында болады» деп түйеден түскендей кесіп тастады. Мұнда екі түрлі жайды ескермеске болмайды. 1) Шарт жобасын жасауға ешкім қазақтан пікір сұраған жоқ, керісінше шарт қазақ халқынан ұрланып жасалды. 2) Қазақ жері саудаға түсті. Орыс империясы Алтайдың арғы бетіндегі қазақтың шұрайлы жерін Қытайға саудалау арқылы көп жылдар бойы Қытаймен жер дауына түсіп келген Усури, Чита, Шығыс Сібір төңірегіндегі дау-дамай уақытша тынышталды. Ұлтты ұлтынан, жерді жерінен, ағайынды ағайыннан зорлық-зомбылықпен бөліп тастаған, ұлтты саудаға салған бұл зұлымдық оқиға тарих алдында ешқашан ақталуға тиісті емес. Қазақтың келешек ұрпағы сонау тарихи сонардағы гүннің, сақтың, ата-түріктердің, керей мен найманның, Қоңырат пен меркіттің ата-мекенін жоқтамас-ау, ал ұлт пен жер тарих таразысына түсіп, әбден төселіп қалыптасқаннан 200-ден астам жылдар өткен соң ат жалындай қиып тастаған ата мекенін, ағайынын күндердің күнінде іздеусіз қалдырмас. Әрине, ұлттың осы аяусыз тағдырына дүйім қазақ қарсы болды... Қазақ көшінің үшінші бір ағыны Ресейдің империялық саясатына қарсы қазақ, қырғыздың 1916 жылғы Ұлт азаттық қозғалысының тұсы. Бұл оқиға дүние жүзі бірінші соғысының көмескі жұмысына қазақ жігіттерін шақырғанына қарсы өрістеген еді. ... 1929-30 жылғы аштық нәубеті, бірлестіктендіру әлегі, 1937 - 40 жылдардағы тап қырғыны... Халықтың бұл қорлыққа шыдамаған бір бөлегі үйірінен адасқан құлындай күңірене шырқырап, артына қарай-қарай ата мекенінен жырақ кете тұруға мәжбүр болды...»[2, 46] – дейді тарихшы ғалым З.Қинаятұлы.

«Алтайдың арғы беті немесе Шыңжан қазақтары» деген ұғым осылайша қалыптасқан еді.

Мінеки, «Ата жұрттағы жергілікті қазақ», «Шет елдегі кірме қазақтар» деген тарихи құбылыс осылай пайда болған еді.

...Басында өр Алтайдың бұлты қалың,
Ұша алмай қанатымнан қырқыламын.
Қырқыспай дұшпаныммен қырын тартсам –
Жыртыстай өңі кеткен жыртыламын.

Тау асып тағдыр кешкен тылсым елі,
Алынар күн туа ма бір шідері?
Іленің толқындары торыққанда
Тарлан тау Тарбағатай күрсінеді. [1, 8]

Алтай тауларының жалпы биіктігі теңіз деңгейінен 450 метрден 4653 метрге дейін келеді. Оның ең биік тау шоғыры Табын-Богдо-Ола, яғни Бес Боғда (биіктігі 4653 метр) МХР жерінде жатыр[3, 46].

Алтай аймағы – Қытай Халық Республикасы Іле Қазақ автономиялы облысына қарасты әкімшілік аймақ. Батысында Қазақстанмен, солтүстік батысында Ресеймен, солтүстік шығысында Монғолиямен шектеседі.

Алтай қазақтары – Ресей Федерациясы Алтай Республикасындағы Қосағаш ауданында тұратын қазақ диаспорасы. Оларды қазақстандық бауырлар «Қосағаш қазақтары» десе, Монғолиялықтар «Шүй қазақтары» деп атайды.

Өр Алтай!
таулық берсін қыраныңа,
Жұртымның мұңы ілінсе мұнарыңа.
Көз жасым Қанас көлдей мөлдіреді –
Қазақтың зары жетіп құлағыма.

Жүгі ауыр қасіреттің мәңгі батпан,
Бұрқасын басылмаса – әр күн ақпан.
Арысы азап кешіп арда жұрттың –
Дауысы талып жетті арғы жақтан. [1, 8]

«...Енді Қытай саясатының сойылы менің қандастарымды түрлі соққының астына алып тұр. Алабағанның арғы жағы тынышсыз. Бұл мәселеге әлемдік қауымдастықтар да үн қата бастады...» [1, 3] дейді ақын.

...Бұл 2017 жылдардан бастап бізге арғы беттегі қазақ, қырғыз, ұйғыр т.б азшылық ұлттардың жылан байрақтылар еліндегі қолдан жасалған нәсілді, ұлтты жоюға арналған лагерлерде азапты бастан кешіруі жайлы ақпараттар легі толастамай келе бастады...

Бұл мәселені ашып айтатын бір ел, бір халықтың қауһары жоқтай сезіледі.

Осындай алмағайып заманда ұлттың басына түскен ауыртпалықты ашық айтып халық сөзін сөйлейтін, әділет пен шындықты айтатын қауымның бірі қалам ұстаған буын. Бірақ «заманына қарай адамы» дегендей, халық сенген жұрт әділетті жақтап, шындықтың қасқайып тұрып айтылар орны келгенде көріп тұрып көрмегендей, біліп тұрып білмегендей ақиқаттан жалт беріп айни беретінін де көз көрді.

Әсілі, қаламгер шынайы қаламгер болса қаламына қасиетсіздік жасамайды. Ақиқаттан айнымайды!

Ақын Ғалым Жайлыбайдың туындылары осындай қоғамдағы ең маңызды тақырыптарға үн қоса білетінімен құнды.

Сондай, тарихи маңызы бар өзекті мәселені көтерген туындыларының бірі «Сұлубайдың әні» поэмасы.

«Сұлубайдың әні» – тағдырлы да, талантты шығарма. Ұлт-азаттық күрестің алдыңғы шебінде болып, жау қолынан опат болған ақын, батыр Сұлубай Сапыұлының тағдыры мен артында қалған әні туралы айта отырып, сол мемлекеттегі бүгінгі қазақ жайын меңзейді».

«Қайқая шапқан Қарагер,
Қайрылар ма екен қайран ел» [1, 7]

Бүгінгі күннің сұрағы да: «қайрылар ма екен қайран ел?..»
Сұлубай — Сұлубай Сапыұлы (1907-1944) Оспан Батырдың бас батыры, Әскер басы.
Қытай қазақтарына әйгілі тұлға. [Disambig gray.svg](https://disambig.gray.svg)
Ақын жырының келесі жолдары әйгілі Оспан батырға арналады.

Түйілген шүберекке жаның қалай,
Қайтейін ағындамай, арындамай.
Оспанды ақ киізбен хан көтерген –
Бұлғынның жағалауы, қалің қалай? [1, 9]

«Оспан батыр (Оспан Исламұлы) (1899—1951) — 20 ғ. алғашқы жартысында Шығыс Түркістанның тәуелсіздігі үшін, ұлтының азаттығы үшін күрескен ұлт азаттық қозғалысының көсемі. Алтай қазағы. Қытайдың Гомиңдан және коммунистік үкіметімен қан кешіп ұрыс салған ұлт қаһарманы. Ол туралы АҚШ зерттеушілері "Қазақтың XX ғасырдағы алтын аңызы" деген ат берген. Ұлтының азаттығы үшін шаһит кешкен оғлан. <https://qazaqtimes.com/article/77064> сайтының гиперсілтемесін міндетті түрде қойыңыз. Авторлық құқықты сақтаңыз.»

Алаштан заты да асқан, аты да асқан,
Атадан арда туып ақылы асқан.
...Түсімде арыстандай айбат шегіп –
Көрінен ыршып тұрды батыр Оспан.

Кім көрген тап осындай марқасқаны,
Ер Оспан – өр Керейдің алдаспаны.
Тағы да әруағын шақырып тұр –
Жалына ақбоз аттың жармасқалы.

...Қараорман қайран жұртым, қайда қалың?
Қайырлар қайырмасыз қайран әнім.
Ести сап сай-сүйегім сырқырады –
Денесіз сол бастардың сайрағанын.

Бұл пенде бірде жаяу, бірде аттылы,
Көз жасы көп аққаннан құрғап тынды.
...Қосылып Ақыт қажы өсиетіне
Денесіз әлгі бастар жырлап тұрды:

«Бірінші: уа, сүйікті, бауырмал қазақ халқым, алты бақан, ала ауыз болмай, ынтымақты, берекелі, бейбіт ел болыңдар. Руға, жүзге, жерге бөлінбеңдер! Ұру қуудың түбі – құру, жершілдіктің түбі – жегі құрт, жүзге бөлінудің – жүзі қара, көңілі нала... Қазақтан басқа да жұртпен тату-тәтті өтіңдер. Қазаққа жер де, мал да, дүние-мүлік те бәрі жетеді. Бір жетпесе, береке-бірлік жетпей қала ма деп алаңдаймын. Бірлік жоқ жерде – тірлік жоқ. Берекесіздіктен сақ болыңдар!

Екінші: көрші қақысы – тәңір ақысы. Көрші жұртпен тәңір ақысын өтеңдер. Оларды ренжітпеңдер. Көрші ренжісе тәңірі налиды. «Іргеңде жауың, көрші елде дауың болмасын»,

– деген нақыл сөзді дана көкірекпен ұстаныңдар... Біреудің адал қақысын жемендер. Адал жұмысын қараламаңдар. Кім болса да қақылы істетуді, ақысын тері құрғап болғанша беріп болыңдар!

... Артыма айтар өсиетім осы...» [1, 10].

Ғалым ақынның келесі жыр шумақтары Зуқа батырға арналады:

Иә, солай қоштасқанмын асылыммен,
Бошалап кеткен кезде ғасыр-інген.
Қыранның үстіндегі Қаракөпір –
Қылаң,
Бөке,
Зуқаның басы ілінген.

«Зуқа батыр, Зауха Сәбитұлы (1869 жыл не 1867 жыл, Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан ауданы, Кеңдірлік ауылы -1929) - Қытайдағы ұлт-азаттық көтерілістің басшысы. Керей тайпасы Абақ руының Ителі бөлімінен шыққан.[1]

Тарихи деректерге сүйенсек, XX ғасырдың 20-жылдарының аяқ шеніне келгенде Алтай өңірінің қоғамдық жағдайы тіпті де асқына түсті. 1928 жылы жазда Алтайдың дау иыңы (қосымша қорғаныс елшісі) болып Ви Жыңго дейтін біреу келді. Ол келе сала Алтай халқына қанды шеңгелін салды. Халықты қан қақсатты. Әскери күшпен озбырлық жүргізіп, алмансалықты шектен тыс ауырлатып, елді ерекше қатты күйзелтті. Ви Жыңгоның бұл зұлымдығына шыдамай қарсы күрескендердің бірі – Зуқа Сәбитұлы болды.»

Соңында батқан күннің түн бар екен,
Қайғымды қай құдірет тыңдар екен?
...Көрінен түрегелген Оспанға еріп
Ақырып теңдік сұрар кім бар екен?

Ғалым ақынның туындыларында суреттелгендей «Алабағанның ар жағынан тыныштық кетіп, біздің қандастарымыздың тағдыры қыл үстінде қалуы...», жылан байрақтылар еліндегі адамзат баласының көз алдында адам баласына ашықтан ашық жасалып жатқан қиянат, зобалаңдар гео-саяси, экономикалық мәселелер, мемлекеттің тұтастығына тосыннан төнетін қауіп т.б аса сақтықты қажет етеді.

Осы реттен қарағанда ақын Ғалым Жайлыбай жырларындағы арғы-бергі жақтағы қазақ жайы, ұлттың қуаты мен күші, берекесі мен бірлігі мәселесі бүгінгі таңдағы қазақ үшін ауадай қажет!

Бабадан қалған асыл сөз: «Алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді».

Ғалым ақын да:

Рухпен сырласа кеп, мұңдаса кеп,
Кеткенмін ұрпағына: – мың жаса! – деп.
Аллаға арзу айтқан жүрегімді –
Жаратқан жалғыз рет тыңдаса деп [1, 10].

Жаңа ғасырдың алғашқы ширегінен басталған азшылық ұлттардың тынысы тарылып, кей ретте қолдан ұйымдастырылған тектік, нәсілдік жою, ұлтты ассимиляциялауға ұшырату

т.б бүгінгі кезеңнің маңызды мәселелері адамзат қоғамын үлкен өзгерістер дәуірі – жаһандану, «алыптар дәуірі» күтіп тұрғанын білдіреді.

Араға қаншама жылдар салып ХХІ ғасырға жетсек те өмірдегі мәңгілік тақырып – Жер тақырыбы, Ел еркіндігі, Ұлттың азаттығы туралы мәселелер де әлі маңызын жоймай келеді, бұдан кейін де ЖЕР, ТІЛ, ДІЛ, ДІН тақырыптары маңызын арттыра бермек.

Бұл жаңа ғасырдың басты тақырыптарының бірі.

Осындай «алпауыттар айқасы» заманында онымен қапталдаса көтеріліп, төрткүл дүниедегі барша адамзат баласының назарын аударған келесі бір тақырып – Қазақстандағы қаңтар қасіреті.

Бүгінгі адам баласына ортақ, өркениет биігіне құлаш ұрып, дамыған қоғамда аса маңызды мәселе – Адам құқығының қорғалуы, адамзат баласының өмірінің қауіпсіздігі болуы тиіс еді. Еуропа елдері, Америка, Жапония секілді асқан ақылдылықпен мемлекеттігін құрып, елдігінің іргесін бекітіп, темірдей тәртіпті Заң жасап алған елдерде бұл мәселе әлдеқашан жолға қойылған.

Ал біз, аз ғана қазақ айналадағы анталаған империалистердің көз құртына айналған ұлан-ғайыр жерге ие бола отырып, ұлт ретінде басқа халықтарды айтпағанда бір қазақ бір-бірімізге бауырмалдық таныта алмай келеміз. Руға, жүзге, жікке, жерге бөлінгеніміз аздай соңғы уақыттарда тіпті билік, халық, бай, кедей, ұры-қары, элита, оралман, югжан т.б ат қойып, айдар тағып, бір бірімізден сыртқа тебіліп, ақыр соңындағы «қаңтар қасіреті» тұсында әскер, сарбаздарына әкелері мен аталары, ағалары қарсы шығып, өзімен бір туған қандас қазағына қарулы күштер қарсы шығып... әйтеуір бөліну мен жарылуға келгенде алдымызға жан салмай келе жатқан ұлт екенімізді жасырғанда қайтеміз?!

Туысқан түркі елінде кез келген түркітөктес халықтарды «түбі бір түркі туысқандар» деп, бауырмалдық танытып жатады. Тіпті діні басқа саха, якут, монғолдарды да «бой, сойымыз бір» деп кардеш-бауыр деп жан тартады. Бұл ел болуының тарихында ешкімге бағынышты болып көрмеген, керегесін кеңейтіп, елдігінің қуат-күшін арттырумен келе жатқан мықты мемлекеттіктің белгісі болар, бәлкім.

Ғалым ақын Ақыт қажы өсиеті арқылы бүгінгі таңда туған халқын береке, бірлікке, ұлт болып ұйыса түсуге шақырады. Руға, жүзге, жерге бөлінбей, бөлшектенбей, айналадағы өзге де көрші елдермен, басқа ұлт өкілдерімен ынтымақ, татулықта, сыйластықта өмір сүрудің маңыздылығын тағы бір мәрте еске салады.

Ғалым ақын поэзиясын Ұлы Дала жырларының циклі, шежіресі деп тануға болады. Ең көп жырланатын тақырып та Ел мен жер, қазақ халқының тағдыры туралы...

Ғалым, зерттеуші М.Мырзахметов: «Ғалым Жайлыбай поэмалары – бір-біріне жалғасқан тұтас дүние. ХІХ-ХХ ғасырлардағы қазақ жұртының толыққанды шежіресін, тарихын осы шығармалардан оқи аламыз. Ізденіске бай, талантты дүниелер» – дейді.

Әсілі, тума талант, шын дарын ең әуелі Адамдыққа, ақындыққа – «сөз патшасы – поэзияға» адалдығын әрдайым сақтауы шарт. «Сөз сарасы – өлең» – өмірде шындықтан алыстап, ақиқаттан айнып, жалған сөйлеуге хақысы жоқ!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жайлыбай Ф. Сұлубайдың әні: Поэма, өлеңдер. – Алматы: «Ер Жәнібек» халықаралық қоры, 2019. – 212 б
2. Қинаятұлы З. Жылаған жылдар шежіресі. – Алматы: Мерей, 1995. – 298
3. Баяндин Н. СССР География қоғамының толық мүшесі /Білім және еңбек журналы, 12, 1985. 20-21 бб

Economic Sciences

ҚР қаржы нарығы

Жұлдызай Бекзатханқызы

студент

Агадылова Райгул

студент

Купешова Б.К

аға оқытушы

Нархоз университеті

1. Аннотация.

Бұл мақалада қаржы нарығы бағалы қағаздарды шығару мен айналысқа байланысты қызмет көрсету нарығы ретінде қарастырылады. Бағалы қағаздар нарығында қызмет көрсету мазмұнының мәні бағалы қағаздардың қасиеттері мен сапасымен анықталады. Сонымен қатар, құжаттық емес бағалы қағаздардың сипаттамаларынан туындайтын қызметтерге, сондай-ақ бағалы қағаздың сипаттамаларын, оның тауардың ерекше түрі ретіндегі қасиеттерін қарастыруға негізделген және Қазіргі даму кезеңіндегі мемлекеттің қаржы саясаты және оны жүзеге асырудың негізгі бағыты, Қаржының жағдайы мен дамуының проблемалық мәселелері қызметтерінің мазмұнының негіздемесіне ерекше назар аударылады.

Қаржы – өте күрделі әлеуметтік құбылыс. Олар әртүрлі ақша ағындарында көрсетілетін айырбас және бөлу қатынастарының кең ауқымын қамтиды. Бұл қатынастардың біртұтас мәнімен оларда өзіне тән белгілері мен белгілері бар жекелеген элементтер бөлінеді. Қаржыны зерттеу олардың қажеттілігін, мәні мен қоғамдағы рөлін түсінуге де, қаржылық қатынастардың нақты нысандарын егжей-тегжейлі игеруге де негізделген.

Кез келген заманауи экономикалық жүйенің қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етуде мемлекет маңызды рөл атқарады. Мемлекет өзінің өмір сүруінің бүкіл тарихында тәртіпті, заңдылықты сақтау, ел қорғанысын ұйымдастыру міндеттерімен қатар қаржылық қатынастар саласында белгілі бір функцияларды атқарды. Мемлекет бұл функцияларды қаржы саясаты шеңберінде жүзеге асырады және берілген қаржы жүйесінде жұмыс істейтін қаржы механизмінің әдістерімен қалыптастырады. Осылайша, мемлекеттік экономиканың дамуындағы қаржының рөлі экономикада қаржыны нақты пайдаланудың нысандары мен әдістерінің көрінісі болып табылады және сәйкесінше, тартылған экономиканың моделі де ол арқылы көрсетіледі.

2. Қаржының мәні және олардың экономикадағы рөлі

Қаржы жалпы қоғамдық өнімді және ұлттық табысты материалдық өндіріс сфералары, өндірістік және өндірістік емес сфералар арасында, мемлекет пен экономиканың әртүрлі салалары арасында бөлу және қайта бөлу құралы ретінде әрекет ете отырып, бір жағынан, қоғамдық өнім айналымын қалпына келтірудің негізі, ал екінші жағынан Қазақстан Республикасы экономикасының құрылымын оңтайландыруға белсенді ықпал ету.

Қоғамдық өндірістегі қаржының рөлі орасан зор және көп қырлы. Ең алдымен, қаржының рөлдерінің көрінісін қаржының екі негізгі түрі арқылы байқауға болады: кәсіпорындардың, фирмалардың (шаруашылық жүргізуші субъектілердің) қаржысы және

мемлекеттік қаржы. Оның жұмыс істеуі үшін әрбір кәсіпорын негізгі қорлармен және айналым қаражатымен қамтамасыз етілген. Жұмыс істеу процесінде олар өз құнын ішінара немесе толығымен жаңадан жасалған өнімге аударады. Кәсіпорындардың табыстарынан өтемақы қоры бөлінеді, ол қаражаттың жаңа айналымын қамтамасыз етеді. Нарықтық экономика жағдайында барлық меншік нысанындағы шаруашылық жүргізуші субъектілер өз қызметін негізінен өз ресурстары есебінен қамтамасыз етеді.

Пайда, амортизация кеңейтілген ұдайы өндірісті қаржыландыру көзі ретінде әрекет етеді. Кәсіпорындарда функционалдық мақсаты бойынша салыстыруға келмейтін жарғылық капитал, айналым қаражаты, бөлінбеген пайда, жарғылық капитал ерекше рөл атқарады. Кәсіпорындар өтемақы қорын, еңбекақы төлеу қорын, әртүрлі мақсатты ақша қорларын құрады және жаңадан құрылған құнның бір бөлігінен мемлекеттік бюджетке және мақсатты әлеуметтік қорларға салықтарды, басқа төлемдер мен аударымдарды төлеу арқылы мемлекет алдындағы міндеттемелерін орындайды.

Мемлекеттік қаржы әрқашан қаржылық қатынастарда маңызды орын алады. Қайта бөлу және қаржылық саясат механизмі арқылы елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына бағытталатын қаржылардың орталықтандырылған қорларын құрмай және қалыптастырмай мемлекет жұмыс істей алмайды.

Орталықтандырылған қаражат есебінен макродеңгейдегі кеңейтілген ұдайы өндіріс қажеттіліктері қанағаттандырылады; ресурстарды салааралық және аумақтық қайта бөлу Қазақстан Республикасының жекелеген аймақтарының экономикалық және әлеуметтік даму деңгейін теңестіру мақсатында жүзеге асырылады.

Басқарудың экономикалық құралы ретінде қаржы қоғамдық өндіріске сандық және сапалық жағынан әсер етуге қабілетті. Сандық әсер жұмылдырылған, бөлінген және пайдаланылған қаржы ресурстарының пропорцияларымен, сапалық – қаржылық қатынастарды ұйымдастыру формалары арқылы ұдайы өндіріс процесіне қатысушылардың материалдық мүдделеріне қаржының әсерімен сипатталады.

Қаржының рөлі қаржы функциялары арқылы көрінеді және әлдеқайда кең. Функциялар тұрақты және қаржының мәнінен бөлінбейтін болса, онда нақты жағдайларға, сыртқы және ішкі факторлардың әсеріне, қаржылық қатынастарға қатысушылардың субъективті тәсілдеріне байланысты әр түрлі кезеңдерде қаржының рөлі әртүрлі болуы мүмкін.

Қаржының рөлі олардың қоғамдық ұдайы өндіріске, тиімділікті арттыруға, коммерциялық принциптерді дамытуға және нығайтуға, халықтың өмір сүру деңгейін көтеруге, әлеуметтік игіліктерді құруға және мемлекеттің билігін нығайтуға әсерімен расталады.

Стратегиялық жоспар-2010 әзірленіп жатқан кезеңде әлемдік экономика қалпына келу кезеңіне өтті. 2020 Стратегиялық жоспарын дайындау түбегейлі басқа жағдайда – жаһандық экономикалық құлдырау жағдайында жүргізілді. 2007 жылдың екінші жартысында АҚШ-тың ипотекалық облигациялар нарығының құлдырауымен басталған қаржылық-экономикалық дағдарыс әлемнің барлық дерлік елдерін қамтыды. 2009 жылдың басына қарай жаһандық сауданың өсімі 50 пайыздық тармаққа баяулады, жыл сайынғы 20 пайыздық өсімнен 30 пайызға дерлік құлдырауға дейін. Жаһандық экономиканың дамуын бағалау оның қалпына келуінің баяу болатынына негізделген. Жаһандық сұраныстың әлсіреуі жағдайында экспорттық нарықтардағы бәсекелестік күшейеді және шикізат бағасы тұрақты өсу үшін жағдайларға ие болмайды немесе, кем дегенде, алдыңғы онжылдықпен салыстырғанда айтарлықтай баяу өседі.

3. Экономиканы мемлекеттік қаржылық реттеудің рөлі

Экономиканы мемлекеттік қаржылық реттеу – экономикалық дамудың макроэкономикалық тепе-теңдігіне оның қызмет етуінің әрбір нақты кезеңінде әсер ету үшін шаруашылық жүргізуші субъектілерге қаржылық әсер етудің нысандары мен әдістерін мемлекеттің мақсатты және дәйекті қолдану процесі. Мемлекеттік қаржылық реттеу алғышарттар ретінде әрекет ететін келесі бастапқы негіздерге негізделеді:

Бұл қоғам дамуының объективті экономикалық заңдылықтарының әрекеті туралы есеп. Қаржылық реттеу процесі қаржылық саясатқа және оны шаруашылық тәжірибеде жүзеге асыру механизміне байланысты. Қаржы саясаты мен механизмінің шаралары экономикалық заңдарда көрсетілген шаруашылық жүргізуші субъектілердің мүдделерін неғұрлым толық ескерген кезде тиімді және тәжірибе талаптарына сай болады. Ал керісінше жағдайда нақты өмірде қаржылық механизмнің нысандары мен әдістерін қабылдамау реакциясы көрініс табады, ол тәжірибемен расталады және ағымдағы экономикалық қайта құрулар барысында орын алады.

Іске асырудың ең маңызды параметрлері бойынша кезеңдерін анықтай отырып, оның барлық мүшелерінің мүдделерін көрсететін қоғамды дамытудың нақты, негізделген бағдарламасын жасау. Бағдарламада мемлекеттік және төменгі құрылымдардың нормативтік құқықтық актілері; күтпеген жағдайларға байланысты өзгеруі мүмкін.

Халықтың әртүрлі топтарының мүдделерін еркін білдіру мүмкіндігін білдірудің демократиялық жүйесінің болуы.

Елде жақсы жұмыс істейтін заңнамалық жүйенің болуы экономикалық қызметтегі мінез-құлық нормалары мен ережелерінен ауытқуларға нақты және жедел жауап береді. Кең мағынада заңнамалық жүйе қоғамда «салауатты климатты» қалыптастыруға ықпал етуі керек, оның ықпалы заңды жауапкершіліктен, оның ішінде шешімнің орындалуына жауапкершіліктен, т.б. басқару сапасы қамтамасыз етіледі.

Мемлекеттік қаржылық реттеудің нәтижесіне практикалық экономикалық қызметте аталған алғышарттардың нақты іске асуы болып табылатын оны жүзеге асыру шарттары сақталған жағдайда қол жеткізіледі. Бұл шарттарға мыналар жатады: өнеркәсіптің үлкен кешенін дамыта отырып, экономиканы құрылымдық қайта құру; табиғи ресурстарды өндіруден халықтың сұранысына сәйкес түпкілікті тұтыну тауарларын өндіруге дейін; шаруашылық процестері мен құрылымдарын басқарудың барлық шарттарында және меншік нысандарында монополиясыздандыру; қоғам заңдары шеңберінде нарықтық бастамаға, коммерциялық қызметке еркіндік бере отырып, меншіктің барлық нысандарының шынайы теңдігін жасай отырып, іскерлік бәсекені дамыту; кооперацияны дамыту үшін мемлекет шекарасында да, экономикалық одақтарға біріккен бірнеше елдердің ортақ кеңістігінде де салалар, салалар, аумақтар арасында еркін қозғалыс мүмкіндігі (капитал, жұмыс күші, технология, ақпарат).

Классификацияның көптеген элементтері реттеуші әдістер болып табылады, олар жеке нысандарға тән болуы мүмкін (мысалы, салық ставкалары әдісі, несиелер бойынша айырбастау) немесе бірнеше нысандарда қолданылуы мүмкін (мысалы, бюджеттер мен қаржылық жоспарларды теңгерімдеу әдісі). кәсіпорын, осы формалардағы резервтерді қалыптастыру, әртүрлі формалар мен түрлер бойынша индексстеу әдісі және т.б.). Әдістер дербес әдістерге, әдістерге бөлінеді және реттеу жүйесінің ең мобильді, өзгермелі элементтері болып табылады. Мысалы, салық салуда санкция әдістері, кірістерді, мүлікті, мүлікті, аванстық төлемдерді декларациялау және т.б. бюджеттік қаржыландыру, шығыстарды нормалау, қаражатты пайыздық бөлу, бюджет тапшылығын қаржыландыру әдістері, пайдалану бюджеттік сомалардың және т.б. Ақша-қаржылық реттеуде – валюта бағамы, халықаралық есеп айырысудың валюта бағамы, валюталық күріштен сақтандыру, пайыз мөлшерлемесі. Шаруашылық жүргізуші субъектілер деңгейінде коммерциялық

есептеу әдістері, айналым қаражатын нормалау, шегерімдердің нормалары қолданылады. Қаржылық реттеу жүйесінің барлық элементтері экономиканың тұрақты дамуын үйлестіруді қамтамасыз етуі тиіс. Нарықтық экономикада реттеудің жанама әдістеріне басымдық беріледі. Дегенмен, мемлекет елдің экономикалық дамуындағы табиғи құбылыстардың алдын алу мақсатында нарықтық механизмдерді енгізу үшін қажетті заңнамалық нормалар мен стандарттарды әзірлейді.

Қазақстан Республикасының нарықтық экономикасында мемлекеттік қаржылық реттеудің рөлі орасан зор және маңызды, бұл ақша-несие, қаржылық қатынастар саласындағы реттеушілерді пайдаланудағы белсенділікке, Қазақстан Республикасының барлық басқару органдарының жұмысына байланысты. ел экономикасы, Қазақстанның халықаралық экономикалық байланыстарын ұйымдастыруда.

4. Қазіргі даму кезеңіндегі мемлекеттің қаржы саясаты және оны жүзеге асырудың негізгі бағыты

Қазақстан Республикасында нарықтық экономиканың дамуы елде экономиканың барлық салаларында қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған жаңа қаржы саясатының тууымен қатар жүреді.

Алайда, қазіргі кезеңде еліміздің экономикалық-әлеуметтік дамуын тежеп отырған қаржы саясатындағы олқылықтар ерекше ушығып тұр. Оларға мыналар жатады: қаржы саясатының жасампаздығы, оның мемлекетіміздің дамуындағы өзгермелі жағдайларға тез әрекет ете алмауы; стратегиялық тұжырымдамалық әзірлемелердің болмауы; қаржы саясатын халық шаруашылығындағы нақты жағдайдан бөлу және т.б.

Қазақстан Республикасының экономикасын тұрақтандыру және нарыққа көшу бағдарламаларында экономиканы қаржылық сауықтыру және ақша айналымын құру, тұтыну нарығын қалыпқа келтіру, өндірістің тұрақтылығын қамтамасыз ету, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен экономиканы қаржылық тұрғыдан сауықтыру жөніндегі іс-шаралар кешені көзделген. экономикалық байланыстарды нығайту.

Қазақстандағы нарықтық қатынастарға өтудің негізгі бағыттары экономиканы мемлекетсіздендіру, меншікті жекешелендіру, экономиканы монополиясыздандыру, кәсіпкерлік пен бәсекені дамыту, сонымен қатар нарықтық инфрақұрылымды (тауар және қор биржалары, инвестициялық қорлар, тауар саудасы бойынша коммерциялық көтерме сауда кәсіпорындарының желісі, коммерциялық банктер, сақтандыру фирмалары, қойма, көлік, контейнерлік қызмет көрсету, коммерциялық ақпарат орталықтары, жарнамалық фирмалар, қызмет көрсету, жөндеу, консалтингтік және заңгерлік қызметтер желісі және т.б.) . Нарықтың келесі түрлері құрылуда: тұтыну тауарлары мен қызметтері, өндіріс құралдары, ауыл шаруашылығы өнімдері, жұмыс күші, тұрғын үй, қаржы нарығы.

Алайда Қазақстан тәуелсіздік алғалы бері экономикалық және қаржылық саясатта меншік құқығына, қаржы ресурстарын жұмылдыруға, мемлекеттік әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыруға қатысты сәйкессіздік пен асығыстыққа жол беріліп отыр. Экономикалық, қаржылық, банктік секторлардағы асығыс реформалар экономикалық өсу көздерінің өзі азайып, инфляция қоғам өмірінің жағдайын нашарлатты. Қаржы саясатындағы қаржылық ресурстарды табуға бағытталған тактикалық шешімдер мемлекеттік қарызды көбейтіп, жүргізіліп жатқан реформаларға деген сенімді төмендетті. Қаржы құқығы, қаржы механизмі және қаржы саясаты қайшылыққа түсті. Сондықтан Қазақстандағы негізгі бағыт стратегиялық, дұрыс қаржылық саясат идеяларын әзірлеу болып қала береді.

Мемлекеттік бағдарламаға сәйкес қаржы саясаты мен қаржы жүйесінің нарыққа өтпелі кезеңдегі қызметі қажетті қаржы ресурстарын алуға, оларды бюджетке толық және уақтылы жұмылдыруға, мемлекетпен көзделген іс-шараларды үздіксіз қаржыландыруға

бағытталуы тиіс. әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламалары, мемлекеттік материалдық, еңбек және қаржы ресурстарының мақсатты және ұтымды пайдаланылуына бақылауды күшейту. Бұл мақсаттар республиканың әлеуметтік-экономикалық даму стратегиясын, қоғамның барлық салаларын қайта құруды қаржылық қолдау қажеттілігінен туындайды.

Қаржы саясатының мақсаты – мемлекеттік бюджеттің теңгеріміне қол жеткізу, экономиканы тұрақтандыру негізінде ұлттық экономиканы қаржылық сауықтыру мәселесін шешу.

Қаржы саясаты бірлескен іс-шараларды жүзеге асыру үшін жағдай жасай отырып, әлемнің барлық елдерімен экономикалық байланыстарды нығайтуға және дамытуға ықпал етеді. Халықаралық ынтымақтастық дамыған елдер мен қаржы орталықтарынан тиімді көмек алуға бағытталған. Қаржы саясатының принциптері қоғамдық өндірістің барлық қатысушыларының, оның ішінде қоғамның әлеуметтік қабаттарының мүдделерін сақтауды, қаржылық қатынастардың ұтымды ұйымдастырылуын қамтамасыз етуді, мемлекеттік қаржының, оның ішінде мемлекеттік бюджеттің кірістері мен шығыстарының теңгерімділігін қамтамасыз етуді талап етеді. қоғам мүшелері үшін мемлекеттік резервтер мен әлеуметтік қорлар, ең бастысы, мемлекет пен барлық сала кәсіпорындары арасында қаржылық ресурстарды оңтайлы бөлу.

Қаржы саясаты қаржы механизмінің қызметі, ықпал етудің барлық тұтқаларын толық пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Мұнда қаржылық ресурстарды орталықтандыру саласында ынталандырушы және тежеуші бола алатын мемлекеттің фискалдық саясатының рөлі айтарлықтай дәрежеде көрінеді. Бұл қаржылық саясаттың нақты қаржылық мүмкіндіктерді ескере отырып әзірленіп, жүзеге асырылатынын білдіреді. Қаржы ресурстары көбейген жағдайда ғана шығындар өседі. Бұл ретте тұтынуды субсидиялаудан өндірісті қаржыландыруға баса назар аударылуда. Экономикалық және қаржылық саясаттың барлық шаралары, бір жағынан, халықтың табысын арттыруға мүмкіндік берсе, екінші жағынан, кәсіпкерлік белсенділікті дамытуға қолайлы жағдай жасауға бағытталған.

Мемлекеттің әлеуметтік саладағы реттеуші рөлі нарықтық емес сектор басым болатын қызмет түрлерінен нарықтық қағидаттар неғұрлым дамыған қызмет түрлерінде айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл мемлекеттік әлеуметтік шығыстардың құрылымына айтарлықтай әсер етеді.

Мемлекет әлеуметтік саясатты жүргізе отырып, құқықтық, қаржылық негізде әлеуметтік-экономикалық процестерді реттейді х зейнетақы қорлары, зейнетақы активтерін инвестициялық басқаруды жүзеге асыратын ұйымдар, оның ішінде олардың қызметін реттеу мәселелері, соның ішінде. пруденциалдық реттеу арқылы.

Зейнетақы заңнамасы құрылған сәттен бастап бірнеше рет жетілдірілді, соның ішінде. азаматтардың зейнетақымен қамсыздандыру құқықтары, жинақтаушы зейнетақы қорларын құру және олардың жұмыс істеуі және оларды реттеу, зейнетақы активтерін басқару туралы.

Қазіргі уақытта Агенттік Еңбек министрлігімен және басқа да мүдделі мемлекеттік органдармен бірлесе отырып, бала күтімі бойынша демалыста жүрген әйелдерге бюджет қаражаты есебінен зейнетақы жарналарын төлеуді, зиянды балаларды тәрбиелеуге міндетті кәсіптік жарналарды енгізуді көздейтін заң жобасын әзірлеуде. салалар, салымшының зейнетақы активтерін инвестициялау стратегиясын өз бетінше таңдау мүмкіндігі.

Қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғауға, олардың білім деңгейін арттыруға және қаржы ұйымдары қызметінің ашықтығын арттыруға үлкен мән беретін Агенттік ағымдағы жылдың сәуір айында. сайтының жаңа нұсқасын іске қосты. Енді Агенттіктің интернет-ресурсында екінші деңгейдегі банктердің Агенттікпен жасасқан меморандумдар бойынша өз қызметінің ашықтығын арттыру жөніндегі шараларды орындау жөніндегі міндеттемелерін орындауы туралы ақпарат, пруденциалдық нормативтерді енгізу

туралы ақпарат, активтерді сыныптау және шартты міндеттемелер, меншікті капитал, міндеттемелер мен активтер және т.б. Келесі бөлімдер құрылды: Қаржылық сауаттылық негіздері; Қаржылық сөздік.

Сонымен қатар, екінші деңгейдегі банктердің несиелік және банктік салым шарттары бойынша есептелген сыйақы сомасын анықтауының дұрыстығы, банктердің несиелер бойынша жоғарылатылған сыйақы мөлшерлемелерін және банк қызметін төлеу кезінде комиссияларды өндіріп алуы сияқты мәселелердің болуына байланысты. қызметтерді көрсету, клиенттер үшін банктердің несиелік саясатымен көзделмеген қосымша шығыстарды белгілеу, мысалы, күтпеген шығындарды төлеу, карточкалық шоттарды ашу және т.б., сондай-ақ банктердің құқықтарын нашарлататын қолданыстағы келісімдердің талаптарын өзгерту. қаржылық қызметтер үшін қарыз алушылар (пайыздық мөлшерлеменің өсуі).

Агенттіктің одан әрі қызметі қаржы нарығы секторларын дамытудың тиісті бағдарламалық құжаттарында белгіленген міндеттерді шешуге, қаржылық қызметтердің өсуін және жоғары сапасын қолдауға, сондай-ақ қаржы қызметінің ашықтығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталатын болады. нарық.

Біріншіден, бұл, әрине, сыртқы қарыз алумен байланысты тәуекелдерді барынша азайту шараларын одан әрі қатайту болады. Халықаралық капитал нарықтарындағы соңғы оқиғаларды ескере отырып, бұл шаралардың қажеттілігі банк қоғамдастығы тарапынан күмән тудырмайды деп ойлаймын.

Қазіргі тарихи кезеңдегі ішкі қаржы нарығының дамуы бірінен кейін бірі жалғасатын екі ерекшелігімен ерекше. Біріншіден, қаржы нарығының дамуы екі жақты, екіншіден, диаматтың екінші заңының «сандық өзгерістердің сапалық өзгерістерге ауысуы» логикасы ішкі нарыққа қолданылмайды.

Қаржы секторының дамуының екіұштылығы экономиканың өсуімен салыстырғанда қаржы секторының тұтастай алғанда активтерінің өсу қарқынын жылдан-жылға көрсетуінде. Екінші жағынан, абсолютті мәнде қаржы нарығы субъектілерінің резидент еместер алдындағы да, резиденттер алдындағы да міндеттемелері өсуде, несиелеу сегменті өсуде, оның шеңберінде тұтынушылық несиелеу белсенді дамып келеді, ол табысты бизнес бола отырып, тиісті тәуекелдерді жүктейді. Сонымен қатар абсолютті көрсеткіштердің өсуі түбегейлі сапалық өзгерістермен қатар жүрмейді.

6. Қаржының жағдайы мен дамуының проблемалық мәселелері

Тұрақты қаржы жүйесі нарықтық экономиканың дамуы мен табысты жұмыс істеуінің діңгегі және жалпы экономиканың өсуі мен тұрақтылығының қажетті алғышарты болып табылады. Бұл жүйе қоғамның жинақтарын жұмылдыратын және бөлетін және оның күнделікті жұмысын жеңілдететін негіз болып табылады. Сондықтан, негізінен орталықтандырылған жоспарлы және бақыланатын экономикадан нарықтық экономикаға құрылымдық көшу көптеген элементтерді қамтығанымен, ең бастысы – дұрыс қаржы жүйесін құру. Дұрыс қаржы жүйесі қалыптасқаннан кейін ақша және капитал нарықтары, әсіресе ұлттық мемлекеттік бағалы қағаздардың бастапқы және қайталама нарықтары дами алады.

Мемлекеттің қаржы жүйесі – бұл әрқайсысы қаражат қорына делдал болатын қаржы-экономикалық институттардың жиынтығы, бұл экономикалық мағынадағы анықтама.

Құқықтық мағынада қаржы жүйесі деп мемлекеттің қаржы институттарының (қаржы бөлімі және оның бөлімшелері, салық органдары, мемлекеттік банктер, мемлекеттік сақтандыру компаниялары). Қазақстан Республикасының қаржы жүйесі нарықтық сипатқа ие және әдетте бес буыннан тұрады: мемлекеттік бюджет, жергілікті қаржы, арнайы қорлар,

мемлекеттік банктердің қаржысы, мемлекеттік кәсіпорындар мен корпорациялардың қаржысы.

Көптеген сарапшылардың пікірінше, Қазақстан қаржылық тұрақтандыруға қол жеткізгеннен кейін құрылымдық экономикалық реформалардың ең азапты шыңын еңсеріп үлгерді және экономикалық реформалардың өзіндік стратегиясы мен тактикасын жүзеге асыру арқылы елеулі табыстарға қол жеткізді.

Қазақстанда тәуелсіздік алған жиырма жыл ішінде экономикалық және әлеуметтік қатынастар жүйесі толығымен өзгерді. 1994 жылы дүниежүзілік экономикалық реформалар басталғаннан бері қаржылық тұрақтандыруға негізінен қол жеткізілді, барлық мемлекеттік меншікті жекешелендіру аяқталуға жақын, өндірістің өсуі байқалды. Бағалардың толық дерлік ырықтандыруы және сыртқы сауда саласындағы көптеген шектеулердің жойылуы болды.

Қаржы жүйесі - бұл оның құрамдас элементтері (ішкі жүйелер) арасындағы тығыз байланыспен және оның ішкі жүйелерінің ешқайсысы дербес өмір сүре алмайтындығымен сипатталатын интеграциялық типтегі жүйе: қаржы, бір жағынан, өндірістік қатынастардың бір бөлігін білдіреді, сондықтан да осы қатынастар жүйесінің элементі, екіншісімен - өзіндік функционалдық қасиеттері бар өзара байланысты элементтерден тұратын жүйені білдіреді. Қаржыда функционалдық ішкі жүйелер ретінде салық, бюджет, қаржылық жоспарлар (болжамдар), болжамды қаржыландыру, қаржылық көрсеткіштер және т.б. атауға болады.

Нарықтық қатынастарда экономиканың жұмыс істеуі, тауар-ақша қатынастары мемлекет тарапынан біршама аз дәрежеде реттеледі. Негізгі реттеушілер тауарларға, жұмыстарға, қызметтерге сұраныс пен ұсыныс болып табылады. Қаржы тауарлық қатынастардан тыс өмір сүре алмайды. Тек өндірілген тауарларды, қызметтерді айырбастау, оларды белгілі бір ақша эквивалентіне сату кезінде өндірушілер ақшалай түсім алады. Өнімді, жұмысты, қызмет көрсетуді өткізуден түскен түсімдерден жұмсалған өндіріс құралдарын, еңбекақыны өтеуге бағытталған тиісті қаражат бөлінуі керек. Ал артық өнімнің құны сақтандыру қорлары мен ресурстарын құру үшін қоғамдық өндірістің, ұрпақты болу саласының барлық қатысушыларының, қоғамның еңбекке жарамсыз мүшелерінің экономикалық мүдделерін қанағаттандыратын бөліктерге бөлінуі керек.

Экономиканы қайта бағдарлау үшін ірі қаржылық инвестициялар қажет, сондықтан құрылымдық реформалардың көздерін табу, бюджеттік қаражаттар түріндегі мемлекеттік қаражаттар мен кәсіпорындардың меншікті қаражаттары арасындағы арақатынасты анықтау маңызды мәселелер болып табылады.

Мемлекеттік бюджет экономиканы басқару құралы ретінде қаржылық құжат ретінде, экономикалық тұтқа ретінде қоғамдық өндіріске кешенді әсер етеді; және ынталандыру ретінде.

Мемлекеттік бюджет қаржы жүйесінің орталық буыны болып табылады. Ол кірістердің, шығыстардың және мемлекеттік несиелердің әртүрлі түрлері арасындағы байланысты табады. Кіріс бөлігінде кіріс қаражаттарының тізімі, ал шығыс бөлігі берілген несиелердің барлық түрлерін біріктіреді. Анау. мемлекеттік бюджет – қоғамдық өнімнің құнын бөлу және қайта бөлу процесінде мемлекет пен қоғамдық өндірістің басқа қатысушылары арасында туындайтын өндірістік қатынастарды ақшалай нысанда білдіретін экономикалық категория.

Мемлекеттік бюджет мемлекеттік саясатты іске асыру құралы және жоспарланған бағдарламаларды іске асырудың негізгі қаржы көзі болып табылады. Кіріс бөлігін қалыптастыруда қазіргі уақытта көптеген проблемалар бар, сондықтан салық заңнамасына жиі түзетулер енгізу кәсіпорындардың жағдайын қиындатады, өндіріс процесіне, демек, мемлекеттік бюджетке теріс әсер етеді. Мемлекеттік бюджетті жасаудағы маңызды мәселе

қаржылық және бюджеттік саясатты жүргізуге байланысты бюджет қаражатын жұмсау бағыты болып табылады.

Микроэкономика деңгейінде қаржы жүйесінің құрылымын бастапқы қаржы – кәсіпорындар мен үй шаруашылықтары құрайды. Олардың қаржылық қызметі екі нәрсені қамтиды: қаражатты қалыптастыру (ол кірісті бастапқы бөлу арқылы жүзеге асады) және осындай қаражатты жұмсау. Кірістер мен шығыстар келесідей теңестіріледі (теңдестіріледі). Кәсіпорындарда қаржы жағдайы пайда мен шығын есебінде (шығындар) көрсетіледі. Үй шаруашылығында алынған табыс (өндіріс факторларын пайдаланудан) шығыстармен (ағымдағы тұтыну мен жинақтау шығындары) салыстырылады.

Макроэкономика деңгейіндегі біріншілік қаржы мемлекеттің қайталама қаржысының негізі ретінде қызмет етеді. Олар табысты негізінен салықтар арқылы кейіннен бөлу (немесе қайта бөлу) нәтижесінде қалыптасады. Салықтар – бұл кәсіпорындар мен халықтың міндетті төлемдері, мемлекет бастапқы табыс мөлшерін ескере отырып өндіріп алады.

Қоғамдық тұтынудың өсуінде мемлекеттік қаржы маңызды рөл атқарады қосымша сұраныс тудыратын ния ішкі нарықты кеңейтеді.

Қаржы жүйесін нығайту және ұлттық экономиканың өсу мен әлеуметтік даму траекториясына шығуын қамтамасыз ету бүгінгі күннің ең өзекті және принципті маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл мемлекеттік аппараттың да, бүкіл жұртшылықтың да күш-жігерін, ғалымдардың интеллектуалдық әлеуетін және кәсіпкерлердің жұмылған күш-жігерін біріктіруді талап етеді. Экономиканы тұрақтандыру және оны дағдарыстан шығару жолында алғаш рет қол жеткізілген оң өзгерістерді қайтымсыз қамтамасыз ету ортақ күш пен тиімді іс-әрекеттерге байланысты.

Нарықтық экономика құрылысы кезеңіндегі қаржы жүйесінің даму перспективаларын және оны кадрлармен және кәсіби қамтамасыз етудің жолдарын олардың рөлі мен қоғамымыздың қызмет етуіне ықпалы тұрғысынан қарастыру қажет. Экономикадағы қаржылар құндылығы жағынан ағзаның қан айналымы жүйесіне тең болатыны белгілі. Олар бюджет, қазынашылық, салық, әлеуметтік қорғау, банк ісі немесе несие сияқты белгілі бір қаржылық салалардың тығыз тоғысуы болып табылады, тіпті олар идеалды жағдайға келтірілсе де, олар экономикаға оң әсер ете алмайды, өйткені бұлар экономиканың жеке буындары болып табылады. жалғыз тізбек. Оларды бір уақытта жетілдіру керек.

Шұғыл мәселелерді шешуге мұндай көзқарас назарды екі жоспардың контекстінде шоғырландыруды талап етеді: қазіргі заманғы қажеттіліктерге сәйкес қолданыстағы қаржы жүйесінің және оның жұмыс істеу тетіктерінің жетілдірілуін бағалау және қаржылық қызмет қызметкерлерінің кәсібилігін және оларды жүзеге асыру қабілетін бағалау. тапсырмалар. Өйткені, қаржы жүйесінің институттары абстракттілі формациялар емес, олар заманауи қаржылық мәселелердің ауыр жүгін өз иықтарында көтеріп жүрген адамдардан тұрады. Қаржы менеджментін қалыптастыруда және қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуына қаржы жүйесінің ықпалының тиімділігін арттыруда тек кәсібилік пен жауапкершілік табыстың кепілі болып табылады.

Қаржы секторындағы басты мәселе, менің ойымша, Қазақстан бюджетінің кіріс бөлігінің және барлық басқа да маңызды қаржылық көрсеткіштердің сандық өсімі теңгенің долларға шаққандағы құнсыздануы есебінен және 2009 жылғы 2011 жылдың желтоқсан айында 2012 жылғы 2015 жылғы бюджеттік кірістер есебінен қол жеткізіледі. терең экономикалық құлдырауға әкеп соғуы мүмкін мұнай өнеркәсібі, өйткені бүкіл қаржы-экономикалық жүйе осы шикізаттың әлемдік нарықта бағалануына байланысты;

Қазақстанда шағын кәсіпкерлікті несиелендіру жүйесі әлі де дамымаған. Экономиканың бұл секторы нарықтық экономикада өте маңызды, өйткені дамыған елдердің мысалы ЖІӨ-нің үлкен бөлігін құрайтынын көрсетеді. КСРО ыдырағаннан кейін ауыл

шаруашылығы қиын жағдайда болды, сондықтан қазіргі уақытта мемлекеттің бірінші кезектегі міндеті осы саланы екінші деңгейлі банктер арқылы несиелендіру болып табылады.

Қазақстанда несиелік, депозиттік және лизинг сияқты маңызды қаржылық құралдардың дамуы басталды. Нарықтық экономика жағдайында олардың рөлі негізгі капиталды қалыптастыруды жеделдету болып табылады, бұл инвестиция тапшылығы бар Қазақстанда өте маңызды.

Қазақстанда қаржылық бақылауды қаржы полициясы мен Қаржы министрлігі жүзеге асырады. Қазіргі уақытта қаржылық қатынастарға қатысты заңнамалық база әлі де реформалануда, бірақ қолданыстағы ережелер Қазақстан Республикасындағы қаржылық процестерді реттеу үшін жеткілікті.

Бүгінгі таңда мемлекеттік бюджеттің профициті мәселесі өткір тұр. Бұл нашар ойластырылған шығындар стратегиясын көрсетеді. Сонымен қатар, бюджеттік сала қызметкерлерінің жалақысы бірнеше есе өскеніне қарамастан, біздің республикада халықтың ақшалай кірістерінде әлі де күшті дифференциация сақталуда. Бұл мәселені шешу болашақта Қазақстан Республикасының бюджетіне салық түсімдерінің ұлғаюына әкелуі мүмкін.

7. Қаржының даму перспективалары және олардың Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы рөлін арттыру.

Қазақстан үшін тәуелсіздік алғалы дамудың маңызды бағыттарының бірі нарықтық экономика жағдайында тұрақты қаржы жүйесін қалыптастыру және әлемдік экономикаға кезең-кезеңімен интеграциялану болды. Республиканың қаржы жүйесін реформалауда қаржы нарығының барлық секторларын жетілдіру бойынша келісілген кешенді шаралар маңызды рөл атқарды.

Ұзақ мерзімді перспективада қаржы секторының дамуының болжамын іске асыру қаржы секторының жекелеген сегменттерінің жетекші өңірлік ұстанымдарға қол жеткізуімен қамтамасыз етілуі мүмкін:

- ТМД және Орталық Азиядағы ең өтімді және қолжетімді нарық ретінде Қазақстанның бағалы қағаздар нарығын қалыптастыру;

- Қазақстанда валюталардың негізгі түрлері бойынша ең өтімді валюта нарығын қалыптастыру;

- қазақстандық қаржы институттарын (банктер, зейнетақы қорлары, сақтандыру компаниялары және басқа да қаржы институттары) ТМД аймағы мен Орталық Азия елдерінің қаржы ресурстарына қажеттіліктерін қанағаттандыруға, сондай-ақ инвестициялар мен мүдделерді қолдауға және ынталандыруға қабілетті ірі өңірлік қаржы ұйымдары ретінде қалыптастыру дүние жүзіндегі қазақстандық кәсіпорындардың аймақтық нарықтар.

Сақтандыру нарығы.

Соңғы жылдардағы республика экономикасының тұрақты өсуі және мемлекет тарапынан ұлттық сақтандыру саласын реформалау бойынша қабылданған шаралар бұл саланың жедел дамуына ықпал етті. Сақтандыру нарығының негізгі көрсеткіштерінің серпіні бірнеше жыл бойы оң сипатталады. Дегенмен, елде өмірді сақтандыру және жинақтаушы және ұзақ мерзімді сақтандырудың басқа түрлері нарығы дамымаған. Өмірді сақтандыру компанияларының инвестициялық мүмкіндіктерін кеңейту мәселесі өзекті болып қала береді. Сақтандыру ұйымдарын капиталдандыру жеткіліксіз, олар жинаған сақтандыру сыйлықақыларының едәуір бөлігі шетелге қайта сақтандыру арналары арқылы аударылады. Сонымен қатар, міндетті сақтандыру жүйесінде бірқатар мәселелер бар. Осылайша, міндетті сақтандырудың ұлттық жүйесі оның әлеуетін толық пайдалануға мүмкіндік бермейтін

бірқатар проблемаларға тап болып отыр. Міндетті сақтандырудың тиімділігін төмендететін негізгі проблемалардың қатарында: сақтандырушылардың міндетті сақтандыру туралы заңнаманы сақтауына мемлекеттік бақылауды ұйымдастырудың жеткіліксіз деңгейі және қолданыстағы заңнаманың жетілдірілмегендігі; міндетті сақтандыруды қолдану жөніндегі нормаларды қамтитын салалық заңдарды әзірлеуді шектеу қажеттілігі.

Орта мерзімді перспективада сақтандыру нарығын дамытудың негізгі мақсаттары мен міндеттері:

- 1) азаматтарды, заңды тұлғаларды, мемлекетті сақтандыруды қорғау және мемлекет экономикасын дамыту үшін ұзақ мерзімді инвестициялық ресурстарды жинақтау қажеттіліктерін қанағаттандыру жөніндегі шараларды әзірлеу және іске асыру;
- 2) халықты әлеуметтік қорғау құралы ретінде сақтандыру өмірін дамыту;
- 3) міндетті сақтандыру жүйесін жетілдіру;
- 4) сақтандыру ұйымдарына халықтың сенімін және сақтандыру қатынастарының барлық субъектілерінің сақтандыру мәдениетін арттыру;
- 5) озық халықаралық тәжірибе негізінде сақтандыру қадағалауын жетілдіру.

Осы мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізудің негізгі шаралары мыналар болып табылады:

1. Сақтандыру ұйымдары қызметінің ашықтық деңгейін арттыру (шоғырландырылған қадағалауды жүзеге асыру).

Шоғырландырылған қадағалау туралы қолданыстағы заңнама қаржы ұйымының нақты иесін, қаржы ұйымының шешімдерін айқындайтын аффилиирленген тұлғалар тобын анықтау мүмкіндігін қарастырады, сақтандыру және зейнетақы заңнамасын банк заңнамасымен біріздендіру бөлігінде жүзеге асырылды. қаржы ұйымы қабылдаған шешімдерге елеулі әсер ететін қаржы ұйымының акционерлерін анықтау. Жүйелік тәуекелдерді көтеретін ірі сақтандыру компаниялары банк конгломераттары болып табылады және оларды шоғырландырылған негізде реттеу банк конгломераты арқылы жүзеге асырылады. Бұл ретте, пруденциалдық реттеуді шоғырландырылған негізде енгізу мүмкіндігі банк конгломератының құрамына кірмейтін 24 сақтандыру ұйымына қатысты емес. Бұл көбінесе олардың арасында қаржылық конгломерат құрайтын заңды тұлғалар тобының іс жүзінде жоқтығына байланысты.

2. Міндетті сақтандыру жүйесінің тиімділігін арттыру.

Қазіргі уақытта Қазақстанда жалпы міндетті сақтандыру жүйесі қалыптасқан. Міндетті сақтандырудың енгізілген түрлері қаржылық, әлеуметтік, экологиялық, табиғи, техногендік және т.б. әлеуетті қоса алғанда, әртүрлі тәуекелдерге қарсы субъектілердің кең ауқымын қамтиды.

Міндетті сақтандыру жүйесін неғұрлым нақты ұйымдастыру және жұмыс істеу мақсатында бірқатар шаралар: сақтандыру ұйымдарының сақтандырудың міндетті түрлері бойынша қызметті жүзеге асыру құқығына лицензия алу шарттарын айқындау; қаржылық есептілік нысандарын жетілдіру бойынша жұмысты жалғастыру; сақтандырушылардың міндетті сақтандыру туралы заңнаманы сақтауына мемлекеттік бақылау жүйесін ұйымдастыру бойынша Үкіметтің шаралар қабылдауы. Бұл ретте міндетті сақтандыру туралы заңнаманы жетілдіру шараларын қабылдау қажет.

3. Сақтандыру нарығының инфрақұрылымын дамыту.

Сақтандыру нарығының дамуымен сақтандыру нарығының дамыған инфрақұрылымының болуы маңыздырақ болып отыр. Осыған байланысты ол сақтандыру нарығына қатысушылардың маркшейдерлер, андеррайтерлер, төтенше жағдайлар жөніндегі комиссарлар және т.б. өкілеттіктерін заңнамалық тұрғыдан бекітуді талап етеді. сақтандыру компанияларының делдалдары – агенттер желісін дамытуға ерекше назар

аударылатын болады. Сақтандыру агенттерінің жақсы жұмыс істейтін желісін құру сақтандыру ұйымдарына өздерінің сақтандыру өнімдерін сату көлемін айтарлықтай арттыруға және сақтанушыларды кеңірек қамтуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Агенттік желіні құрудағы маңызды сәт агенттерді кәсіби оқытуды ұйымдастыру болып табылады. Біліктілік деңгейіне, біліміне, сақтандыру өнімінің құндылығын көрсете білуге байланысты бұл жалпы сақтандыруды және оның ішінде өмірді сақтандыруды дамыту. Қолданыстағы заңнамаға сақтандыру нарығына аталған қатысушылардың мәртебесін, біліктілік талаптарын, қызмет ету шарттарын және жауапкершілігін айқындайтын тиісті түзетулер енгізу қажет.

Сақтандыру нарығының инфрақұрылымын дамыту тұрғысынан маңызды мәселе сақтандыру нарығының әртүрлі қатысушыларын біріктіретін қоғамдық ұйымдарды құру және дамыту болып табылады.

Сақтандыру секторын дамытудың маңызды кезеңі кепілдік беру ұйымдарының қызметін одан әрі жетілдіру, оны халықаралық тәжірибеге сәйкестендіру болып табылады. Кепілдік беру схемаларын құрудың мақсаты сақтандыру қызметтерін тұтынушылар үшін сақтандыру компаниясын мәжбүрлеп таратудың салдарын жеңілдету және сақтандыру нарығының тұрақтылығын қолдау болып табылады. Сақтандыру төлемдеріне кепілдік беру жүйесін одан әрі кеңейту мақсатында сақтандыру төлемдеріне кепілдік беру жүйесіне сақтандырудың басқа түрлерін, оның ішінде өмірді сақтандыруды кезең-кезеңімен енгізуге бағытталған шараларды қабылдау қажет, өйткені ол өзінің жоғары әлеуметтік мәніне байланысты қажет. мұндай кепілдіктер қазіргі уақытта бәрінен бұрын.

Сақтандыру нарығы өркениетті қоғамның ажырамас бөлігі болып табылады. Осыған байланысты оның даму стратегиясы республиканың жалпы экономикалық дамуының стратегиялық міндеттерімен тығыз үйлестірілуі керек. Қоғам мен нарықтың заманауи талаптарына жауап беретін тұрақты сақтандыру нарығын қалыптастыру өте күрделі және барлық жүргізіліп жатқан қайта құрулар үшін жүйелі көзқарас пен әдістемелік негіздеуді талап етеді. Сақтандыру нарығындағы ағымдағы жағдай сақтандыру компанияларына басқа елдерде орындайтын өз функцияларын толық орындауға мүмкіндік бермейтін оны ұйымдастыру моделінің елеулі қайшылықтары мен кемшіліктері туралы айтуға мүмкіндік береді.

Сақтандыру жүйесін реттеуді ұйымдастырудың жетілдірілмегендігі, осы саланы дамытудың мемлекеттік бағдарламаларын іске асыру тетіктерінің жоқтығы, сақтандыру нарығын реттеу мен қадағалау өкілеттіктерінің бір инстанциядан екінші инстанцияға қайта-қайта берілуі – бұлар. сақтандыру нарығының дамуындағы қиындықтардың көпшілігінің көздері.

8. Қорытынды

Көрсетілгендей, мемлекет экономикасының тиімді қызмет етуінде қаржының рөлі орасан зор. Қаржы мен қаржы жүйесінің толыққанды қызмет етуінде мемлекеттің рөлі зор.

Қазақстан Республикасы бұрынғысынша негізгі экономикасы (тау-кен өнеркәсібі және ауыл шаруашылығы) деп аталатын ел болып табылады. Пайдалы қазбалардың көлемі мен алуан түрлілігі бойынша әлемнің минералдық-шикізат базасында көрнекті орынға ие бола отырып, Қазақстан барланған қорлардың сапасы мен өндірістік қуаты бойынша Австралия, Оңтүстік Африка сияқты минералды шикізат өндіруші жетекші елдерден айтарлықтай төмен. , Ресей, Таяу Шығыс пен Латын Америкасының кейбір елдері.

Қазақстанның алдында тұрған міндеттердің бірі сыртқы сауданың тиімділігін арттыру болып табылады. Оны шешу, ең алдымен, экспорт пен импорттың тауарлық құрылымын оңтайландыруды, олардың тепе-теңдігін қамтамасыз етуді көздейді, бұл өз кезегінде уақыт талабына сай өнеркәсіптік өндіріс құрылымын ұйымдастырушылық және технологиялық жаңартусыз мүмкін емес, өнеркәсіптік өндірістің құрылымын өзгерту, сондай-ақ өндірістің

құрылымын өзгерту, сондай-ақ өндірісті ұйымдастыру және өңдеуді қамтамасыз ету. экономиканың нақты салаларын мамандандыруға негіз болатын және ел экономикасының өсуінің маңызды драйвері болатын жаңа салыстырмалы артықшылықтарды жасау.

Бұл жерде айта кететін жайт, қаржылық сауықтыру проблемалары қазір барлығын да алаңдатып отыр. Өйткені, қазіргі уақытта қаржы секторында болып жатқан оқиғалар әр адамның жеке басының әл-ауқатымен тығыз байланысты. Пайда мен салықтардың мөлшері, әлеуметтік сақтандыру мен зейнетақыға аударымдар, акциялар мен облигациялардың бағасы, өндіріс пен әлеуметтік салаға инвестициялау нысандары және т.б. – Мұндай мәселелер бүгінде тек үкіметтік ортада ғана талқыланбайды: олар біздің әрқайсымызды қатты толғандырады. Деректер табиғаты бойынша біршама «мерзімі өткен» болса да, оларды пайдаланудағы негізгі міндет аяқталды: біздің елімізде оңтайлы қаржылық менеджменттің маңыздылығын көрсету.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 «Валюталық реттеу туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 24 желтоқсандағы Заңы, Алматы: Саяхат, 2001 ж.
- 2 "Қазақстан Республикасындағы вексель айналысы туралы" Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 28 сәуірдегі Заңы, Алматы: Саяхат, 2001 ж.
- 3 Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Заңы 20.06.1997 ж., Алматы: Саяхат, 2001 ж.
- 4 «Қазақстан Республикасындағы сақтандыру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 18.01.2000 ж., Алматы: Саяхат, 2001 ж.
- 5 Қазақстан Республикасының «Бағалы қағаздар нарығы туралы» Заңы, Алматы: Санат, 2003 ж.
- 6 Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстан – 2030: Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының жақсаруы» ., Алматы, 2001, - // Казахстанская правда, 1997, 11 қазан, - Б.8-9.
- 7 Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылғы 28 ақпандағы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Қазақстан халқына Жолдауы, - // Казахстанская правда, 2007, 1 наурыз, -С. 13-14.
- 8 Қазақстан Республикасы Президентінің 2006 жылғы 2 наурыздағы «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» атты Қазақстан халқына Жолдауы, - // Казахстанская правда, 2006, - 3 наурыз, - С. 3.
- 9 Ұлттық Банктің "Валюталық режимді ырықтандыру тұжырымдамасын қабылдау туралы" Жарлығы, - // Транзиттік экономика, 2002, - қыркүйек.
- 10 Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының "Қазақстан Республикасындағы валюталық режимді ырықтандырудың 2005-2007 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы" қаулысы - Транзиттік экономика, 2004 жылғы 25 маусымдағы N 705. .
- 11 Алибаев А. Жинақтаушы зейнетақы жүйесі: қажетті шешімдерді іздеу керек, - // Қазақстанның бағалы қағаздар нарығы, 2003, 46-б.
- 12 Алибаев А. Зейнетақы реформасы: мәселелер мен сұрақтар. - // Қазақстанның бағалы қағаздар нарығы, 2004 ж., No 7, Б.20-21.
- 13 Баринов Е.А., Хмыз О.В. Нарықтар: валюта және бағалы қағаздар. - М., ЮНИТИ, 1995, - С.36-37.
- 14 Бабичева Ю.А. Банк ісі. Анықтамалық – М, Экономика, 1993 ж.
- 15 Ғабдеева Р.В. Нарыққа шолу: оқиғалар, фактілер, түсініктемелер, - // Қазақстанның бағалы қағаздар нарығы, 2006, № 1-2, С.2-4.

16 Гвозденко А.А. Сақтандыру негіздері: Оқу құралы. – М.: Қаржы және статистика, 2000, – Б.59-61.

17 Дунаев А.Г. Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың жекелеген мәселелері туралы.- Қазақстан банктері. 2006 ж., № 10, 6-б.

18 Жүгінісова Ж.В. Қазақстан Республикасының сақтандыру нарығының бәсекеге қабілеттілігін арттыру стратегиясы. - транзиттік экономика. 2006 ж., № 5, 89 б.

19 Жүгінісова Ж.М. Қазақстанның сақтандыру нарығының даму бағыттары. - Қазақстан банктері, 2006 ж., No 7, 52-б.

20 Жуков Е.Ф. Ақша, несие, банктер. - М.: Банктер мен биржалар, UNITI, 1999 ж.

21 Жуков Е.Ф. Бағалы қағаздар және қор нарықтары. - М.: ЮНИТИ, 2000 22. Ысқақов У.М. Қаржы нарықтары және делдалдар. Оқулық. Алматы, Экономика, 2005 ж

22 Қасенов Қ.Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қаржыгерлердің 6-шы съезінде сөйлеген сөзінен, - Қаржы әлемі. 2006, № 12.

23 Кокорин С. Қазақстанның валюта нарығы 2006 жылы көптеген тосын сыйлар әкелді - // Бизнес-нұсқаулық, 2007, №3, 23-б.

Дереккөз: <https://yznaika.com/notes/429-finansoviy-rinok-kazakhstan>

The need to introduce a system of state audit in Kazakhstan

Ostapenko Irina Ivanovna

Kazakhstan, Ekibastuz Engineering and Technical Institute named after K.Satpayev, Senior Lecturer of the Department: «Business and Management»

One of the most effective mechanisms of the state audit is the compliance audit (financial control), which consists in assessing compliance with the legislation by the audited entity, including legal acts regulating its activities.

As already noted above, the Accounts Committee performs a compliance audit:

- 1) the activities of the object of state audit on the use of budgetary funds and national resources;
- 2) the reliability and correctness of the accounting and preparation of financial statements by the object of the state audit;
- 3) fulfillment by state bodies and subjects of the quasi-public sector of the terms of contracts;

Consideration of the main aspects of the development of state audit in Kazakhstan requires consideration primarily of the content of the concepts of "state financial control" and "state audit". This necessity is due to the fact that the main components of the state audit system and the procedures for their implementation were determined on the basis of studying the mechanism of functioning of the current system of state financial control.

In practice, state audit is considered as a general concept covering state financial control. However, at present, the difference and interaction of such concepts as "state financial control", "state audit", and "audit" are not systematically defined. This, in turn, was the reason that the concept of state audit is the subject of discussions regarding its place and role in the system of state financial control.

At the same time, two points of view are put forward on this issue. In particular, the state audit is interpreted as a method, a form of state financial control. Another point of view indicates that the audit is an independent and independent from the state control, an institution in the system of public administration.

For example, the Ukrainian scientist Savchenko L.A. considers state audit as a form of state control, the functions of which provide for the analysis of the financial and economic activities of a controlled entity for the correctness of accounting and financial reporting, the legality of transactions and their compliance with established standards. The subject of the analysis is also an assessment of the cost-effectiveness, efficiency and effectiveness of the administrative activities of the relevant state bodies, budgetary organizations, in relation to public finance, in order to develop recommendations for the elimination of the identified shortcomings.

The Russian scientist-practitioner Stepashin S.V. considers the state audit as one of the institutions of social control. The state audit is interpreted by him as a system of external, independent public audit of the activities of public authorities for the effectiveness of the management of public resources (financial, material, intellectual).

In his opinion, state audit and state financial control act as necessary and mutually complementary elements of the public resources management system. At the same time, the concept of "state audit" includes everything that is an element of the system of external, independent control over the activities of public authorities. This control is carried out by specialized state bodies whose functions are related to the external audit of public administration

bodies regarding the effectiveness of their management of state property, natural and intellectual resources, and others.

In turn, the concept of "state control" is understood as a set of institutions and procedures related to the implementation of internal self-control of states, which primarily includes executive authorities).

The conceptual difference between control and audit implies the need for a significant transformation of the functions of financial control bodies. To the greatest extent, this transformation of functions affects such an area of public audit as the audit of financial statements of public sector organizations.

Therefore, in our opinion, first of all it is necessary to consider the mechanism of functioning of the previously existing system of state financial control, which will justify the need to introduce state audit in Kazakhstan.

The previously operating system of state financial control consisted of two subsystems: state financial control in economic areas and a set of state control bodies in accordance with Figure 1.

At the same time, state financial control in economic areas forms the basis of this system, as it is one of the main elements of economic management. In turn, the financial control mechanism is a set of types, types, forms and methods of control.

In any state, control over the formation and use of financial resources, assets and property of the state is an objective process. State bodies (the Accounts Committee for Control over the Execution of the Republican Budget, the Financial Control Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan, the Tax Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan) are a superstructure, they can be abolished, merged, etc

. The Budget Code of the Republic of Kazakhstan adopted in 2004 defines the main directions of state financial control,

1) control of compliance, financial reporting and efficiency of the objects of state financial control of budget receipts and expenditures;

2) control over the targeted and effective use of state-guaranteed loans, state guarantees, funds issued from the budget to repay state obligations, related grants, state assets;

3) monitoring compliance with the conditions and procedures for the provision of budget loans, state guarantees and guarantees of the state;

4) monitoring compliance with the legislation of the Republic of Kazakhstan "On Public Procurement" when using budget funds;

5) control over the activities of state bodies and organizations of all forms of ownership to ensure the completeness and timeliness of budget receipts, as well as for the return of budget receipts;

6) monitoring the effectiveness of the use of budget funds;

7) evaluation of the effectiveness and efficiency of the execution of budget programs (subprograms), as well as the use of state assets;

8) evaluation of the effectiveness of the implementation of strategic plans, state, sectoral, regional programs;

9) control over budget investments;

10) control over the formation and use by state institutions of money from the sale of goods (works, services) remaining at their disposal, etc

. Thus, the foundations were laid for the organization of financial control with the allocation of complex, thematic and counter control.

At the legislative level, the powers of the Accounts Committee for Control over the Execution of the republican Budget (hereinafter - the Accounts Committee), audit commissions of maslikhats, central and local authorized bodies for internal control were defined.

For the first time, internal control services were created in the central state bodies, organizationally and functionally independent from other structural divisions of the state body.

The development of Kazakhstan's society and the obligations arising before the state apparatus of the new format require the functioning of a strong system of public administration. In addressing these issues, the role of State financial control as an integral part of public administration has also increased. However, the current system of state financial control in the country was "one-sided" and was aimed only at identifying cases of inefficient use of budget funds and financial violations.

It was necessary to introduce such an institution that would assess the existing management system and determine the directions for its further effective development.

In international practice, this role is performed by the state audit, which primarily differs from the state financial control in that the focus shifts from compliance audit to audit of the effectiveness of the use of state financial resources and state property.

The first step was the adoption on September 3, 2013 of Presidential Decree No. 634 "On approval of the Concept of State Audit implementation in the Republic of Kazakhstan".

According to this Concept, the state audit is created as a full-fledged and effective institution of the public and the state. The state control system should identify financial violations and take measures to respond, and the state audit should assess management with a focus on improving the activities of the audited entity, increasing its effectiveness. This assessment also includes the quality of the activities of state bodies and organizations performing financial resource management functions.

This concept establishes the principles, approaches and guidelines for reforming the system of state financial control and the creation of a state audit with the subsequent expansion of its functions. The formation of the Institute of State Audit in the Republic of Kazakhstan in accordance with the Concept is presented sequentially in two stages.

The integration of Kazakhstan into the world economic society implies the unification of national standards of financial reporting, auditing and state financial control, their maximum approximation to international requirements. In this regard, when drafting the law, the principles of the Lima Declaration were taken into account, the recommendations of consultants from the World Bank and the Organization for Economic Cooperation and Development (Great Britain, Canada, Germany, France, Turkey, Russia), and the International Professional Standards of Auditing (International Organization of Supreme Financial Control Bodies; Institute of Internal Auditors, International Federation of Accountants).

To create a system of state audit, the following work was carried out:

- improvement of the regulatory, methodological and information base of control over the execution of the republican and local budgets, including the creation of a unified database of objects of control, the introduction of methods of economic analysis, information and computer audit technologies;

- delineation of functions and powers of state bodies carrying out external and internal audit; - strengthening the status of bodies carrying out external audit (Accounting Committee and Audit commissions) and taking the necessary measures to ensure their independence from the executive and the status of documents adopted based on the results of control measures;

- legislative consolidation of mechanisms of interaction and coordination of all regulatory bodies in the field of state audit, in order to eliminate the existing elements of duplication in their activities;

- improvement of mechanisms for the implementation of decisions taken by external audit bodies based on the results of control measures;

- implementation of the transition to international standards in the field of accounting, financial reporting and auditing, which will ensure transparency of the process of managing public

resources, full mobilization of taxes, fees and other payments to the budget, will increase the rationality and efficiency of spending state funds, as well as the quality of the activities of state bodies themselves;

- completion of the informatization of the state audit system, taking into account the introduction of budget programming methods;
- increasing public confidence in supervisors and their professionalism by presenting qualification requirements of employees of audit bodies;
- strengthening the capacity of the internal audit service.

КРЕДИТНАЯ ПОЛИТИКА БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ В РАМКАХ РАЗВИТИЯ ЖЕНСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА: ОСОБЕННОСТИ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН)

НУРЕКЕНОВА ЭЛЬВИРА СОБЕТОЛЛАЕВНА

к.э.н., ассоциированный профессор, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д.Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

РАХИМБЕРДИНОВА МАДИНА УМАРГАЛИЕВНА

к.э.н., ассоциированный профессор, Восточно-Казахстанский технический университет им. Д.Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

НИЯЗГУЛОВА ИНДИРА СОВЕТЖАНҚЫЗЫ

магистрант 1 курса ОП «Финансовый аналитик», Восточно-Казахстанский технический университет им. Д.Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Аннотация. В статье рассматриваются особенности, проблемы женского предпринимательства и пути их совершенствования при поддержке программы льготного кредитования банками второго уровня Республики Казахстан. В стране набирает обороты женское предпринимательство. Под руководством женщин запускаются предприятия, открываются детские сады и налаживается производство. А для поддержки именно женского бизнеса банками создаются уникальные предложения, в том числе кредитные. В ходе исследования была обоснована важность женского предпринимательства для развития экономики. Выделены мероприятия кредитной поддержки бизнеса со стороны банков второго уровня Республики Казахстан (специализированные кредитные продукты для женщин-предпринимателей со сниженной кредитной ставкой).

Ключевые слова: женское предпринимательство, льготное кредитование, поддержка женского предпринимательства, развитие женского предпринимательства, кредитные продукты для женщин-предпринимателей

Республика Казахстан является частью глобального тренда. Около 43% малого и среднего бизнеса принадлежит женщинам, а большая часть индивидуальных предпринимателей (далее ИП) — представительницы женского пола (52%). Количество зарегистрированных ИП, где руководители — женщины, за год выросло на 9,1%, до 625,1 тыс. к концу 2021 года (рисунок 1). Их доля от общего количества ИП тоже увеличилась — с 47,4% до 49% за год. В том числе активны в индивидуальном предпринимательстве молодые

женщины – к концу 2021 года их число выросло до 88,7 тыс. (рисунок 2). Вклад женщин в будущее страны огромен, в том числе и их вклад в экономику [1, 2].

Рисунок 1 – Действующие ИП, где руководителями являются женщины в 2016 – 2021 гг. (тыс. ед.) [1]

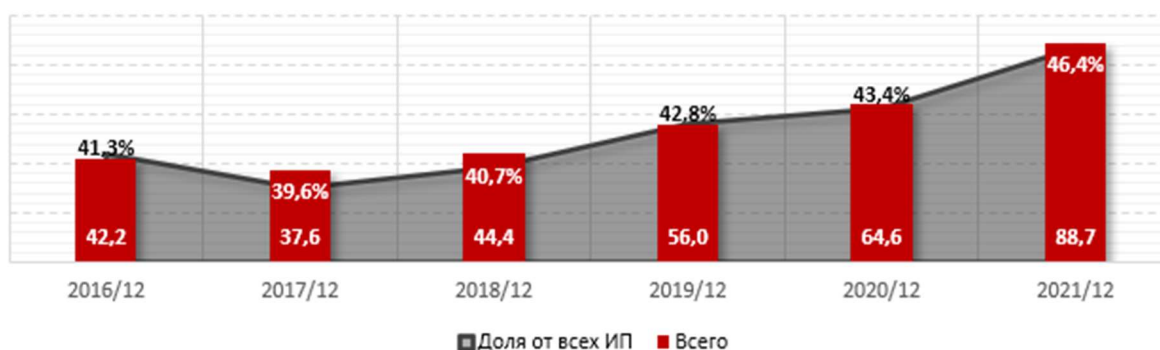

Рисунок 2 – Действующие ИП, где руководителями являются женщины в возрасте до 29 лет в 2016 – 2021 гг. (тыс. ед.)

В то же время до гендерного равенства в РК ещё очень далеко. В 2005 году Всемирный экономический форум стал рассчитывать индекс гендерного развития среди 144 стран. И если в 2014 году Казахстан занимал 43-е место, то в 2021 году страна упала до 79 позиции. Это произошло не оттого, что женское предпринимательство в Казахстане стало хуже. Скорее другие страны начали активно вкладывать в развитие женского бизнеса [3].

Именно поэтому сейчас в Казахстане ведётся большая работа по поддержке бизнес-леди. Независимые организации выделяют гранты, а банки разрабатывают уникальные кредитные предложения для женщин-предпринимателей [2].

В Казахстане почти 9,84 миллиона женщин – любящих мам, заботливых хозяек, хранительниц семьи – на 1,2% больше, чем годом ранее. Это 51,4% от всего населения страны [1]. Вклад женщин в будущее страны действительно огромен – в том числе и их вклад в решении экономических, социальных вопросов, в укреплении здорового общества, а также служат примером реализации гендерной политики государства. Женское предпринимательство развивается и набирает обороты полным ходом, под руководством дам запускаются предприятия, открываются детские сады и налаживается производство.

Казахстан поэтапно меняет ситуацию и постепенно увеличивает долю женского предпринимательства в общей структуре ВВП страны. Как отметил в своём поздравлении с Международным женским днем Глава государства Касым-Жомарт Токаев поддержка женского предпринимательства наряду с институтом семьи, многодетных матерей,

обеспечение гендерного баланса – являются важнейшими приоритетами государственной политики [4].

Женское предпринимательство сталкивается с трудностями. Главными препятствиями остаются отсутствие информации, ограниченный доступ к финансированию открытия бизнеса, неблагоприятная налоговая политика и затруднённая административных процедур.

К сожалению, кризис во время пандемии отбросил все достижения в сфере гендерного равенства на годы назад. В частности, согласно исследованию ООН и Всемирного банка, женщины-предприниматели несут более тяжёлый урон от пандемии и пострадали сильнее мужчин: 64% против 52%. Именно поэтому в Казахстане действует ряд программ и проектов поддержки женщин. Подобные меры призваны как сократить гендерный разрыв, так и повлиять благоприятно в целом на развитие экономики и общества в стране [1].

Активным проводником государственной политики в поддержке женского предпринимательства является Фонд развития предпринимательства «Даму», дочерняя организация АО «Национальный управляющий холдинг «Байтерек». Благодаря таким инструментам, как льготное кредитование, субсидирование и гарантирование, казахстанские бизнесвумен имеют возможность найти здесь поддержку в своём желании строить бизнес [5].

Европейский Банк реконструкции и развития (ЕБРР) стал первым банком в Казахстане, который поднял тему финансирования и поддержки женского предпринимательства на новый уровень, представив на рынке уникальную программу «Женщины в бизнесе» в 2015 году. Программа предусматривает финансирование и консультирование для женщин, включая семинары, систему поддержки и льготное кредитование. Партнёры ЕБРР, реализующие программу в Казахстане — банки и микрофинансовые организации (например, Шинхан Банк, Банк ЦентрКредит, ФортеБанк, КМФ и прочие) [6].

Женщина-предприниматель может обратиться в отделения банков-партнёров ЕБРР за кредитными средствами по программе ЕБРР «Женщины в бизнесе».

Условия участия по данной программе следующие:

- первый руководитель — женщина. В семейном бизнесе женщина должна быть задействована в операционном управлении;
- компания — субъект малого и среднего предпринимательства;
- компания может работать в любом секторе экономики, кроме предприятий, задействованных в табачной индустрии, производстве крепкого алкоголя, финансовых и страховых институтов и игорного бизнеса;
- учредители — казахстанцы, допускается не более 49 % иностранного участия;
- два года успешной работы.

Банк ЦентрКредит является одним из банков-партнёров программы «Женщины в бизнесе», ориентированной на женщин – предпринимательниц. Эта программа была запущена для финансирования субъектов микро, малого и среднего бизнеса.

По программе Банка ЦентрКредит «Женщины в бизнесе» можно получить сумму займа до 1 260 000 000 со ставкой вознаграждения от 13,5% годовых, независимо от количества сотрудников. Ставка от 13,5% достаточно низкая, особенно для индивидуальных предпринимателей, с учетом того, что риски по ним высокие, соответственно, ставка за счет собственных средств гораздо выше. В рамках программы «Женщины в бизнесе» банк бесплатно открывает текущий счет, подключает к системе удаленного обслуживания «Интернет-банкинг» и системе StarBusiness. А также участники программы бесплатно участвуют в семинарах «Маркетинг для вашего бизнеса» [7].

Обязательное условие финансирования предпринимательства – это управление организацией (директор/президент/председатель правления).

Цели кредитования: пополнение оборотного капитала; инвестиции; рефинансирование ранее полученных займов в других банках, и иных кредитных организациях.

Банк приоритетом рассматривает уже действующий бизнес. При этом начинающие проекты рассматриваются персонально с учётом специфики проекта. Программа «Женщины в бизнесе» предусматривает финансирование только ИП и частных юридических лиц. Согласно процедурам банка, необходимы все документы для проведения финансового анализа предприятия, залоговые документы, а также бизнес-план для оценки устойчивости планируемого бизнеса [7].

Также действует льготное кредитование по госпрограмме «Алтын Кеме 2» в рамках программ Фонда «Даму» для поддержания женщин-предпринимателей в АО «ForteBank» и АО «Нурбанк».

Условия участия по данной программе следующие:

Заемщик: женщины, осуществляющие предпринимательскую деятельность в форме индивидуального предпринимательства без образования юридического лица и юридические лица под руководством женщины, с долей участия женщин в уставном капитале не менее 50%, являющиеся субъектами малого и среднего предпринимательства, зарегистрированные на территории Атырауской области и реализация предложенного данным заемщиком проекта финансирования должна осуществляться на территории Атырауской области, без отраслевых ограничений.

Сумма займа: не более 50 000 000 тенге

Срок займа: не более 01.06.2024г.

Целевое назначение займа: на инвестиции, на пополнение оборотных средств.

Номинальная ставка вознаграждения - не более 8,5% годовых (ГЭСВ от 9,2 % годовых).

Таблица 1 - Программа финансирования проектов женщин предпринимателей [8].

Программа	Годы реализации программы	Сумма, млн. тенге	Кол-во заемщиков, ед.	Средняя сумма кредита, млн тенге	Средний срок кредита, мес.	Средне взвешенная % ставка	Эффективная % ставка
Программа ЕБРР «Женщины в бизнесе» - через БВУ	2015 – 2021 гг.	15 034,18	322	47	41	14,91	16,53

В разрезе финансовых институтов наиболее активно просубсидировали женскую половину представителей малого и среднего бизнеса следующие банки: АО «Народный банк Казахстана», ДБ АО «Банк ЦентрКредит» и АО «Береке Банк» (бывший ДБ АО «Сбербанк») (рисунки 3 и 4) [8].

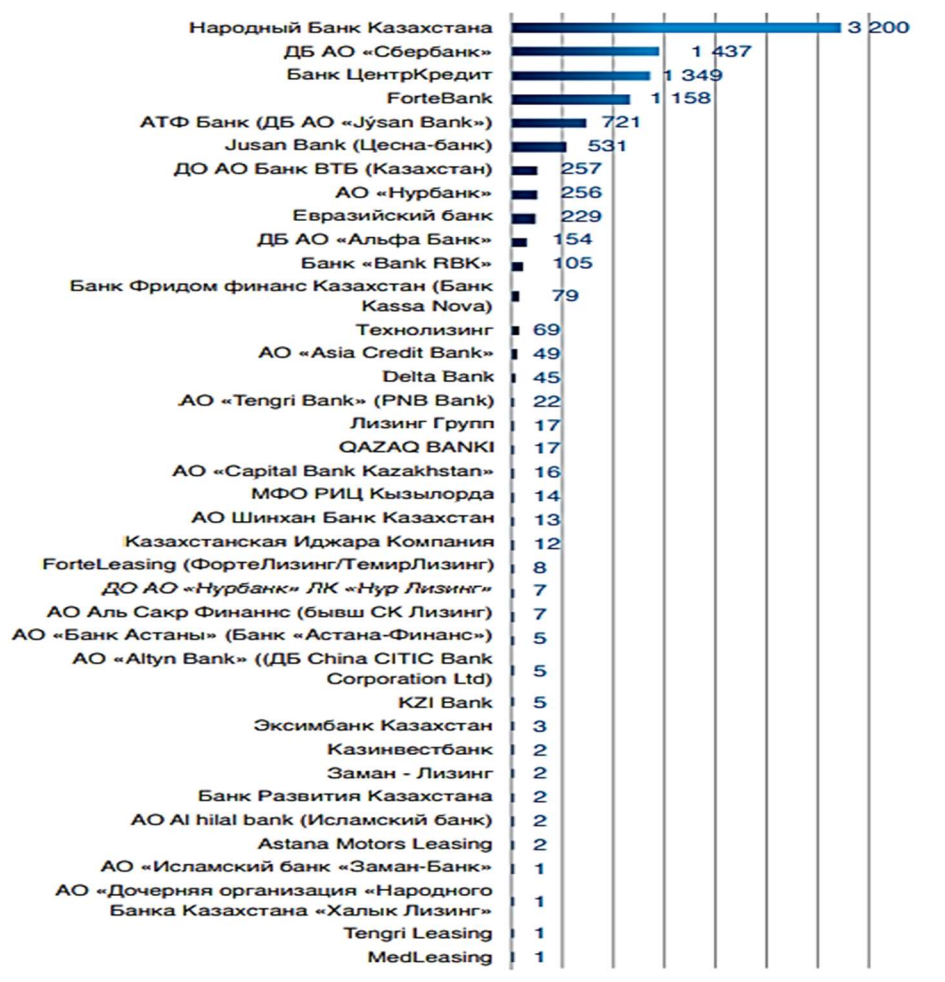

Рисунок 3 - Количество субсидируемых проектов женщин-предпринимателей в разрезе финансовых институтов на 01.01.2021 г., ед.

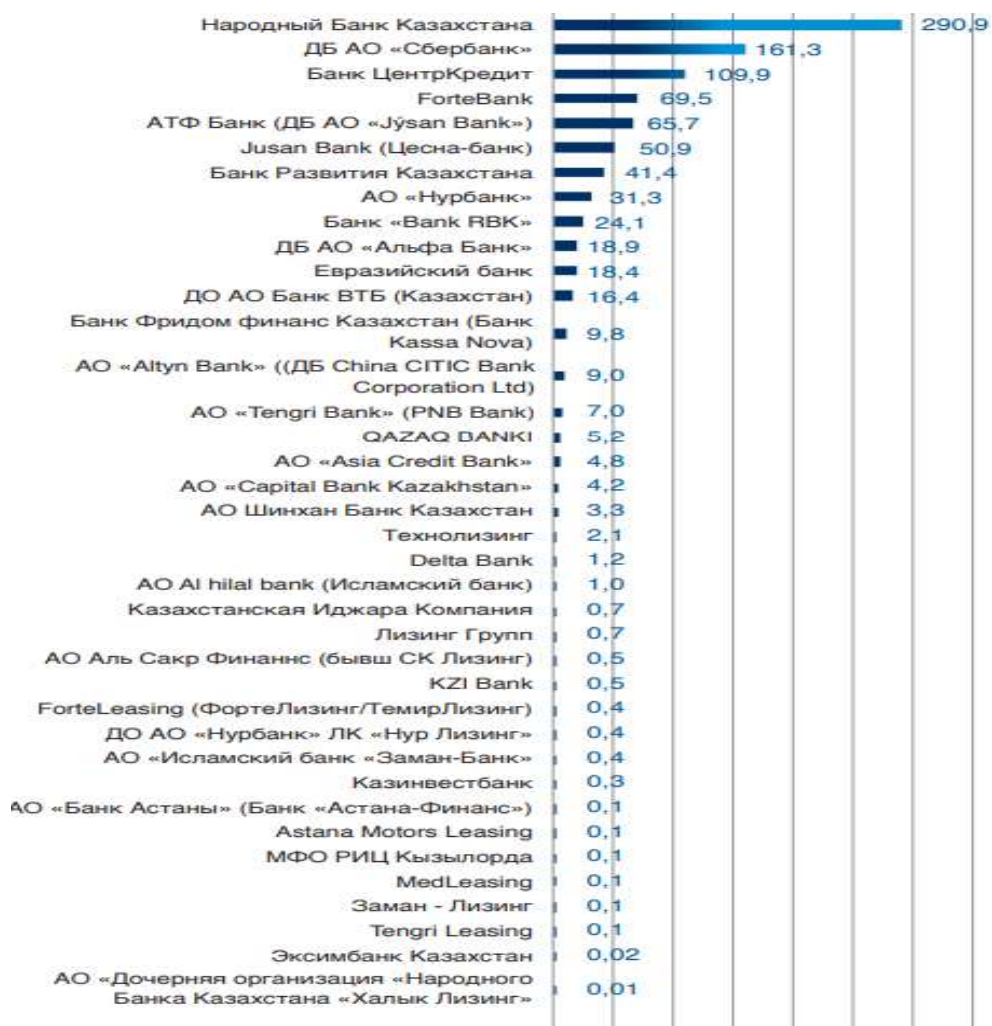

Рисунок 4 - Сумма кредитов по субсидируемым проектам женщин-предпринимателей в разрезе финансовых институтов на 01.01.2021 г., млрд тенге

Гендерное равенство – актуальный тренд не только социальной, но и экономической жизни Казахстана. Участие женщин в экономике позволяет утверждать, что страна развивается устойчиво, и каждому человеку в ней даются равные шансы и возможности. Доля женского предпринимательства в малом и среднем бизнесе Республики Казахстан составляет 43% [9].

Активным проводником государственной политики в поддержке женского предпринимательства является Фонд «Даму». Благодаря таким инструментам, как льготное кредитование, субсидирование и гарантирование, казахстанские бизнесвумен имеют возможность найти здесь поддержку в своём желании строить бизнес.

Из всех проектов, поддержанных Фондом «Даму», более 51% приходятся на женское предпринимательство. Их общая сумма составила 1,26 триллионов тенге. Это более половины всех бизнес-идей, поддержанных Фондом «Даму». День ото дня меняется качество бизнеса, в котором участвуют представительницы слабого пола. Если начинается он с торговли или с государственных заказов, то постепенно женщины переходят в другие сектора – в обрабатывающую промышленность, где вклад в развитие экономики страны еще более значим [10].

Позитивным моментом в Казахстане можно считать то, что представительницы прекрасной половины человечества не стоят в стороне и активно вовлечены в

предпринимательство, а доля женского предпринимательства продолжает расти в том числе благодаря проводимой государственной политике и оказываемым мерам поддержки.

Проведенное исследование подтверждает актуальность создания новых и укрепления существующих национальных структур для поддержки и развития женского предпринимательства. Существующая в стране инфраструктура для развития бизнеса представляет собой динамичную и последовательно развивающуюся систему, однако она недостаточно развита для продвижения и поддержки женского предпринимательства.

Список литературы

1. Женщины РК: цифры, статистика, проблемы. Почему казахстанки страдают от дискриминации и какие институты поддержки работают в стране? [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.ranking.kz/ru/a/infopovody/zhenshiny-rk-cifry-statistika-problemy-pochemu-kazahstanki-stradayut-ot-diskriminacii-i-kakie-instituty-podderzhki-rabotayut-v-strane>
2. Деньги — пахнут: Как ForteBank создал духи с ароматом женского предпринимательства. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://the-steppe.com/razvitie/dengi-pahnut-kak-fortebank-sozdal-duhi-s-aromatom-zhenskogo-predprinimatelstva?ysclid=l9veunkr55183639188>
3. Рейтинг стран по уровню равноправия полов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://nonews.co/directory/lists/countries/global-gender-gap>
4. Развитие женского предпринимательства один из приоритетов политики РК. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://kapital.kz/gosudarstvo/85272/razvitiye-zhenskogo-predprinimatelstva-odin-iz-prioritetov-politiki-rk.html>
5. Женское дело. Как построить бизнес с господдержкой [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://kapital.kz/business/93925/zhenskoye-delo-kak-postroit-biznes-s-gospodderzhkoy.html>
6. Какие есть программы для поддержки женщин в бизнесе в Казахстане [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://weproject.media/articles/detail/kakie-est-programmy-dlya-podderzhki-zhenshchin-v-biznese-v-kazakhstane/?ysclid=l9vc8w0hce207124365>
7. Как побороть страх и открыть бизнес на деньги банка. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://the-steppe.com/business/zhenshchiny-v-biznese-kak-nachat-biznes-nachuzhie-dengi?partner&ysclid=l9vqjdjso1u684632474>
8. Отчет о состоянии развития МСП в Казахстане и его регионах, выпуск №13, раздел 4. Результаты реализации программ АО «Фонд предпринимательства «Дам» по поддержке предпринимательства, стр.71,83 2021 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://damu.kz/upload/iblock/cae/xqhsqdrqgmhk90la0cicsr434otz3k54/%D0%94%D0%90%D0%9C%D0%A3%20%20%D0%BE%D1%82%D1%87%D0%B5%D1%82%20%D0>
9. Доля женского предпринимательства в МСБ РК составляет 43% - ЕБРР [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://kapital.kz/business/99356/dolya-zhenskogo-predprinimatelstva-v-msb-rk-sostavlyayet-43-yebrr.html>
10. Женское предпринимательство драйвер роста экономики Казахстана [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.zakon.kz/5048699-zhenskoe-predprinimatelstvo-drayver.html?ysclid=l9v0ug6lst961542350>

PROBLEMS AND OPPORTUNITIES TO OVERCOME THE NEGATIVE IMPACT OF DIGITALIZATION ON THE LABOR MARKET FOR THE POST -WAR RESTORATION OF UKRAINE'S ECONOMY

Olga F. Novikova

Doctor of Economics, Professor, Institute of Industrial Economics of the NAS of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-2003-8415>

Oksana V. Pankova

Phd in Sociologics, Associate Professor, Institute of Industrial Economics of the NAS of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-2003-8415>

Olexandr Yu. Kasperovich

Junior Researcher, Institute of Industrial Economics of the NAS of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-1169-9681>

The key priority of the post -war restoration of the economy of Ukraine should be the restoration of human and labor potential - both in terms of number (population) and quality (regarding the development of human capital). This is the main condition for the restoration and development of both the labor market and the labor sphere as a whole, because for them are destructive human losses due to hostilities, mass internal and external migration of the country's population. Post-war reconstruction should generally take place on the "build back better" principle, which was proposed by the ILO. This principle is based on ensuring a more sustainable, inclusive, environmental and smart path of development with widespread use of smart technologies (based on the formation of extended digital infrastructure).

The post-war reconstruction of Ukraine on the basis of the "build back better" principle requires taking into account modern world trends to ensure balanced and sustainable development of the social and labor sphere of Ukraine under conditions of digitalization. It also requires involvement of the potential of information and communication (ICT), digital, network technologies to ensure stabilization and development of the labor sphere for the needs of post-war restoration of Ukraine.

The impact of digitalization as a systemic and complex spread of modern digital, information and communication, network technologies in almost all spheres and aspects of socio-economic life form key components of the agenda of both research and socio-political discourse on the future world of work, opportunities and threats which generates digitalization in the social and labor sphere.

ILO experts note that digitalization has ambiguous impact on the labor market - it both opens up opportunities and at the same time generates serious problems¹. (Table 1).

Table 1

Problems and possibilities of impact of digitalization on workers, on the labor market and labor relations²

<i>The main opportunities created by digitalization for labor markets</i>	<i>Main problems, threats and challenges that creates digitalization for the labor market</i>
Digital labor platforms create new jobs and income sources	Income instability and insecurity are increasing (primarily in the platform sector of employment)
Labor productivity is increasing	Problems with access of employees to the benefits of social security are increasing
Fundamentally new market opportunities are emerging and spreading	Individualization of work relationships is spreading, the opportunities for collective protection of employees' interests are complicated
New jobs are being created	Easy access to work checks, it is possible to be dismissed without obligations
Expanding opportunities for optimal balance of working and private life	Enhanced potential negative effects on health (not limited working day)
Workers receive decent wages	Increased labor intensity, worsening mental state of workers
Opportunities for industrial modernization and creation of new jobs on the principles of enhancing environmental friendliness and flexibility:	There are problems with legal regulation of digital employment, protection of rights, representation of interests of employed and fair attitude towards employees.
<ul style="list-style-type: none"> ➤ green jobs; ➤ jobs with flexible mode and work schedule; ➤ non-binding to a stationary workplace. 	New types of inequalities emerge and spread; new unprotected social groups (including women, older persons, etc.) are emerging.

The spread of digital technologies does not lead to mass loss of existing jobs on a large scale (this has previously been considered as perhaps the greatest threat of digitalization). However, the uneven impact of digitalization on workplaces for workers with different skills and qualifications should be taken into account. Moreover, increasing investments in digital technologies, as a rule, are associated with an increase in employment of highly skilled workers and a decrease in

¹ Lorraine Charles, Shuting Xia and Adam P. Coutts. Digitalization and Employment. A Review. ILO, published 26 August 2022. P. 1. URL: https://www.ilo.org/employment/Whatwedo/Publications/WCMS_854353/lang--en/index.htm.

² Developed by authors basing on:

1) Lorraine Charles, Shuting Xia and Adam P. Coutts. Digitalization and Employment. A Review. ILO, published 26 August 2022. P. 1. URL: https://www.ilo.org/employment/Whatwedo/Publications/WCMS_854353/lang--en/index.htm.

2) Pankova, O. V., & Kasperovich, O. Yu. (2022). Features of social and legal protection of employees on labor platforms and directions of formation of regulatory policy of Ukraine under conditions of martial law. *Econ. promisl.*, 2 (98), pp. 91-117. DOI: <http://doi.org/10.15407/econindustry2022.02.091> [in Ukrainian]

employment of low -skilled workers³. That is, the problem is not the need to create new jobs, but the need to meet the requirements of updated jobs and skills and competencies of workers.

Of course, all these processes are in some way taken into account in the system of public administration. Governments are trying to respond adequately to the rapid rates of labor market changes caused by digitalization and automation. But the state policy of protecting workers is lagging behind this digital transformation⁴. The COVID-19 pandemic significantly accelerated these processes and actually led to the renovation of the nature of labor, work, workplace. It also accelerated the transition of public services systems and certain aspects of people's life to virtual and digital platforms.

The processes of digitalization have changed the very method of conceptualization of work, transforming ways of doing people of their work. Non-traditional forms of labor relations emerged and widespread. For some employees, distance work has become a new norm. Digital entrepreneurship plays an increasing role in economic life and social progress, especially as a result of the COVID-19 pandemic. The so-called e-forms of activity (ie forms based on the use of modern Internet technologies) are gradually becoming a new solution to ensure decent work and sustainable development. However, despite the positive trends, there is an increase in inequalities in different countries, sectors and workers that the digitalization has caused.

In this context, digitalization has created new challenges for the world of work, the most significant among which are the following⁵:

1. Labor relations in the conditions of digitalization of the social and labor sphere are increasingly blurred. This has created significant challenges for social protection systems based on traditional formal labor relations.

2. Digitalization creates a challenge on qualification requirements for employees. Labor markets require more sophisticated digital skills, but there is a shortage of workers of appropriate qualification. The widespread problem is the mismatch of digitalization skills and requirements.

3. The quality of workplaces and, accordingly, the quality of working life are threatened. Although flexibility growth is widely noted and welcomed by digital workers, it can also lead to more unstable and unpaid work. For Ukraine, where there is a war, such flexibility creates opportunities for certain categories of workers and enterprises to save jobs and production processes (at least partially). But at the same time, both mode and load become uneven and unbalanced. Under certain conditions, this can violate the requirements of labor law. Moreover, social and professional isolation and imbalance of working and private life are a fundamental disadvantage of this new flexibility. Although digital employment can increase economic inclusivity, there are evidence of explicit or implicit forms of discrimination based on geographical location, ethnicity, religion and gender. In addition, digitalization potentially creates an unprecedented expansion of working control, with rapid growth of use of smartphones and various tracking technologies.

Various stakeholders are constantly making efforts to ensure a fair and equal work environment in the digital era at the local, national and international level. Some political measures are being developed and implemented to ensure the quality of employment in accordance with

³ Konle-Seidl, R., Danesi, S., 2022, Literature review on digitalisation and changes in the world of work, publication for the Committee on Employment and Social Affairs, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, European Parliament, Luxembourg. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/733986/IPOL_STU\(2022\)733986_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/733986/IPOL_STU(2022)733986_EN.pdf).

⁴ Lorraine Charles, Shuting Xia and Adam P. Coutts. Digitalization and Employment. A Review. ILO, published 26 August 2022. P. 5. URL: https://www.ilo.org/employment/Whatwedo/Publications/WCMS_854353/lang-en/index.htm.

⁵ Lorraine Charles, Shuting Xia and Adam P. Coutts. Digitalization and Employment. A Review. ILO, published 26 August 2022. P. 5-6. URL: https://www.ilo.org/employment/Whatwedo/Publications/WCMS_854353/lang--en/index.htm.

the standards of occupational safety, social security, regulation of work time, access to data and privacy. Programs and initiatives on learning and developing the necessary skills, focused on women, youth and other unprotected social groups are also implemented. However, there are many unresolved regulatory issues related to cross-border remote work, informal and indefinite relationships between workers and employers, problems with the protection of workers' rights and collective negotiations⁶.

In their studies of digital labor market transformations, scientists and experts focus on the following major areas and relevant areas of research and the development of appropriate policies⁷:

1. New forms of work.

1.1. Digitalization and social and labor relations. Digitalization contributes to the spread of non-traditional forms of employment that provide greater flexibility. New employment models, such as ICT-based distant work and self-employment, are being widespread around the world. The classification of labor relations becomes more complex due to the emergence and spread of new forms of employment. Short-term work contracts are becoming more widespread, with traditional employment relationships are severely complicated, because it becomes difficult for employees to act collectively as they have different employers.

1.2. Digitalization and social protection. Traditional social protection systems are not sufficiently suitable for solving digitalization problems. Workers' social protection policies and appropriate measures are usually based and provided through formalized labor relations. But digitalization has led to the spread of alternative (largely - informal) forms of labor relations that generate new requirements for social protection, which cannot be implemented by existing mechanisms of social protection and social policy. In Ukraine, there is also a spread of informal employment, primarily through digital platforms. Under conditions of war, probably the share of one-time, informal forms of interaction of employers and workers will increase, while reducing the level of social protection of such workers.

1.3. Digitalization and collective bargaining. In the digital economy, the work is carried out independently, and digital workers are classified as independent contractors, who often work in isolation and represent different geographical regions. This means that the traditional relationship of the employer and the worker is no longer relevant, since digital workers can work for several "employers", aggregated on a digital platform and perform a job, which is often short-term. Thus, digital workers, although they now represent a rather small percentage of total labor, have become a specific group that does not have a clear mechanism of collective bargaining.

1.4. Digitalization and entrepreneurship. Digital entrepreneurship concerns business through the use of technological platforms and other capabilities of modern ICTs. It is believed that digital entrepreneurship will play a vital role in economic and social transformation, especially after the COVID-19 pandemic. It is obvious that it will significantly affect the dynamics of self-employment, and thus it will affect the labor market, because digital entrepreneurship also opens more employment opportunities for different groups. For Ukraine, digital entrepreneurship and digital self-employment are also a promising direction of attracting and using labor potential to stabilize the digital services market and further post-war recovery.

1.5. Digitalization and remote work. Digitalization not only helps employers optimize workflows, but also allows employees to be more mobile, working remotely. Remote work from home (or from any other place) has become a new norm. Digitalization and distance work are often

⁶ Lorraine Charles, Shuting Xia and Adam P. Coutts. Digitalization and Employment. A Review. ILO, published 26 August 2022. P. 5-6. URL:

https://www.ilo.org/employment/Whatwedo/Publications/WCMS_854353/lang--en/index.htm.

⁷ Lorraine Charles, Shuting Xia and Adam P. Coutts. Digitalization and Employment. A Review. ILO, published 26 August 2022. P. 15-30. URL:

https://www.ilo.org/employment/Whatwedo/Publications/WCMS_854353/lang--en/index.htm.

interconnected. It is established that the more digital skills requires a particular work, the more often it is offered in the form of remote work. For Ukraine, the spread of remote forms of work is an extremely important aspect of life support for those who have the opportunity to work remotely and maintain their employment under conditions of war, significant displacements of people, both domestically and abroad. According to the job search service Work.ua, during a full -scale Russian invasion of Ukraine, the share of remote job vacancies has doubled⁸. Remote work is a trend that continued to grow in the Ukrainian labor market both during the pandemic period and now – when there is a full -scale war.

2. New skills. Since digitalization changes the nature and forms of work, it - accordingly - generates many problems and challenges for employees' skills. Quick digitalization makes digital skills a necessary part of the employee's competence. These skills cover a wide range of sectors and professions, including the ability to work with information and process data, communications and cooperation through digital tools, create digital content and more. For Ukraine, the problem of acquiring digital skills in wide segments of the population is quite relevant. And even more - in view of the war and mass movement of the population, a considerable number of jobs, social services, provision of public services, activities for providing various forms of assistance, communication channels have become remote. Accordingly, the possession of appropriate digital skills becomes not just important for Ukrainian citizens, but vital.

3. Quality of work (in fact - it is about the possibilities of ensuring decent work in the conditions of digital transformations).

3.1. Flexibility. The transformation of the work caused by digitalization creates both opportunities and challenges for the quality of workplaces. On the one hand, workers who can work on a flexible schedule are more productive and much less stressful. They even report that they are better related to people and information needed to do work. But at the same time, the possibility of working from anywhere and at any time provided by digital technologies may include social and professional isolation with restricted access to organizational resources. In reality, the advantages of flexibility are sometimes highly offset by other factors such as low wages and lack of available work, especially for platform workers.

3.2. Income and working conditions. The experience of digital employment workers in obtaining work, tasks and income is heterogeneous, and working conditions differ significantly in different categories of digital workers. According to research, many newly created jobs are irregular or low-paid.

3.3. Working time and intensity of work. Digitalization has an ambiguous impact on the working hours of employees. The widespread use of mobile devices makes it possible to work unlimited. Therefore, such a phenomenon as "digital exhaustion" is quite common. Microsoft survey showed that more than half of the remote (remote) workers feel overwhelmed, 39% of them feel exhausted, and 20% claim that their employers do not care about the mode of work - the balance of working time and rest time⁹.

3.4. Discrimination in digital work. Although digital employment in general contributes to increased economic inclusion (inclusivity), empirical studies have been conducted that in digital employment, there may be obvious or implicit forms of discrimination, in particular - on the basis of geographical location, ethnicity, religion, gender, and gender. others. Moreover, the control of

⁸ Yak pandemiia ta viina vplynuly na dystantsiinu robotu: analiz rynku 2019-2022 roky [How the pandemic and war influenced the distance work: market analysis 2019-2022]. Retrieved from <https://cases.media/article/yak-pandemiya-ta-viina-vplynuly-na-distanciinu-robotu-analiz-rinku-2019-2022-roki> [in Ukrainian]

⁹ Lorraine Charles, Shuting Xia and Adam P. Coutts. Digitalization and Employment. A Review. ILO, published 26 August 2022. P. 27. URL: https://www.ilo.org/employment/Whatwedo/Publications/WCMS_854353/lang--en/index.htm.

such manifestations is significantly complicated by the informality and shadow nature of the relationships that occur under conditions of digitalization.

3.5. Observation and control. Digitalization and modern ICTs potentially create an unprecedented expansion of working observation, with exponential growth of using smartphones and tracking technologies. Moreover, algorithmic systems are used in the economy to control the fundamental aspects of work. Control of task distribution, productivity oversight and productivity assessment through algorithms is increasingly used not only by digital labor platforms, but also in traditional industries such as logistics, production, etc. In general, the issues of risks that generate algorithmic control systems based on the use of artificial intelligence are given considerable attention¹⁰.

As can be seen from all mentioned above – the question of the impact of digitalization on the world of work, the labor markets are extremely complex and multidimensional, from quite specific organizational and managerial aspects up to threats of violation of fundamental human rights. That is, involving of the potential of digitalization to the economic development of Ukraine, its post-war recovery requires taking into account an extremely wide range of aspects. These issues are even more relevant in the context of Ukraine's European integration perspective - because in the EU the problems of new digital forms of employment are amongst the most discussed ones.

For the purpose of generalization, it is advisable to present the main threats/challenges for stable functioning of the labor market under conditions of digitalization, as well as basic means of responding to them in the form of a table (Table 2).

Table 2

Main threats/challenges for stable functioning of the labor market under conditions of digitalization and basic means of responding to them

Threat/challenge to the stable functioning of the labor market	Key Response/Overcoming means at Regulatory Policy level
The transformation of the system of social and labor relations under conditions of digitalization leads to the inefficiency of existing regulatory systems.	Improvement and expansion of existing regulatory systems, bringing them into line with the transformations of social and labor relations. Implementation of relevant mechanisms of stabilization of social and labor sphere.
The inconsistency of traditional systems for ensuring social protection with new mechanisms of interaction in the labor market (first of all - in the platform employment).	Inclusion of a new type of workers (platform, remote, partially and self-employed) into social protection systems through a) Exit from the shadows of new labor market segments and 2) adaptation of social protection systems to the specific conditions of functioning of certain sectors of the labor market that arise under conditions of digitalization.
Lack of opportunities for the implementation of mechanisms of collective-contractual regulation due to the actual disappearance of	Restoration of mechanisms of collective-contractual regulation through 1) creation of mechanisms of sustainable representation of

¹⁰ Konle-Seidl, R., Danesi, S., 2022, Literature review on digitalisation and changes in the world of work, publication for the Committee on Employment and Social Affairs, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, European Parliament, Luxembourg. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/733986/IPOL_STU\(2022\)733986_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/733986/IPOL_STU(2022)733986_EN.pdf).

Threat/challenge to the stable functioning of the labor market	Key Response/Overcoming means at Regulatory Policy level
traditional labor collectives in a new digital economy (as a result of individualization and geographical separation of employees).	collective interests of employees of digital (in particular-platform) sector of employment and 2) improvement of regulatory, organizational and management bases of implementation of mechanisms of collective-contracting regulation.
Development of digital entrepreneurship as an actually unregulated sphere of self - employment and shadow hiring of employees.	Improvement of regulatory and organizational-management mechanisms of development and control of digital entrepreneurship and self-employment under conditions of digitalization while maintaining the potential of digital entrepreneurship as a sphere of creation of new modern jobs
The spread of remote work and the related threats to ensure the conditions of decent work and the strengthening of certain forms of discrimination.	Improvement of state policy and development of appropriate measures to ensure the conditions of decent work for workers engaged in remote working – through improvement of legal support, promotion of transparency and competitiveness in the labor market.
The spread of non -formal and shadow employment, which threatens existing social security systems, as well as providing the conditions of decent work in the digital sector.	Development and implementation of new ways of formalizing relations in digital sectors of the economy and employment, which would correspond to the specifics of the functioning of these sectors and social and labor relations that arise there.
The inconsistency of the existing digital skills of employees with the requirements that the modern digital economy puts, which results in a new "digital" inequality and a radical reduction in the competitiveness of a large number of workers in the labor market.	Development and implementation of state, local and corporate targeted programs for the development of digital skills of workers, in order to ensure their competitiveness in the labor market.
Ambivalence of many manifestations of digitalization in the social and labor sphere. For example, flexibility and informality under certain conditions may turn into incomplete employment, low payment and arbitrariness from the employer. The reverse side of mobility and non -binding to the workplace and a clear work schedule is the excessive intensity of work, violation of working and free time balance, excessive control by the employer, etc.	The ambivalence of digitalization manifestations must be taken into account in the development of state policy in the social and labor sphere, first of all – in the field of regulation of digital and platform sectors of employment. This means that the policies should be well balanced and always strive to achieve a positive balance between the positive effect of the introduction of certain regulatory and/or organizational/management measures and potential negative impact, taking into account the mentioned above ambivalence of the impact of digitalization on social and labor sphere.

All of the mentioned above trends digitalization and related opportunities and threats should be taken into account now, at the stage of development and beginning of implementation of the policy of stabilization and post-war restoration of the labor sphere in Ukraine. The that trends, challenges, threats and opportunities are quite relevant for Ukraine, which has chosen the way of building a digital state, digital economy and society, and actively implements them.

In the face of war, the scale of the phenomenon, and, most importantly, a public request for the widespread involving of digitalization into the processes of restoration of the labor sphere - is increasing significantly. Since these trends, threats, challenges are universal, they are manifested in Ukraine. Accordingly, their influence should be taken into account in the policy of stabilization and post-war restoration of the labor sphere of Ukraine.

For the purpose of post-war restoration of Ukraine, integration of its economy into the European economy and global chains of value creation, Ukraine needs to implement a large -scale project of "New European Ukraine". The implementation of this project should be carried out under the new technological and social standards of the basic systems of society – culture, social sphere, economics, politics, etc. With the modern development of information technologies (large data, cloud technologies, high -speed Internet, modern satellite systems, etc.) the world has not seen projects of recovery similar in scale to the future restoration of Ukraine. Therefore, Ukraine should create its own restoration model using the best principles of resumption of countries after natural disasters and military conflicts, using modern digital tools ¹¹.

To overcome the main recovery challenges, digital solutions should be directed first of all to the following:

7. *creating an integrated digital platform of a state scale* that will allow to track cash flows "from donor to construction", from the state to the local budget, in any section and at any projects, on the principle of "everybody sees everything";

8. The combination of information on the platform from different digital registers and platforms - both existing and newly created. There should be a relationship between targeted recovery programs and funds, between budgets of all levels - from national to local (for example, marking of projects with a unique identification code);

9. Implementation of the modular principle of deployment of digital systems, which will allow to integrate different initiatives for the restoration and transparent public administration on a single digital platform. For example, modules for priority of applications for the restoration of business or social infrastructure of communities, non -financial assistance, humanitarian assistance, etc.

¹¹ Povoienne vidnovlennia Ukrainy. Novi rynky ta tsyfrovi rishennia (2022). Doslidzhennia / Proiekt "Efektyvne upravlinnia derzhavnymy finansamy v Ukraini III" [Post -war restoration of Ukraine. New markets and digital solutions (2022). Research / Project "Effective Public Finance Management in Ukraine III"]. Retrieved from <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/Digital-instruments-in-Ukrainian-recovery.pdf>. [in Ukrainian]

УДК
339.138

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ МАРКЕТИНГОВЫХ СТРАТЕГИЙ, ВЛИЮЩИХ НА КЛИЕНТООРИЕНТИРОВАННОСТЬ КОМПАНИЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Химельдина Шуга Жумабаевна

Магистрант 2 курса по специальности «Маркетинг и реклама», Карагандинский университет Каспотребсоюза

Аннотация

Актуальность исследования. Правильно позиционировать свою компанию – это ключ к получению прибыли в цифровом пространстве, где достижение этой цели возможно только путем формирования позитивного корпоративного имиджа, повышения узнаваемости бренда на рынке, укрепления лояльности клиентов с помощью клиентоориентированного подхода и постоянного выхода на целевую аудиторию. В сложившейся ситуации мир меняется настолько быстро и кардинально, что сейчас 100% владельцев бизнеса должны переосмыслить осознание острой необходимости развития онлайн-версии своего бизнеса. В свою очередь, маркетинговые стратегии также адаптируются к реалиям жизни, внедряя новые методы, соответствующие современным методам и инструментам маркетинга.

В контексте информационных технологий и виртуальных рынков существуют практические инструменты маркетинга, ориентированные на клиента, использование которых необходимо для повышения эффективности предприятий, и ключевые бизнес-процессы, активно оптимизирующие бизнес-операции и улучшающие финансовые показатели предприятий, при этом особое внимание уделяется организации бизнеса, направленного на использование цифровых методов управления.

Результаты исследования. К результатам исследования относятся следующие:

- выявлены инструменты цифрового маркетинга, которые получают интенсивное развитие за счет IT-технологий, интеграции маркетинга в интернет-среду;
- определены специфические особенности маркетинговых стратегий в условиях цифровых технологий с помощью анализа современного состояния рынка цифрового маркетинга как в Республике Казахстан, так и в мире;
- представлен анализ применения маркетинговых стратегий, как стратегического инструмента в условиях цифровых технологий;
- представлен алгоритм действий мониторинга рыночной ситуации для разработки маркетинговых стратегий в условиях цифровых технологий.

Целью исследования является анализ развития маркетинговых стратегий, постоянно дополняющихся цифровыми способами взаимоотношения с клиентами и перспективы их развития в условиях цифровизации.

Объектом исследования являются отношения, связанные с использованием цифровых данных и технологий в развитии клиентоориентированного подхода.

Ключевые слова: маркетинговые стратегии, информатизация, электронная торговля, коммуникационные технологии, маркетинговые исследования.

Abstract

Relevance of the research. Correctly positioning your company is the key to profit in the digital space, where achieving this goal is only possible by forming a positive corporate image, increasing brand awareness in the market, strengthening customer loyalty with a customer-oriented approach and constant reaching out to the target audience. In the current situation the world is changing so fast and dramatically that now 100% of business owners need to rethink the urgent need to develop an online version of their business. In turn, marketing strategies are also adapting to the realities of life, introducing new methods consistent with modern marketing methods and tools.

In the context of information technology and virtual markets, there are practical customer-oriented marketing tools whose use is necessary to improve the efficiency of enterprises, and key business processes that actively optimize business operations and improve the financial performance of enterprises, with particular attention to the organization of business aimed at the use of digital management methods.

Research Findings. The results of the study include the following:

- identified the tools of digital marketing, which receive intensive development due to IT-technologies, integration of marketing in the Internet environment;
- identified the specific features of marketing strategies in the digital environment through the analysis of the current state of the digital marketing market both in the Republic of Kazakhstan and in the world;
- The analysis of the application of marketing strategies as a strategic tool in the context of digital technology is presented;
- The algorithm of actions of monitoring the market situation for the development of marketing strategies is presented.

The aim of the study is to analyze the development of marketing strategies, constantly complemented by digital ways of customer relations and the prospects for their development in the context of digitalization.

The object of the study is the relationship associated with the use of digital data and technology in the development of a customer-centric approach.

Key words: *marketing strategies, informatization, e-commerce, communication technologies, marketing research.*

Введение

В цифровом мире с растущей конкуренцией существует больше точек соприкосновения, а у клиентов больше информации и выбора, чем когда-либо прежде. Клиентские предпочтения всегда отличались изменчивостью. Пандемия не только ускорила их трансформацию, но и сделала ее непредсказуемой. Следовательно, отношения с клиентами постоянно меняются и сегодня претерпевают фундаментальную трансформацию. Компании вынуждены принимать новые реалии и применять новые методы, соответствующие инструментам и тенденциям в современных техниках интернет-маркетинга, которые становятся основными в сложившихся условиях. Каждое бизнес-подразделение сосредоточено в первую очередь на решении собственных задач, однако взаимоотношения с клиентами – общая проблема, которую необходимо решать совместными усилиями маркетологов, продавцов, сервиса и продакт-менеджеров. Это касается как управления маркетингом, так и инструментов, которые позволяют участникам маркетинговых команд успешно взаимодействовать друг с другом.

Развитие информационно-коммуникационных технологий предоставляет различные возможности, где с помощью современных методов продвижения происходит воздействие на развитие бизнеса, политики и культуры. Технологии и инструменты современных методов продвижения позволяют перейти на новый уровень коммуникаций между различными компаниями и их целевыми аудиториями, одним из таких инструментов являются digital-маркетинг, электронный маркетинг, связанный с развитием цифровых технологий.

Основная часть

Несмотря на успешное развитие, казахстанский рынок маркетинговых исследований остается относительно небольшим. Значительный вклад в развитие отдельных теоретических и практических аспектов маркетинга применительно к условиям Казахстана внесли казахстанские ученые Баймуратов У., Гуревич Л., Кажымурат К., Каренов Р., Мамыров Н., Нурсеит А., Нысанбаев С., Окаев К., Сгадиев К., Сатубалдин С., и другие.

Использование высокотехнологичной коммуникационной среды является необходимой платформой для современного бизнеса и взаимодействия со всеми участниками процесса. Так, например, изучению развития интернет-пространства в странах Евразийского экономического союза (ЕАЭС) и его влияние на развитие маркетинга цифровых технологий уделяют внимание казахстанские ученые Ахметова З.Б., Тургинбаева А.Н., Шуренов Н.Б. [1, с.175].

Информационное пространство Казахстана претерпевает значительные изменения, связанные как с политическими событиями, произошедшими в последнее время в мире, так и с бурным развитием и широким распространением новых социальных и медийных интернет-технологий. В своих исследованиях Вечкинзова Е.А., Петренко Е.С., Гелашвили Н.Н. акцентируют внимание на бизнес-структуры Казахстана, которые стали активно использовать онлайн-ресурсы для продвижения своих товаров и услуг в глобальной сети Интернет, как один из видов маркетинговых стратегий, влияющих на клиентоориентированность компаний в условиях цифровых технологий [2, с.1263].

С интенсивным развитием IT-технологий происходит интеграция маркетинга в интернет-среду, способствующей увеличению продаж. Основными инструментами цифрового маркетинга можно считать:

- Контекстная реклама – Google Adwords, Yandex Direct.
- Технология Big Data – массивы данных больших объемов.
- RTB (real time bidding) – торги в реальном времени.
- Ретаргетинг (retargeting) – перенацеливании.
- SMM (social media marketing) – социальный медиа-маркетинг.
- SMO (social media optimization) – оптимизация для социальных сетей.
- SEO (search engines optimization) – оптимизация сайта в поисковых системах.
- SEM (search engine marketing) – маркетинг в поисковых системах.
- Мобильный маркетинг [3].

Маркетинговые стратегии в условиях цифровых технологий - это отличный способ повысить узнаваемость бренда, охватить потенциальных клиентов и, самое главное, генерировать продажи. Рассмотрим услуги, по которым можно судить о специфике работы в сфере маркетинга цифровых технологий (Рисунок 1).

Рисунок 1. Специфика маркетинговых стратегий в условиях цифровых технологий
Примечание – Составлен автором

Используя цифровой маркетинг, компании могут реалистично оценить рентабельность и окупаемость инвестиций буквально в каждой области маркетинга. Указанные технологии предоставляют маркетологам предприятий следующие возможности:

- распознавание, учет, ранжирование, структуризация целевых аудиторий;
- оценка степени заинтересованности пользователей в товарах по следующим показателям: количество хитов, хостов, время проведенное на сайте и определенной странице;
- изучение пожеланий, намерений, запросов, рекламаций;
- персонализированная предложение товаров;
- ускоренная подготовка отчетов по результатам маркетинговых акций.

Исследование Ismagilova E., Dwivedi Y., Rana N. обеспечивает всесторонний анализ непредвиденных последствий интерактивного маркетинга, которое сосредоточено на ряде аспектов интерактивных маркетинговых исследований, таких как потребительские к потребителю и потребителей к компании связи, привлечение потребительских брендов, влияние социальных influencers и онлайн buzz, влияние онлайн-рекламы, компании принятия и использования новых технологий компаниями, расширение прав и возможностей потребителей с помощью цифровых технологий, влияние мобильной рекламы и влияние социальных медиа маркетинга [4, с.91].

Таким образом, к инструментам маркетинга принадлежат все способы, средства и мероприятия, позволяющие оповестить многих людей, привлечь внимание потенциальных клиентов к компании, бренду, услуге или продукту. Чаще всего одновременно задействуется несколько инструментов, что позволяет охватить максимум целевой аудитории и достичь высокой эффективности продвижения. Перечень используемых инструментов зависит от целей маркетинговой кампании, стадии ее проведения, особенностей целевой аудитории, продвигаемого продукта и т. п. (Рисунок 2) [5, с. 38-45].

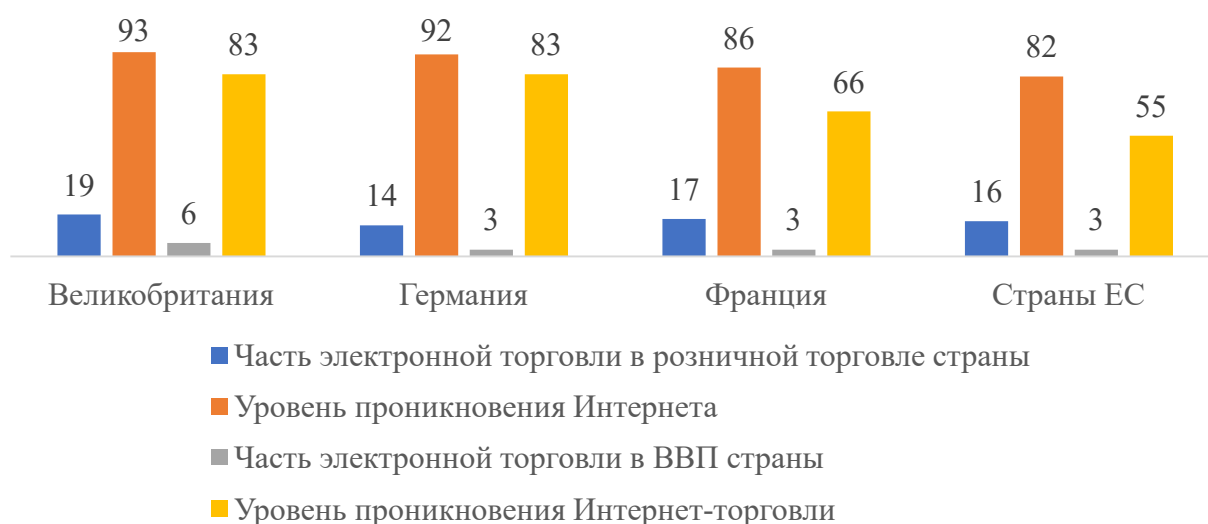

Рисунок 2. Развития электронной коммерции в развитых странах в 2020 году, как одного из инструментов цифрового маркетинга%

Примечание – Составлен на основе источника: Барышников, К.С. Анализ использования инструментов маркетинга в интернет-среде // Торговля и рынок. – 2020. – №3, т.2. – С. 38-45. Ссылку дай те, не могу найти статью

Поскольку развитие электронной коммерции базируется на привлечении к интернету все большего количества пользователей, то вполне закономерно, что доля оборота от электронной торговли в ВВП стран и доля электронной составляющей в розничной торговле тесно связаны с показателем уровня проникновения интернета, о чем свидетельствуют показатели развития электронной коммерции в развитых зарубежных странах

Сегодня весь цифровой маркетинг нацелен на мобильные телефоны и приложения, а также Интернет. В будущем этот тренд продолжится, однако огромный упор будет сделан на задействование искусственного интеллекта, что подразумевает анализ запросов, основных интересов и даже эмоционального отношения к тому или иному продукту.

Цифровой маркетинг – один из самых быстроразвивающихся сегментов сегодняшнего рынка, имеющий наибольшую ориентацию на потребителя. Именно это способствует

высокой динамичности и новым тенденциям в данной сфере, что требует определенных инновационных методов управления.

Как правило, инновации требуют от компаний человеческих и финансовых ресурсов, а инновации (изобретение и применение новых методов исследования, техники исследования, сбора и анализа данных, доставки клиентам и т.д.) чаще встречаются и распространены в разных странах.

Увеличение продаж за счет улучшения потребительского опыта заставляет компании менять свои маркетинговые стратегии для удовлетворения новых потребностей клиентов. К настоящему времени создана базовая инфраструктура для информационно-коммуникационных технологий, что является значительным фактором для компаний, продвигающих свою продукцию. С ростом проникновения информационно-коммуникационных технологий среди граждан и организаций скорость доступа к интернету является важным фактором развития интернет-инфраструктуры и цифровизации в целом.

В сегодняшней неопределенной и неоднозначной среде такие решения, как стратегии развития и стратегические решения маркетинговых стратегий компаний должны основываться на определенном поведении, ориентированном на клиента (Рисунок 3).

Актуальность применения цифровых маркетинговых технологий в корпоративном управлении заключается в том, что компании сталкиваются с необходимостью проведения стратегических изменений для обеспечения роста доходов. Мы считаем, что цифровые технологии являются наиболее эффективным инструментом для повышения эффективности управления маркетингом в компании.

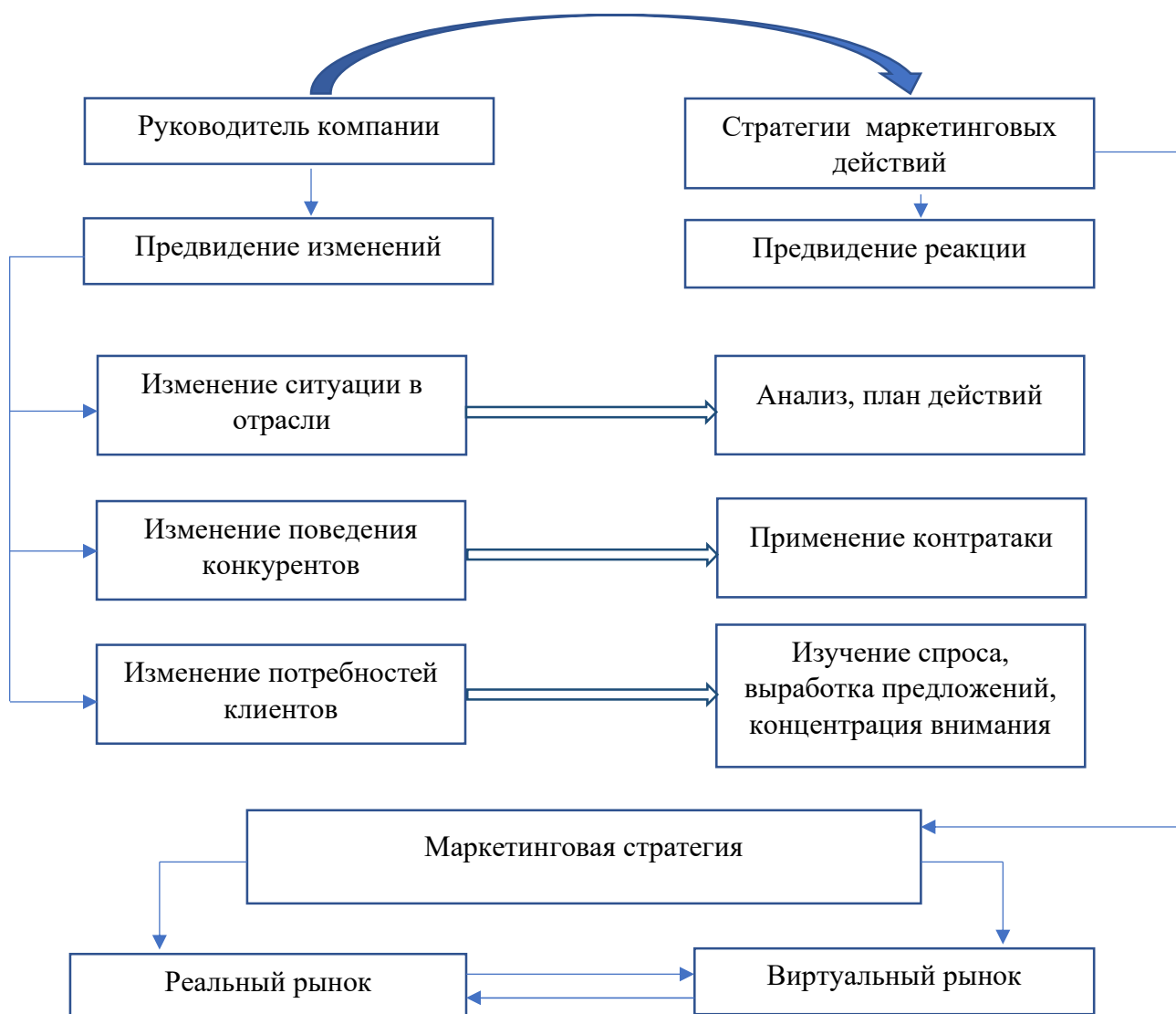

Рисунок 3. Алгоритм действий мониторинга рыночной ситуации для разработки маркетинговых стратегий

Примечание – Составлен автором

Например, компания Alibaba получает большую часть своего дохода от электронной коммерции, которая, согласно таблице 1, по итогам четвертого квартала фискального 2021 года выручка Alibaba выросла на 63,9% до 187,4 млн. юаней, оказавшись выше консенсус-прогноза экспертов в 180,4 млрд. юаней [6].

Таблица 1 - Основные источники формирования дохода за указанные периоды

(млн. юаней)

Показатель	2018	2019	2020	2021	4 квартал 2021	4 квартал 2020
Розничная торговля в Китае	176559	247615	332750	473683	123213	70905
Оптовая торговля в Китае	7164	9988	1242	14322	3370	2787
Международная розничная торговля	14216	19558	24323	34455	996	5353
Международная оптовая торговля	6625	8167	9594	14396	3920	2458
Логистические услуги	6759	14885	22233	37258	9959	4951
Местные потребительские услуги	0	18058	25440	31537	729	4841
Прочие	2697	5129	9337	15495	4158	2570
Итого основная коммерция	214020	323400	436104	621146	161365	93885
Облачные вычисления	13390	24702	40016	60120	16761	12217
Цифровые медиа и развлечения	19564	24077	26948	31186	8047	7198
Инновационные инициативы и прочее	3292	4665	6643	4837	1222	1034
Итого	250266	376844	509711	717289	187395	114314
Примечание – Составлена на основе источника: Alibaba – Финансовые результаты 4К 2021г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://halykgm.kz/ нужна ссылка на документ						

Маркетинг цифровых и социальных сетей позволяет компаниям достичь своих маркетинговых целей по относительно низкой цене. Согласно исследованиям Ajina A.S. (2019), несмотря на резкое увеличение использования цифрового маркетинга (социального медиа маркетинга) и огромные инвестиции в бизнес, выделяемые на интернет-маркетинг, мало что известно о потребителях данного вида услуг [7, с. 1512].

Статистика использования социальных сетей имеет следующую тенденцию (Рисунок 4) [8].

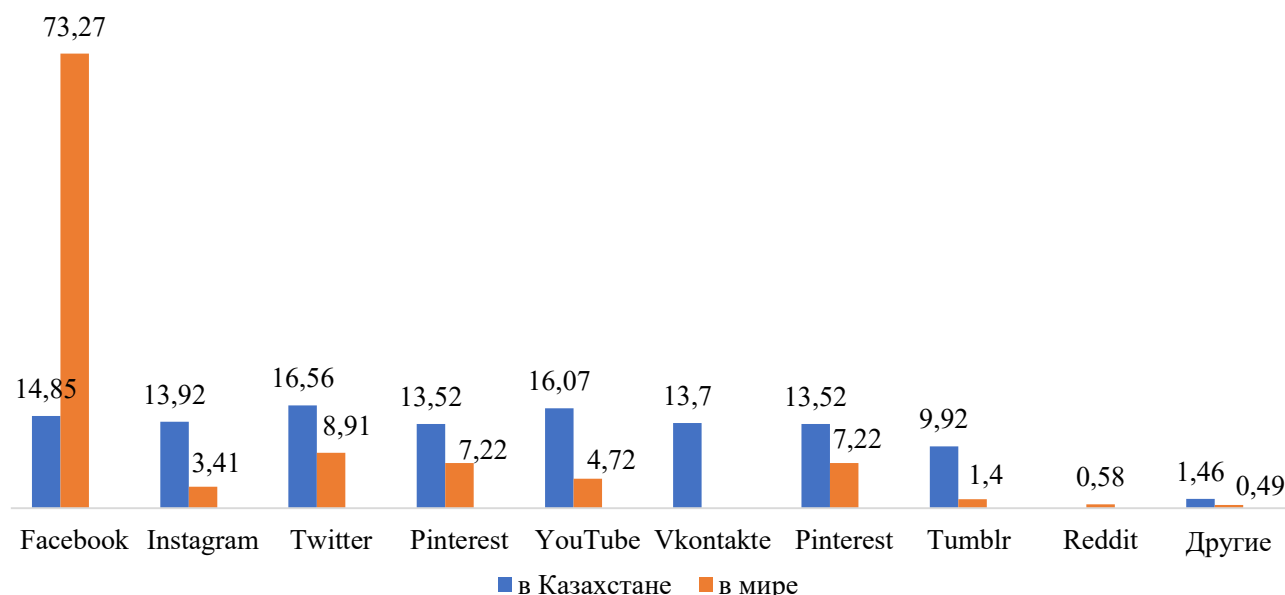

Рисунок 4. Статистика использования социальных сетей за 2021 год в Казахстане и в мире, %

Примечание – Составлен на основе источника: Самая популярная соцсеть в Казахстане в 2021 году [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kapital.kz/> где прямая ссылка

Самой популярной социальной сетью в мире, по данным Statcounter Global Stats, в августе 2021 года являлась Facebook: доля сети составила 73,27%. Следом с большим отставанием идут такие соцсети, как Twitter (8,91%), Pinterest (7,22%), YouTube (4,72%) и Instagram (3,41%)

В Казахстане Facebook занял лишь третье место по популярности с долей 14,85%. Лидируют Twitter (16,56%) и YouTube (16,07%). Также значительные доли рынка приходятся на такие соцсети, как Instagram (13,92%), VK (13,7%) и Pinterest (13,52%).

Благодаря техническому прогрессу в экосистеме, ориентированной на потребителя, участники рынка могут взаимодействовать с клиентами с помощью более разнообразных и эффективных средств. С целью дальнейшего качественного развития, компаниям стоит делать акцент на персонализации рекламных продвижений, в чем большую роль играют именно цифровые технологии. Продукты и услуги, предполагающие выход в интернет, будут и дальше оказывать влияние на существующие категории товаров и услуг и провоцировать появление новых.

Показатели, характеризующие рост числа пользователей интернета, свидетельствуют о тенденции к значительному увеличению продажи товаров и услуг через интернет в последние годы. Эта важная тенденция была особенно очевидна в контексте пандемии Ковид-19. В связи с чем, цифровые технологии проникли во все сферы жизни, изменив экономические и организационные процессы, а также способ общения поставщиков товаров и услуг с потребителями.

Согласно исследованиям [Md SAJJAD Hosain](#) (2021), социальные медиа - это мощная платформа для процветания бизнеса, продвижения продукции, брендинга, поиска талантов и многих других целей. Организация может хорошо продвигать свое существование с помощью этой популярной платформы [9].

Информационная сфера в Казахстане оказывает значительное влияние на формирование экономической основы новой экономической политики, продвижение казахстанских компаний в интернет-пространстве, формирование общественного мнения и взаимодействие государства и общества. В рамках разрабатываемого национального

проекта по развитию торговли Республики Казахстан на 2021-2025 годы, Казахстан поставил амбициозную цель - достичь доли электронной коммерции (15% от общего объема торговли) к 2025 году [10].

Для достижения этой цели она направлена на улучшение инфраструктуры электронной коммерции и развитие электронного экспорта казахстанской продукции с использованием практических маркетинговых инструментов. Основными факторами, положительно влияющими на интернет-торговлю в Казахстане, являются:

- увеличение числа пользователей Интернета. По мере того, как Интернет становится все более быстрым и доступным, увеличивается и число пользователей Интернета в Казнете;

- рост числа и разнообразия интернет-магазинов. Интернет-коммерция ищет новые формы, новые продукты и новые сферы влияния;

- рост числа платежных карт;

- улучшение правовой среды для интернет-торговли (О проекте Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам стимулирования инноваций, развития цифровизации и информационной безопасности») [11];

- создание различных органов для содействия развитию ИТ-сектора в Казахстане).

Таким образом, применение маркетинговых стратегий, как стратегического инструмента значительно возросла, что связано с происходящими изменениями в условиях глобализации и возможностью для многих компаний стабильно развиваться, так как преимущества клиентоориентированного подхода в данном случае следующие:

1. Низкая стоимость и длительный срок рекламного продвижения.

2. Экономия времени покупателей.

3. Подробная статистика, отслеживание конверсии:

- **CTR (Click-Thru Rate)** - показатель кликабельности рекламных материалов. CTR - метрика, показывающая эффективность рекламы, выражающаяся в процентном соотношении количества кликов по объявлению к количеству его появлений в сети;

- **ROI (Return On Investment) и ROMI (Return on Marketing Investment)** - окупаемость инвестиций в рекламу и других показателей.

4. Универсальность: продвижение в цифровом пространстве при помощи маркетинговых коммуникаций и каналов подходит практически ко всем видам деятельности [12].

Современные информационные и телекоммуникационные технологии открывают перед потребителями и организациями новые возможности и перспективы, повышают их мобильность и компьютеризацию. Именно эти факторы наиболее значимы для развития маркетинговых стратегий в условиях цифровых технологий.

В условиях глобальной цифровой трансформации предприятиям необходимо адаптироваться к постоянно меняющимся условиям и искать лучшие практики использования цифровых и социальных медиа маркетинговых стратегий для сохранения и увеличения доли рынка.

Список литературы:

1 Ахметова З.Б., Тургинбаева А.Н., Шуренов Н.Б. Развитие интернет-маркетинга в странах ЕАЭС // Вестник РУДН. Серия: Экономика. 2018. Т. 26. № 2. С. 175—185 DOI: 10.22363/2313-2329-2018-26-2-175-185

2 Вечкинзова Е.А., Петренко Е.С., Гелашвили Н.Н. Исследование развития информационной среды Республики Казахстан // Вопросы инновационной экономики. – 2019. – Том 9. – №4. – С.1263-1278. doi:10.18334/vines.9.4.41447.

3 Цифровой маркетинг: новые требования. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.management.com.ua/marketing/mark225.html>.

4 Ismagilova E., Dwivedi Y., Rana N. **Unanticipated consequences of interactive marketing: Systematic literature review and directions for future research** // Advances in digital marketing and e-Commerce, Springer, Cham (2020), pp. 91-98

5 Барышников, К.С. Анализ использования инструментов маркетинга в интернет-среде // Торговля и рынок. – 2020. – №3, т.2. – С. 38-45.

6 Alibaba – Финансовые результаты 4К 2021г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://halykgm.kz/> не та ссылка

7 Ajina A.S. (2019). **The perceived value of social media marketing: An empirical study of online word-of-mouth in Saudi Arabian context** // Entrepreneurship and Sustainability Issues, 6 (3), pp. 1512-1527. DOI: 10.9770/jesi.2019.6.3(32) не верно указан doi

8 Самая популярная соцсеть в Казахстане в 2021 году. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://kapital.kz/> где ссылка на документ?

9 Md SAJJAD Hosain (2021) Integration of social media into HRM practices: a bibliometric overview. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.emerald.com/insight/2399-1747.htm>

10 Национальный проект по развитию торговли Республики Казахстан на 2021-2025 годы. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.zakon.kz/> прямая ссылка!

11 Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 ноября 2021 года № 850 О проекте Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам стимулирования инноваций, развития цифровизации и информационной безопасности». [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/> где ссылка на документ?

12 Kozhova A.A., Tsvetsykh A.V. Proposals to improve the management of commercial activities of trade organization // Actual problems of aviation and cosmonautics. - 2015. - No. 8 (vol. 2). - с. 388-389.

List of references:

1 Akhmetova Z.B., Turginbaeva A.N., Shurenov N.B. The development of Internet marketing in the EEU countries // Bulletin of the RUDN. Series: Economics. 2018. T. 26. № 2. С. 175-185 DOI: 10.22363/2313-2329-2018-26-2-175-185

2 Vechkinzova E.A., Petrenko E.S., Gelashvili N.N. Study of the development of the information environment of the Republic of Kazakhstan // Voprosy innovatsionnaya ekonomika. - 2019. - Vol. 9. - №4. - С.1263-1278. doi:10.18334/vinec.9.4.41447.

3 Digital marketing: new requirements. [Electronic resource]. - Access mode: <http://www.management.com.ua/marketing/mark225.html>.

4 Ismagilova E., Dwivedi Y., Rana N. **Unanticipated consequences of interactive marketing: Systematic literature review and directions for future research** // Advances in digital marketing and e-Commerce, Springer, Cham (2020), pp. 91-98

5 Baryshnikov, K.S. Analysis of the use of marketing tools in the Internet environment // Trade and Market. - 2020. - №3, т.2. - С. 38-45.

6 Alibaba - Financial results 4K 2021g. [Electronic resource] - Access mode: <https://halykgm.kz/>

7 Ajina A.S. (2019). The perceived value of social media marketing: An empirical study of online word-of-mouth in Saudi Arabian context // Entrepreneurship and Sustainability Issues, 6 (3), pp. 1512-1527. DOI: 10.9770/jesi.2019.6.3(32)

8 The most popular social network in Kazakhstan in 2021. [Electronic resource] - Mode of access: <https://kapital.kz/>

9 Md SAJJAD Hosain (2021) Integration of social media into HRM practices: a bibliometric overview. [Electronic resource] - Access mode: <https://www.emerald.com/insight/2399-1747.htm>

10 National Trade Development Project of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025. [Electronic resource] - Mode of access: <http://www.zakon.kz/>

11 Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 30, 2021 № 850 On the draft Law of the Republic of Kazakhstan "On making amendments and addenda to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the stimulation of innovation, development of digitalization and information security". [Electronic resource] - Mode of access: <https://adilet.zan.kz/>

12 Kozhova A.A., Tsvetsykh A.V. Proposals to improve the management of commercial activities of trade organization // Actual problems of aviation and cosmonautics. - 2015. - No. 8 (vol. 2). - c. 388-389.

Legal Sciences

УДК 347.13

МРНТИ 10.27.41

Психологические аспекты арбитража

Assel Karipova

«Turan-Astana» Unuversiti, Nur-Sultan c., the Republic of Kazakhstan

Карипова Асель Исенкельдыевна

к.ю.н., доцент, Университет «Туран-Астана», г. Нур-Султан, Республика Казахстан

Махмет Гулшат

МН-ЮП-201-1, Университет «Туран-Астана», г. Нур-Султан, Республика Казахстан

Төреліктің психологиялық аспектілері

Аннотация. В данной статье пойдет речь о психологических факторах, имеющих вес в арбитраже, и который достойны внимания. В связи с этим в литературе даются советы о выстраивании психологически комфортного взаимодействия между арбитрами и советниками сторон в случаях, когда они принадлежат к разным культурам. В остальном же арбитраж видится сферой логики, беспристрастной оценки фактов и правоприменения, не подверженной каким-либо неосознаваемым влияниям.

Ключевые слова: психология, арбитраж, арбитр, стороны.

Annotation. This article will discuss the psychological factors that have weight in arbitration, and which are worthy of attention. In this regard, the literature provides advice on building a psychologically comfortable interaction between arbitrators and advisers of the parties in cases where they belong to different cultures. Otherwise, arbitration is seen as a sphere of logic, an impartial assessment of facts and law enforcement, not subject to any unconscious influences.

Key words: psychology, arbitration, arbitrator, parties.

Төрелікке салмақ түсіретін психологиялық факторларға байыпты пікірталас келгенде, ол ең алдымен тек мәдениетаралық айырмашылықтар мәселелеріне назар аударуға тұрарлық деп саналады. Осыған байланысты әдебиеттер әртүрлі мәдениеттерге жататын жағдайларда арбитрлер мен тараптардың кеңесшілері арасында психологиялық ыңғайлы өзара әрекеттесу туралы кеңестер береді. Әйтпесе, арбитраж ешқандай бейсаналық әсерге ұшырамайтын логика саласы, фактілерді бейтарап бағалау және құқық қорғау саласы ретінде қарастырылады. Арнайы әдебиеттерде топтық шешім қабылдау механизмдеріне қатысты пікірлері мен әсерлері туралы көп жазылған алқабилерге төрешілер де сәйкес келмейтіні сөзсіз. Бұл мақалада автор мұның мүлде дұрыс емес екенін және төрелік талқылауға қатысушылар, ең алдымен, төрешілер, кем дегенде, бірнеше маңызды психологиялық факторларды ескеруі керек екенін көрсетуді көздейді, бұл сот талқылауын әділетті етеді. және төрелік шешім – дәлелдемелерді барынша объективті бағалау жағдайында қабылданған.

Тараптар қабылдаған шешімнің әділдігі және төрелік талқылаудың әділдігі

Психологтардың 1970-ші жылдардың ортасынан бастап жүргізген зерттеулері көрсеткендей, партия үшін даудың нәтижесі теріс болса және шешім оның пайдасына қабылданбаса да, процестің әділдігі шешімге қанағаттанушылық деңгейіне айтарлықтай әсер етеді. Шешімді заңды және әділ деп қабылдауға және орындауға дайын болу [1].

Төрелік процедураны ұстанудың психологиялық маңыздылығы мынада: дауды шешетін үшінші тараптың шешіміне тараптың қанағаттанушылық деңгейіне сотта қолданылатын рәсімнің әділдігін бағалау сияқты фактор өте қатты әсер етеді. істі шешу үшін осы үшінші тарап. Тараптар процестің нәтижесін де, нәтижеге әкелген процестің өзін де бағалау үшін әділдік критерийін қолданады. Алайда олар бұл екі құбылысты бөлек бағалайды. Процесс өздері үшін әділ өтті, нәтиже қолайлы деп есептейтін тараптар процеске және тұтастай алғанда нәтижеге өте жоғары баға беруі заңды. Дегенмен, тіпті жағымсыз нәтиже алғандардың өзі процесті әділ деп санаған жағдайда, тұтастай алғанда сот өндірісіне үлкен қанағаттанушылық білдіреді. Сот төрелігін қабылдаудың алғашқы зерттеулері үлестіруші әділеттілікке (*distributive justice*) және нәтиже бағалауда детерминант болып табылады деген болжамға бағытталғандықтан, процессуалдық әділеттіліктің (*procedural justice*) жалпы бағалауға тәуелсіз және өте маңызды үлес қосатыны күтпеген және өте маңызды болды.

Соңғы жылдардағы психологиялық зерттеулер дауласушы тараптардың бағалары мен қалауларының ерекшелігін анықтады, бұл «екі психология» туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді, олардың әрқайсысы қалаулардың қай кезде өлшенгеніне байланысты көрініс берді. Олар сот талқылауына дейін өлшенгенде, тараптарға даудың мәні бойынша оң нәтижеге қол жеткізуге барынша көмектесетін басымдықтар басым болды. Өлшеу процесіне тәжірибе жинақтағаннан кейін жүргізілген кезде, бағалаулар негізінен төрешінің тарапқа шағымдану сапасын бағалауға қысқарды [2]. Кейінгі зерттеулер көрсеткендей, дауласушы тараптар процессуалдық құрамдас бөлігі әділ деп бағалайтын процеске жоғары баға беріп қана қоймайды, сонымен қатар неғұрлым әділ сот талқылауы нәтижесінде берілген талаптарды орындауға дайындығын көрсетеді [3].

Әділ сот талқылауы әділ шешімнің кепілі ретінде қабылданатын теория әділ сот талқылауының тараптары үшін психологиялық құндылықтың жалғыз түсіндірмесі емес. Бұл феноменді зерттеген психологтар тараптар процесті әділ деп санайды, оларда бақылау бар, ал процесті бақылау сезімі басқарылатын нәтиже сезімін береді. Басқа зерттеушілер әділ процесс тараптарға өз уәждерін айтуға, даулы жағдайдың «өз нұсқасын айтуға» мүмкіндік береді деген қорытындыға келді, бұл өз алдына төрешінің шешіміне тәуелсіз құндылық, сот талқылауы болып табылады[4]. Барлық үш түсіндірмені толықтырушы ретінде қабылдауға болады, сондай-ақ тараптарға іс жүргізуге қажетті бақылауды және «тыңдау» мүмкіндігін қамтамасыз ететін әділ төрелік рәсімін сақтаудың маңыздылығы.

Қазіргі төрелікте әділ сот талқылауы дәлелдеу процесіне аралық соттың белсенді қатысуымен де, толық бәсекелестік жағдайында да қамтамасыз етілуі мүмкін. Дегенмен, психологиялық айырмашылықтар жарыспалы және инквизиторлық іс жүргізу маңызды болып табылады. Дауларды шешу қызметінің психологиялық аспектілерін зерттеу психолог Джон Тибод пен заңгер заң профессоры Лоуренс Уокердің классикалық процессуалдық әділеттілік зерттеулеріне сүйенеді. 1975 жылы олар сот ісін жүргізудің қолайлы түрлерін анықтайтын алғашқы эксперименттердің нәтижелерін жариялады.

Олардың зерттеулерінің маңызды бөлігі тараптардың екі процессуалдық модельді, бәсекелестік және инквизиторлық модельді қалай бағалайтынын зерттеуге арналды. Дж.Тибо және Л.Уокер эксперименттерге қатысушылар неғұрлым әділ деп қабылдаған бәсекеге қабілетті модельдің пайдасына артықшылықтардың айқын басымдылығын анықтады. Ғалымдар бәсекелестік үлгісінің артықшылығын дәстүрлі түрде сот ісін жүргізудің инквизиторлық үлгісі бар елдерде, атап айтқанда Франция мен Германия Федеративтік Республикасында дәйекті түрде растады. Осылайша, олар бәсекелестік моделі мәдени түрде енгізілгендіктен ғана қарапайым құқықты елдерде ұнайды деген пікірлерді жоққа шығарды[5].

Жеке адамның белгілі бір процедураны қалай әділ деп анықтайтынын түсіндіретін бірнеше теориялар бар. Біреуі әділеттілік жеке тұлғаның дауды шешу үшін пайдаланылатын

ақпаратты анықтау мен таңдауды қаншалықты бақылауда ұстайтынымен өлшенеді деп болжайды. Бұл теория әртүрлі атаулармен белгілі, атап айтқанда, процесті басқару теориясы (процесті басқару) (*process control*) немесе дауыс теориясы. Бұл құбылыстың екінші, аспаптық немесе әлеуметтік алмасу түсіндірмесі процесті бақылау қолайлы нәтиже алудың жанама құралы болып табылады деп болжайды. Психологтардың жақында жүргізген жұмыстары, сөйлей алу және өз ойыңызды жеткізе білу, дауласушының өз мәлімдемелері нәтижеге әсер ете алмайтынын және әсер етпейтінін білсе де, олардың қарым-қатынасының әділдігін бағалайтынын көрсетті. Осылайша, процесті өздері үшін қолайлы нәтиже алу құралы ретінде таза аспаптық тұрғыдан қабылдаудың орнына, тараптар дауды шешуге қатысатын үшінші тараптың (төреші) оларға қаншалықты құрметпен қарағанына байланысты әділ процесті жиі анықтайды, өйткені - кейбір көзқарас күй мен топқа қабылдауды білдіреді. Бұл түсініктеме топтық құндылық үлгісі деп аталатын басқа теорияны да қолдайды. Тағы бір, неғұрлым жаңа теория, әділдік эвристикалық теориясы, жеке адам дауларды шешу нәтижесінің әділдігін бағалаудың нақты критерийлерінен айырылған кезде, ол шешу процесін бағалауды нәтижені бағалаудың психикалық белгісі ретінде пайдаланады деп болжайды.

Әлбетте, жоғарыда аталған теориялардың кез келгені тұрғысынан бәсекелестік тәсілдің даусыз артықшылықтары бар: ол тараптардың сот ісін жүргізуді және дәлелдемелік ақпаратпен алмасуды неғұрлым жоғары бақылауды қамтамасыз етеді. Демек, төрешілердің бәсекелестікті ынталандыруы және дәлелдемелерді алудағы өз бастамаларын шектеуі тараптардың көбірек қанағаттануына және олардың сот ісін әділетті деп қабылдауына әкелуі мүмкін. Рас, тараптардың өз дәлелдері мен дәлелдемелерін ұсыну процесіне төрешілердің толық араласпауы тараптардың наразылығын тудыратын іс жүргізу тиімділігінің төмендеуіне әкелуі мүмкін, бірақ басқа сипатта. Жоғарыда сипатталған арбитражға қатысушылар бетпестелуіне тиіс мәселелер, әрине, арбитражға әсер ететін психологиялық факторлардың тұтас кешенін немесе тіпті төрелікте ерекше маңызды барлық факторларды құрамайды.

Список использованной литературы:

1. См. Diamond S. S. Psychological Aspects of Dispute Resolution: Issues for International Arbitration / Shari S. Diamond // International Commercial Arbitration: Important Contemporary Questions / General Editor; A. J. van den Berg. – Hague, International Bureau of the Permanent Court of Arbitration, 2003 – p. 329. См. также Tyler T. R. The Two Psychologies of Conflict Resolution: Differing Antecedents of Pre-Experience Choices and Post-Experience Evaluations / Tom R. Tyler, Yuen J.Huo, E. Allan Lind // Group Processes and Intergroup Relations. – 1999. – Vol. 2 (2). – p. 101.
2. 367 Tyler T.R. The Two Psychologies of Conflict Resolution: Differing Antecedents of Pre-Experience Choices and Post-Experience Evaluations /
3. Tom R. Tyler, Yuen J.Huo, E. Allan Lind // Group Processes and Intergroup Relations. – 1999. – Vol. 2 (2). – p. 100
4. Shestowsky D. Dispute Resolution, Psychology Of / Donna Shestowsky/Encyclopedia of Law & Society: American and Global Perspectives / Editors: David S. Clark et al. – Thousand Oaks: Sage Publications, Inc., 2007. – p. 427
5. Shestowsky D. Dispute Resolution, Psychology Of / Donna Shestowsky / Encyclopedia of Law & Society: American and Global Perspectives / Editors: David S. Clark et al. – Thousand Oaks: Sage Publications, Inc., 2007. – p. 427.

ҚР экологиялық құқық бұзушылық жауапкершілігі ерекшеліктері

Турдалиев Адилбек Улжабаевич

Тарих ғылымдарының кандидаты. Профессор. Атырау инженерлік-гуманитарлық институты ректоры. Атырау қ-сы. Қазақстан

Каймова Асем Бактияровна

Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті 7М04201 – Юриспруденция мамандығының 2 курс магистранты

Еліміздің бүкіл территориясының экологиялық ахуалы күннен күнге нашарлауда. Бұл жағдай өз отандастарымыздың, тұрғындардың, азаматтардың мақсат-мүдделеріне ораан зор нұқсан келтіруде. Сондықтан бүгінде қоршаған ортаны, тіршілік иелерін оның зақымдануынан қорғау мәселесі өткір тұр. Осыған байланысты экология саласында жан-жақты ғылыми құқықтық зерттеулер жүргізу қажет. Біздің Ата Заңымызда ел азаматтарының қолайлыда қалыпта ортада, қауіпсіз өмір сүруінің құқығы танылған. Осымен қатар, қоршаған ортаның әсерінен туындаған қолайсыз жағдайларынан келтірілген залалды өтеу құқығы негізделген. Бұл мәселенің өзектілігі қалыптасқан жағдайларда экологиялық мәселені әлемдік ауқымды проблемаға ие болуынан туындайды.

Экологиялық құқықтың талаптарын сақтамау экологиялық құқықты бұзу түріне байланысты заңды жауапкершілікке әкеп соқтырады. Экологиялық заңды бұзушылық - экологиялық заңдардың талаптарын бұзу және оның зардабының адамға, қоршаған орта мен табиғатқа залал келтіретін заңсыз іс. Адамның экологиялық заңнама талаптарына сәйкес келмейтін әрекеті экологиялық құқықты бұзуының белгілері. Аталмыш жауапкершілік санкцияларын қолдану қажеттілігін туындататын жағдайдың өзі экологиялық құқықтың бұзылуының бар белгілері мен элементтерінің болуының қажеттілігін тудырады.

Экологиялық жағдайдың қолайсыздығына және оны жақсарту жолындағы биліктің белсенділігінің төмендігіне байланысты қолайлы ортаға құқықты іске асыру проблемасының ауқымы қоғам орта мен азаматтарымыз үшін уақыт өткен сайын артуда. Әркімнің қолайлы ортада өмір сүруі конституциялық құқығы Қазақстандағы құқық тық жүйенің негізгі өлшемі болуға тиіс.

Әлемдік қауымдастық дамуының нақты кезеңінде әлемдік және ұлтаралық деңгейлерде адамның құқықтары, міндеттері мен бостандықтарының жетілдіру, оны іске асыруға тиісті мәселелерде маңызды тенденциялар байқалады. Конституциясымыз қолайлы деп саналатын қоршаған ортада өмір сүру құқығы адам баласының басты құқығының бірі ретінде белгіледі.

Қолайлы қоршаған ортада қауіпсіз өмір сүру әр ұрпаққа тән табиғи, ажырамас адам құқығы екенін конституциялық тұрғыдан мойындау оның кепілдіктерін, құқықтық әдістері мен әдістерін бекітудің келесі қадамы. Бұл жағдайда отандық заңдарды қабылдаушылардың іс-әрекеттерінде адам өмірі, қауіпсіздігін, денсаулығы, өмірін, еңбегі мен халықтың қолайлы ортадағы демалысын қорғауды қамтамасыздандыратын қағидаттар қамтылуы тиіс.

Әр адамның қолайлы, қауіпсіз қоршаған ортада өмір сүру құқығы халықаралық және ұлттық стандарттар талаптарына жауап беретін осындай жағдайда өмір сүруінің нақты мүмкіндіктерін, экологиялық шешімдерді дайындап, талқылап, одан әрі қабылдауға қатысуды, заңдардың жүзеге асырылуын бақылауды, дәл және заманауи экологиялық ақпаратты алуды, экологиялық шығындарды өтеу мүмкіндігін көздейді.

Қазақстан Республикасы экологиялық ахуалы нашарлап бара жатқан елдер қатарына жатқызылады. Адам баласының қоршаған ортаға қарқынды қарсылығы экология мен биология өзгерістер туындауынан тарапынан орны толмас сұмдыққа әкелуі мүмкін. Табиғат құрамдас бөлігі тұрғысынан адамдар оларды қоршаған табиғи ортаға өзіндік әсер ете отыруы нәтижесінде табиғат экологиялық деградацияға ұшырайды.

Экологиялық құлдыраудың қазіргі жағдайын экологиядағы жүйелі теңдіктің сақталмауы және қоғамның табиғатқа деген көзқарасының өзгеріске ұшырауының нәтижесі деп қабылдау керек. Қоршаған орта мен табиғи қалыпты тепе-теңдік жағдайды қорғау ісі-қоғамменен табиғаттың арасындағы өзара қалыпты іс-қимылын реттейтін адам өмірі үшін қажеттілік деп тануымыз керек. Сондықтан бүгінгі таңдағы маңызды міндеттің бірі-Қазақстан Республикасындағы мемлекетімізге қатысты басты рөл атқарушы елдің экологиялық қауіпсіздігі-білім беру жүйесі, БАҚ және заңнамалық қорлар арқылы экологиялық мінез-құлықтық кодексті жасақтауды қалыптастыру.

Қазақстан Республикасының мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыздандыру мемлекет атынан қоршаған ортаны қорғау шараларына байланысты ғылыми түрде негізделіп, жан-жақты қамтылған құқықтық, ұйымдастырушылық, әлеуметтік, экономикалық, техникалық, саяси, тәрбиелік және одан басқа да мемлекеттік шаралар арқылы іске асырылуы мүмкін.

Бүгінгі таңда елімізде адамның экологиялық құқығы мен қауіпсіздігі басты назарда. Бұл экологиялық жағымсыз әсердің қоршаған ортаға антропологиялық қысымның күшеюінің экологиялық жағдайлардың нашарлауына әкелетіндігіне байланысты. Экологиялық жағдайдың асқынуы әлемдік табиғи ресурстар қорларының сарқылуы мен қоршаған ортаның өнеркәсіп қалдықтарымен ластануынан, адамдар мен табиғат екеуі арасындағы табиғи байланыс пен эстетикалық құндылықтардың жоғалуынан, жағдайдың нашарлауынан, адамдардың денсаулығынан көрінеді. Осымен қолайлы өмір сүретін қоршаған ортаға ғана құқықты емес, осымен бірге қолайлы өмір сүріп, еңбек бостандығы, демалу құқықтарын қамтитын конституциялық кепілдіктер мен бостандықтардың бұзылып адам құқықтарын сақтамауға әкеп соғады.

Осы ұзақ жолда тәуелсіз елдің экологиялық мәселелерін дұрыс шешуге ықпалын тигізетін Ұлттық экологиялық заңнаманы құру бірінші адам мүддесі мен құқықтары.

Қазақстандағы қазіргі заманғы заңнама ең алдымен қолайлы өмір сүруге арналған қоршаған ортаға құқықтарды көрсететін конституциялық ережелерді нақтылауға, оны іске асырудың нақты жолдары мен тәртіптерін, кепілдіктер жүйесін және оны қорғаудың тәсілдерін көрсетуге тиіс. Іс-шараның аса маңызды құрамды бөлігі қоғамның ғылыми негізделген байланыстардағы экологиялық және әлеуметтік-экономикалық мүдделерін қарау, оның қолайлы өмірге деген қоршаған ортаға қажеттіліктерін қанағаттандыру болуы қажет.

Қазіргі уақытта Қазақстанда адам құқығы саласындағы стандартты халықаралық нормаларға сәйкес қолайлы өмір сүруге арналған қоршаған ортаға деген құқықты реттеуге және қорғауға бағытталған заңнаманың тармақталған жүйесі жұмыс істейді. Экологиялық жағдайдың қолайсыздығына және оны жақсарту жолындағы биліктің белсенділігінің төмендігіне байланысты қолайлы ортаға құқықты іске асыру проблемасының ауқымы қоғам мен тұрғындар үшін де уақыт өткен сайын артуда.

Жоғарыдағы құқықтардың болуына байланысты мемлекеттік билік өзінің көріну және ықпал ету тәсілдерімен шектеліп қана қоймай, заңға бағынады.

ҚР Конституциясының экологиялық құқықтарды реттеуі құқықтық мемлекетке тән құқықтың демократиясын айғақтайды. Демократиялық мемлекет аумағында қолайлы қоршаған ортаға құқықты іске асырудағы мемлекеттік органдардың тиімді іс-әрекеттері экология саласындағы азаматтардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетінің өсуін

ынталандыруға мүмкіндік алады. Экологиялық құқықты реттеу мемлекеттің беделін нығайтуға, оның халықаралық қоғамдастыққа интеграциялануына, еуропалық және әлемдік құқықтық кеңістікке енуіне ықпал етеді.

Бұл бағыттағы стратегиялық мақсат-адамзатты өзін-өзі құрту, тауарға айналдыру және мемлекетшілік, сондай-ақ халықаралық қатынастар жүйесінде осы бөліктің экологиялық ресурсын айналымға енгізу қаупін тудырмай, мүмкін болатын экономикалық қызметке қалай жіберуге болатындығын бағалау.

2021 жылғы 2 қаңтарда Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі азаматқа таза және қолайлы ортаға құқықты бекітіп, осы құқыққа Қазақстан Республикасының Конституциясымен салыстыра отыра нақты тұжырымдама берді.

Қоршаған орта-бейбітшілік, экономика, Қоғам және демократия сияқты категориялармен қатар жүретін заманауи ғылым мен тәжірибенің негізгі категорияларының бірі. Сондықтан табиғат емес, қоршаған орта ұлттық және халықаралық құқықтың қазіргі кезеңіндегі табиғатпен байланысты қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің интеграциялық объектісі.

Қоршаған орта ұғымы заңнама объектілерінің бірі ретінде ХХ ғасырдың 60-70 жылдарынан бастап АҚШ, Жапония, Ұлыбритания, Франция және т.б. экономикалық дамыған елдерде қолданыла бастады, осы кезеңде бұл елдердің табиғат жағдайы күйреу жағдайында деп танылды. Бұл шетелдік Конституцияда көрініс тапты. Қазақстанда қолайлы ортаға құқық ұғымы ғылыми айналымға кеш енгізілді. 1997 жылы 06 тамызда қабылданған қоршаған ортаны қорғау туралы заң деп аталады. Жаңа термин ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуына, халықтың урбанизация жағдайында адам табиғатының жағдайын қорғауға деген қызығушылығына байланысты енгізілді. Айта кету керек, қоршаған орта ұғымы табиғат ұғымынан өзгеше. Бұл Қазақстан Республикасы Конституциясының өзінде нақтыланады, оның 32-бабында табиғат пен қоршаған ортаны қорғау жөніндегі міндет әрқайсысына жүктелгені айтылады. Осылайша, Қазақстан заң шығарушылары табиғат пен қоршаған орта ұғымдарын олардың мазмұны бойынша ажыратады. Мұнда 1994 жылы Еуропа Кеңесі Орталық және Шығыс Еуропа мемлекеттеріне қазіргі заманғы үйлесімді заңнаманы құруға көмектесу мақсатында қабылдаған модельдік заң қызығушылық тудырады, онда табиғи ресурстармен қатар қоршаған орта ұғымына адамның қоршаған ортаға әсерінен қалыптасқан құндылықтар, сондай-ақ адамның денсаулығына әсер ететін немесе әсер ететін сана мен өмір сүру жағдайлары кіреді.

Осылайша, қоршаған орта ұғымы адамның өмір сүру жағдайларын және басқа да табиғи емес заттарды қамтиды.

Табиғатты қорғау терминдерінің сөздігі қоршаған ортаны адамды қоршаған және оған әсер ететін жағдайлардың жиынтығы ретінде анықтайды, яғни. қоршаған ортаға табиғи және әлеуметтік орта, соның ішінде жалпы биосфера жатады.

А. С. Тимошенконың пікірінше, қоршаған орта термині табиғи ортаға сәйкес келеді.

Н. Ф. Реймерс айтқандай, қоршаған орта-бұл қоршаған ортаға қарағанда кең ұғым, оның құрамына тек әлеуметтік орта ғана емес, табиғат та кіреді. Басқа авторлар да осындай көзқарасты ұстанады. Қоршаған орта мен қоршаған табиғи орта барабар тепе-теңдікте тең деген көзқарасты ұстанатындар да бар.

Біздің көзқарасымыз бойынша бұл негізсіз. Егер сіз философиялық сөздікке қарасаңыз, онда табиғат-бұл адамның санадан тыс және оған тәуелді емес табиғи ортасын білдіретін Объектілік шындық. В.В. Петровтың пікірінше, адамның қоршаған ортасы-бұл адамның антропогендік әрекеті процесінде өзгерген органикалық бірліктегі табиғи түрлендіретін экологиялық жүйелерден пайда болған табиғи ортаның бөлігі. Демек, қолданыстағы заңнама табиғат адамның санасынан тәуелсіз объективті шындық болып табылатын табиғи

ортаны түсіндіреді. Атап айтқанда, бұл адамның экономикалық қызметінде аз немесе мүлдем өзгермеген адамның табиғи тіршілік ету ортасы.

Қазақстандық құқықтың қазіргі даму кезеңінде табиғат термині қоршаған орта терминімен ауыстырылады деп болжауға болады. Ғылыми зерттеу объектісі құқықтық реттеу пәні болып табылады. Осыдан оның немен байланысты екендігі туралы сұрақ туындайды.

Адам табиғаттың құрамдас бөлігі болғанына қарамастан, табиғат қоршаған орта болып саналады. Табиғатқа қатысты ол объект болып табылады. Бұл қоршаған ортаның табиғи жағдайларына байланысты. Субъект ретінде адам өзінің экономикалық міндеттерін шешу үшін табиғи ресурстарды пайдаланады және табиғи процестердің дамуына белсенді әсер етеді. Қоғам мен табиғаттың өзара әсері биологиялық байлықтан асып, әлеуметтік маңызы арта түсуде.

А. С. Тимошенконың пікірінше, бұл тенденция қоршаған орта терминінің табиғи ортаға сәйкес келуімен байланысты. Қоршағанның табиғи ортасының жағдайы қандай болады, халықтың денсаулығы да солай болады.

Адамзаттың қазіргі даму кезеңінде қоршаған ортаға экономикалық қызметтің ауыртпалығы түседі, сондықтан оны жеке объектіге бөлген жөн.

Қоршаған ортаның басқа табиғи ортадан бұл айырмашылығын ондағы жаңа сапалы құрылымның болуымен, табиғи орта элементтерінің адам еңбегіне органикалық қосылуымен түсіндіруге болады. Егер табиғи ортада табиғи экологиялық жүйе басым болса, онда табиғи байланыстар әлеуметтік байланыстармен араласатын, жаңартылатын және өзгертілетін экологиялық жүйелердің басым болуы қоршаған ортаға тән.

Сондай-ақ, табиғи ортаның сапасын табиғаттың өзі метаболизм мен энергияның эволюциялық процестерін біріктіру нәтижесінде қамтамасыз етеді. Адам үшін қоршаған ортаның сапалы жағдайының болуы қажет, бұл табиғи процесс мемлекеттің күш-жігерімен және адамның тіршілік ету ортасын, тазалықты сақтау қоғамын жақсарту, жақсарту мақсатында жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде жүзеге асырылады.

Егер табиғи ортаның қарым-қатынасында табиғаттың экологиялық жүйесі орталық қорғау объектісі болып табылса, ал қоршаған орта саласында адамның өзі, оның денсаулығы, қазіргі және болашақ ұрпақтың экологиялық әл-ауқаты қорғаудың басқарушы бөлімі болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде қоршаған ортада қоғам мен табиғаттың өзара әрекеті жүзеге асырылады деген қорытындыға келуге болады, сондықтан қоғам мүдделерінің экологиялық және экономикалық қатынастары мәселесін шешу қажет.

Адамның қолайлы ортаға құқығы бірнеше тәуелсіз мемлекеттердің Конституциясында жатыр. Ол Украина республикасы (50-бап), Беларусь Республикасы (46-бап), Грузия Республикасы (37-бап), Әзірбайжан Республикасы (46-бап), Қырғыз Республикасы (35-бап) елдерінде бекітілген.

Қолайлы ортаға құқықты нақтылау (анықтау) осы субъективті құқықтың мәні мен мазмұнын дұрыс түсіндіруге кедергі келтіреді. Алайда әдебиетте және іс жүзінде қоршаған орта туралы біраз түсінік беріледі.

Стокгольм конференциясының декларациясына сәйкес, адамдарды қоршаған қауіпсіз (салауатты, қолайлы) орта мәселелері бойынша, қоршаған орта-бұл адамдардың лайықты және гүлденген өміріне сапалы жағдай жасайтын орта. Бұл сапа адамның анатомиялық, физикалық және химиялық жағдайларының тар шеңберімен салыстырмалы түрде шектелген. Егер бұл шарттар орындалмаса, адамдарға салауатты өмір салты үшін қажет байланыстар үзіледі. Мұндай орта адамдар үшін, қоғам үшін қауіпсіз деп айтуға болмайды.

Қоршаған ортаның сапасы заң тұрғысынан тұрақты нормативтік-құқықтық тәртіппен анықталады. Мұндай нормативтер мен лимиттер жүйесі, сондай-ақ оларды дайындауға қойылатын жалпы талаптар Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде

айқындалған. Қоршаған табиғи ортаның сапа нормативтері жүйесіне мыналар кіреді: зиянды заттардың шекті деңгейге дейін шоғырлану нормативтері, шу деңгейінің шекті деңгейге дейінгі нормативтері, діріл, магнит өрістері және басқа да зиянды физикалық әсерлер, радиациялық әсер ету деңгейінің шекті деңгейге дейінгі нормативтері, қоршаған табиғи ортаға шекті деңгейге дейінгі жүктеме нормалары, санитарлық және ерекше қорғалатын аймақтардың нормативтері. Аталған стандарттар қоршаған ортаның тазалығын қамтамасыз етуге бағытталған болса да, бірегей сипаттамаға жатады.

Қоршаған орта жағдайларының осы стандарттарға сәйкестігі оның қауіпсіздігін көрсетеді, сәйкессіздік оның сапасы адамдар үшін қолайсыз екенін білдіреді.

Адамның қолайлы қоршаған ортаға құқығы оның тиісті заңды тұлғалардан экологиялық – құқықтық нормативтерді сақтауды талап ету құқығы болып табылады.

1997 жылы "Қоршаған табиғи ортаны қорғау туралы" Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес табиғат пайдалану лимитімен қамтамасыз етілетін қоршаған ортаның мынадай маңызды сипаттамасы оның табиғи байлықтарының сыйымдылығы, сарқылмауы болып табылады.

Қолайлы орта сонымен қатар адамдардың эстетикалық және басқа қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетімен сипатталады. Эстетикалық қажеттілік қолайлы қоршаған ортаға құқықтың нормативтік мазмұнының маңызды элементі болып саналады және қоршаған ортаның сапасы үшін міндетті болып саналады. Осы мақсаттарда қолайлы қоршаған ортаны қолдау табиғи аумақтарды реттеумен және ерекше қорғауды қажет ететін объектілерді, рекреациялық аймақтарды және басқа аумақтарды құрумен қамтамасыз етіледі.

Қоршаған орта жағдайлары оның ластанбаған, таусылмайтын, қор сыйымдылығы, экологиялық тұрақтылығы, әртүрлілігі және эстетикалық байлығы үшін табиғатты қорғау заңнамасында белгіленген критерийлерге, стандарттарға, стандарттарға сәйкес келген кезде ғана қолайлы деп санауға болады.

Экологиялық және табиғатты қорғау отандық заңнаманы бұзғаны үшін заңды жауапкершіліктің негізі табиғатты қорғау заңнамасының талаптарын бұзу болып табылады. Экологиялық және құқықтық жауапкершілік бірі болып табылады құқықтық жауапкершіліктің түрлері және ол екі нормалар тобын және оларға сәйкес құқықтық қатынастарды қамтамасыз ететін заң институтының күрделі бөлігі болып табылады. Олар:

а) табиғат қорғау заңнамасын бұзу;

б) құқықты бұзғаны үшін санкцияларды (қылмыстық, әкімшілік, азаматтық) қолдануға байланысты құқықтық қатынастарды одан әрі жалғастыру.

Бұл анықтама құқықтық жүйенің басқа салаларының жауапкершілік шараларын пайдалана отырып, экологиялық құқық саласындағы құқық бұзушылық ретінде экологиялық жауапкершіліктің табиғатын ашады.

"Құқықтық жауапкершілік" ұғымы құқықтық ғылыми әдебиеттерде әр түрлі түсіндіріледі. Алайда, барлық жағдайларда заңды жауапкершілік бұзылған Заңның санкциясына сәйкес жасалған қылмыс үшін жеке немесе материалдық сипаттан тиісті түрде айыру туралы нақты міндеттеме болып табылады.

Құқықтық және экологиялық-құқықтық жауапкершілік үш контексте, өзара байланысты мағынада қарастырылады:

1. Заңды экологиялық-құқықтық жауапкершілік мемлекетті заңда белгіленген талаптарды орындауға мәжбүрлеу ретінде.

Заң мен тәртіптің үстемдігін қамтамасыз етуге, оның ішінде экологияны пайдалануға және қоршаған атмосфераны қорғауға мүдделі мемлекет бұл үшін барлық қажетті шараларды қабылдайды. Бұл міндеттерге жетудің негізгі тәсілдері таныстыру, сендіру, түсіндіру және мәжбүрлеу әдістері болып табылады. Сонымен қатар, сендіру әдістері түбегейлі маңызды. Мәжбүрлеу шаралары көмекші болып табылады және әдетте сендіру

шаралары әлсіз болған жағдайларда қолданылады. Бұл экологиялық және заңды жауапкершілік үшін ерекше маңызға ие, өйткені экологиялық құқық бұзушылықтан келтірілген залал айтарлықтай және кейде қайтымсыз.

2. Құқықтық және экологиялық-құқықтық жауапкершілік құқықтық қатынас ретінде экологиялық нормаларды бұзған жағдайларда туындайтын табиғат қорғау құқықтық қатынастары шеңберінде жүзеге асырылады. Құқық өзі жасаған әрекеті үшін қолайсыз құқықтық санкциялар қолданылатын мемлекеттік органдардың атынан уәкілетті мемлекеттік органдар мен құқық бұзушылар арасында. Осы құқық бұзушылықты жасау фактісі осы субъект пен құқық бұзушыны мемлекетпен тікелей құқықтық байланысқа қояды.

Экологиялық және құқықтық жауапкершілік, жалпы мемлекеттік органдардан басқа (сот, прокуратура, полиция және т.б.) экологиялық құқық бұзушылық мәселелерін қарауға өкілеттік берілген арнайы органдарға тән.

3. Құқықтық және экологиялық-құқықтық жауапкершілік институт ретінде құқық-бұл заңның үстемдігі мен тәртібін қамтамасыз ету міндетін қоя отырып, мемлекеттік органдардың құқық бұзушыға мәжбүрлеу шараларын қолдану түрлерін, шарттарын, санкцияларын және тәртібін белгілейтін құқықтық нормалар жиынтығының тұтас жүйесі. Экологиялық құқықтағы құқықтық жауапкершілік институты жалпыға бірдей белгілі кешенді сипатқа ие, өйткені ол құқықтық жүйенің әртүрлі салаларының (жер, тау-кен өндірісі, Су, Экологиялық, Орман, табиғатты қорғау, еңбек, әкімшілік, су, азаматтық, орман, қылмыстық, теңіз құқығы және т.б.) нормаларын қамтиды [1]. Құқық бұзушылықты оның барлық элементтері болған кезде ғана өз атымен атауға болады: өйткені, қол сұғушылық пен құқық бұзушылық объектісі, көрінетін объективті жағы, кінәлілік, бұзушылықтың субъективті жағы және субъект, яғни құқық бұзушылықтың құрамы анық болуы керек.

Мемлекет алдындағы құқықтық жауапкершілік құқық бұзушының өзін өзі жасаған заңға қайшы мінез - құлыққа-құқық бұзушылыққа жауап ретінде туындайтын жеке, мүліктік немесе ұйымдастырушылық тәртіптің қолайсыз салдарына қарсы тұруға міндеттейді [2.267-277 Б.].

Экологиялық құқықты бұзғаны үшін көзделген құқықтық жауапкершілік қоршаған табиғатты қорғау саласындағы уәкілетті мемлекеттік органдар мен осы салада уәкілеттік берілген субъектілердің экологиялық құқық бұзушыға қатысты тиісті айыппұл санкцияларын қолдануы ретінде айқындалады.

Экологиялық құқықты бұзғаны үшін көзделген құқықтық жауапкершілік мемлекет атынан ерекше қатынастар ретінде айқындалады.

Табиғатты қорғау және құқық тәртібін қорғау саласындағы уәкілетті мемлекеттік органдардың, құқық қорғау органдарының, басқа да уәкілетті субъектілердің және құқыққа қарсы іс-әрекет және экологиялық құқық бұзушылық жасаған адамдардың (жеке, лауазымдық немесе заңды) құқық бұзушыға тиісті жаза қолдану туралы жазбаша ұсынуына жол берілмейді. Заңды жауапкершіліктің мәні экологиялық талаптарды бұзушы үшін жағымсыз салдарлар болып табылады. Бірқатар авторлар осы салада құқықтық жауапкершіліктің мамандандырылған түрлерінің - жер-құқықтық, су-құқықтық және т. б. бар екенін мойындайды (Ю. г. Жариков, О. С. Шұжықов). Табиғат ресурстары салалары мен экологиялық құқықтың экологиялық-табиғи қатынастарын құқықтық реттеудің пәнінің, әдістерінің, принциптерінің ортақтығы тұрғысынан В. В. Петров қолданыстағы және дәстүрлі емес экологиялық құқықтық жауапкершілікті қарастырады. Жалпы экологиялық және құқықтық жауапкершілік заң алдындағы жауапкершіліктің ажырамас бөлігі болып табылады және оған тән қасиеттерге ие. Сонымен қатар, олардың әрқайсысының экологиялық-құқықтық қатынастардың ерекшелігімен анықталатын ерекшеліктері мен ерекшеліктері бар.

Ең алдымен, табиғатқа экологиялық құқық бұзушылықтар келтірген залал және басқа әрекеттерден келтірілген залалдан айырмашылығы 2 аспектіде қарастырылады:

экономикалық (материалдық) және экологиялық (материалдық емес). Бірақ кейбір жағдайларда табиғатты қорғау саласында зиянды заттай түрде өтеу және бұзылған күйді қалпына келтіру өте қиын, ал кейбір жағдайларда бұл мүмкін емес, ол ақшалай түрде өтеледі. Сондықтан қарым-қатынастың осы саласындағы мүліктік жауапкершілік материалдық жауапкершілікте көрінеді.

Екіншіден, келтірілген зиянның мөлшерін анықтау процедурасының өзіндік ерекшелігі бар.

Үшіншіден, қоршаған ортаны қорғау заңнамасын бұзушыларға қолданылатын экологиялық заңнамада көзделген мәжбүрлеу шараларының ішінде жауапкершіліктің әдеттегі түрлері (тыйым салу, шектеу, тоқтата тұру және пайдалану құқығынан айыру) шеңберіне сәйкес келмейтін шаралар бар.

Төртіншіден, арнайы баптар бойынша табиғи объектілерді заңсыз иемдену жағдайларында көрінеді.

Құқықтың жекелеген салаларының өз шаралары бар олар құқықтың басқа салаларының жауапкершілігінен ерекшеленеді. Салалық жалпы жауапкершілікпен және жеке заңды жауапкершілікпен байланысты.

Құқықтанудағы экологиялық-құқықтық жауапкершілік әртүрлі өзара байланысты контексте айқындалған: мемлекетті заңда белгіленген талаптарды орындауға мәжбүрлеу ретінде; мемлекет (оның органдары арқылы) мен құқық бұзушылар (санкцияларға жататын) арасындағы құқықтық қатынастар ретінде; жеке құқықтық институт, құқықтың әртүрлі салаларының (жер, тау-кен, су) құқықтық нормаларының жиынтығы ретінде қарастырылады, орман және т. б.).

Экологиялық-құқықтық бұзушылықтар үшін жауапкершілік экологияны қорғау және табиғи ресурстарды өндіру туралы Заңның талаптарын сақтауды қамтамасыз етудің аталған құралдарының маңыздылығымен түсіндіріледі. Бұл құралдың тиімділігі көптеген жағдайларда көптеген факторларға және табиғатты қорғау заңдарын бұзушыларға тиісті жауапкершілік шараларын қолдануға уәкілетті мемлекеттік органдарға байланысты.

Экологиялық-құқықтық бұзушылықтар үшін құқықтық жауапкершілік құқық бұзушыға экологиялық-құқықтық бұзушылық жасағаны үшін туындаған қолайсыз салдарға ұшырату міндетін жүктеуді көздейді. Бұл 4 негізгі функцияны орындайтын жан-жақты экологиялық құқық институты (өйткені ол құқық жүйесінің әртүрлі салаларының – теңіз, жер, орман, тау-кен, мұнай және басқа салалардың нормаларын қамтиды):

- құқықтық нормалардың сақталуын, экологиялық және құқықтық нормалардың сақталуын көтермелеу;

- экологиялық шығындарды өтеуге және адам денсаулығын қалпына келтіруге бағытталған өтемақы;

- жаңа құқық бұзушылықтардың алдын алуды қамтамасыз ететін алдын алу;

- Құқық бұзушыға жаза қолданудан тұратын жазалаушы.

Б. В. Ерофеев атап көрсетеді: заңды жауапкершіліктің "болуын" әртүрлі, бірақ өзара байланысты мағынада зерттеу керек:

- 1) құқықтық және экологиялық құқықтық жауапкершілік-мемлекеттік мәжбүрлеу және заңда белгіленген талаптарды сақтау;

- 2) құқықтық және экологиялық заңдық-құқық қатынастары, мемлекет пен құқық бұзушы арасындағы оның органдарының атынан қорғау қатынастары ауқымында іске асырылатын құқықтық қатынастардың туындауы, бұл іс-әрекеттің қолайсыз құқықтық санкцияларға жататындығына әкеп соғады;

- 3) құқықтық және экологиялық құқықтық жауапкершілік-мемлекеттік органдардың құқық бұзушыға бағытталған тиісті мәжбүрлеу шараларын қолдану түрлерін, ережелерін, құралдарын, шарттары мен тәртібін белгілейтін заң нормаларының кешені.

Бұл құндылықтардың әрқайсысы теориялық, ұйымдастырушылық және құрылымдық сипатқа ие.

Экологиялық заңнаманы бұзғаны үшін құқықтық жауапкершілік өз алдына белгілі бір мақсаттар қою, белгілі бір міндеттерге қол жеткізу, олардың бастысы мемлекет белгілеген экологиялық тәртіпті қамтамасыз ету болып табылады. Бұл құқық институты келесі негізгі міндеттерді орындайды:

- 1) құқықтық нормалардың сақталуын, экологиялық және құқықтық нормалардың сақталуын көтермелеуге;
- 2) экологиялық шығындардың орнын толтыру және адамдардың денсаулығын қалпына келтіру;
- 3) жаңа құқық бұзушылықтардың алдын алуды қамтамасыз ететін ескерту;
- 4) құқық бұзушыға айыппұл салу.

Экологиялық заңның бұзылуы екі бөлікке бөлінеді. Біріншісі-тәртіпсіздік, екіншісі-Қылмыс. Тәртіпсіздік-жеңіл бұзушылықтарды, ал қылмыс-ауыр бұзушылықтарды білдіреді.

Экологиялық құқық бұзушылық төрт түрлі құрамнан тұрады. Біріншісі- құқық бұзушылық объектісі, екіншісі құқық бұзушылық-субъектісі, үшіншісі – объективті жағы, төртіншісі-субъективтілік жағы. Экологиялық құқық бұзушылықтың объектісі экологиялық нормалармен реттелетін және реттелетін қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану жөніндегі қоғамдық қатынастар болып табылады. Бұл нысан екі бөлікке бөлінген. Жалпы экологиялық объектіге – табиғатқа немесе қоршаған ортаны қорғауға қатынасы. Салалық экологиялық объектілерге жер, су, орман, өсімдіктер мен жануарлар әлемі, атмосфералық ауа, жер қойнауы, пайдалы қазбалар, континенттік шелф туралы экологиялық заңдардан туындайтын және реттелетін ерекше қорғалатын табиғи объектілер жатады. Олардың ішінде құқықтық реттеуге байланысты табиғи ресурстарға мемлекеттік және жеке меншік құқықтары, табиғат пайдаланушылардың құқықтары, климат пен озон қабатын қорғау қатынастары экологиялық бұзушылықтың объектісі бола алады.

Табиғатты пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласында жасалған құқық бұзушылықтың ерекшелігі оны экологиялық құқық бұзушылық ретінде анықтауға мүмкіндік береді және келесідей:

1.экологиялық құқық бұзушылықтың объектісі табиғатты ұтымды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласындағы қоғамдық қатынастар болып табылады.

Бұл мәселе бойынша құқықтық әдебиеттерде әртүрлі көзқарастар бар. Сонымен, экологиялық құқық бұзушылықтардың объектісі ретінде табиғи байлықтағы материалдық қатынастар; табиғи байлықты экономикалық қызметте пайдалану тәртібі немесе оларды пайдалану жөніндегі қоғамдық қатынастар; табиғи байлықтың өзі және т. б. қарастырылады.

Бірінші көзқарас бұл құқық бұзушылықтардың ерекшеліктерін экологиялық тұрғыдан ашуға мүмкіндік бермейді, өйткені бұл оларды таза экономикалық категориялар шеңберіне жабады. Сонымен қатар, меншікте белгілі бір материалдық формасы бар және адамдардың қолында болатын табиғат объектілері ғана болуы мүмкін. Алайда, мемлекеттік меншіктегі табиғи ортаның элементтері ғана емес, сонымен бірге Біреудің меншігінде бола алмайтын элементтер де (мысалы, атмосфералық ауа) құқықтық қорғауға жатады. Екінші көзқарас туралы да айтуға болады. Мысалы, барлық ерекше қорғалатын табиғи аумақтар пайдалану объектілері болып табылмайды. Үшінші позицияға келетін болсақ, мұнда құқық бұзушылық объектісі және объект сияқты ұғымдар араласады.

Б. В.Ерофеев экологиялық құқық бұзушылық объектісін тіршілік ету ортасымен өзара байланыста адам мен қоғамның оңтайлы өмір сүруіне жағдай жасау үшін қоғамдық қатынастар ретінде анықтау дұрыс деп санайды. Басқаша айтқанда, бұл қолайлы орта құқығы туралы қарым-қатынас. С.Д. Бекишеваның пікірінше, экологиялық құқық

бұзушылықтың объектісі қоршаған ортаның жай-күйі мен сапасын сақтауға және қамтамасыз етуге байланысты қоғамдық қатынастар болып табылады. Бірақ, біздің ойымызша, экологиялық құқық бұзушылық объектісінің ең қолайлы анықтамасы М. М. Экологиялық құқық бұзушылықтың объектісі қоршаған ортаға және оның Заңмен реттелетін және қорғалатын жекелеген компоненттеріне қатысты қоғамдық қатынастар деп санайтын бринчук. Осы экологиялық құқық бұзушылықтардың мазмұнына мыналар жатады: табиғи ресурстарға меншік қатынастары; табиғатты пайдалану қатынастары; қоршаған ортаны зиянды әсерлерден қорғау; адам мен азаматтың экологиялық құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау.

2.объективті түрде экологиялық құқық бұзушылық кез келген құқық бұзушылыққа, әрекетке (ағаштар мен бұталарды заңсыз кесу және зақымдау) немесе әрекетсіздікке (жер қойнауын қорғау ережелерін сақтамау) ұқсас.

"Заңсыздық" ұғымы "әлеуметтік қауіп" ұғымымен тікелей байланысты, оның дәрежесі осы құқық бұзушылықты жасағаны үшін қолданылатын жауапкершілік түріне де әсер етеді. Мәселен, "әкімшілік құқық бұзушылық туралы" ҚР Кодексінің 64-1-бабына сәйкес, егер жасалған бұзушылықтың маңызы шамалы болса, құқық бұзушы әкімшілік жауаптылықтан босатылуы мүмкін. Егер карантиндік зиянкестермен, өсімдіктер ауруларымен және арамшөптермен күресу жөніндегі ережелерді бұзу қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша шамалы болса, онда бұл құқық бұзушылық үшін жауапкершілік "әкімшілік құқық бұзушылық туралы" ҚР ӘҚБТК кодексінің 64-1-бабына сәйкес туындайды. Егер бұл әрекеттер ауыр зардаптарға әкеп соқтырса, онда үлкен қоғамдық қауіптілікке байланысты жауапкершілік ҚР ҚК 169-бабына сәйкес келеді.

Әдетте, заңсыз әрекеттің нәтижесінде белгілі бір салдарлар туындайды-зиян келтіру, табиғат элементтеріне, халық шаруашылығына, адамға зиян келтіру немесе олардың пайда болу мүмкіндігі, бұл кейбір жағдайларда құқық бұзушылық құрамының объективті жағының міндетті белгісі болып табылады. ҚР ҚК-нің 337-бабына сәйкес заңсыз аң аулау сияқты қылмыстың объективті жағының міндетті белгісі ірі залал келтіру болып табылады. Жасалған құқық бұзушылық нәтижесінде пайда болған заңда көрсетілген қоғамдық қауіпті салдарлар, егер олардың жол берілген бұзушылықтармен себепті байланысты екендігі дәлелденген жағдайда ғана адамға жүктеледі. Мұндай композициялар әдетте материалдық деп аталады.

Алайда, экологиялық құқық бұзушылықтардың көпшілігі ресми құрамға ие, яғни әлеуметтік қауіпті салдардың басталуына қарамастан, құқық бұзушылық фактісі үшін жауапкершілік туындайды. Бұл-балық қорларын қорғау ережелерін бұза отырып, ағаш өсіру немесе жару жұмыстарын жүргізу. Сондай-ақ, салдарлар туындаған жағдайда да, егер олар қандай да бір себептермен әлі пайда болмаса да жауапкершілікті көздейтін композициялар бар, бірақ іс-әрекет олардың пайда болуына нақты қауіп төндірді (мысалы, б.з. д.). ҚР ҚК 328 және 329-баптары су мен ауаның ластануы үшін жауапкершілікті көздейді);

3.Құқық бұзушылық құрамының үшінші белгісі-екі нысаны бар кінә: ниет (тікелей және жанама) және немқұрайлылық (тәкаппарлық пен немқұрайлылық). Сонымен, заңсыз аң аулау (ҚР ҚК 337-бабы) тек тікелей ниетпен жүзеге асырылуы мүмкін; ормандарды, сол сияқты екпелерді отпен немесе өзге де аса қауіпті көздермен абайсызда пайдалану нәтижесінде жою немесе бүлдіру (ҚР ҚК 341-бабы); 328 және 329-баптарға сәйкес су мен ауаның қасақана да, абайсызда да ластануы ҚР Қылмыстық кодексі).

Кінәні экологиялық құқық бұзушылық құрамының белгісі ретінде қарастыра отырып, көп жағдайда кәсіпорындар мен ұйымдардың қызметі қоршаған ортаға үлкен қауіп төндіретінін есте ұстаған жөн. Сондықтан қоршаған ортаға, оның элементтеріне зиян келтіргенде, адамға, қауіптің жоғары көзінің иесіне зиян келтіргенде, жауапкершілік кінәлі. "Қоршаған ортаны қорғау туралы" Заңның 86-бабына сәйкес қызметі қоршаған ортаны қорғау үшін қауіптіліктің жоғарылауымен байланысты заңды және жеке тұлғалар кінәсінің

болуына қарамастан өздері келтірген зиянды өтейді. Егер залал жәбірленушінің еңсерілмейтін күшінің немесе ниетінің салдарынан туындаған жағдайда, олар өздері келтірген зиянды өтеу міндетінен босатылады. Бұған сот, төрелік практика дәлел бола алады.

Экологиялық құқық бұзушылық субъектісін екіге бөлу дұрыс болады. Бұл адамдардың табиғат пен табиғи ресурстарды пайдаланатын және табиғи ресурстарды заңды түрде пайдаланбайтын адамдарға бөлінуіне байланысты.

Табиғат пен табиғи ресурстарды пайдаланушыларға экологиялық Заңның 3-тарауында табиғатты ортақ пайдаланушылар ретінде қарастырылатын субъектілер жатады.

Экологиялық құқық бұзушылық субъектісі азаматтар (белгілі бір жасқа толған адамдар) және заңды тұлғалар, мемлекеттік және мемлекеттік емес, ұлттық және шетелдік (мысалы, ластану субъектілері) болуы мүмкін. Кейбір жағдайларда арнайы субъект туралы айту керек, яғни заңның тиісті баптарында арнайы айтылған адам. ҚР ӘҚБтК-нің 137-бабына сәйкес тұрғын үй құрылысы үшін жер учаскелерінің болуы туралы ақпаратты жасыратын жергілікті атқарушы органдардың лауазымды адамдары құқық бұзушылық субъектісі болып табылады. Құжат өндіріс және тұтыну қалдықтарын есепке алуды, кәдеге жаратуды және залалсыздандыруды, кәдеге жарату және залалсыздандыру қағидаларын бұзуды, Өндіріс қалдықтарын төгуді, кәдеге жаратуды және залалсыздандыруды жүзеге асыратын кәсіпорындардың лауазымды адамдары болып табылады. Қоршаған ортаны қорғау саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтардың субъектілері көбінесе лауазымды тұлғалар мен заңды тұлғалар болып табылады, бұл қолданыстағы әкімшілік заңнаманың новелласы (мысалы, 139-бап, пайдалы қазбаларды ұтымды пайдалану ережелерін бұзу) немесе тек лауазымды тұлға (242-бапқа сәйкес өндірілген нормативтен тыс төгінділер мен ластаушы заттардың шығарындылары туралы хабардар етпеу). Кейбір жағдайларда экологиялық құқық бұзушылық жасағаны үшін жауапкершілік жалпы және арнайы субъектіге жүктеледі (ст. 355-жерді пайдаланудың табиғатты қорғау режимінің талаптарын орындамау ескертуге немесе азаматтардың айыппұлына және лауазымды адамдардың айыппұлына әкеп соғады).

Арнайы субъектіні, атап айтқанда лауазымды тұлғаларды жауапкершілікке тартудың ерекшелігі-олар жасалған құқық бұзушылыққа байланысты тиісті лауазымдық қылмыс үшін, сондай-ақ олардың жиынтығы бойынша экологиялық құқық бұзушылық үшін жауап бере алады.

Құқық бұзушылық құрамының элементтерінің бірі-субъективті жағы, яғни құқық бұзушылыққа байланысты психикалық қызмет. Оның міндетті белгісі-қылмыс субъектісінің жасаған әрекетіндегі кінәсі, ол ниет немесе немқұрайлылық түрінде көрінеді (жоғарыда айтылғандай). Құқық бұзушылық құрамының қосымша белгілеріне осы әрекеттің мақсаты және құқық бұзушылықтың әсер ету себептері жатады.

Материалдық жауапкершілік қызметкердің өзінің еңбек міндеттерін тиісінше орындамауы нәтижесінде кәсіпорынға (ұйымға) өз кінәсінен келтірілген мүліктік зиянды белгіленген тәртіппен және белгілі бір мөлшерде өтеу міндетінен тұрады. Әдебиеттерде олардың еңбек міндеттерін орындау кезінде тәртіптік теріс қылық жасауға байланысты тәртіптік және материалдық жауапкершіліктің жеке, тәуелсіз түрлері бар ма, жоқ па деген әртүрлі көзқарастар бар, кейбір зерттеушілер жұмысшылардың жауапкершілігі жауапкершіліктің тәуелсіз түрі деп санайды. Басқалары, керісінше, қызметкердің еңбек міндеттерін орындау кезінде келтірген зияны үшін жұмыс беруші алдындағы жауапкершілігі азаматтық — құқықтық, атап айтқанда шарттық жауапкершіліктің бір түрі деп санайды. Бірқатар ғалымдар жұмысшылар мен қызметкерлердің тәртіптік және материалдық жауапкершілігі әлеуметтік қауіпті сипаты жоқ еңбек тәртібін бұзғаны үшін жауапкершіліктің екі кіші түрі деп санайды. Авторлардың басым көпшілігі бұл жауапкершілікті тәртіптік және материалдық жауапкершілікті белгілемей, еңбек заңнамасына жатқызады. Біздің ең

маңызды белгілеріміз, әрекет ету саласы, негізі, функционалды бағыты, материалдық жауапкершілік тәртіптік жауапкершілікке ұқсас бірқатар маңызды белгілерге ие деп санаймыз. Алайда, бұл жауапкершілік тәртіптік бола алмайды. Тану және сол бір әрекет үшін бірнеше тәртіптік жаза қолдану мүмкін емес деген ережеге қайшы келеді. Қызметкердің материалдық жауапкершілігі - бұл еңбек заңнамасы бойынша жауапкершіліктің дербес институты.

Еңбек заңнамасы бойынша залалды айқындау кезінде тікелей залал ғана есепке алынады, алынбаған кірістер есепке алынбайды. Ресейдің еңбек заңнамасы шектеулі және толық материалдық жауапкершілікті қамтамасыз етеді.

Қазақстан заңнамасы шектеулі жауапкершілікті көздемейді, бірақ егер бұл шартта ескертілсе, оны жоққа шығармайды (Қазақстан Республикасындағы "Еңбек туралы" ҚР Заңының 121-бабы). Жауапкершілік, әдетте, кінәлі қызметкердің орташа айлық жалақысымен шектеледі.

- Егер қызметкердің сот үкімімен белгіленген қылмыстық әрекеттері зиян келтірсе, толық материалдық жауапкершілік туындайды;

- мұндай жауапкершілік заңнама бойынша қызметкерге жүктеледі;

- қызметкер мен кәсіпорын арасында толық материалдық жауапкершілік туралы жазбаша шарт жасалды;

- Еңбек міндеттерін орындау кезінде зиян келтірілмеген;

- қызметкер мүлік пен басқа да құндылықтарды бір жолғы сенімхат немесе басқа да біржолғы құжаттар бойынша есепке алды;

- зиян материалдардың, жартылай фабрикаттардың, бұйымдардың (өнімдердің), оның ішінде оларды дайындау кезінде, сондай-ақ кәсіпорын, мекеме, ұйым қызметкерге пайдалануға берген құрал-саймандардың, өлшеу аспаптарының, арнайы киімнің және басқа да заттардың жетіспеушілігінен, қасақана жойылуынан немесе қасақана бүлдірілуінен келтірілген;

- мас күйіндегі қызметкер зиян келтірді.

Ұжымдық (бригадалық) материалдық жауапкершілік жұмыстарды бірлесіп орындау кезінде, әрбір қызметкердің материалдық жауапкершілігін шектеу мүмкін болмаған кезде енгізіледі және кәсіпорын, мекеме, ұйым және ұжымның (бригаданың) барлық мүшелері арасында жазбаша шарт жасалады. Толық материалдық жауапкершілік туралы жазбаша шарттарды жұмыс беруші 18 жасқа толған, қызмет атқаратын қызметкермен жасай алады. Мұндай лауазымдар мен жұмыстардың тізімі, сондай-ақ толық материалдық жауапкершілік туралы үлгі шарт ұжымдық шарттарда бекітіледі. Жеке еңбек шартының басқа Тарапқа зиян келтірген тарапы оны сот шешімінің негізінде не ерікті түрде өтейді.

Экологиялық құқық бұзушылық немесе қоршаған ортаға бағытталған теріс қылығы үшін қызметкерге жаза түрінде қолданылатын санкцияны тәртіптік жауаптылық дейміз.

Тәртіптік жауапкершілік-бұл қызметкерге тәртіптік теріс қылық үшін тәртіптік жаза түрінде қолданылатын санкция.

Бұл жұмыс беруші кінәлі қызметкерге қоршаған ортаны қорғауға байланысты қызмет немесе келісімшарт міндеттерін орындамағаны үшін тәртіптік жаза қолданатындығында.

Осылайша, қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану жөніндегі жоспарлар мен іс-шараларды орындамағаны үшін, экологиялық нормативтерді және еңбек функциясынан немесе лауазымдық жағдайдан туындайтын табиғат қорғау заңнамасының өзге де талаптарын бұзғаны үшін кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың лауазымды адамдары және өзге де кінәлі қызметкерлері ішкі тәртіп ережелеріне, жарғыларына, ережелеріне сәйкес тәртіптік жауапкершілікке тартылады және басқа да нормативтік актілермен. Тәртіптік жауаптылыққа тарту тәртібі еңбек заңнамасында,

Мемлекеттік қызмет туралы заңнамада, өзге де нормативтік актілерде еңбек шарттарында (келісім-шарттарында) айқындалады.

Бұзушыларға ҚР "Еңбек кодексіне" сәйкес Қазақстан Республикасында келесі тәртіптік жазалар қолданылуы мүмкін: ескерту, сөгіс, жеке еңбек шартын бұзу.

Кінәлі адамдар қоршаған ортаны қорғау жөніндегі жоспарлар мен іс-шараларды орындамағаны, қоршаған орта сапасының нормативтері мен табиғат қорғау заңнамасын бұзғаны үшін сыйақылардан немесе көтермелеудің өзге де құралдарынан толық немесе ішінара айырылуы мүмкін.

Тәртіптік жауапкершілік екі түрде болады: жалпы, еңбек заңнамасында қарастырылған және 2) тәртіп туралы жарғылар мен ережелерге сәйкес қызметкерлерге жүктелетін арнайы. Сонымен, Мемлекеттік қызметшілерге қызметке толық сәйкес еместігі туралы ескерту түрінде тәртіптік жаза қолданылуы мүмкін. Тәртіптік жаза қолдану кезінде жасалған теріс қылықтың ауырлығы, оны жасаған кездегі мән-жайлар, қызметкердің бұрынғы жұмысы мен мінез-құлқы ескерілуге тиіс.

Тәртіптік жаза қолданылғанға дейін қызметкерден жазбаша түсініктеме талап етілуге тиіс. Тәртіптік жаза теріс қылық анықталғаннан кейін тікелей, бірақ ол анықталған күннен бастап бір айдан кешіктірілмей (қызметкердің ауырған немесе демалыста болған уақытын есептемегенде) қолданылады. Сонымен қатар, еңбек тәртібін бұзғаны үшін тек бір тәртіптік жаза қолданылуы мүмкін. Қазақстан Республикасының заңнамасында тәртіптік жазаның қолданылу мерзімі оны қолданған күннен бастап алты аймен ғана шектеледі. Егер осы мерзім ішінде қызметкер жаңа тәртіптік жазаға тартылмаса, онда оның тәртіптік жазасы жоқ деп есептеледі. Жұмыс беруші оны өз бастамасы бойынша, қызметкердің немесе оның тікелей басшысының өтініші бойынша, қызметкерлер мен олардың өкілдерінің өтініші бойынша мерзімінен бұрын алуға құқылы.

"Қоршаған ортаны қорғау туралы" ҚР Заңы кәсіпорын, мекеме, ұйым экологиялық құқық бұзушылықтан келтірілген зиянды өтеу жөніндегі шығыстарға кінәлі лауазымды адамдар мен өзге де жұмыскерлер еңбек заңнамасына сәйкес кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдар алдында материалдық жауаптылықта болады деп белгілейді. Бұл талап ҚР "Еңбек кодексінің" 120-123 баптарда бекітілген.

Азаматтық заңнамаға сәйкес кәсіпорын, мекеме, ұйым өзінің қызметкері қызмет немесе шарт бойынша өз міндеттерін орындау кезінде келтірген зиян үшін жауап береді, бұл өз кезегінде зиян келтіруші азаматтық материалдық (қаржылық) жағдайына қарамастан, жәбірленушіге зиянды өтеу кепілдігін жасайды.

Қазақстан Республикасы Әкімшілік кодексінің 41-бабына сәйкес экологиялық құқық бұзушылық үшін әкімшілік жазаның 9 түрі қолданылады.

Қазақстан Республикасының Әкімшілік кодексінде 21-ші тарау «қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар» деп аталады. Ол тарау 324-399 баптар аралығын қамтиды, яғни барлығы 77-бапта қамтылған.

Кейбір әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін, оның ішінде орындалуын қамтамасыз ету олардың қызметтік міндеттеріне кіретін қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқық бұзушылықтар үшін тек лауазымды адамдар әкімшілік жауаптылыққа жатады.

Экологиялық құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік жауапкершіліктің кең таралған шараларының бірі-айыппұл.

Айыппұлдың нақты мөлшерін құқық бұзушылықтың сипаты мен түріне, құқық бұзушының кінәсінің дәрежесіне және келтірілген залалға қарай айыппұл салатын орган айқындайды. Әкімшілік айыппұлдарды қоршаған ортаны қорғау, ветеринариялық, санитариялық қадағалау саласындағы уәкілетті мемлекеттік органдар салады.

Бұдан басқа, ҚР ӘҚБтК-де экологиялық функцияларды орындайтын бірқатар сабақтас мақалалар бар, мысалы:

- өнеркәсіп, жылу, электр энергиясын пайдалану саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар (18-тарау) құқық бұзушылықтардың 3 құрамын қамтиды: жарылғыш материалдардың, радиоактивті және өзге де экологиялық қауіпті заттардың айналысы қағидаларын бұзу (297-бап); жұмыстарды қауіпсіз жүргізу жөніндегі қағидаларды бұзу (298-бап); Ядролық және техникалық қауіпсіздіктің белгіленген нормалары мен қағидаларын бұзу (414-бап);

- карантиндік ережелер мен ветеринариялық қадағалаудың әкімшілік құқық бұзушылықтары (21-тарау) құқық бұзушылықтардың 4 құрамын қамтиды: карантиндік зиянкестермен, өсімдік ауруларымен және арамшөптермен күрес жөніндегі ережелерді бұзу; карантиндік тексеруден және тиісті өңдеуден өтпеген материалдарды әкелу және әкету; зиянкестермен, өсімдік ауруларымен және арамшөптермен күрес жөніндегі ережелерді бұзу; Ветеринария туралы заңдарды бұзу;

- жалпы қауіпсіздікке және халықтың денсаулығына қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтар (24-тарау) құқық бұзушылықтың 4 құрамын қамтиды: атом энергиясын пайдалану кезінде радиациялық қауіпсіздік талаптарын бұзу (413-бап); Ядролық қаруды таратпау режимінің талаптарын бұзу (414-бап); Стандарттау, сертификаттау және өлшем бірлігі туралы Заңнаманы бұзу ; Ядролық қаруды таратпау режимін бұзу- гигиеналық және санитарлық-эпидемияға қарсы ережелер мен нормаларды (414 бап).

Пайдалану ережелерін бұзу, сондай-ақ су шаруашылығы құрылыстары мен құрылғыларын бүлдіру олардың дұрыс, үздіксіз, нақты жұмысына іріткі салады. Бұл көбінесе су құрылыстары мен құрылғыларының мерзімінен бұрын істен шығуына себеп болады. Сонымен бір мезгілде су пайдалану мен су тұтынуды ұйымдастыру және тікелей жүзеге асыру, су ресурстарын қорғау және судың зиянды әсеріне қарсы күрес ісіне залал келтіріледі.

Жер қойнауын пайдаланушылардың мүддесі үшін теңіз ғылыми зерттеулерін жүргізу ережелерін бұзу тек бұрғылау құралдарын қолдану арқылы ғана әртүрлі қызмет түріне, оның ішінде теңіз жануарларына кедергі келтіруі мүмкін.

Әкімшілік құқық бұзушылықтар жасағаны үшін мынадай әкімшілік жазалар қолданылуы мүмкін: ескерту; айыппұл; құқық бұзушылық жасау құралы немесе тікелей құқық бұзушылық объектісі болған затты өтемін төлеп алып қою; құқық бұзушылық жасау құралы және тікелей объектісі болған затты тәркілеу; азаматқа берілген арнайы құқықтан айыру (мысалы, аң аулау құқығы); әкімшілік қамаққа алу (құқық бұзушылық жасауға қол жеткізбеген адамдарға қолданылмайды 18 жас); шетелдік адамды немесе азаматтығы жоқ адамды ҚР шегінен әкімшілік жолмен шығарып жіберу (ӘҚБтК-нің 51-бабы).

Қазақстан Республикасының аумағында жасалған әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдар, егер олар Қазақстан Республикасының Әкімшілік юрисдикциясынан иммунитетті пайдаланбаса, жалпы негіздерде жауапты болады.

Кейбір әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін, оның ішінде орындалуын қамтамасыз ету олардың қызметтік міндеттеріне кіретін қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқық бұзушылықтар үшін тек лауазымды адамдар әкімшілік жауаптылыққа жатады.

Экологиялық құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік жауапкершіліктің кең таралған шараларының бірі-айыппұл.

Қоғам дамуының қазіргі кезеңіндегі жауапкершіліктің маңызды түрлерінің бірі азаматтық-құқықтық жауапкершілік болып табылады. Өмір кәсіпорындардың мемлекет пен бір-бірінің алдындағы жауапкершілігін арттыру әкімшілік бақылауға қарағанда тиімді және сенімді әрекет ететінін көрсетеді. Нәтижесінде азаматтық-құқықтық мүлтік жауапкершілік ұғымын түсіну өзекті мәселенің сипатына ие болады.

Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің жалпы негізгі белгілері бар. Азаматтық құқықтағы жауапкершілік үшін, сондай-ақ заңды жауапкершілік үшін, әдетте, мемлекеттік мәжбүрлеу тән. Заңды жауапкершілік толығымен және толығымен мәжбүрлеу сияқты

заңның маңызды және ерекше қасиетіне негізделген. Алайда, кез-келген мемлекеттік мәжбүрлеуді жауапкершілік ретінде қарастыру қажет емес. Жауапкершілік - мәжбүрлеу көріністерінің бірі.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілік кез-келген мемлекеттік мәжбүрлеумен сипатталмайды, тек зиян келтіруден келісім-шарттағы міндеттерді орындамауға, тиісті түрде орындауға байланысты туындайтын теріс мүліктік салдарға мәжбүрлеу.

Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің мақсаты - адамның бұзылған мүліктік жағдайын құқық бұзушының немесе басқа адамның құқық бұзушылығына жауапты адамның мүлкі есебінен қалпына келтіру.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілік - бұл құқық бұзушыларға қолданылатын мүліктік сипаттағы шаралар жүйесі құқық бұзушылыққа дейін болған жағдайды қалпына келтіру мақсатында азаматтық құқықтар мен міндеттер. Азаматтық-құқықтық жауапкершілік шараларының жүйесі шығындарды өтеудің (моральдық зиянды өтеу) және санкциялардың екі түрін қамтиды. Белгілі бір шараларды қолдану негізінің негізінде азаматтық-құқықтық жауапкершілік шарттық (зиян келтіргені үшін) және азаптау (негізсіз байыту) болып бөлінеді.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілікте азаматтық құқықтың императивтік нормаларын бұзатын не азаматтық заңнаманың жалпы бастаулары мен мәніне қайшы келетін және үшінші тұлғаның құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін бұзатын іс-әрекет құқыққа қайшы болып табылады. Мысалы, экологиялық салада азаматтық - құқықтық жауапкершілік негізінен құқық бұзушыға жәбірленуші тарапқа заңды экологиялық талаптарды бұзу нәтижесінде келтірілген мүліктік немесе моральдық зиянды өтеу міндетін жүктеуден көрінеді.

Табиғатты қорғау статистикасының мәліметтері бойынша елімізде қоршаған ортаны қорғау заңдылығын ең көп жануарлар әлемінде бұзылады екен. Келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікке тартылады.

Шарттық және азаптау жауапкершілігі арасындағы айырмашылықтар әлеуметтік-экономикалық факторларға байланысты. Азаптау жауапкершілігі қолданыстағы қатынастардың беріктігін қамтамасыз етуге, бұзылған жағдайда экономикалық тепе-теңдікті құруға бағытталған.

Шарттық жауапкершілік Ұлттық экономикалық жоспарларды іске асыруды қамтамасыз етуге, алмасудың қалыпты барысын ынталандыруға арналған.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілікте азаматтық құқықтың императивтік нормаларын бұзатын не азаматтық заңнаманың жалпы бастаулары мен мәніне қайшы келетін және үшінші тұлғаның құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін бұзатын іс-әрекет құқыққа қайшы болып табылады. Мысалы, экологиялық салада азаматтық-құқықтық жауапкершілік негізінен құқық бұзушыға жәбірленуші тарапқа заңды экологиялық талаптарды бұзу нәтижесінде келтірілген мүліктік немесе моральдық зиянды өтеу міндетін жүктеуден көрінеді.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілік түрлерінің бірі, атап айтқанда, экологиялық құқықтық нормаларды бұзушымен қатар, заңда немесе шартта көзделген жағдайларда қоршаған ортаға зиян келтіргені немесе табиғи ресурстармен негізсіз байытылғаны үшін жауап беретін адамдардың қосымша жауапкершілігін көздейтін субсидиарлық жауапкершілік болып табылады.

Экологиялық құқық бұзушылықтың ерекшелігі ретінде табиғи ортаға, табиғат пайдаланушыға және мемлекетке зиян келтіру.

Табиғатқа келтірілген зиянды бірнеше мағынада түсіндіруге болады. Зиянды табиғатқа экологиялық және экономикалық зиянға бөлудің жіктелуі бар. Экономикалық зиян табиғат пайдаланушының мүліктік мүдделеріне әсер етеді және материалдық тұрғыдан көрінеді. Мұндай зиянды қалпына келтіру азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің жалпы негіздеріне

сәйкес жүргізіледі. Экологиялық зиян қозғайды өзі жай-күйі, табиғат. Бұл материалдық өрнекке берілмейді, өйткені табиғат пен табиғи объектілердің құны жоқ.

Экологиялық зиянды ақшалай төлемдер арқылы емес, табиғи объектіні қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу арқылы қалпына келтіруге болады. Екінші жағынан, зиян табиғатқа емес, зиян келтіруі мүмкін.

Экологиялық қатынастар табиғатты қорғау туралы ғана емес, оны пайдалану мәселелері бойынша да туындайды. Демек, мемлекеттің рұқсатымен табиғат пайдалануды жүзеге асыратын тұлғалардың мүдделері де экологиялық құқық нормаларымен қорғалуы тиіс. Сондықтан экологиялық құқық бұзушылықтан келтірілген зиян табиғат пайдаланушылардың мүдделеріне және табиғи ресурстарға меншік иесі ретінде мемлекетке келтірілуі мүмкін.

Осылайша, табиғи ортаға келтірілген зиянның болмауы экологиялық құқық бұзушылық жасалмады дегенді білдірмейді. Сонымен қатар, табиғи ортаның ластануынан туындаған табиғатқа зиян бірнеше жылдан кейін немесе ондаған жылдар ішінде әсер етуі мүмкін.

Қоршаған ортаны қорғау туралы заңнаманы бұзудан келтірілген зиянды өтеу. Қолданыстағы заңнама Қоршаған ортаны қорғау туралы заңнаманы бұзудан келтірілген зиянды өтеудің бірнеше түрін оқшаулайды. Бұл бөлім табиғатқа, сондай-ақ табиғат пайдаланушылар мен мемлекетке табиғи ресурстардың иесі ретінде келтірілген залалды өтеудегі ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді.

Қызметі қоршаған ортаны қорғау үшін жоғары қауіптілікпен байланысты заңды және жеке тұлғалар, егер зиян жәбірленушінің анықталмайтын күшінің немесе пиғылының салдарынан туындағанын дәлелдей алмаса, өздері келтірген зиянды өтеуге міндетті.

Табиғат объектілеріне қатысты бастапқыда зиянды заттай өтеу туралы мәселе шешіледі және егер оны өтеу мүмкіндігі болса (қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу, су көзін тазарту, орман отырғызу), онда кінәлі адам мұны істеуге міндетті. Егер мұны жасау мүмкін болмаған жағдайда, сондай-ақ табиғи объектілердің құндық көрінісі болмауына байланысты шығындарды айқындаудың жалпы қабылданған Ережелері қабылданбайды. Мұндай жағдайларда залалдың (залалдың) мөлшерін есептеудің арнайы әзірленген әдістемесі немесе белгіленген тәртіппен бекітілген таксаларға сәйкес қолданылады.

Ең алдымен, арнайы нормативтік массивтен 1995 жылғы 27 маусымда бекітілген "табиғи ортаға табиғат қорғау заңнамасын бұзу арқылы келтірілген зиянның мөлшерін анықтаудың уақытша тәртібін" бөліп көрсету керек. ҚР Экология және биоресурстар министрлігі зиянды есептеуге қойылатын негізгі талаптар мен шарттарды анықтайды. Осы актіге сәйкес залалдың мөлшерін құндық бағалау үшін жалпы нормативтік негіз мыналар болып табылады: 1994 жылғы 9 тамызда ҚР Экобиоресурстар министрлігі бекіткен "Қоршаған ортаны ластағаны үшін төлемдерді айқындау әдістемесіне" сәйкес айқындалатын табиғи ортаны ластағаны үшін төлем нормативтері. Зиянның келтірілу көзіне, сипаты мен салдарларына қарай оны есептеу үшін: "Мелиорациялық жұмыстарды жүзеге асыру кезінде жердің тозуынан болатын залалды айқындау жөніндегі Уақытша әдістемелік нұсқаулар", "Мал шаруашылығы кешендері мен құс фабрикаларының қалдықтарымен қоршаған ортаның ластануынан болатын залалды айқындау жөніндегі Уақытша әдістеме"; "Нормативтен тыс және одан тыс экологиялық залалды есептеу жөніндегі Уақытша әдістемелік нұсқаулар" әзірленді.

1997 жылғы 2 шілдеде ҚР Экология және биоресурстар Министрлігі бекіткен қалдықтарды (өнімдерді) рұқсатсыз орналастыру; ҚР Экология және биоресурстар министрлігімен 1996 ж. 13 мамырда бекітілген "Атмосфераның, жер және су ресурстарының мұнай өнімдерімен, қаттық сұлармен ластануы және рұқсат етілмеген мұнай қоймаларын орналастыру кезіндегі залалды есептеудің уақытша әдістемесі"; ҚР Үкіметінің 1998 жылы 1

желтоқсандағы қаулысымен бекітілген қоршаған ортаның ластануы үшін ақы алу Ережесі және басқа да нормативтік-әдістемелік құжаттар.

Такса дегеніміз - тауарлардың алдын-ала белгіленген бағасы немесе бір нәрсені төлеу нормасы. Экология саласында көбінесе *таксунд әдісі* шығындарды есептеудің жалғыз мүмкін нұсқасы болып табылады. Мұнда таксунд белгілі бір түрдегі заңсыз өндірілген өнімнің әр данасы үшін өтемақы мөлшерін нақты мөлшерде анықтайды. Бұл сомаға табиғи объектіні заңсыз өндіруге немесе жоюға байланысты туындайтын барлық теріс салдарлардың: алынбаған өнімдердің (сүрек, аң терісі, ет және т. б.); табиғи объектіні жақсарту үшін салынған пайдаланылмаған шығындардың құны қосылады; объектінің бұрынғы жай-күйін қалпына келтіруге арналған шығыстар.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 4 қыркүйектегі қаулысымен жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы заңнаманы бұзудан келтірілген зиянды өтеу мөлшері бекітілді. Таксундтар жер үсті сүтқоректілерінде, қосмекенділерде, жәндіктерде, арахнидтерде, балықтарда, теңіз сүтқоректілерінде және су омыртқасыздарында анықталады. Мысалы, қар барысын жойғаны үшін зиянды өтеу мөлшері 2000 есептік көрсеткіш, ителгі - сұңқар 700 есептік көрсеткіш, бекіре, бекіре, ұылдырық будандары (бір килограмм үшін)-5 есептік көрсеткіш.

ҚР Үкіметінің 2001 жылғы 12 қыркүйектегі қаулысымен жеке және заңды тұлғалардың орман шаруашылығына ағаштар мен бұталардың заңсыз кесілуі мен зақымдануынан келтірілген зиянды өтеу мөлшері бекітілді[49]. Мысалы, өтеу мөлшері 1 м3 үшін теңгемен белгіленген, ағаш кесу және жоғарғы ұшындағы дің кесінділерінің диаметріне байланысты іскерлік сүректің өсуін тоқтату дәрежесіне дейін зақымдау кезінде, қабығы жоқ (ірі 25 см. және одан астам) қарағай - 12200, Шренк шыршасы — 15 900 және т. б. Сол мөлшердегі осы ағаштардың өсуі тоқтатылу дәрежесіне дейін зақымдалмаған кезде өтеу мөлшері 6 100, 7 950 анықталды.

Үкіметтің осы Қаулысымен жеке және заңды тұлғаларға өзге де құқық бұзушылықтар: орман ағаштарын, орман питомниктері мен плантацияларындағы егілген не отырғызылған көшеттерді, сондай-ақ табиғи жолмен өсіп шыққан шыбықтарды, өскіндерді, сондай-ақ орманды қалпына келтіруге арналған алаңдарда өзі себуді жою немесе бүлдіру салдарынан орман шаруашылығына келтірілген зиянды өтеу мөлшері бекітілді;

Ормандардағы өрт қауіпсіздігі талаптары мен санитарлық ережелерді бұзу; сүрек дайындаудың белгіленген тәртібін бұзу; орман үшін пайдалы фаунаны жою, сондай-ақ орманды қалдықтармен, химиялық заттармен бүлдіру, ластау. Зиянды өтеу мөлшері облыстар бойынша 1 дана ағаш - бұта өсімдіктері және т.б. үшін теңгемен анықталды. Мысалы, сол тұста селекциялық тұқым өсіру материалдарын - жолақты ағаштарды бүлдіру: Ақмола облысы - 34 934 теңге, Алматы облысы-33 512 теңге болған екен.

Осы актімен барлық санаттағы жерлерде Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген өсімдіктерді заңсыз аулау, дайындау, зақымдау немесе жою арқылы жеке және заңды тұлғалар келтірген зиянды өтеу мөлшері бекітілді.

ҚР Үкіметінің 2001 жылғы 12 қыркүйектегі қаулысымен орман шаруашылығына келтірілген зиянды, сондай-ақ, ҚР Қызыл кітабына енгізілген өсімдіктерді заңсыз алу, дайындау, зақымдау немесе жоюдан келтірілген зиянды өтеу қағидалары бекітілді, олар келтірілген зиян үшін бұзушылардан ақы алу залалын өтеу тәртібін айқындайды.

Орман шаруашылығына келтірілген зиянды, сондай-ақ ҚР Қызыл кітабына енгізілген өсімдіктерді заңсыз аулау, дайындау, зақымдау немесе жоюдан келтірілген зиянды өтеу мөлшерін орман шаруашылығын басқарудың орталық мемлекеттік органының ұсынуы бойынша ҚР Үкіметі бекітеді.

Зиянды өтеу сомасын орман шаруашылығын басқаратын орталық мемлекеттік органның аумақтық органдары бекітілген мөлшерлер бойынша есептейді және құқық бұзушы келтірілген зиянның орны бойынша мемлекеттік бюджетке төлейді.

Зиянды өтеу сомаларын төлеу құқық бұзушыға зиянды өтеу сомасы туралы хабарланған күннен бастап күнтізбелік 14 күннен кешіктірмей банктер немесе банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдар арқылы аудару жолымен жүргізіледі. Зиянды өтеу сомасын төлеу туралы түбіртектердің көшірмелері орман шаруашылығын басқарудың орталық мемлекеттік органының аумақтық органдарына және аумақтық салық комитеттеріне ұсынылады. Бұзушы 14 күнтізбелік күн ішінде ерікті түрде зиянды өтеу сомасын енгізбеген жағдайда зиянды өтеу мәселесі сот тәртібімен қаралады.

Орман шаруашылығын басқарудың орталық мемлекеттік органының аумақтық органдары тоқсан сайын, есепті тоқсаннан кейінгі екінші айдың 1-күнінен кешіктірмей өзінің тіркелген жері бойынша аумақтық салық комитеттеріне орман шаруашылығына келтірілген зиян үшін, сондай-ақ заңсыз олжалаудан, дайындаудан, зақымданудан немесе жойылудан келтірілген зиян үшін бюджетке өндіріп алынған сомалар жөніндегі мәліметтерді жібереді ҚР Қызыл кітабына енгізілген өсімдіктерді қорғау жөніндегі орталық атқарушы орган белгілеген тәртіппен және нысан бойынша, орман шаруашылығын басқарудың орталық мемлекеттік органымен бірлесіп, мемлекет алдындағы салық міндеттемелерінің орындалуына салықтық бақылауды қамтамасыз етеді.

Зиянды өтеу сомасын есептеудің толықтығы мен дұрыстығын бақылауды орман шаруашылығын мемлекеттік басқару органдары салық қызметі органдары туралы жүзеге асырады.

Арнайы нормалар болмаған жағдайда залалдарды есептеу келтірілген залалдарды ескере отырып, қоршаған ортаның бұзылған жай - күйін қалпына келтіруге арналған нақты шығындар бойынша жүргізіледі.

Қоршаған ортаны қорғау туралы заңнаманы бұзумен келтірілген зиянды өтеу түрлерінің бірі табиғат пайдаланушыға келтірілген зиянды өтеу болып табылады. Табиғат пайдаланушыларға келтірілген залалды өтеу механизмін жер қатынастары мысалында қарастыруға болады.

"Қоршаған ортаны қорғау туралы" ҚР Заңына бұрын экологиялық заңнамамен қарастырылмаған жаңа норма енгізілді. Бұл норма экологиялық заңнаманы бұзудан келтірілген зиянды өтеу институтын толықтырады. Азаматтардың денсаулығы мен мүлкіне келтірілген зиянның мөлшерін анықтау қолданылып жүрген заңдарға сәйкес, ал зиянды өтеу — сот шешімінің негізінде жүргізіледі. Мұнда экологиялық, Еңбек және азаматтық құқық нормалары қиылысатындығын байқауға болады.

Қоршаған ортаны қорғау туралы Заңнаманы бұзу нәтижесінде келтірілген моральдық зиян ҚР АҚ белгіленген тәртіппен өтелуге жатады.

Республика Жоғарғы Сотының Пленумы 2000 ж. 22 желтоқсандағы "Соттардың қоршаған ортаны қорғау туралы заңнаманы қолдану тәжірибесінде" деген қаулысында Қоршаған ортаны қорғау туралы заңнаманы бұзуға байланысты азаматтық істерді қарау кезінде соттар міндетті түрде зиянды салдарлардың туындауын куәландыратын мән-жайларды анықтау, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау саласындағы заңнаманы бұзуға байланысты зиян келтіруші, кінәнің болуы және себептік байланыс.

Зиян келтірушіні анықтау мүмкін болмаған жағдайда соттар табиғи ресурстың меншік иесіне немесе қолданыстағы заңнамаға сәйкес оны қорғау жөніндегі міндет жүктелген өзге де титулдық иеленушіге жауапкершілік жүктеуі тиіс (АҚ-нің 917-бабының 1-тармағы; ҚР Экология және биоресурстар Министрлігі бекіткен "табиғат қорғау заңнамасын бұзумен табиғи ортаға келтірілген залал мөлшерін айқындаудың уақытша тәртібінің" 1.12-тармағы 21 маусым 1995).

Жасалған іс-әрекет пен пайда болған зиянды салдардың арасындағы себептік байланысты белгілеу мұндай салдар өзге факторлармен, оның ішінде табиғи-табиғи факторлармен туындамады ма, олар жасалған құқық бұзушылыққа қарамастан орын алды ма, сондай-ақ табиғи-табиғи факторлар туындаған зиянды салдардың сипаты мен көлеміне қаншалықты дәрежеде әсер етті деген мәселені анықтауды көздейді.

Жалпы ереже бойынша, кінә қоршаған ортаға зиян келтіргені үшін мүліктік жауаптылыққа тартудың қажетті негізі болып табылады, бұл ретте АҚ 917-бабының 2-тармағына сәйкес талап қоюшы зиян келтірушінің кінәсін дәлелдеу міндетінен босатылады.

Сонымен бірге, жекелеген жағдайларда зиян келтірушінің кінәсінің болуына немесе болмауына қарамастан, қоршаған ортаға келтірілген зиян үшін жауапкершілікті жүктеуге жол берілетінін соттар назарда ұстағандары жөн.

"Қоршаған ортаны қорғау туралы" Заңның 931-бабының 1-тармағына, 86-бабының 2-бөлігіне сәйкес қызметі қоршаған ортаны қорғау үшін жоғары қауіптілікпен байланысты заңды және жеке тұлғалар өздері келтірген зиянды олардың кінәсінің болуына қарамастан өтейді.

Жеке немесе заңды тұлғаның қызметі қоршаған ортаны қорғау үшін жоғары қауіп төндіретіні туралы мәселені "Экологиялық сараптама туралы" Заңның 1-бабында келтірілген ережелерді ескере отырып, әрбір нақты жағдайда сот дербес шешеді.

Қоршаған ортаға жоғары қауіп төндіретін қызмет арқылы келтірілген зиян үшін жауапкершілік жүктелген кезде, соттар, "Қоршаған ортаны қорғау туралы" Заңның 931-бабының 1-тармағына, 86-бабының 2-бөлігіне сәйкес, егер зиян қоршаған ортаға жоғары қауіп төндіретін қызмет салдарынан туындаған болса, жеке және заңды тұлғалар келтірілген зиянды өтеу міндетінен босатылатынын назарда ұстаулары керек. еңсерілмейтін күш немесе жәбірленушінің ниеті.

Кейбір жағдайларда заң актілерімен қандай да бір қызметтің қоршаған орта үшін жоғары қауіптілігіне тікелей көрсетілгеніне соттардың назары аударылсын.

ҚР Президентінің "Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы" Заң күші бар Жарлығының 48-1 бабына сәйкес қоршаған ортаға жоғары қауіп сақтық аймағы шегінде жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүзеге асыру болып табылады. Бұл жағдайда кемелер су деңгейінің көтерілуі еңсерілмейтін күш болып табылатын мән-жайлардың қатарына жатпайтынын назарда ұстағандары жөн.

АҚ-нің 932-бабына сәйкес қоршаған ортаға бірнеше тұлға бірлесіп зиян келтірген кезде соңғыларына ортақ жауапкершілік жүктелетініне соттардың назары аударылады.

Сонымен бірге, көрсетілген жағдайларда сот талапкердің арызы бойынша, егер өндіріп алудың мұндай тәртібі қоршаған ортаны қорғау мүдделеріне сәйкес келсе, келтірілген зиянның тиімді және сайып келгенде толық өтелуін қамтамасыз ететін болса, кінәлі адамдарға үлестік жауапкершілікті жүктеуге құқылы (АҚ-нің 932-бабының 2-тармағы).

Сот кінәлі адамдарға үлестік жауапкершілік жүктей отырып, олардың әрқайсысының кінә дәрежесін негізге алуға тиіс. Әрбір себепкердің кінәсінің дәрежесін анықтау мүмкін болмаған жағдайда жауапкершілік мөлшері үлестердің теңдігі негізінде белгіленеді. Сондай-ақ, бірнеше адам экологиялық құқық бұзушылық жасаған кезде келтірілген зиян үшін ортақ не үлестік жауапкершілікті жүктеуге аталған адамдардың бірлесіп қатысуы белгіленген эпизодтар бойынша ғана жол берілетінін ескеру қажет.

Қоршаған ортаны қорғау туралы заңдарды бұзғаны үшін мүліктік жауапкершіліктің мөлшерін айқындау кезінде заңды тұлға не жеке тұлғаның қасақана іс-әрекеттерінен зиян келтірген жағдайларды қоспағанда, сот зиян келтірушінің мүліктік жағдайын назарға алуға және зиянды өтеу мөлшерін азайтуға құқылы (АҚ-нің 935-бабының 5-тармағы).

Жоғарыда айтылғандай, табиғи ортаға келтірілген зиян экономикалық және экологиялық болып бөлінеді. Дәл осы азаматтық құқық нормаларына сәйкес материалдық

есептеулерге жататын экономикалық зиянды өтеу жүзеге асырылады. Сонымен бірге, экологиялық құқықтың маңызды жаңалығы табиғи ортаны қорғау және табиғатты пайдалануды басқару, экономикалық әдістер мен тұтқаларға нормативтік мәртебе беру ісінде экономикалық тетікті қолдану болып табылады.

Табиғат пайдалануды реттеуде қолданылатын экономикалық тұтқалардың мүлкілік сипаты оларға азаматтық-құқықтық түсінік береді. Мұны әсіресе арнайы, табиғатты пайдалану үшін төлем жүйесін құру мысалынан байқауға болады.

"Қоршаған ортаны қорғау туралы" Заңның 26-бабына сәйкес Қазақстан Республикасында: белгіленген лимиттер шегінде табиғи ресурстарды пайдаланғаны үшін төлемдер; Табиғи ресурстарды қорғау және молықтыру үшін төлемдер; қоршаған ортаны ластағаны үшін төлемдер; төлемдердің басқа да түрлері белгіленген.

Төлемдердің жалпы негізі оларды табиғи ресурстарды пайдалану үшін өтемақы нысаны ретінде түсіну болып табылады. ҚР "Қоршаған ортаны қорғау туралы" Заңы төлемдерді олардың табиғатқа әсеріне қарай бөледі-табиғи ресурсты бұрынғы сапасын сақтай отырып, қандай да бір өндірістік процестің элементі ретінде пайдаланғаны үшін төлемнің бір түрі (28-бап), Табиғи объектіні ластағаны үшін төлем алынатын басқа түрі (29-бап). Табиғи ресурстарды пайдаланғаны, қоршаған ортаны ластағаны, Өндіріс қалдықтарын орналастырғаны және "қоршаған ортаны қорғау туралы" Заңда және қолданыстағы заңнамалық актілерде көзделмеген зиянды әсердің басқа да түрлері үшін қосымша төлемдер алуға жол берілмейді.

Осыған байланысты қоршаған ортаны ластағаны үшін төлемдерді есептеудің дұрыстығын тексеру кезінде 1994 жылғы 9 тамызда ҚР Экология және биоресурстар министрі бекіткен қоршаған табиғи ортаны ластағаны үшін төлемдерді анықтау әдістемесін, 1998 жылғы 1 желтоқсандағы ҚР Үкіметінің қаулысымен бекітілген Қоршаған ортаны ластағаны үшін ақы алу Ережесін басшылыққа алу қажет. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік кіріс министрлігінің 1999 жылғы 18 маусымдағы №693 бұйрығымен бекітілген "Қоршаған ортаны ластағаны және табиғат қорғау заңнамасын бұзғаны үшін төлемдерді есептеу және енгізу тәртібі туралы" нұсқаулығына сәйкес жүзеге асырылады.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілік мәселелері үшін қоршаған ортаға ластаушы заттардың шығарындылары мен төгінділері үшін төлемдер мазмұнына жақын. Заңның өзі оларды қоршаған ортаның ластануынан келтірілген залалды өтеу нысаны ретінде сипаттайды. Демек, мазмұн-жәбірленушінің мүлкілік мүддесі, яғни табиғат. Екінші жағынан, Экологиялық төлемдер ұғымы зиянды өтеудің азаматтық-құқықтық міндетінен өзгеше. Мәселен, ластаушы заттар шығарындылары мен төгінділерінің лимиттері асып кеткен және өндіріс қалдықтарын орналастырған жағдайларда төлем нормативтері нақты мөлшерде айқындалады. Яғни, қазіргі уақытта салық түрінде өндірілетін табиғи ресурстарды пайдаланғаны үшін төлемдер институты заңмен ең реттелген болып табылады.

2001 жылғы 30 қаңтардағы "Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы" ҚР Кодексі табиғат объектілерін пайдалану мен қорғауды жақсартуға бағытталған экономикалық әдістерді бекітті. Ол салық салу принциптерін, салық ставкаларын, төлемдерді алу және пайдалану тәртібін анықтады.

Осылайша, табиғи ортаға келтірілген залалды өтеу мәселесі бүгінгі күні бірнеше бағытта шешілуде. Мұнда азаматтық-құқықтық жауапкершілік тұрғысынан осы мәселеге жалпы көзқарас бар, бірақ сонымен бірге біз жаңа әдістерді қолдануды көріп отырмыз.

Қоғамдық қауіптіліктің жоғары деңгейі бар аса ауыр экологиялық құқық бұзу деп экологиялық қылмыс танылады. Экологиялық қылмыс деп Қазақстан Республикасының заңымен белгіленген экологиялық құқық тәртібіне, қоғамның экологиялық қауіпсіздігіне, қоршаған табиғат ортасына немесе адамның денсаулығына елеулі нұқсан келтіріп жасалған қолсұғушылықтан көрінетін елеулі зиян келтіруді ұғыну керек. Экологиялық қылмыс

жасағаны үшін кінәлі адам Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінде көзделген қылмыстық жауапкершілікке жауапты болады.

Қылмыстық жауаптылықтың негізі-қылмыс жасау, яғни қылмыс құрамының барлық белгілері бар әрекеттер.

Бұл ретте адам өзінің кінәсі анықталған қоғамға қауіпті әрекеттері (әрекетсіздігі) және туындаған қоғамға қауіпті зардаптар үшін ғана қылмыстық жауаптылыққа жатады. Экологиялық қылмыстар әкімшілік-құқықтық құқық бұзушылықтардан (теріс қылықтардан) қоғамдық қауіптіліктің неғұрлым жоғары дәрежесімен ерекшеленеді, бұл заң бұзушылықтың қайталануында, тікелей пиғылдың, табиғи орта мен адам денсаулығына келтірілген зиянның көлемі мен ауырлық дәрежесінің болуында көрініс табуы мүмкін.

Экологиялық қылмыстың жалпы объектісі адамның, халықтың, мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігі болып табылады.

Экологиялық құқық бұзушылықтар кезінде айыппұл (ең жоғары бір мың есептік көрсеткішке дейін), белгілі бір лауазымдарды атқару құқығынан айыру, белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру жаза түрлері болуы мүмкін.

Қылмыстық жауаптылықты қылмыс жасағаны үшін сот қана қолданады және басқа да неғұрлым жеңіл жазалау шаралары жеткіліксіз, нәтижесіз болып ұсынылған, ал табиғат қорғау заңнамасын бұзушыларды түзеу және қайта тәрбиелеу неғұрлым қатаң қылмыстық санкцияларды қолдануды көздейтін жағдайларда жарияланады.

Қылмыс жасау, яғни ҚР ҚК көзделген қылмыс құрамының барлық белгілері бар іс-әрекеттер қылмыстық жауаптылықтың негізі болып табылады.

Бұл ретте адам өзінің кінәсі анықталған қоғамдық қауіпті әрекеттері (әрекетсіздігі) және туындаған қоғамдық қауіпті зардаптар үшін ғана қылмыстық жауаптылыққа жатады. Экологиялық қылмыстар әкімшілік-құқықтық құқық бұзушылықтардан (теріс қылықтардан) қоғамдық қауіптіліктің неғұрлым жоғары дәрежесімен ерекшеленеді, бұл заң бұзушылықтың қайталануында, тікелей пиғылдың, табиғи орта мен адам денсаулығына келтірілген зиянның көлемі мен ауырлық дәрежесінің болуында көрініс табуы мүмкін.

Экологиялық қылмыс деп Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген экологиялық құқықтық тәртіпке, қоғамның экологиялық қауіпсіздігіне қол сұғушылық жасауда көрінетін және қоршаған табиғи ортаға немесе адам денсаулығына елеулі залал келтіретін зиянкестік деп түсіну керек.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде 13-тарауда экологиялық қылмыстар дербес тарауды құрайды. Онда баяндалуы ғана емес, шоғырландыру және қолда бар нормаларды, бірақ мен нормалары енгізілді сипаттай отырып, жаңа қылмыс.

Мақалалардың мұндай орналасуы ассимиляциялауға қол жетімді, олар қылмыстық шабуылдардың әлеуметтік мәнін, әлеуметтік қауіптілікті және олармен қылмыстық-құқықтық күрестің маңыздылығын нақты анықтайды. Шартты түрде экологиялық қылмыстардың барлық құрамын бірнеше топқа жіктеуге болады:

1. Жалпы сипаттағы қылмыстар — қоршаған ортаны қорғауға қарсы. Бұл-шаруашылық және өзге де қызметке қойылатын экологиялық талаптарды бұзу, жұмыстарды жүргізу кезінде қоршаған ортаны қорғау қағидаларын бұзу; экологиялық қауіпті заттармен және қалдықтармен жұмыс істеу қағидаларын бұзу, микробиологиялық немесе басқа биологиялық агенттермен немесе уыттармен жұмыс істеу кезінде қауіпсіздік қағидаларын бұзу; ветеринариялық қағидаларды және өсімдіктердің аурулары мен зиянкестеріне қарсы күрес үшін белгіленген қағидаларды бұзу, ветеринариялық немесе санитариялық-эпидемиологиялық экологиялық ластанудың зардаптарын жою жөніндегі шаралар;

2. Жерді және оның жер қойнауын ұтымды пайдалану мен үнемдеу саласындағы қоғамдық қатынастарға қол сұғу. Бұл жердің бүлінуі, жер қойнауын қорғау және пайдалану ережелерін бұзу.

Су қатынастарын қорғау. Бұл судың ластануы, қоқыстануы және сарқылуы, теңіз ортасының ластануы, Қазақстан Республикасының континенттік қайраңы туралы және Қазақстан Республикасының айрықша экономикалық аймағы туралы заңнаманың бұзылуы;

3. Өсімдіктер әлемін (флораны) қорғау. Бұл-ағаштар мен бұталарды заңсыз кесу, ормандарды жою немесе бүлдіру, өсімдіктердің аурулары мен зиянкестеріне қарсы күресу үшін белгіленген бұзушылықтарды жою, су жан- уарлары мен өсімдіктерін заңсыз алу.

4. Жануарлар дүниесі мен атмосфералық ауаны қорғау саласындағы қоғамдық қатынастарға қол сұғатын қылмыстар. Бұл су жануарларын заңсыз аулау, балық қорын қорғау ережелерін бұзу, заңсыз аң аулау, ветеринарлық ережелерді бұзу, атмосфераны ластау.

13-тараумен қатар қоршаған ортаны қорғауға байланысты қоғамға қауіпті әрекеттердің құрамы Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің басқа да тарауларында болады. "Бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар" деген 4-тарауда Қазақстанның қылмыстық құқығы үшін жаңа "Экоцид" деген 169 - бап көзделеді, оған сәйкес өсімдіктер мен жануарлар дүниесін жаппай жою, атмосфераны, жер немесе су ресурстарын улау, сондай-ақ экологиялық апат туғызған немесе туғызуы мүмкін жасалған іс-әрекеттер-10 жылдан аспайтын мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады-15 жасқа дейін.

Меншікке қарсы қылмыстың 6-тарауында жерге заттық құқықтарды бұзғаны үшін жауаптылық көзделеді (201-бап).

Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстың 8-тарауында табиғат пайдалану жөніндегі заңсыз мәмілелерді тіркегені үшін жауаптылық көзделеді.

10 - тарауда қоғамдық қауіпсіздікке және қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар атом энергетикасы объектілерінде, тау - кен немесе құрылыс жұмыстарын жүргізу кезінде, жарылыс қаупі бар объектілерде қауіпсіздік ережелерін бұзғаны үшін жауапкершілік, радиоактивті материалдармен заңсыз жұмыс істеу, радиоактивті материалдармен жұмыс істеу ережелерін бұзуға жауаптылық көзделеді.

Халықтың денсаулығына және имандылыққа қарсы қылмыстың 11-тарауында санитариялық-эпидемиологиялық ережелерді бұзу, адамдардың өміріне немесе денсаулығына қауіп төндіретін мән-жайлар туралы ақпаратты жасыру көзделеді.

Кейбір құрамдар, өзінің табиғаты бойынша экологиялық болмаса да, белгілі бір жағдайларда қоршаған ортаны қорғау мақсатында да пайдаланылуы мүмкін, Мемлекеттік қызмет мүдделеріне қарсы бірқатар қылмыстарды жатқызуға болады. Олар: лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалануды; лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалануды; лауазымды адамның өкілеттіктерін иемденуді; қызметтік жалғандықты жатқызуға болады; немқұрайлылық. Осы көзделген қылмыстар өздерінің іс-әрекеттерімен немесе әрекетсіздігімен қоршаған ортаға зиян келтіруге ықпал еткен лауазымды адамдарға тікелей қолданылуы мүмкін. Жоғарыда аталған барлық қылмыстар экологиялық функцияларды орындайды.

ҚР жаңа Қылмыстық кодексі қоршаған ортаны сақтау үшін жауапкершілікті айтарлықтай күшейтті, нормалар көбейе түсті, қылмыстық жазаның барлық ықтимал түрлері пайдаланылуда, олар біршама қатаңдатылды. Мұның бәрі оны құтқаруға бағытталған барлық шаралар кешенін жүзеге асыру қажет болған кезде қоршаған ортаның қазіргі жағдайын сыни бағалауды көрсетеді, әйтпесе ол кеш болуы мүмкін.

Елдегі экологиялық ахуалдың өзгеруі, оны ластаудың және сарқылудың, қираудың жаңа көздерінің пайда болуына, сондай-ақ қоршаған ортаға шаруашылық әсер ету ауқымының өсуіне байланысты Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексінде барабар көрініс тапты.

ҚР ҚК экологиялық қылмыстар үшін жауапкершілік туралы барлық баптардың диспозициясы бланкеттік болып табылады және экологиялық қауіпсіздік талаптары тұжырымдалған түрлі заңдар мен заңға тәуелді нормативтік актілерге енгізіледі.

Экологиялық қылмыстың жалпы объектісі адамның, халықтың, мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігі болып табылады.

Экологиялық қауіпсіздік (қылмыстық құқық тұрғысынан) деп қоғам мен табиғаттың өзара іс-қимылы процесінде құқыққа қарсы және кінәлі антропогендік қызмет нәтижесінде табиғи қасиеттері ластану, қоқыстану немесе сарқылу жолымен елеулі түрде өзгертілген табиғи объектілер тарапынан болатын қауіп-қатерлерден жеке адамның, халықтың, мемлекеттің және халықаралық қоғамдастықтың өмірлік маңызды мүдделерін қорғау жай-күйі түсініледі.

Экологиялық қылмыстардың мәні-қоршаған ортаның әртүрлі элементтері (табиғи кешендер, яғни экологиялық жүйелер, табиғи ресурстар).

Экологиялық бұзушылықтар кезінде айыппұл (ең жоғары бір мың есептік көрсеткішке дейін), белгілі бір лауазымдарды атқару құқығынан айыру, белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу, бас бостандығынан айыру (ең жоғары мерзім 8 жылдан - 15 жылға дейін) жаза түрлері болуы мүмкін.

Қылмыстық жауаптылықты қылмыс жасағаны үшін сот қана қолданады және басқа да неғұрлым жеңіл жазалау шаралары жеткіліксіз, нәтижесіз болып ұсынылған, ал табиғат қорғау заңнамасын бұзушыларды түзеу және қайта тәрбиелеу неғұрлым қатаң қылмыстық санкцияларды қолдануды көздейтін жағдайларда жарияланады.

Қорытындылай келе, жыл сайын экологиялық қылмыстар мен басқа да құқық бұзушылықтардың саны артып келе жатқанын атап өтуге болады. Олар қоғамдық қауіпсіздік жағдайына көбірек әсер етеді, бірқатар аймақтарда олар саяси тұрақсыздықтың факторы болып табылады.

Мұның бәрі барлық мемлекеттік органдардың, соның ішінде құқық қорғау органдарының адамның табиғи ортасын қорғау мен қалпына келтірудегі күш-жігерін арттыру қажеттілігін туындатады. Бұл органдар төменнен жоғарыға дейін түпкілікті экономикалық және экологиялық шешімдер қабылдайтын атқарушы билікке жабылады. Тәуелді позицияға байланысты олар көбінесе ымыраға келуге, жергілікті және ведомстволық мүдделерді ескермеуге мәжбүр болады, ал билік көбінесе жеке бақылаушылардың негізгі ұстанымын елемейді. Бұл органдардың өзінде соңғы уақытта коммерцияландыру, көлеңкелі экономикамен бірігу, лауазымды тұлғалардың теріс пайдалануын жасыру процесі жүріп жатыр.

Экологиялық қылмыстар ел экономикасына зиян келтіріп қана қоймай, адам өмірінің биологиялық негіздерін де бұзады. ҚР жаңа Қылмыстық кодексі қоршаған ортаны сақтау үшін жауапкершілікті айтарлықтай күшейтті, нормалар көбейе түсті, қылмыстық жазаның барлық ықтимал түрлері пайдаланылуда, олар біршама қатаңдатылды. Мұның бәрі оны құтқаруға бағытталған барлық шаралар кешенін жүзеге асыру қажет болған кезде қоршаған ортаның қазіргі жағдайын сыни бағалауды көрсетеді, әйтпесе ол кеш болуы мүмкін.

Physical and Mathematical Sciences

Физика бойынша элективті әдістемелік курстарды құру ерекшеліктері

Қайрат Ғ

Көксу ауданы, Қадырғали Қосымұлы Жалайыри атындағы орта мектеп-гимназиясының мұғалімі

Игнатьева С.В

Даугавпилсский университет, Латвия, Информатика кафедрасының меңгерушісі, доцент

Мақалада болашақ физика мұғалімінің әдістемелік дайындығы жүйесіндегі физикадан элективті әдістемелік курстардың маңыздылығының негіздемесі келтірілген. Физикадан элективті әдістемелік курстарды оқудың әдістемелік жүйесінің үлгісіне сәйкес осы курстар шеңберінде болашақ физика мұғалімін дайындаудың ерекшеліктері ашылды. Бұл модельдің құрылымы сипатталады, ол өзара байланысты үш негізгі компонентті қамтиды: мақсатты, мазмұндық-процедуралық және тиімді компоненттері. Физикадан элективті әдістемелік курстардың мазмұнын таңдау және құрылымдау тәсілдері мен принциптері анықталды.

Түйінді сөздер: әдістемелік дайындық жүйесі, болашақ физика мұғалімі, элективті курстар, жоғары білім берудің жаңа білім беру стандарттары

Қазіргі уақытта ҚР-да жүргізіліп жатқан жоғары білім беруді жаңғырту білім алушының рөлін, оның ЖОО-ның білім беру процесіндегі белсенді ұстанымын арттыруға бағытталған. Жоғары білімді сапалы жаңарту мамандарды даярлауды жетілдіру, оның ішінде өзінің болашақ кәсіби қызметінде кәсіби міндеттерді жүйелі шешу үшін іргелі пәндердің әлеуетін саналы түрде пайдалануға қабілетті болашақ физика мұғалімдерін әдістемелік даярлау бағытында жүзеге асырылады. Бұл мақсатқа жаңа буын стандарттарын іске асыру жағдайында пәнаралық интеграция негізінде қол жеткізуге болады, бұл оқytудың интеграцияланған нәтижесі ретінде университет түлегі иеленуі керек жалпы және кәсіби құзыреттердің жиынтығын анықтайды.

Соңғы жылдары педагогикалық әдебиетте білім берудің барлық деңгейіне әсер ететін интегративті процестерге баса назар аударылды. Қазіргі зерттеулерде пәнаралық интеграция білім беру жүйесінің тұтастығын қамтамасыз етуге бағытталған маңызды әдіснамалық санат ретінде әрекет етеді. Бірқатар ғалымдардың пікірінше, интеграция идеясы зерттеушілерді байланыстарды талдау мен қалыптастыруға бағыттайтын және білім беру процесінің тұтастығын қамтамасыз ететін дидактиканың негізгі санатына айналады [1-4].

Болашақ физика мұғалімін (бакалавриат деңгейі) даярлау процесіне элективті курстарды енгізу қажеттілігі бірқатар себептерге байланысты:

-пәндерді оқуға арналған аудиториялық сағаттарды қысқарту, бұл студенттердің жаңа білім беру бағыттарын құру негізінде өзіндік жұмысты ұйымдастыру жолдарын іздеуге әкеледі;

-бір жағынан, міндетті пәндерді оқуға арналған сағаттарды қысқартуда, екінші жағынан-жоғары білімнің фундаменталдығын, тұтастығы мен жүйелілігін сақтау қажеттілігінде болатын қарама-қайшылықты жою;

-студенттерді болашақ физика мұғалімдері ретінде физика, дене тәрбиесі саласындағы соңғы жетістіктермен, осы жетістіктерді болашақ кәсіби қызметте пайдалану мүмкіндіктерімен таныстыру қажеттілігі;

-білім беру процесіне ғылымаралық және пәнаралық интеграцияны енгізу тәсілдерін іздеу.

Элективті курс оқу процесін дараландыруды қамтамасыз ете отырып, түлектерді даярлау бейінінің мазмұнын толықтыратыны белгілі. Бұл әр оқушыға өзінің жеке білім беру мүдделеріне, қажеттіліктері мен бейімділігіне сәйкес білім саласында мамандануға мүмкіндік береді[5,6].

Жоғарыда айтылғандар білім беру мазмұнын жобалау және болашақ физика мұғалімдерін даярлау кезінде пәнаралық интеграцияға баса назар аударады, олар бәсекеге қабілетті, еңбек нарығында сұранысқа ие болуы керек. Мұның бәрі зерттеудің мақсатын анықтады: пәнаралық интеграцияны ескере отырып, болашақ физика мұғалімінің әдістемелік дайындық жүйесіндегі физика бойынша элективті әдістемелік курстардың мәні мен орнын анықтау және негіздеу; осы элективті курстардың мазмұнын таңдау және құрылымдау тәсілдері мен принциптерін анықтау; болашақ физика мұғалімі игеруі керек жалпы және кәсіби құзіреттіліктердің жиынтығы ретінде оқытудың интеграцияланған нәтижесіне қол жеткізуге бағытталған оқытудың белсенді және интерактивті әдістері мен формаларын, оқытудың заманауи білім беру технологияларын жобалау қажеттілігін негіздеу.

Зерттеу әдістемесі мен әдістері. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін құзыреттілік және тұлғалық-әрекеттік тәсілдер құрады. Зерттеу барысында зерттеу мәселесі бойынша нормативтік құжаттарды, ғылыми және оқу-әдістемелік әдебиеттерді талдау, салыстырмалы-салыстырмалы талдау, теориялық талдау, модельдеу, нәтижелерді практикалық сынақтан өткізу сияқты әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау.

Болашақ физика мұғалімін даярлау кезінде университеттің білім беру процесіне физика бойынша элективті әдістемелік курстардың көп санын енгізу бірқатар мәселелерді шешуге бағытталған:

- студенттердің ерікті таңдауы мен қажеттіліктеріне сәйкес физика, физиканы оқыту әдістемесі саласындағы білімдерін кеңейту және тереңдету, бұл білім алушыларға өздерінің кәсіби мүдделеріне барынша сәйкес келетін қосымша тақырыптарды зерделеуге мүмкіндік береді;
- студенттерге элективті курсты өз бетінше таңдау құқығы берілетіндіктен, білім алушылардың кәсіптік педагогикалық қызмет саласында өздеріне қажетті білімді, іскерлікті, құзыреттілікті анықтаудағы рөлін арттыру, бұл студенттердің Болашақ физика мұғалімдері ретінде ЖОО-да неге және қалай оқытылатынына деген көзқарасын түбегейлі өзгерте алады; құзыреттерді, бірінші кезекте, кәсіби құзыреттерді игеруді тереңдету және студенттердің өз бетімен элективті курсты таңдауға физиканы оқыту әдістемесі саласындағы студенттердің білім беру бағдарламасын даралау;
- теориялық дайындық пен физика мұғалімінің болашақ кәсіби педагогикалық қызметінің элементтерін дұрыс үйлестіру;
- өңірлік еңбек нарығы талаптарының болашақ физика мұғалімдері ретінде студенттердің мүдделеріне, ЖОО мүмкіндіктеріне-ғылым мен озық практика жетістіктеріне сәйкестігін қамтамасыз ету[7-9].

Жоғарыда аталған мәселелерді шешуге бағытталған физика бойынша элективті әдістемелік курстарды құру және іске асыру шарттары:

– физика бойынша элективті әдістемелік курстың мазмұнын әзірлеу және жүзеге асыру технологиясында бірыңғай интеграцияланатын негіз қалануы керек. Бұл физика бойынша элективті әдістемелік курсты ұйымдастыру кезінде пәнаралық тәсілді қолдану

оқыту бейіні бойынша пәнаралық байланыстарды ескеруге және болашақ физика мұғалімдері ретінде студенттерге физика мұғалімінің болашақ мамандығы тұрғысынан маңызды бірнеше білім беру салалары саласында өзін-өзі жетілдіру үшін мүмкіндіктер беруге мүмкіндік беретіндігіне байланысты;

- физика бойынша элективті әдістемелік курстар болашақ физика мұғалімін әдістемелік даярлау жүйесінің элементі ретінде құзыреттілік тәсіл негізінде қалыптастырылуы тиіс, яғни міндетті нормативтік пәндерді құзыреттілік негізінде элективті курстармен ұштастыру мүмкіндігін көздеу және студенттерді болашақ мамандар ретінде сапалы даярлауды қамтамасыз ететін жеке білім беру міндеттерін шешуге бағытталуы тиіс;

- физика бойынша элективті әдістемелік курстарды қалыптастыру кезінде аймақтық еңбек нарығының қажеттіліктерін ескере отырып, болашақ физика мұғалімі ретінде түлекке қойылатын талаптарды талдау нәтижесіне сүйене отырып, мұғалімнің кәсіби стандарты мен конъюгация мүмкіндіктерін қарастырып, студенттердің пікірлерін ескеру қажет.

Мұндай курстар еңбек нарығының конъюктурасындағы өзгерістерді нақтылау және толықтыру, жаңа білім беру технологияларының пайда болуы, оның ішінде физика, физиканы оқыту әдістемесі және студенттердің мүдделері есебінен серпінді сипатқа ие болады. Физика пәні бойынша әрбір элективті әдістемелік курс оқытудың адекватты технологиясымен, оның ішінде оқытудың белсенді және интерактивті әдістері мен нысандарын, білім беру мәселесін шешуді қамтамасыз ететін және элективті курстың мазмұнын меңгеруде студенттің қызығушылығын қолдайтын оқытудың заманауи технологияларын пайдалана отырып қамтамасыз етілуі тиіс. Физика бойынша элективті әдістемелік курсты жүзеге асыру кезінде студенттердің оқу және практикалық іс-әрекеттерін, мысалы, модельдеу және болашақ маман ретінде студенттің кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде жобаларға қатысу мүмкіндіктерін қарастыру қажет.

Болашақ физика мұғалімінің әдістемелік дайындық жүйесінің құрылымдық моделіне сәйкес физика бойынша элективті әдістемелік курстарды тиімді форма ретінде қарастыруға болады: а) пропедевтикалық дайындықты үш компонентпен (жалпы мәдени, психологиялық-педагогикалық, пәндік-білім беру компоненттері) интеграциялау және теориялық, практикалық, зерттеу компоненттерін қамтитын студенттерді мақсатты әдістемелік дайындау; б) студенттердің өзін-өзі жетілдіруі олардың жеке оқу және кәсіби артықшылықтары саласында; в) дене тәрбиесі саласындағы педагогикалық қызметке деген ынтаны арттыру.

Жалпы, бұл курстар студенттерді болашақ мамандық мәнмәтініне батыру мақсатына қызмет етеді, бұл түлектердің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді. Болашақ физика мұғалімін даярлаудың мазмұндық, ұйымдастырушылық-процессуалдық және жеке аспектілерін, сондай-ақ болашақ физика мұғалімдерін даярлау ерекшелігін ашатын әдістемелік даярлау жүйесінің деңгейлік моделіне сәйкес физика бойынша элективті әдістемелік курстар болашақ физика мұғалімін әдістемелік даярлау жүйесінің маңызды элементтерінің бірі ретінде қаралуға тиіс.

Физика бойынша элективті әдістемелік курстар аясында болашақ физика мұғалімін даярлау ерекшелігі физика бойынша элективті әдістемелік курстарды оқытудың әдістемелік жүйесінің моделін көрсетеді. Оны құру кезінде біз мамандандырылған мектепте қазіргі физика бойынша элективті курстарды оқытудың әдістемелік жүйесінің моделіне сүйендік.

Бұл модельдің құрылымында үш негізгі компонент ерекшеленеді: мақсат қою, процедуралық-мазмұнды және тиімді. Модель компоненттері өзара байланысты және бірыңғай жүйені құрайды.

Модельдің *мақсат қою компоненті* физика бойынша элективті әдістемелік курсты зерттеудің мақсаттары мен міндеттерін, курсты (құзыреттілікті) меңгеру нәтижелеріне

қойылатын талаптарды және құзыреттердің қалыптасу деңгейлерінің сипаттамасын айқындауды көздейді[10-12].

Модельдің *мазмұндық-процессуалдық компоненті* мыналарды қамтиды: физика бойынша элективті әдістемелік курс шеңберінде оқытылатын оқу материалының мазмұнын іріктеу және ұйымдастыру критерийлері; осы курсты оқытудың мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізуге және құзыреттерді қалыптастыруға бағытталған оқыту нысандары, әдістері мен құралдары[13-15].

Модельдің *нәтижелі компоненті* бағалау Құралдары қорын пайдалану негізінде құзыреттердің қалыптасу деңгейлеріне сәйкес құзыреттердің қалыптасу диагностикасын болжайды[16-18].

Физика бойынша элективті әдістемелік курстардың тақырыбын таңдау толықтыру, ғылыми, кәсіби бағдарлау қағидаттарына негізделген. Физика бойынша элективті әдістемелік курстың мазмұнын таңдау және құрылымдау кезінде оқу материалын ұйымдастыру фундаментализация, интеграция, тұтастық, гуманитаризация, практикаға бағдарлану, ізгілендіру, модульдік дизайн, вариативтілік, деңгейлік саралау принциптеріне негізделуі керек. Бұл қағидаттар педагогикалық, оның ішінде дене тәрбиесі жүйесіндегі функциялармен, бакалавриаттағы білім беру мақсаттарымен айқындалады, болашақ физика мұғалімінің дайындық деңгейіне қойылатын талаптарды (Мектептегі дене тәрбиесі білімінің қазіргі даму үрдістері жағдайында әдістемелік қызметті жүргізуге дайындыққа бағдар беру) қамтитын білім беру стандартына және педагогтің кәсіби стандартына негізделеді.

Физика бойынша элективті әдістемелік курсты ұйымдастыруда тұлғалық-әрекеттік және құзыреттілік тәсілдерді қолдану оқу процесінің басқа субъектілерімен өзара әрекеттесу кезінде мақсаттарды анықтауға, оқыту мазмұнын таңдауға, өзіндік жұмыс әдістерін, әдістері мен формаларын өзгертуге қатысатын болашақ физика мұғалімі ретіндегі студенттің белсенді ұстанымын анықтайды. Осы екі тәсілді біріктірген кезде физика бойынша элективті әдістемелік курс пәнаралық интеграция және кәсіби мамандану нысаны ретінде қарастырылуы керек. Физика бойынша элективті әдістемелік курс аясында таңдалған мазмұнды игеруді қамтамасыз ету үшін оқу процесінің әртүрлі модельдерін қолдану қажет. Мұндай модельдерге мыналар жатады:

-студенттердің әр түрлі іс-әрекеттерін болашақ кәсіби қызметті модельдейтін жағдайда болашақ физика мұғалімі ретінде біріктіруді көздейтін Контекстік оқыту, бұл практикалық жұмыс үлесінің өсуіне байланысты студенттің белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді;

-студенттің болашақ физика мұғалімі ретіндегі оқу жұмысының сипатын репродуктивті деңгейден өнімді, шығармашылыққа өзгертетін проблемалық оқыту, студентті кәсіби маңызды мәселені, оны шешу жолдарын өз бетінше іздеуге бағыттайды;

-оқытудың ойын және имитациялық нысандарын пайдалануға негізделген, оқытудың белсенді және интерактивті әдістерінің, кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудағы білім беру технологияларының рөлін арттыратын Имитациялық оқыту;

білім беру ресурстарына кең қолжетімділікті қамтамасыз ететін, ақпараттық-коммуникативтік құралдар мен технологияларды қолдану есебінен білім алушының дербестік деңгейін арттыратын мультимедиа технологияларын пайдалана отырып оқыту.

Элективті курстың мақсаттарын жүзеге асыру кезінде оқытудың басқа белсенді әдістері мен әдістерін қолдану қажет: проблемалық мәселелер, рөлдік және іскерлік ойындар, пікірталастар мен пікірталастар, модельдеу, жобалық әдіс және т. б.

Барлық осы іс-шаралар студенттерге болашақ физика мұғалімдері ретінде оларды болашақ кәсіби педагогикалық қызметінде кездесетін жағдайға қосуға, физика мұғалімінің кәсіби қызметіне тән қатынастар жүйесін модельдеуге үлкен мүмкіндіктер береді.

Жоғарыда айтылғандай, физика бойынша элективті әдістемелік курстар нормативтік (базалық) курстармен тығыз байланысты. Бұл кәсіби құзыреттердің базалық курс шеңберіндегі сабақтастық принципіне сәйкес, содан кейін элективті әдістемелік курстар аясында қалыптасуына әкеледі, ал кейбір жағдайларда құзыреттерді қалыптастыру негізгі және екі-үш элективті курстарда қатар жүреді. Құзыреттіліктерді қалыптастыру үдерісі педагогикалық сараман шеңберінде жалғастырылады. Кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың соңғы кезеңі мемлекеттік емтихан және бітіру біліктілік жұмысын қорғау нысанында студенттерді қорытынды мемлекеттік аттестаттау болып табылады. Кәсіби құзыреттерді қалыптастырудағы сабақтастық студенттер оқитын семестрлер мен элективті курстардың (құзыреттерді қалыптастыру кезеңдері ретінде) ауысуында ғана емес, сонымен қатар оқу-әдістемелік тапсырмалар деңгейінің күрделенуінде де көрінеді. Тапсырмалардың күрделілігі мен сипаты олардың мазмұнына, көп өлшемділігіне және орындалудың жеке сипатына байланысты.

Тұжырымдар. Болашақ физика мұғалімін оқу процесін тиісті ұйымдастыру арқылы әдістемелік даярлау жүйесінде физика бойынша элективті әдістемелік курстарды іске асыру әрбір студенттің болашақ физика мұғалімі ретіндегі қабілеттерін ескеруге және дамытуға, оған қажетті кәсіби құзыреттілік компоненттерін қалыптастыруға және жетілдіруге мүмкіндік береді. Бұл курстардың жаңалығы курс шеңберіндегі сабақтардың мазмұны, құрылымы және ұйымдастырылуы мақсаттардың екі түрін ескере отырып анықталады, атап айтқанда: А) оқытушы білім алушылардың алдына қоятын мақсаттары; б) болашақ физика мұғалімі ретінде студенттің алдына қойған мақсаттары. Мұндай мақсат қою студенттердің қажеттіліктерін міндетті түрде ескеруді және олардың дене шынықтыру саласында сәтті өзін-өзі дамытуына жағдай жасауды қамтиды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Требования к разработке современного учебника для общеобразовательных школ Республики Казахстан. – Астана, 2017. – 38 с. <http://okulykedu.kz/front/img/project.pdf>. 24.01.2017.
- 2 Теоретические основы содержания общего среднего образования / Под ред. В.В. Краевского, И.Я. Лернера. – Москва: Педагогика, 1983. – 352 с.
- 3 Леднев В.С. Содержание образования, сущность, структура, перспективы. – М.: Высш. шк., 1991. – 224 с.
- 4 Розин В.М. Природа и особенности социального проектирования (от замысла к реализации) // Социальное проектирование в сфере культуры: Методологические проблемы. – Москва: Наука, 1986. – 236 с.
- 5 Абылқасымова А.Е. и др. Научно-методические основы совершенствования содержания общего образования в Республике Казахстан. – Алматы, 2001. – 123 с.
- 6 Кагазбаева А.К. Совершенствование профессионально-методической подготовки учителя математики в системе высшего педагогического образования: дис. док. пед. наук. – Алматы: АГУ, 1999. – 324 с.
- 7 Michelle Stephan, Cyril Julie, Fou-Lai Lin, Minoru Ohtani. What Mathematics Education May Prepare Students for the Society of the Future? // International Journal of Science and Mathematics Education. May 2017, Volume 15, Supplement 1, P. 105–123.
- 8 Stevens, S; Mills, R & Kuchel, L. et al. Teaching communication in general science degrees: highly valued but missing the mark. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 2019, 44(8), 1163-1176.

- 9 Madden, A., Webber, S., Ford, N. and Crowder, M. (2018), The relationship between students' subject preferences and their information behavior, *Journal of Documentation*, Vol. 74 No. 4, P. 692-721. <https://doi.org/10.1108/JD-07-2017-0097>.24.08.2017.
- 10 Gibson, Suanne; Grace, Andrew; O'Sullivan, Ciaran, et al (2019). Exploring transitions into the undergraduate university world using a student-cent red framework. *Teaching in Higher Education*, 2019, 24(7), P. 819-833.
- 11 Nurgabyл D.N., Bekish U.A. Asymptotic estimates of the solution of a singularly perturbed boundary value problem with boundary jumps // *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*. –2017, Vol. 95, No 24. –P.6766-6775
- 12 Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения: Общедедактический аспект, М., Педагогика, 1977
- 13 Нургабыл Д.Н., Бекиш У.А. Общие требования к содержаниям элективных курсов в рамках обновления содержания образования в высшем учебном заведении // *Доклады Казахской академии образования*, - 2019, №1. –С. 126-132
2018 года № 563 /www.e.zan

УДК 001:378

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ

Әділет Р.

Талдықорған қаласы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу Университетінің магистранты
Игнатьева С.В.

Даугавпилсский университет, Латвия, Информатика кафедрасының
меңгерушісі, доцент

Ақпараттық және желілік технологиялардың дамуымен ақпараттық технологияларды оқыту мен заманауи оқытудың үйлесуі мектептегі білім берудің қазіргі дамуындағы маңызды бағыт пен үрдіске айналды. Оқытудың дәстүрлі әдістерімен салыстырғанда, ақпараттық оқыту дәстүрлі оқытуға тән проблемаларды тиімді өтей алады, сыныпта оқытудың сапасы мен тиімділігін арттырады, оқушыларға пәннің мазмұнын жалпы және жан-жақты оқып, түсінуге мүмкіндік береді, сонымен қатар оқушылардың жан-жақты оқу сауаттылығын арттыруға берік негіз қалайды. Бұл мақалада қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар мен орта мектепте физика пәнін оқытудың кешенді стратегиясы талданып, талқыланады, тиісті оқытудың тиімді дамуы үшін анықтамалық ақпарат пен көмек көрсетіледі.

Кілт сөздер: орта мектептің физикасы; ақпараттық оқыту; интеграция стратегиясы, компьютерлік ресурстар, технологиялар.

Ақпараттық оқыту дегеніміз мультимедиялық оқыту қосымшалары, онлайн курстар және сыныптағы мұғалімдердің сынып туралы ақпарат алмасуы сияқты әртүрлі инновациялық технологияларды жан-жақты қолдану. Орта мектепте алғаш рет физика пәнін оқытудың мазмұнымен жүйелі түрде танысады. Орта мектепте физика пәнін оқытудың мазмұны салыстырмалы түрде үлкен мазмұнды қамтиды, ал мұғалімдер оқытудағы дәстүрлі әдістері салыстырмалы түрде стереотипті, бұл оқушылардың нақты білім алуында әртүрлі проблемалар мен қиындықтарға оңай әкелуі мүмкін және бұл физиканы оқытудың жалпы нәтижесіне әсер етеді. Осыған байланысты мұғалімдер дәстүрлі оқытудың көптеген мәселелерін шешуде, оқытудың жаңа тұжырымдамалары мен әдістерін әзірлеу және орта мектепте физиканы оқытуды қоғамның қажеттіліктеріне тиімді бейімдеу және оқушылардың дамуы үшін оқытудың заманауи ақпараттық технологияларын қолдануы керек [1, б.46].

Мұғалімдер қысқа уақыт ішінде оқушыларға негізгі физикалық білімді игеруге көмектесу үшін оқушыларға физикалық білімді толық үйретуі керек, бұл тиісті оқуда белгілі бір қиындықтар туғызады. Сонымен қатар, оқулықтардағы оқу мазмұны мен өмірдегі құбылыстардың арасындағы тиімді байланыс пен толықтырудың болмауы оқушылардың түсінуіне қиындықтар тудыруы мүмкін. Мұғалімдердің оқыту процесі салыстырмалы түрде стереотипті, бұл кейбір оқушылардың оқуға деген қызығушылығының төмендеуіне әкеледі. Орта мектепте физика пәнін оқытуда кейбір мұғалімдердің оқыту әдістемесі салыстырмалы түрде ескірген және физиканы оқыту туралы әлі де салыстырмалы түрде сыңаржақты түсінік бар, яғни физика пәнін оқыту тест тапсыру кезінде маңызды пән болып табылады және оқушылар әртүрлі әдістерді қолдана отырып тест нәтижелерін жоғарлата келе, физиканы оқытудың мақсатына қол жеткізіледі. Осы әдістеме басшылығымен мұғалімдер сабақ беруде көп қиындықтар туындайды, ал оқушыларда тез қабылдай алмайды. Нақты оқыту процесінде орта мектеп оқушылары оқуға және ғылыми сауаттылыққа нақты қызығушылық

таныта алмайды, бұл физиканы оқытудың тиімді дамуына кері әсер етеді. Оқытудың дәстүрлі әдістері бірсарынды, және оқушыларға шектеулі көмек көрсетеді. Дәстүрлі физика пәндерін оқыту кезінде оқушылардың практикалық тәжірибесі негізінен сұрақтарды орындау есебінен қалыптасады. Нәтижесінде физиканы оқыту нақты өмірден алшақтайды, бұл қоғамның жан-жақты сауаттылығын арттыруға теріс әсер етеді [2-6].

Ақпараттық технологиялар оқу материалдарының мазмұнындағы шектеулерді жояды. Ақпараттық технологиялар интернет арқылы көптеген педагогикалық білім мен онлайн материалдарды біріктіреді. Ақпараттық оқыту арқылы мұғалімдердің оқытуы енді тек оқулық мазмұнымен шектеліп қалмай, сабақтан тыс білімді тиімді оқыту мен зерттеуді жүзеге асырады. Оқушыларды физика пәніне қызығушылығын арттыру, оқушылардың физикалық білімді меңгеруіне мүмкіндік беру үшін практикамен ұштастыруға болады. Ақпараттық технологиялар оқытушылар мен оқушыларға әртүрлі алмасу мүмкіндіктерін ұсынады. Ақпараттық технологиялар сыныптан тыс оқытудың мазмұнын арттырады, мұғалімдерге тақырып бойынша бағыт бағдар беруді жүргізуге жұмсалған уақытты азайтады, мұғалімдер мен оқушылар арасындағы тиімді қарым қатынасқа ықпал ету үшін маңызды негіз болып табылады.

Сонымен қатар, ақпараттық технологиялар мектептен тыс оқыту мен алмасу үшін жағдай жасады, бұл мұғалімдерге оқушыларды тиімді басқаруға және бақылауға, оқушылардың жан-жақты оқу сауаттылығын тиімді оқытуға және дамытуға ықпал етеді. Ақпараттық технологиялар оқытуды бағалаудың әртүрлі әдістерін ұсынады. Ақпараттық технологиялар сабақта тестілеуге көбірек мүмкіндіктер бере алады, осылайша оқушылардың ғылыми ойлауын жаттықтыруға және мұғалімнің оқу нәтижелерін тиімді көрсетуге болады. Сонымен қатар, ақпараттық технологиялар оқушылардың ұзақ мерзімді үлгерімін тиімді талдау үшін және мұғалімдер оқыту процесінде оқыту стратегиясына динамикалық түзетулер енгізе алатындай динамикалық деректерді бақылау жүйесін құра алады [7-9].

Мұғалімдер оқу пәнін оқыту тұжырымдамасын ұстануы керек және ақпаратты біріктіру және қолдану бойынша белсенді жұмыс жүргізуі керек. Орта мектепте физиканы кіріктірілген оқыту процесінде мұғалімдер бірінші кезекте оқушылардың жан-жақты қабілеттерін дамыту мақсатында базалық сауаттылықты оқытуды ұстануы және физиканы ғылыми оқытуды жүргізуі қажет. Осыған байланысты мұғалімдер физиканы Интернеттегі бірнеше арналар арқылы оқыту үшін материалдарды кеңінен жинауы керек, содан кейін тиісті интеграцияланған оқытудың сапасына тиімді кепілдік беру үшін өзіндік оқыту тәжірибесі негізінде оқу мазмұнын тиімді ұйымдастыруы керек. Мұғалімдер өздерінің ақпараттық сауаттылығын арттыру қажет. Физиканы оқыту кезінде мұғалімдерге деректерді жинау, оқу құралдарын дайындау және онлайн курстар бойынша ұсыныстар сияқты әртүрлі аспектілерде сауаттылықты үйрететін ақпарат қажет. Практикадан бастап, физикалық білімді әртүрлі тәсілдермен жүзеге асырылады.

Ақпараттық оқытудың маңызды қызыметі - оқу материалдарының шектеулерінен арылу. Осы орайда мұғалімдер ақпараттық технологияны пайдаланып, оқушылардың пәндік білімі мен оқу көкжиегін арттырып, оқушылардың жан-жақты сауаттылығын тиімді дамытуға ықпал етуі қажет. Мысалы, қысымды оқыту процесінде мұғалімдер оқушыларға қысым мен температура арасындағы байланысты тиімді түсінуге көмектесу үшін Үстірттегі күнделікті өмірдің мысалдарын келтіре алады.

Кейбір гипотетикалық эксперименттер жүргізу үшін ақпараттық технологияларды қолдану керек. Орта мектепте физиканы оқытуда иллюзиялық эксперименттер оқушылардың оқуға деген қызығушылығын оятып қана қоймай, оқушылардың ғылыми ойлауын дамытады, сонымен қатар мектептегі оқу ресурстарының жетіспеушілігімен байланысты шектеулерді азайтады.

Мысалы, үйкеліс күшін оқыту процесінде мұғалімдер оқушылардың үйкеліс күші туралы түсінігін тереңдету үшін үйкеліс коэффициенті екі еселенгенде адамзат қоғамының қалай өзгеретінін елестетуге мүмкіндік береді. Физиканы оқыту нәтижелерін бағалау және талдау үшін ақпараттық технологияларды пайдалану. Ақпараттық технологиялар физиканы оқытуға көмектесіп қана қоймай, оқыту реформасын тиімді жүзеге асыруға ықпал ете алады. Мысалы, физиканы оқыту реформасын тиімдірек ілгерілету үшін оқушыларды оқу әдеттері мен оқудағы әлсіреу нүктелері деректер статистикасы түрінде талданады. Оқушыларды мектептен кейінгі белсенді оқыту мен тәжірибеге шақырыңыз. Ақпараттық технологиялар сыныптағы сабақтардың тиімділігін арттырып қана қоймайды. Мектептен кейінгі оқыту кезінде мұғалімдер оқушылардың білім алуына және физикалық білімдерін түсінуге көмектесу үшін онлайн-сабақтарды, онлайн-үй тапсырмаларын, микро- сабақ беруді және деректі фильмдерді пайдалана алады, осылайша оқушылардың жан-жақты білім алу тиімділігін арттыруға болады [10-11].

Заманауи ақпараттық технологиялар мен физиканы оқытуды біріктіру дәстүрлі оқытуды өзгертудің және оқытудың инновациясын ынталандырудың маңызды жолы болып табылады. Қазіргі қоғамда оқушылар білімді әртүрлі тәсілдермен оқып, меңгеруі қажет, бұл оқушылардың білімді тиімді қолдануына және болашақта дамуына көмектеседі. Оқыту процесінде мұғалімдер оқушылардың оқу процесі жеңіл әрі тиімді болуы үшін оқыту тәжірибесіне сәйкес ақпаратты оқытуды үздіксіз оңтайландыру және түзету қажет [12].

Әдебиеттер

1. Баймұманов Б., Қараев Ж. Дидактические особенности использования информационных технологий обучения //Высшая школа Казахстана. – 2000. – №6. – С.46 .
2. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж. «форматика негіздері», №3,2003.-5-7б.
- 3.Вострокнутов И.Е. Теория и технология оценки качества программных средств образовательного назначения. Монография. — М., -Госкоорцентр.-2001.—С.300.
4. Ниязова Г. Студенттердің ақпараттық мәдениеттерін жетілдіру мәселелері. Информатика негіздері. 2007. - №2. –Б.2-5. (Авторлық бірлестікте К.М.Беркімбаев, М.П.Мейірбеков).
5. Абықанова Б.Т. Компьютерлік технологияны пайдалану арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың дидактикалық шарттары.–Алматы. -2005. – 29б.
6. Устюжанина Е.В., Евсюков С.Г. Цифровизация образовательной среды: возможности и угрозы // Вестник РЭУ им. Г.В. Плеханова. – 2018. - №1 (97). – С. 3-12.
7. Анализ рынка виртуальной реальности [Электронды ресурс]. URL: www.vc.ru/flood/13837-vr-use
8. <https://oqu-zaman.kz/>
9. Е. Қ. Балапанов, Б. Б.Берібаев, А. Б. Дәулетқұлов Жаңа информациялық технологияларА.: ЖТИ, 2004
10. <http://www.smartboard.ru/> - Сообщество учителей SMART
11. Бидайбеков Е.Ы., Бекежанова А.А. «Возможности использования инфографики в учебном процессе» // Журнал «Информатика в школе». 2019. № 6 (149). С. 62-64.
12. Сейцева Л.В. Компьютерлік оқыту жүйелері не халықаралық электрондық журнал «Білім беру технологиялары және қоғам» - 2008 жыл. - V.11. - No1. - С.400-413. - МСН 1436-4522. URL: <http://ifets.ieee.org/russian/periodical/journal.html>

Математикалық модельдеу элементтерін қолданып физикалық есептерді шығару

Ә.Гүлнұр

Талдықорған қаласы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу Университетінің магистранты
Игнатьева С.В.

Даугавпилсский университет, Латвия, Информатика кафедрасының
меңгерушісі, доцент

Аннотация: Мақалада есептер шығару кезінде оқушылардың математикалық модельдеу (ММ) дағдыларын қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Сыныптан тыс жұмыстарға арналған тапсырмалар циклдарын құру принципі берілген.

Кілт сөздер: модель, математикалық модельдеу, пәнаралық байланыс, шешім, физикалық процесс.

Қазіргі ғылым табиғат туралы білімнің үлгілік сипатын нақты түсінумен сипатталады, өйткені физикалық білім нақты объектілермен, процестермен немесе құбылыстармен емес, осы объектілердің модельдерімен тікелей байланысты.

Жалпы білім беретін мектептің мемлекеттік білім стандартында үлгілеу қабілеті жалпы білім беру дағдысы ретінде жіктеледі. Математиканың ең маңызды интеллектуалды қалыптастыратын оқу пәні екендігін түсіну бізді қазіргі білім беру парадигмасы шеңберінде жаратылыстанудың әртүрлі компоненттерінде ММ әдістемесін және ММ элементтерін қолданудың әртүрлі аспектілеріне жүгінуге мәжбүр етеді.

Математика және физика пәндері бойынша қолданыстағы бағдарламаларды, қазіргі заманғы мектеп оқулықтары мен оқу-әдістемелік кешендерін, мұғалімдерге арналған әдістемелік әдебиеттерді, сондай-ақ жалпы білім беретін мектептердегі педагогикалық практиканы талдай отырып, білім беру жүйесінде дағдыларды жүйелі және жүйелі түрде оқыту мәселесі әлі де жеткілікті түрде дамымағанын байқау қиын емес: математика мен физиканы оқытудың әдістемесі мен практикасы, есептерді шешуде математикалық модельдеу. Осылайша, мақаламыздың өзектілігі, бір жағынан, есептерді шешуде студенттердің ММ дағдыларын дамыту қажеттілігін түсінумен және екінші жағынан, бұл мәселенің әдістемелік әдебиеттерде жеткіліксіз қамтылуымен анықталады.

Бұл модельдеу мүмкіндіктері оны бірқатар іргелі әдіснамаларда алға қойып, ММ және оның әдістемесін физикалық объектілерді тану әдісі ретінде де, физиканы оқыту әдісі ретінде де қарастыруға мүмкіндік береді

Адамның есептерді шешу процесі олардың бір-бірімен байланысының синтетикалық актісі арқылы тапсырманың шарттары мен талаптары үздіксіз талданатын, оларды қайта құру процесі ретінде сипатталатынын ескерсек [1-3], оның ерекшеліктерінің бірі болып саналады. Мәселелерді шешу процесі – бұл міндеттерді қайта тұжырымдау, оларды талдау және шешу жолын іздеу процесінде түрлендіру. Есептерді шешу процесінің осы ерекшелігін көрсете отырып, оларды есептерді шешу үшін саналы түрде пайдалану жеткіліксіз, реформуляция неден тұратынын, оны неден және қандай құралдармен аламыз, нақтылау қажет.

«Егер біз есепті алып, оның жеңілдетілген шартын жазсақ, онда негізгі есептің қайта тұжырымдалған есебі қандай болады? Олардың барлығы (қайта тұжырымдалған тапсырмалар) оның үлгілері болып табылады, сондықтан тапсырманы қайта тұжырымдау оны модельдеу тәсілі болып табылады» [4]. Кез келген күрделі есеп әлдеқайда жеңіл есептер жиынтығына дейін қысқартылуы керек. Ең алдымен, тапсырма тек оның негізгі

белгілері ғана қалатындай шегіне дейін жеңілдетілгенін анықтау қажет. Шешілген мәселені бірте-бірте қиындату күрделі мәселені шешуге қарағанда теңдесі жоқ оңай болып шығады.

Физикалық есеп алдымен белгілі бір физикалық процесс ретінде қарастырылатын есептерді шешудің қалыптасқан тәсілі бар. Есептің шарттарын талдағаннан кейін осы процестің физикалық моделі құрылады, оның шарттары, параметрлері, шекаралары анықталады, содан кейін есепті шешу үшін адекватты математикалық аппарат таңдалады [5-9]. Дегенмен, физикалық және математикалық модельдерді құру процесі бір-бірімен тығыз байланысты және жиі ажырамайды. Демек, әдістемелік тұрғыдан алғанда, қарама-қарсы көзқарас мүмкін және әбден негізделген – белгілі математикалық білімге сүйене отырып, математикалық аппараттың арқасында, өз кезегінде, белгілі бір мазмұнды да ала алатын және суреттей алатын физикалық есепті тұжырымдауға әкеледі. Ең жалпылаа жағдай, ол осы мақсатта студенттерге арналған «математикалық бейнелерден физикалық мазмұнға дейін» сабақтар циклін жасау. Бұл бізге қолданылатын математикалық аппаратқа да, қарастырылатын физикалық құбылыстарға да жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Циклдердің өзі арқылы біз ММ дағдыларына қатысты ортақ көзқараспен біріктірілген тапсырмаларды немесе біз әзірлегіміз келетін үлгілердің қасиеттерін түсінеміз [10-11].

Тапсырма циклдарын құру принциптері:

1. Түпнұсқа, ол математикалық аппараттың қолжетімділігі мен қарапайымдылығы, өйткені қолданылатын физикалық шамалардың, ұғымдардың және заңдардың көпшілігін мектептегі математика курсы аясында сипаттауға болады.
2. Әмбебаптық (физиканың әртүрлі сала ларының есеп теріне осындай тәсілді қолдану
3. Математикалық модельдер мен кескіндердің кең ауқымын пайдалану:
 - Функциялар (сызықтық функциядан бастап қарапайым тригонометриялық және көрсеткіштік деңгейге дейінгі мектеп бағдарламасының деңгейі) және оларды зерттеу, графиктер.
 - Теңдеулер және теңдеулер жүйесі.
 - Векторлық теңдеулердің математикалық кескіндері.

Циклдердің мысалдары:

1. Қолданылатын физикалық шамалардың мәндерінің экстремумдарын іздеуге бағытталған тапсырмалар (максимум және минимум іздеу, алынған математикалық өрнекке физикалық шектеулер қою).
2. Графиктердің мүмкіндіктерін пайдаланатын тапсырмалар (графиктердің математикалық сипаттамаларының объектілердің физикалық сипаттамаларына сәйкестігі, физикалық процестермен анықталған шекаралар, физикалық болжамдар). Ең қарапайым мысал ретінде, мысалы, $y=kx+b$ сызықтық функциясын қарастыруға болады. Оны біз былай суреттей аламыз: • мектеп физикасы курсының әртүрлі бөлімдерінде шамалар арасындағы тура пропорционалды байланысты белгілейтін негізгі физикалық заңдар (Ньютонның II заңы, газ заңдары, Ом заңы, электролизге арналған Фарадей заңы және т.б.);
 - физикалық заңдар мен формулалардың коэффициенттерінің физикалық мағынасы;
 - әртүрлі параметрлер мен сипаттамалар бойынша тапсырманың біртекті процестерін салыстыру, сонымен қатар объектілердің үлкен санымен есептерді шешуді жеңілдету.
3. Теңдеулердің түбірлерін зерттейтін есептер.
4. Физикалық процесті математикалық модель арқылы тануға және қателерді азайтуға бағытталған тапсырмалар.
5. Векторлық теңдеулердің геометриялық кескіндерін пайдаланатын есептер, математикалық және физикалық векторлық кескіндердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары.

Қолданылған әдебиеттер

1. Баймұманов Б., Қараев Ж. Дидактические особенности использования информационных технологий обучения //Высшая школа Казахстана. – 2000. – №6. – С.46 .
2. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж. «форматика негіздері», №3,2003.-5-7б.
3. Вострокнутов И.Е. Теория и технология оценки качества программных средств образовательного назначения. Монография. — М., -Госкоорцентр.-2001.–С.300.
4. Ниязова Г. Студенттердің ақпараттық мәдениеттерін жетілдіру мәселелері. Информатика негіздері. 2007. - №2. –Б.2-5. (Авторлық бірлестікте К.М.Беркімбаев, М.П.Мейірбеков).
5. Абықанова Б.Т. Компьютерлік технологияны пайдалану арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың дидактикалық шарттары.–Алматы. -2005. – 29б.
6. Устюжанина Е.В., Евсюков С.Г. Цифровизация образовательной среды: возможности и угрозы // Вестник РЭУ им. Г.В. Плеханова. – 2018. - №1 (97). – С. 3-12.
7. Дополненная реальность=школа будущего [Электронды ресурс]. URL: <http://evtoolbox.ru/ev-toolbox/education>
8. Ақсауыр, Murat, and Gökçe Akçayır. “Advantages and challenges associated with augmented reality for education: A systematic review of the literature.” Educational Research Review 20 (2017): 1-11.
9. Анализ рынка виртуальной реальности [Электронды ресурс]. URL: www.vc.ru/flood/13837 vr-use <https://oqu-zaman.kz/>
10. Е. Қ. Балапанов, Б. Б.Бәрібаев, А. Б. Дәулетқұлов Жаңа информациялық технологияларА.: ЖТИ, 2004
11. <http://www.smartboard.ru/> - Сообщество учителей SMART

Развитие креативного мышления учащихся на уроках физики

Автор статьи:

Курманалина Балжан

Магистрант Жетисуского Университета имени И.Жансугурова

Научный руководитель:

Игнатьева С.В.

Даугавпилский университет, Латвия, Заведующий кафедры Информатики, доцент

Гуманистический нюанс науки имеет место быть в содержании естественнонаучных дисциплин в работы научных людей, т. е. их ситуации, а еще в раскрытии и осмыслении учениками нюанса ценной науки.

К настоящему содержанию школьного изучения нужно дополнить работа студентов и прирастить размер познаний, дающих представление о способу и направленностях знания. Это познания, раскрывающие методологические и историко-научные, тем более гуманитарные нюансы науки.

Направленности становления передовых научных познаний оказывают большущее воздействие на формирование программ, отчет учителя, процесс изучения. Учителю здорово аристократия данную ассоциация для формирования научного мышления студентов и организации учебного процесса.

Тем более специфичны для прогрессивной науки интергративные и дифференцированные направленности. Интеграционной почвой науки считается вторжение способов изучения одной науки в иную: дифференциация наук-их бездонная специализация. Эти 2 веяния взаимосвязаны. Процесс интергации организуется с науками дифференциации, потому что внедрение способов одной науки в иных науках выделяет пограничные познания. Впрочем сущность дефференцирования наук заключается в глубочайшем погружении в базу явлений. В реальное время желание к деффереизации свойственна для предмета биологии.

В содержании образования интеграция и дифференциация науки имеет место быть в косвенной форме-как внедрение дисциплин всеохватывающего изучения, ужесточение всевозможных междисциплинарных коммуникационных предложений. К примеру, общая биология – 1964-1966 гг. впоследствии школьных реформ, он подключает в себя весь ряд научных дисциплин: почвы расширенного изучения, цитологию, генетику, экологию. Раньше общая биология исследовала в ведущем полевые науки. В одной учебной дисциплине имеют все шансы применяться доктрина и способы иных учебных дисциплин. К примеру, физика, химия, и биология к предметам доктрина сотворения вещей.

Чем какого-либо другого всего различать встроенные учебные дисциплины, базирующиеся на союзе научных дисциплин, элементах раз объект изучения, от интеграционных учебных дисциплин, объединяющих всевозможные объекты исследования. Хитросплетение физики и астрономии или же арифметики и информатики не приведет к рождению свежих интеграционных курсов. Это искусственного происхождения соединение было сотворено с целью борьбы с мультитисциплинарностью.

Ещё больше необходимым считается назначение генерализации познаний и закрепления теоретической работы в науке. В базе сего процесса лежат обобщенные идеи, которые работают преобразованием и уменьшением познаний.

Ужесточение функции доктрине в науке еще находит отвечающее отблеск в содержании образования. Во всех учебных предметах и на всех ступенях средние учебные заведения усилена роль доктрине и абстрактного положения, имеет место быть переход абстрактного положения от высочайшего класса к среднему, а еще в том числе и в исходных классах. Данный поворот обязателен собственной почвой, потому что разрешает доктрине уменьшать и структурно организовывать информацию.

Как ведомо, в современном образовательном процессе происходят коренные конфигурации.

Ключевая задача всякого учителя-воспитание духовно роскошного, со всех сторон развитого, одаренного, конкурентного поколения.

Не позволяйте учебному процессу изменяться со периодом, лишь только наставник имеет возможность освоить его оглавление в сознании студента.

В реальное время организуется большущее численность дел по увеличению интереса студентов к познаниям.

У учащегося в классе не станет такого же мышления. В следствие этого на уроке физики нужно отыскать типы уроков, надлежащие возрасту и уровню познаний всякого учащегося в классе, и устремляться овладеть эти темы.

На уроках физики я люблю применить способ уровневого развивающего изучения в зависимости от значения познаний студентов. Вследствие того собственно что адепт концентрируется лишь только на том, собственно что ему любопытно. Физика это довольно трудный вещь, данный вещь плотно связан с арифметикой, ситуацией, естествознанием. Усвоение учениками всякой темы случается на различных уровнях. По данной основанию парная, массовая работа подходит для данной дисциплины. При применении всевозможных методик заключения задачи на уроке возможно достичь не плохих итогов, увеличить внимание студента к предмету. При оценке подобной работы забота уделяется не лишь только итогу, но и мотивации учащегося. В конце надо обсудить не лишь только свежий ткань, но и то, собственно что понравилось, какие расклады подходят. В кое-каких случаях нужно каждый день разбирать и изъяснять критерии и в том числе и смысл определений, первопричина в том, собственно что физиологические определения, но ученики каждый день слышат, не имеют все шансы формулировать собственные думы во время интерпретации. К примеру, диффузия – это появление смешения молекул препараты, деструкция – это появление конфигурации формы жесткого тела, заряд – это крупница, несущая электронный ток, жар – это уровень тепла тела и т. д.

Принципиально припоминать, собственно что чередование занятий – это также развлечения. При составлении намерения урока нужно игнорировать воздействия. В обычных критериях 4-7 поступков поменять условие.

В учебном процессе ученикам нужно уметь из иного ракурса отображать что же ткань, повторяя прошедшее, каждый день обновляя его. Вследствие того собственно что учащиеся, которые продолжают твердить одно и то же, скучают. Естественно, дабы привлечь учащегося, в начале наставник обязан обожать личный вещь. А впоследствии заинтригованности возможно привести эти способы, как: материальный практикум, сопоставления, контрасты, всевозможные методы изучения, заманчивые эксперименты, наглядно санкционированные обобщающие лабораторные изучения, игры, состязания и т.д.

Эффективность способа развивающего обучения-позволяет сделать лучше качество познаний, приучая студентов к системности, организованности, наблюдательности, умению разбирать прочтенное, ассоциировать, открывать ключевое, создавать обобщенные выводы.

Дифференциация значения, в одном ряду с развитием интенсивной творческой работы учащегося и учителя, приводит к что, собственно что ученики рассматривают собственные

познания заного. Этим образом, любая уровневая система изучения содержит ряд превосходства для увеличения свойства предмета физики. Для начала, гарантирует работой всех студентов в группе, наблюдает за интенсивным ролью всякого студента, мотивирует к просыпанию энергичности. Во-2-х, любой адепт в соответствующем для него темпе ведет работу на уровне собственных познаний, создает нужную выносливость для заслуги установленной цели. В-третьих, ученики лицезреют итоги собственного труда и рассматривают себя. Независимая работа не лишь только воздействует на познания студентов, но еще воздействует на их поведение и поведение.

Воспитывает у студентов бдительность, умение окончить начатое, терпимость, выдержанность. Для становления креативных возможностей студентов возможно подавать поручения, как и в иных надлежащих обликах. К примеру, подавать рефераты на различные темы, следить за физиологическими появлениями в различное время года, записывать собственные думы или же дрессировать проводить опыты на базе кое-каких закономерностей. Эти поручения пробуждают у учащегося интересы и побуждают к ответственности. С ощущением ответственности развивается любознательность, творчество учащегося.

Передача телесных опытных заданий вызывает определенное внимание к предоставленной дисциплине. Так как предусматриваются эти районные природные и домашние обстоятельства.

Процесс осмысления почв телесных явлений, усвоения мнений, доктрине случается не у всякого учащегося идентично. Некто проворно усваивает прочитанный ткань, кому-то надо более времени на обдумывание и запоминание. Ученики трудятся в собственном личном темпе. Верно санкционированное поручение несомненно поможет зафиксировать и углубить познания, приобретенные учениками во время урока. Выводы проделанных исследований и опытов, заключение задач, выполнение креативных заданий записываются в трудящиеся тетради студентов. Написание данных об результатах хозяйственной работы обучит студентов компетентно и лаконически формулировать собственные думы. Еще складывается цивилизация послания, то есть знаменитая система, конкретность и очередность. Изложение переживаний и исследований обучает студента углубленно мыслить о том, собственно что он лицезреет, отличать главные.

Здорово соотносить физику с будничной жизнью, уметь воспринимать кое-какие физиологические появления и закономерности, встречающиеся каждый день, развивать и применить познания надлежащих обликов высококачественных задач. К примеру, когда человек прогуливается по полимерному полу жилища, надавливает на синтетический ковер, снимает с него одежду из нейлоновой ткани, имеется появление электронной зарядки. В чем причина? Первопричина: синтетические материалы не проводят электронный заряд, отлично охраняют.

Становление мышления студентов сквозь игровые составляющие. Игра – это искра, горящий пламя любопытства и подражания. Игра – развивает ум, ум, находчивость, находчивость. Без игры нет в том числе и обычного становления ума. Внедрение игровых составляющих на уроке увеличивает кругозор, познавательную энергичность студентов. Впрочем не стоит каждый день применить игру в процессе изучения, длительное время растягиваться. Она обязана реализоваться в конкретное время, переплетаться и переплетаться приятель с ином этим образом, дабы во время занятий не было причинено вреда. Инструкция игрой-это то, собственно что упрощает общение ребят с коллективом, не заменяя их санкционированной, творческой самостоятельной работы. У студента развивается дееспособность проворно думать и формулировать собственные думы.

«Конверты» — игровой элемент ученикам задаются вопросы об электронном токе, направлении тока, электроинструментах. Ученики обязаны отвечать на вопросы. Вопросы, которые надо задать тут, заключены в цветные конверты.

Игровой элемент «магическое табло»

На табло надо перевернуть негативно переведенные карточки и именовать, к какой главе относится предписанная на ней формула. Любая скрытая карта тут получает численность очков в зависимости от степени тяжести. В состязании принимает участие раз адепт из всякой группы.

«Словарь домино» - игровой элемент

Формирование домино в порядке данных вопросов. Группам выдаются однообразные бумаги на языке домино. Члены команды обязаны составить перечень домино за 1 минутку.

Степень становления прогрессивной науки и техники настоятельно просит присутствия у всякого человека высококачественных и основательных познаний, умений, а еще интенсивной творческой работы молодежи и возможности к широкому мышлению. В следствие этого ведущей целью учебного процесса в школе считается целенаправленное и постоянное становление разума, креативного мышления, составление научного видения и энергичности студентов особыми педагогическими способами.

Содействовать предстоящему развитию у всякого малыша прирожденной интуиции, планомерно организовывать изучение, закладывать базу для становления способностей автономного изучения, для увеличения значения предметных познаний, природных свойств студента. Будущее завтрашнего дня-воспитание подрастающего поколения осмысленным, образованным-возлагает на учителей гигантскую долг и обязанность. Исследование познаний и их обучение – это самый священный обязанность всякого человека, который идеализировал преподавание.

Работа учителя – это креативная работа. Так как это настоятельно просит от учителя нескончаемого розыска, неизменного улучшения собственных познаний и использования свежих технологических способов. Мы знаем, собственно что завтра-сегодня юное поколение государства. А для такого, дабы подрастающее поколение росло интеллектуальным, ответственным уроженцем, подросткам нужно делать закономерные думы и ориентироваться в самостоятельной работе. Ученики сталкиваются на уроке с этими процессами, как мышление, измерение, вычисление и изучение над игрой или же работой. Их доработка, совершенствование-одна из ключевых задач учителя.

В следствие этого перед педагогическим обществом стоит гигантская задачка. Сейчас одним из более действенных мнений дисциплины для подрастающего поколения считаются почвы свежих технологий. Еще стоит направить забота на умение подрастающего поколения трудиться со способами глобальной инфы. На базе активизации работы студентов использую вещь одной из педагогических технологий – технологии уровневой дифференциации. Задача многоуровневого обучения-обеспечить, дабы любой ученик усвоил учебный ткань на собственном уровне становления.

В ходе урока увеличивается динамика личного становления, мотивация, мышление, память, качество изучения студента при помощи работы над уровневыми поручениями. Мышление всякого учащегося расширяется.

В классических критериях изучения наставник не имеет возможность принимать во внимание специфику работы всякого учащегося в классе. Образование – это верх, которую покоряет любой адепт. Какие проблемы появляются на пути к вершам, эти же проблемы появляются в учебе, усвоении познаний. Упростить ее – задача воспитателей.

Веду конкретную работу по познанию, широкому мышлению, умению разбирать всякого отдельного человека.

В реальное время я учу собственных учащихся способам и способностям самостоятельной познавательной работы, например как ведущей целью изучения считается составление персональных креативных личностей, способных развиваться автономно. В следствие этого внедрение составляющих освеженных технологий – дело, требующее ответственности для всякого учителя.

Этим образом, спасибо работе над уровневыми поручениями у учащегося развивается разум, складывается личное миропонимание, всевозможные поручения увеличивают мотивацию и обязанность учащегося к уроку, дают возможность ученикам беспристрастно расценивать собственные познания, расценивать собственные личные познания, верить в собственные возможности, в будущее, создавать познавательные воздействия и увлекаться последующим творчеством, увеличивают внимание к предмету разрешает. При проведении занятий с внедрением всевозможных способов увеличивается внимание студентов к предмету. В собственную очередь, я полагаю, собственно что это позитивно отразится и на качестве образования.

Список литературы

1. Ағатаев А. Қазіргі білім мазмұнын ойластыру мәселелері. – Ұлағат, 1999, №1
2. Беспалько В. П. – Слагаемое педагогической технологии. Педагогика, 1989г.
3. Физика және астрономия ғылыми-әдістемелік журналы 2006-2007жж.
4. Физика қазақстан мектебінде ғылыми-әдістемелік журналы 2009ж.

«Интегралдық теңдеулер» таңдау курсының оқытудағы тәжірибелік-эксперименттік зерттеу жұмыстары және оның нәтижелері

Р. ИБРАГИМОВ

педагогика ғылымдарының докторы, доцент, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент

Б.Т. КАЛИМБЕТОВ

физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

Д.А.САПАКОВ

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

«Интегралдық теңдеулер» таңдау курсының Maple КМЖ-ны (компьютерлік математика жүйесі) қолданып оқыту студенттерде келесі құзіреттердің дамуына ықпал етеді [1]:

Жалпы құзіреттілік-1 (**ЖҚ-1**) басқа сала мамандарымен қарым-қатынас жасауға қабілетті;

ЖҚ-2 халықаралық ортада жұмыс істеуге қабілетті;

ЖҚ-3 жаңа идеяларды туындылауға қабілетті;

ЖҚ-8 заманауи білім беру және ақпараттық технологияларды қолдана отырып, жаңа білім алуға қабілеттілігі;

Кәсіп құзіреттілік-6 (**КҚ-6**) педагогикалық шеберлікті меңгеру;

КҚ-7 орта арнайы және жоғарғы білім беру мекемелерінде ұстаздық ете білу;

КҚ-9 білім беру үдерісі субъектілерінің кеңес алуын және психология-педагогикалық ағартушылығын жүзеге асыруға қабілеттілігі.

Оқу материалын студенттердің меңгеруін В.П.Беспальконың [2] әдісі бойынша есептелінді. Студенттердің кәсіби-бағытындағы құзіреттілігіне байланысты когнитивті

компонентті қалыптастыру $K_{\text{когн}} = \frac{f}{F}$ — формуласымен есептелінді. Мұнда, F — бақылауда

ең жоғары жинау мүмкін болған нақты балл саны, f — бақылау тапсырмаларындағы жинаған дұрыс жауаптарының балы. Сонымен бірге кәсіби құзіреттілікті (КҚ) бағалауда

$T = \left(100 \cdot \sum_{j=1}^p \frac{m_i}{M_i} \right) : P$ — формуласын қолдандық, мұндағы, P — құзіреттілікті бағалаудағы

белгілі бір мерзім аралығындағы жобалар, тапсырмалар, мәселелер саны, M_i — нақты әрбір

тапсырмадағы, ең жоғары жинау мүмкін болған балл саны, m_i — әртүрлі тапсырмалардағы жинаған дұрыс жауаптарының баллы, i — студентке жүргізген жалпы бағалаулардың саны.

Студенттердің ұйымдастырылған тәжірибе негізінде түрлі іс-әрекеттерге қабілетін диагностикалауды қамтамасыз ететін **біліктіліктің бағалау критерии** ретінде келесілерді белгілейміз:

- **КОГНИТИВТІК** (қабылдауының, есте сақтауы, ойы, тілінің, қиялының қалыптасуы);

- **функциональдық** (белсенділік, шығармашыл ойлауы және шешім қабылдай алуы, кәсіби қабілеттілік, білім алуға дайын тұруы);
- **тұлғалық** (өз бетінше дербес әрекет етуі, саналы әрекеті, зерттеу нәтижелерінің өзара ықпалдастығы).

Әрбір жеке студенттің біліктілігі (КҚ - 6, КҚ - 7, К Қ - 9, ЖҚ-1, ЖҚ-2, ЖҚ-3, ЖҚ-8) қалыптастыру деңгейінің қорытынды бағасы белгіленген компоненттер бағасы бойынша есептелді (ынта, құндылықтар, математикалық білімдері, қабілеті, дағдылары). Біз зерттеу жұмысымызда бағалау критерийлеріне сәйкес біліктілік компоненттерін қалыптастыру деңгейін келесі жағдайлар бойынша анықтадық: төмен, базалық, жоғарылатылған, жоғары (1-кесте).

Әрбір біліктілік компонентіне белгілі сынау - өлшеу материалдарын пайдаландық. Біздің зерттеу жұмысымыздағы біліктілікті қалыптастыру деңгейін бағалауда қолданылған сынау-өлшеу материалдары 1-схемада келтірілген.

1 кесте - Біліктілік компоненттерін қалыптастыру дәрежелері.

Дәрежелер	Критерилер мағынасы (жүз баллдық жүйе)
Төмен	0–49
Базалық	50–69
Жоғарылатылған	70–89
Жоғары	90–100

Зерттеу жұмысында біліктіліктің әрбір компонентінің сандық коэффициентін анықтау негізінде құрылған **сараптама әдісі** қолданылды. Біліктіліктің әрбір компонентіне жеке сарапшылар берген мәлімет бойынша орташа арифметикалық орта белгіленген болатын. Сарапшылар ретінде әдіскерлер, ЖОО оқытушылары қатысты. Келесідей өлшемдік коэффициенттер мәні анықталды:

$\alpha_1=0,3$ - когнитивті компоненттің коэффициент мәні

$\alpha_2 =0,3$ —функциональды компоненттің коэффициент мәні

$\alpha_3=0,4$ —тұлғалық компоненттің коэффициент мәні.

1 схема - Сынау - өлшеу материалдары

Біліктілікті қалыптастыру деңгейін қорытынды бағалау келесі формула бойынша есептелді: $K = \alpha_1 * K_1 + \alpha_2 * K_2 + \alpha_3 * K_3$. Мұнда, K_1, K_2, K_3 біліктілік компонентіне байланысты (когнитивті, функциональды, тұлғалық) жүз баллдық жүйе қолданылды.

Қалыптастырушы тәжірибе объектісі ретінде оқу үдерісінде компьютерлік бағдарламалардың қолданылуы арқылы педагогикалық әрекеттің әсерінен студенттердің біліктілігін қалыптастыру деңгейінің өзгеруі алынды.

Алынған мәліметтерді талдау студенттердің Maple КМЖ бағдарламасын сабақта қолданып оқыту және дәстүрлі түрдегі оқытудың әдістерінің айырмашылығы мен басымдылықтарына негізделді. Оқыту әдістері дәстүрлі түрде болғанда, студенттердің сабаққа құлшынысы онша болмаған. Сабақта оқыту барысы біржақты тыңдауға арналып, студенттердің белсенділігі байқалмады және Maple КМЖ бағдарламасын қолдануға уақыт бөлінбеді.

Осы жағдайдың орын алуына әсер еткен себептерді атап шығуға болады. Себептердің ішінде ең бірінші көзге түсетіні интегралдық теңдеулерді шешуді үйрететін және үшінші, төртінші курс оқытушыларына Maple КМЖ-сы арқылы оқытудың артықшылығы мен мазмнының ерекшеліктерінің таныстырылып өтпегенінде екен. ЖОО оқытушыларының Maple КМЖ-ны практикалық сабақтарда қолданып оқыту әдістерін жақсы қалыптастырмағанын байқатты. Жалпы алғанда, үш кезеңдегі экспериментке 25 студент қатысты.

Тәжірибелік-сынақтық жұмыстардың негізгі мақсаттары төмендегідей:

- «Интегралдық теңдеулер» таңдау курсы оқытуда студенттер қызығушылығын ояту, студенттердің Maple КМЖ-ны қолданып есептерді шешу мүмкіндіктерін күшейту оның ерекше маңызды екендігін нақтылау;

- студенттерді Maple КМЖ сабақта қолданудың артықшылықтарымен таныстыру, тәжірибедегі кез-келген компоненттің маңызды екендігін айқындап көрсету;

-студенттерге Maple КМЖ-сы арқылы интегралдық теңдеулердің әртүрлі деңгейдегі есептерін шешуді игеру сапасын, өлшемдері мен көрсеткіштерін анықтау көзделген еді.

Студенттердің Maple КМЖ-ны сабақта қолдануды қалай меңгергенін нақтылау үшін бірнеше бақылау жұмыстары жүргізілді.

Ол студенттердің интегралдық теңдеулер жайлы білімдерінің сапасын нақтылауға, сонымен бірге тапсырмаларды орындауда Maple КМЖ-ны қолдануын арттыру үшін қажет болғанды.

Математика мамандығы студенттерін оқытатын оқытушылардың анкеталық сұрақ-жауаптарының негізінде төмендегідей нәтижеге ие болдық:

- Maple КМЖ-ның қолдануын арттыратын тетіктерден бірнеше оқытушы GeoGebra көбірек қолданылады десе, бірнеше оқытушылар MatCAD пен MATLAB көбірек қолданылады деп есептейді;

- «Интегралдық теңдеулер» таңдау курсы оқытуда математика мамандығы студенттерінің Maple КМЖ-ның қолдануын арттыруда оқытушылар әдебиеттердің, дидактикалық құралдардың аздығын негізгі кемшілік деп санайды;

- «Интегралдық теңдеулер» таңдау курсы оқытуда математика мамандығы студенттерінің Maple КМЖ-ның қолдануын арттыруда мазмұндық құрылымға көңіл аудармай, оны дамытудың тетіктерінен тек пікір алмасу әдісіне көбірек көңіл бөлетін көрінеді;

- Көптеген оқытушылар «Интегралдық теңдеулер» таңдау курсы оқытуда математика мамандығы студенттерінің Maple КМЖ-ның қолдануын күшейтетінін тетіктерді тәжірибеде пайдалану қисынға келмейді және қажет емес деп санайды;

-«Интегралдық теңдеулер» таңдау курсы оқытуда математика мамандығы студенттерінің Maple КМЖ-ның қолдануын арттыруды оқытушылар негізгі мәселе ретінде қарамайды. Яғни, оқытушылар студенттердің ой-өрісін, танымдық іс-әрекеттерін жоғарылататын тетіктерді дұрыс пайдалана алмайтынын байқадық.

Сонан соң студенттердің жазба жұмыстарының нәтижелеріне талдау жасалды.

Жүргізілген тәжірибелер мен сынақ жұмыстарының нәтижесі бірнеше студенттердің тақырыптарды дұрыс меңгермегендігін көрсетті. Студенттер интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолдануда қиындықтарға тап болғандығын байқатты.

Студенттер күрделі функциялар қатынасқан интеграл теңдеулерді шешу және олардың графиктерін кескіндеуде тиісті амалдарды орындай алмады.

Студенттермен интегралдық теңдеулерге тиісті мәселелерді орындалғанда, оларды қалай шығару сабақта Maple КМЖ-ны қолданудың маңызды екендігі ескерілді.

Студенттер Maple КМЖ-ның тиімді тәсілдерін меңгеру елеулі қиындық тудыратынын байқадық. Жаңа тақырыпты меңгеруде Maple КМЖ-ны қолдану өте аз қолданылды. Maple КМЖ-ны сабақта қолдану барысындағы алынған нәтижелер көбінесе оқытушының жеке нәтижесі болып, мәселелерді шешуде сыртта қалды. Сондықтан, студенттердің сабақ барысында Maple КМЖ-ны қолдануды меңгеру барысы көбінесе сипаттық көрініске ие болып қалды. Сабақ өту барысында үйренген КМЖ бағдарламалары көбінесе студенттердің алдын меңгерген тақырыптарын қайта еске түсіруге арналатындығын байқадық. Студенттердің Maple КМЖ-ны қолдануға байланысты есептерді өздігінен орындау сирек кездеседі, яғни көбірек оқытушы көмектеседі. Оқытушылардың кейбірі, мәселеге мен салыстырып қарауға назар аудармайды, студент тақырып бойынша берілген жалпы қағидалар мен ережелерді негізге алады, нәтижеде көп жағдайда өз нәтижесін бере бермейді. Әрбір мәселеге ерекше жандасу керектігін әрдайым назарға алу, асығыс кезде ескерілмей қалып қояды. Студент берілген жаттығуды орындау барысында ережеге сүйенеді және өзінің алған білімі мен білігін нақты жағдайда қолдана алу мүмкіндігі болмайды. Сол себептен,

студенттер керек білімді тапсырмаларды орындауда қолдануға қиындықтарға кезігеді, Maple КМЖ-ны сәл өзгерген есептерге қолдануға қиналады.

Сабақ барысында алған білімдерін студенттер әрмен қарай дамытуда теорияның маңызды екендігі көп жағдайда ескерілмей қалып қоятыны бар. Осы олқылықтың орнын толтыру үшін оқытушы студенттің көбінесе өзіндік жұмыстарына, олардың орындалуына, өздігінен ой қорытуына кеңірек назар аудару керек.

Студенттің Maple КМЖ-ны қолдану білімін анықтауда бағалаудың негізгі көрсеткіштері ретінде алынды:

а) студенттердің интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолдануына, оқу мақсаттарына сай ұйымдастыруы;

ә) Maple КМЖ-ны сабақта жүйелі қолдану;

б) студенттердің интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолдану мүмкіндіктерін кеңейту;

в) студенттердің Maple КМЖ-сын қолдану мүмкіндіктерін дамыту мақсатында өзіндік жұмыстарын орындалуын қадағалау;

г) студентті оқыту үдерісінде Maple КМЖ-ны қолдануды дамытуға негізделген іс-әрекеттерін қалыптастыру бойынша негізгі бағыттарды анықтау, нақтылау, орындау.

Аталғандарды төмендегідей мазмұнда негіздеуге болады:

- «Интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолдану әдістемесі»;

- студенттердің интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолдану негізі, «Интегралдық теңдеулер» таңдау курсына студенттердің Maple КМЖ-ны қолданудың алғышарттары мен алатын орны, тиімді тұстары;

- студенттердің Maple КМЖ-ны қолдануын мүмкіндіктерінің сипаты, орны мен мәні, интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолданудың артықшылықтары;

- студенттердің интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолдану қиындықтары, студенттердің оған көзқарастары;

- Maple КМЖ-ны қолдану аясы, студенттердің Maple КМЖ-ны қолдану мүмкіндіктерін кеңейту туралы әртүрлі тұжырымдамалар;

- «Интегралдық теңдеулер» таңдау курсының Maple КМЖ-ны қолдану бойынша өзіндік жұмыстары арасындағы байланыс және олардың мүмкіндіктерін өлшемдеу мәселелері;

- студенттердің Maple КМЖ-ны қолдану тетіктері бойынша өз үстінде жұмыс жасата білу;

- Maple КМЖ-ны қолдануын өлшеудің математикалық-кибернетикалық әдістері;

- студенттердің интегралдық теңдеулерді шешудегі Maple КМЖ-ны қолдануының жолдары.

Жоғарыдағы бағдарлама бойынша эксперимент жүргізетін оқытушыларды даярлау жұмыстары, олардың теориялық алған білімдерін интегралдық теңдеулердің шешімдерін табуға бағыттауға бейімдейді. Студенттер алған білімдерін, тәжірибелерін мәселелерде қолдана алуына, өзіндік ой қорытындылай алуына мүмкіндік береді.

Нәтижесінде, оқытушылардың Maple КМЖ-ны қолдану жолдарын тәжірибеде ұтымды қолдануына қабілеттері жететін болады, есептеу барысында кездескен мәселе бойынша жан-жақты талдаулар жасай алатын болады.

Екінші кезеңде студенттердің интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ қолдану аясын кеңейту бойынша ұйымдастыру жұмыстары мазмұнға сай жүргізілді. Студенттердің әрбір кезеңдегі жұмыстары үшін әдістемелік құралдар дайындалған болатын.

Оқытушылармен семинар және үйлестіру жұмыстары, оқыту бойынша әдіс-тәсілдер түсіндірілген болатын. Жүргізіліп отырған әдіс-тәсілдер бойынша оқытушылардан кейбір қарастырылмай кеткен қаталіктерімізді нақтылау мақсатында жазба жұмыстарын жүргізуді

ұсынған да едік. Аталған жұмыстардың жүргізілуін тәжірибе өткізуші оқытушымен, студенттер арасындағы сабақ барысын бақылау сабаққа қатысу арқылы зерделедік. Сабаққа қатысу арқылы оқытушы мен студенттер арасындағы байланыс сәт сайын қайта толықтырылып, нақтыланып отырылды.

Сынақ жұмыстарының нәтижесі бойынша оқытудың біз күткен нәтиже келіп шыққанын, атқарылған жұмыстың сапалы болғанының жемісі деуге болады. Жұмыстың орындалғаны немесе орындалмағаны, яғни жасаған тәжірибеміздің қандай нәтиже бергенін, бақылау тобы мен тәжірибелік топ арасындағы салыстыру жұмыстары бойынша анықтадық.

Біз келесі кезеңде алғашқы және кейінгі көрсеткіштер бойынша алынған нәтижелерге талдау жасадық. Білім деңгейлерін анықтау мақсатында студенттерге жүргізілген тәжірибе нәтижесі, яғни олардың орындаған жұмыстары нәтижесінің қорытындысы бойынша сараптамалар, салыстырулар жүргізілген болатын. Салыстыру, сараптау нәтижелері бойынша біз төмендегідей әдістемелік ерекшеліктерді анықтадық:

- студенттердің білімдерінің сапасын арттыру мақсатында интегралдық теңдеулерді шешу әдістемесін нақтылау керектігін яғни, олқылық бойынша қайта жұмыс жасау Maple КМЖ-ны қолданудағы таңдалған тақырыптар бойынша сабақтар жүргізу керек екен;

- Интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолдану үшін арнайы тақырыптарды типтерге бөлу арқылы да жүзеге асыру тиімді деп есептелінді;

- Сабақта интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолданудың түрлі әдістерімен бірге студенттерді зерттеуге үйрету қажет.

Интегралдық теңдеулерді шешуде студенттердің Maple КМЖ-ны қолдану деңгейі әдістемелік тақырыптарда бойынша толық деректер алуда келесідей әдістемелік тақырыптарды келтіреміз, олар:

- Maple КМЖ-ны тиімді қолдану үшін математика мамандығы студенттеріне интегралдық теңдеулердің әртүрлі дәрежедегі есептерін шешуді тапсыру;

- интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолданудағы қиындық дәрежесіне сәйкес теңдеулерді түрлерге ажырату;

- жалпы есептерді шешуде қиындық дәрежесіне байланысты кездейсоқ таңдауға жол бермеу, яғни студенттердің өзіндік деңгейімен білімдерін жоғарылатуына аса назар аудару.

Тапсырмаларды 70-89 (шеткі баллдарды қоса алғандағы) аралықта баллмен не болмаса 90-100 (шеткі баллдарды қоса алғандағы) аралықта аяқтаған студенттердің нәтижелері ұсынылған.

ЖОО математика мамандығы студенттеріне интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ - ның қолдануларын анықтау үшін мақсатқа сай бірнеше көрсеткіштерді ескердік. Олар:

Интегралдық теңдеулерді шешудегі ерекшеліктерді ескере отырып оқытудың түрлі тәсілдерін мүмкіндігінше тиімді қолдану;

- студенттерге жүргізілген тәжірибе кезінде оқу орнының жалпы ережелерінен ауытқымау;

- студенттерге жүргізілген тәжірибе кезінде оқытушылармен бірге тәжірибе нәтижесінің әділ болуын қадағалау.

Студенттерде Maple КМЖ - ны қолдануының ерекшеліктерін салыстыруда мынандай жұмыстар жүргізілді:

- студенттердің Maple КМЖ - ны қолданудың өзіне тән ерекшеліктерін анықтау олардың қолдану икемділігін есепке алу, және онымен жұмыс жасауына негізделіп қадағалау;

- Maple КМЖ - ны қолдануының ерекшеліктерін анықтай алуы мен оған икемділігін есепке ала отырып, студенттердің қиындықтарды ескерулері үшін арнайы тапсырмалар берілді.

Студенттерге жүргізілген тәжірибе барысында ағымдық білімін бақылау және икемділігін бағалау үшін ауызша және жазбаша тапсырмалар берілді, сұрақ-жауап өткізілді және тесттер қойылды. Ауызша сұрақтар негізінен студенттің пікірін және қай тақырыпқа қатысты сұрақтары болуын алдын ала анықтау үшін жасалған болатын. Тест және жазбаша тапсырмалар есте сақтау қабілеттерін және курс бойынша білімдерін нақтылау үшін жасалған еді.

Тәжірибелік және бақылау тобындағылар тапсырмаларды орындаулары бойынша тәжірибелік топ студенттерінің біршама озық тұрғаны байқалды.

Интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолданулары бойынша студенттерде алға жылжу болды. Студенттердің тапсырмаларды орындауында тәжірибелік топ студенттерінің серпілісі айқын көрінді. Maple КМЖ-ны қолдану дәрежесі бірнеше пайызға артты.

Осылай, тәжірибе тобындағы студенттердің интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолданулары жоғарылағанына көз жеткізілді [3].

Интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ қолдануға эксперимент 2013-2020 жж. аралығында бірнеше жоғары оқу орындарында жүргізілді. Соның ішінде «Сырдария» университеті «Жаратылыстану және экономика» факультетінде педагогикалық математика мамандығы студенттерімен өткізілген педагогикалық тәжірибені келтірейік.

Педагогикалық тәжірибеге «Сырдария» университеті 5B010900-«Математика» мамандығынан 25 студент қатысты. Тәжірибе 2014-2020 оқу жылында жалпы, тәжірибелік топ құрамы 12 студент, ал бақылау тобында 13 студент болды. «Интегралдық теңдеулер» таңдау курсы университеттің жұмыс оқу жоспары бойынша таңдау пән ретінде 5B010900-«Математика» мамандығында өтетінін есепке алып, біліктілікті қалыптастыру деңгейінің қорытынды бағасына салыстырмалы мәлімет берейік (19-21 кесте).

Статистикалық сесептеуді Стьюдент үлестіруі негізінде жүргіземіз (2 кесте), [4]. Әр топтан таңдау еркіндігі аз болғанын ескере отырып, тәжірибелік және бақылау топтары үшін біліктілікті қалыптастыру деңгейінің қорытынды бағасына салыстырмалы мәлімет берейік (3-5 кесте).

> restart;

>

x(1):=87;x(2):=90;x(3):=85;x(4):=97;x(5):=87;x(6):=95;x(7):=98;x(8):=68;x(9):=90;x(10):=79;x(11):=95;y(1):=75;y(2):=73;y(3):=77;y(4):=91;y(5):=86;y(6):=69;y(7):=84;y(8):=70;y(9):=65;y(10):=73;y(11):=78;y(12):=82;y(13):=85;y(14):=60;n1:=11;n2:=14;

> Digits:=10;

> M(x):=evalf(sum('x(i)',i=1..n1)/n1);M(y):=evalf(sum('y(i)',i=1..n2)/n2);

M(x) := 88.27272727

M(y) := 76.28571429

Кесте 2- Стьюдент t-критеріі мәндерінің қысқаша кестесі

<i>f-еркіндік дәрежесі мәні</i>	<i>p-сенімділік ықтималдығы</i>						
	0,90	0,95	0,98	0,99	0,995	0,998	0,999
23	1,7139	2,0687	2,4999	2,8073	3,1040	3,4850	3,7676
26	1,705	2,059	2,478	2,778	3,0660	3,4360	3,7060
30	1,6973	2,0423	2,4573	2,7500	3,0298	3,3852	3,6460
34	1,6909	2,0322	2,4411	2,7284	3,9520	3,3479	3,6007

Кесте 3 -ЖҚ-3 бойынша 2014-2020 жж оқыған студенттер нәтижесі.

№	Тәжірибелік топ студенттерінің үлгерімі 100 баллдық жүйеде	Бақылау тобы студенттерінің үлгерімі 100 баллдық жүйеде
1	87	75
2	90	73
3	85	77
4	97	91
5	87	86
6	95	69
7	98	84
8	68	70
9	90	65
10	79	73
11	95	78
12		82
13		85
14		60
Орта мән:	88,27272727	76,28571429

> $SS1:=\text{evalf}(\text{sum}('x(i)^2',i=1..n1)-(\text{sum}('x(i)',i=1..n1))^2/n1);SS2:=\text{evalf}(\text{sum}('y(i)^2',i=1..n2)-(\text{sum}('y(i)',i=1..n2))^2/n2);$

$SS1 := 778.1818182$

$SS2 := 990.8571429$

> $SA1:=\text{evalf}((SS1/(n1-1))^{(1/2)});SA2:=\text{evalf}((SS2/(n2-1))^{(1/2)});$

$SA1 := 8.821461433$

$SA2 := 8.730394047$

> $Sm1:=\text{evalf}((SS1/((n1-1)*n1))^{(1/2)});Sm2:=\text{evalf}((SS2/((n2-1)*n2))^{(1/2)});$

$Sm1 := 2.659770698$

$Sm2 := 2.333295956$

> $t:=\text{evalf}((M(x)-M(y))/(((SS1+SS2)/(n1+n2-2))*(1/n1+1/n2))^{(1/2)});$

$t := 3.392317952$

ЖҚ-3 бойынша $n1=11$ - студент, $n2=14$ - студент. Демек $df = 23$ болады. $df = 23$ ның кестелік мәні $t = 3,1040$ мәнінен артық, яғни $3,392317952 > 3,1040$. Ол дегені қате тұжырып жасау тәуекелі мыңнан беске жақын ($P < 0,5\%$ немесе $\alpha < 0,005$), тәжірибелік топ орташа алғанда біршама жоғары білімін көрсеткендігін айқын байқаймыз. Демек алынған болжам дұрыс екендігінен тәжірибе жұмыстарының дәлдігі келіп шықты.

Кесте 4 - ЖҚ-8 бойынша 2014-2020 жж оқыған студенттер нәтижесі.

№	Тәжірибелік топ студенттерінің үлгерімі 100 баллдық жүйеде	Бақылау тобы студенттерінің үлгерімі 100 баллдық жүйеде
1	82	64
2	97	89
3	69	65
4	90	92
5	87	70
6	87	83
7	95	72

8	67	79
9	98	64
10	75	75
11	95	90
12		80
13		74
14		61
Орта мән:	85,63636364	75,57142857

```

> restart;
>
x(1):=82:x(2):=97:x(3):=69:x(4):=90:x(5):=87:x(6):=87:x(7):=95:x(8):=67:x(9):=98:x(10):=75:x(11):=
95:y(1):=64:y(2):=89:y(3):=65:y(4):=92:y(5):=70:y(6):=83:y(7):=72:y(8):=79:y(9):=64:y(10):=75:y(1
1):=90:y(12):=80:y(13):=74:y(14):=61:n1:=11:n2:=14:
> Digits:=10:
> M(x):=evalf(sum('x(i)',i=1..n1)/n1);M(y):=evalf(sum('y(i)',i=1..n2)/n2);
      M(x) := 85.63636364
      M(y) := 75.57142857
> SS1:=evalf(sum('x(i)^2',i=1..n1)-(sum('x(i)',i=1..n1))^2/n1);SS2:=evalf(sum('y(i)^2',i=1..n2)-
(sum('y(i)',i=1..n2))^2/n2);
      SS1 := 1230.545455
      SS2 := 1383.428571
> SA1:=evalf((SS1/(n1-1))^(1/2));SA2:=evalf((SS2/(n2-1))^(1/2));
      SA1 := 11.09299533
      SA2 := 10.31588980
> Sm1:=evalf((SS1/((n1-1)*n1))^(1/2));Sm2:=evalf((SS2/((n2-1)*n2))^(1/2));
      Sm1 := 3.344663938
      Sm2 := 2.757037520
> t:=evalf((M(x)-M(y))/(((SS1+SS2)/(n1+n2-2))*(1/n1+1/n2))^(1/2));
      t := 2.343228375

```

ЖҚ-8 бойынша $n_1=11$ - студент, $n_2=14$ - студент. Демек $df = 23$ болады. $df = 23$ ның кестелік мәні $t = 2,0687$ мәнінен артық, яғни $2,343228375 > 2,0687$. Ол дегені қате тұжырып жасау тәуекелі жүзден беске жақын ($P < 5\%$ немесе $\alpha < 0,05$), тәжірибелік топ орташа алғанда біршама жоғары білімін көрсеткен, көрсеткендігін айқын байқаймыз. Демек алынған болжам дұрыс екендігінен тәжірибе жұмыстарының дәлдігі келіп шықты.

```

> restart;
>
x(1):=95:x(2):=90:x(3):=85:x(4):=90:x(5):=90:x(6):=90:x(7):=90:x(8):=95:x(9):=86:x(10):=88:x(11):=
88:y(1):=85:y(2):=80:y(3):=80:y(4):=65:y(5):=88:y(6):=85:y(7):=80:y(8):=80:y(9):=85:y(10):=85:y(1
1):=88:y(12):=88:y(13):=80:y(14):=68:n1:=11:n2:=14:
> Digits:=10:
> M(x):=evalf(sum('x(i)',i=1..n1)/n1);M(y):=evalf(sum('y(i)',i=1..n2)/n2);
      M(x) := 89.72727273
      M(y) := 81.21428571
> SS1:=evalf(sum('x(i)^2',i=1..n1)-(sum('x(i)',i=1..n1))^2/n1);SS2:=evalf(sum('y(i)^2',i=1..n2)-
(sum('y(i)',i=1..n2))^2/n2);
      SS1 := 98.18181818
      SS2 := 640.3571429
> SA1:=evalf((SS1/(n1-1))^(1/2));SA2:=evalf((SS2/(n2-1))^(1/2));

```

$$SA1 := 3.133397807$$

$$SA2 := 7.018421600$$

$$> Sm1:=evalf((SS1/((n1-1)*n1))^(1/2));Sm2:=evalf((SS2/((n2-1)*n2))^(1/2));$$

$$Sm1 := .9447549860$$

$$Sm2 := 1.875752073$$

$$> t:=evalf((M(x)-M(y))/(((SS1+SS2)/(n1+n2-2))*(1/n1+1/n2))^(1/2));$$

$$t := 3.728632149$$

Кесте 5 -КҚ-6 бойынша 2014-2020 жж оқыған студенттер нәтижесі.

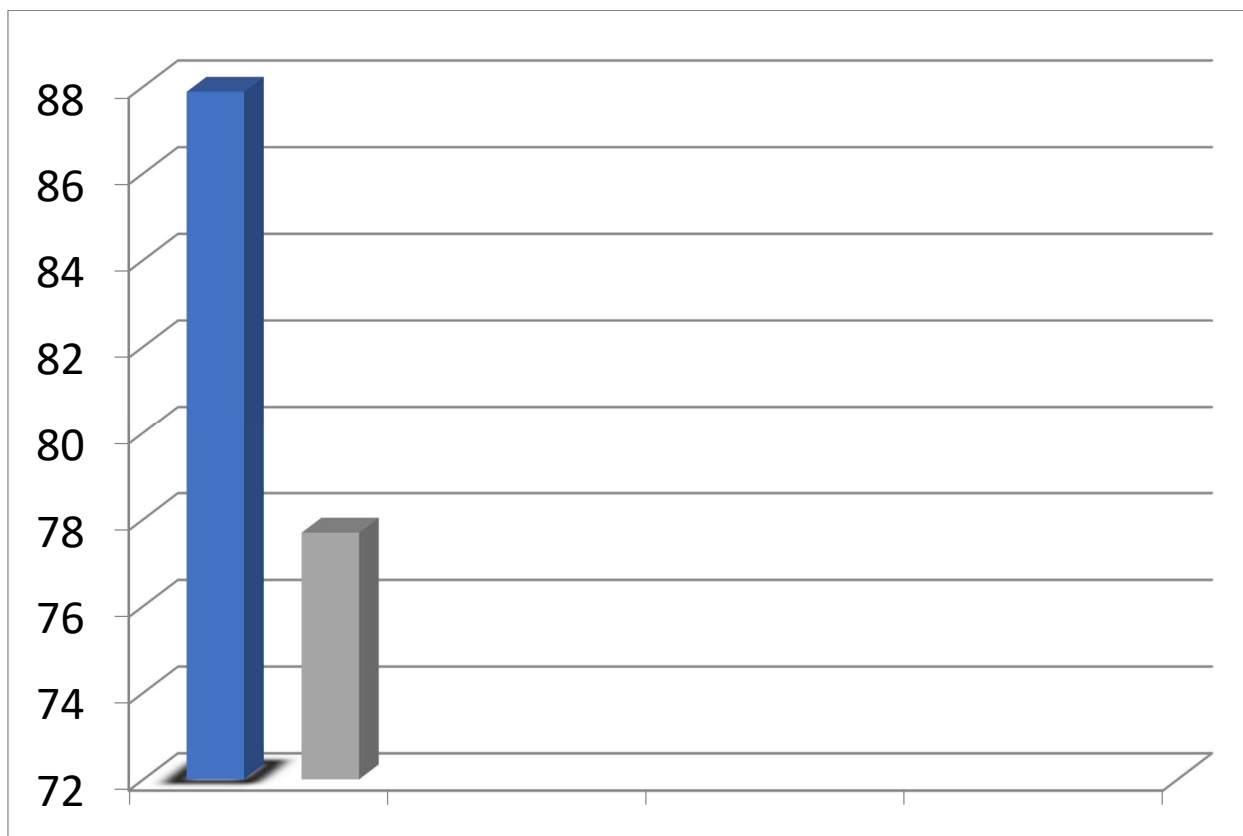
№	Тәжірибелік топ студенттерінің үлгерімі 100 баллдық жүйеде	Бақылау тобы студенттерінің үлгерімі 100 баллдық жүйеде
1	95	85
2	90	80
3	85	80
4	90	65
5	90	88
6	90	85
7	90	80
8	95	80
9	86	85
10	88	85
11	88	88
12		88
13		80
14		68
Орта мән:	89,72727273	81,21428571

КҚ-6 бойынша $n1=11$ - студент, $n2=14$ - студент. Демек $df = 23$ болады. $df = 23$ ның кестелік мәні $t = 3,4850$ мәнінен артық, яғни $3,728632149 > 3,4850$. Ол дегені қате тұжырып жасау тәуекелі мыңнан екіге жақын ($P < 0,2\%$ немесе $\alpha < 0,02$), тәжірибелік топ орташа алғанда біршама жоғары білімін көрсеткендігін айқын байқаймыз. Демек алынған болжам дұрыс екендігінен тәжірибе жұмыстарының дәлдігі келіп шықты.

Демек тәжірибелік оқыту барысында тәжірибелік топтың білімінің жоғарылау деңгейі 100 баллдық жүйеге сәйкес айтарлықтай шамаға жоғарылады.

Мәліметтерді диаграмма түрінде қарайық. 1-диаграмма бойынша сараптама жасайтын болсақ, онда мынадай қорытынды шығаруға, яғни тәжірибелік топтың барлық біліктілігі бойынша жоғары деңгейде қалыптасқан, әсіресе «Интегралдық теңдеулер» таңдау курсы құзіреттіліктерін айтуға болады. Дәл осы бағыттар бойынша Maple КМЖ бағдарламалары қолданылды.

1 диаграмма - Біліктілікті қалыптастыру деңгейі

Көк түспен тәжірибелік топтарының деңгейі, жасыл түспен бақылау топтарының деңгейі бейнеленген

2014-2017 жылдың тәжірибенің **анықталу** кезеңінде ЖОО студенттеріне интегралдық теңдеулерді оқыту үдерісінде Maple КМЖ-ны қолдануды енгізу бағыты анықталды. Интегралдық теңдеулерді шешу үшін компьютерлік бағдарламаларды қолдану мүмкіндігі зерделенді. «Интегралдық теңдеулер» таңдау курсының мазмұны мен әдістері, әдебиеттер іріктелді. Оқыту үдерісінде Maple КМЖ-ны қолдану бойынша озат оқытушылар тәжірибесі үйренілді.

2014-2017 жылда тәжірибенің **анықталу** кезеңінде зерттеу болжамы, зерттеу мақсаты мен міндеттері айқындалды. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттер және диссертациялық зерттеулер сараптамасы негізінде ЖОО интегралдық теңдеулерді шешуді оқытуда Maple КМЖ-ны қолданудың психологиялық-педагогикалық негізі, іс-тәжірибелер және болжанған әдістемені іске асыру іс - шаралары анықталды.

2014-2017 жж. тәжірибесінің бірінші кезеңінде алдыңғы бақылау қорытындысы бойынша тәжірибелік және бақылау топтарының арасында таңдау жүргізілген болатын. Бақылау тобында сабақтар дәстүрлі түрде компьютерлік бағдарламалар қолданылмай өткізілді, ал тәжірибелік топта интегралдық теңдеулерді шешуді оқыту үшін Maple КМЖ бағдарламасы қолданылды және т.б. бағдарламалар жайында қысқаша түсіндірілді.

Мәліметтерді диаграмма түрінде сараптама жасайтын болсақ, онда мынадай қорытынды шығаруға болады: тәжірибелік топтың барлық біліктілігі бойынша жоғары деңгейде қалыптасқан, әсіресе «Интегралдық теңдеулер» таңдау курсының қолданбалы бағытын айқындайтын және студенттердің үдерістер мен құбылыстарды модельдеу бойынша қабілетін көрсететін ЖҚ-8 және құзіреттілікті қалыптастыру-6 (ҚҚ-6) құзіреттіліктерін айтуға болады.

Дәл осы бағыттар бойынша Maple КМЖ қолданылды. Сол кезеңде КМЖ-ны қолдану арқасында ҚҚ-6, ЖҚ-3, ЖҚ-8 біліктіліктерін жетерліктей жоғары деңгейде қалыптастыру мүмкін болды. 6-диаграмманы келтіре отырып, берілгендерді есептей келе, экспериментте

студенттер білімінің 12 ден астам пайызға жоғары сенімділікпен артқанын байқаймыз. Демек, Maple КМЖ-ны қолдану арқылы интегралдық теңдеулерді шешуді оқыту математик мамандығы студенттерін даярлау деңгейінің жоғарылауына септігін тигізеді, аталған курстың қолданбалы бағытын күшейтеді, және студенттердің білім сапасын жоғарылатады екен.

Сонымен, тәжірибе нәтижесі бойынша келесідей қорытындыға келдік:

а) «Интегралдық теңдеулер» таңдау курсы оқып-үйренудегі математика мамандығы студенттерінің Maple КМЖ-ның маңыздылығын түсінбейтіндігі, нашар құралдарын пайдаланғандығынан болып тұр. Оның себептерінің бірі оқытушылар Maple КМЖ-ны сабақтарда қолданбауы екен.

ә) Іс- тәжірибеде алдымен көрнекі оқыту бойынша бірнеше оқытудың құралдары қолданылады. Мұғалімдердің педагогикадағы оқытудың құралдары болып табылатын Maple КМЖ қолданылуы сирек.

б) «Интегралдық теңдеулер» таңдау курсы оқытуда оқытушылардың студенттерге арналған дербес және жеке өзіндік тапсырмаларын таңдауы әдеттегідей бір қалыпқа түсіп қайталануда. Жаттығуларды Maple КМЖ-ны қолдануға сәйкестеп жинақтау болмағандықтан іс- тәжірибеде біршама қиыншылықты тудыруда. Осындай жаттығулар шындығында кездейсоқ қолданылады, оқыту материалдарын дұрыс және кәсіби меңгеруге кедергі келтіреді.

в) Озат оқытушылардың іс-тәжірибелерін үйрену, Maple КМЖ-ны тиімді қолдану үшін арнайы теориялық материалдар, есептермен қамту керектігін аңғартты.

Ендеше, жүргізілген іс-тәжірибе оқытушылардың жұмыстарын жетілдіру үшін біршама жұмыстар атқарылу керектігін көрсетті. Осы қарастырылған жұмыстар бойынша «Интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолдану әдістемесі» деп аталатын оқытушыларға арнап курс ұйымдастыру, оны ендіру керектігі анықталды.

«Интегралдық теңдеулерді шешуде Maple КМЖ-ны қолдану әдістемесі» деп аталатын оқытушыларға арнайы ұйымдастырылған курстың негізгі идеясы – зерттеу жұмысында қойылған мәселеге сай Maple КМЖ-ны сабақта дұрыс қолдануына түрткі болу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕРДІҢ ТІЗІМДЕРІ

1 Б.Т.Калимбетов, Д.А.Сапаков. Болашақ математик бакалаврларды дайындау үрдісінде интеграл теңдеулердің шешімдерін зерттеу және оқыту әдісі // Орал, М.Өтемісов атындағы БҚМУ Хабаршысы, 2016, № 3 (63).- 46-52 б.

2 В.П.Беспалько. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. –М.: Изд., Института профессионального образования Минобразования России, 1995.-336с.

3 В.З.Аладьев, В.К.Бойко, Е.А.Ровба. Программирование в пакетах Maple и Mathematica: Сравнительный аспект / Гродно, 2011. – 517с.

4 Ю. К. Бабанский, В. И. Журавлев, В. К. Розов. Введение в научное исследование по педагогике / Учеб. пособие для студентов пед. институтов. Под ред. В. И. Журавлева. – М.: Просвещение, 1988. – 239 с.

Logistics cluster in Smart city

Kuatbayeva Akmaral Alikhanovna

Ph.D.in CS, assoc.prof. KAZETU.edu.kz

Kuatbayeva Gulnar Kuangaliyevna

Dr. in econ.sci.,assoc.prof.

Bektemessov Amanzhol Tokhtyamovich

Ph.D.in CS, assoc.prof. KAZETU.edu.kz

Annotation. The logistics sector is universal and in all spheres around us. It deals with many problems associated with its rapid development and needs a quick solution. Tasks and issues vary depending on the area of activity of the sector. One of them is the correct placement of transport logistics facilities. To ensure uninterrupted and effective functioning of logistics processes in each part of the city, transport logistics facilities should be located so that they could serve all parts of the city. The complexity of the solution of this task depends on the fact that it contains a lot of data that need to be processed, and several processes are performed by the hands of man.

Keywords. logistics, smart city, clustering.

Main part.

In this article the issues of effective distribution of transport logistics facilities in the city of Almaty are considered. To solve this task, clustering algorithms were used. Operational logistics service of all districts of the city is one of the most important topics. Especially for logistic sphere this level of service plays important role and help to increase the effect of good feedback and supply. The placement problem helps to analyze the best option of placement the logistic objects. In this work placement problem was solved by analyzing the outlet coordinates clusterization.

Clustering was carried out for 10 districts of Almaty, and for comparison, a variation of clustering for 20 districts was given. In addition to the main analysis, a SWOT analysis was given on the creation of transport and logistics facilities in the city of Almaty. In addition to the basic analysis, a SWOT analysis was carried out for the construction of transport and logistics facilities in Almaty. Such an analysis allows you to make a deep analysis of the possibilities, advantages, and disadvantages of creating a single logistics facility.

Logistics is the sphere that is around us, at all parts of our life, and works 24/7, to provide us with necessary products every day. This kind of continuous activity cannot live without any risks, losses, problems with optimization processes, and uncertainty. Even the situation of the last few years, like the pandemic situation, shows us that logistics need to be automated and the process of every part of logistics operations needs to be optimized, to deliver goods, products, medicines to the end user in time and without any extra costs and losses. One of the main points because logistics need to be optimized, from the company's side, is the price spent on the entire delivery of the necessary products to the end-user. In current years, much emphasis in companies is placed on logistics, mainly because transportation, storing, and packaging are spent up to 30 % of good's cost. And this, in turn, affects the price of the product itself, which is a competitive advantage between distributors in the struggle for the consumer. Companies try to concentrate on any business process which can help them to be better in the market. This, in turn, explains the growing demand for methods of automatization, optimization, and decision making. Now, the important decision is how to optimize and what spheres need to be optimized. It is obvious that the main optimization is given by changing the system and the general process of administration

logistics. To highlight the main processes of optimization, firstly, need to point out the main functions of the term, which are responsible for coordinating this continuous activity necessary from production to delivery of goods to the end customers are supply chain management (SCM). Supply Chain Management has 7 primary functions: purchasing, manufacturing, inventory management, demand planning, warehousing, transportation, and customer service. On the way to optimization, the logistic cluster enables reaching operational excellence and gives flexibility in operations and efficiency in distribution. Logistics clusters reinforce each other and provide benefits based on the interchangeability of their transportation and logistics assets. This type of cluster unites and provides the logistic service to the companies in which supply chain management plays the main role. The companies waste the logistic processes a certain amount of costs and take logistics as a critical way to reaching success by its optimization and union like transport logistic cluster in their favor. Analyzing the existing transport logistic clusters from global experience and taking results Kazakhstan accepted a program that aimed to develop Transport logistic clusters in 2010-2014 years. The program satisfies the economy and customers' demand for transport logistic services. Not accepting the economic situation in 2008 and 2014, a lot of innovations are made in the development of transport logistic clusters. Now in Kazakhstan, transport logistic clusters reach new frontiers every year with the support of state administration.

The problem of optimization logistics is not only because of the huge amount of processing data or handmade processes but also the hardness of implementation optimization instruments. Any of these processes can be optimized and nowadays IT systems can help us to reach this optimization. More and more software products help to make the right decision or analyze and process data correctly. IT technologies give the opportunity to logistics to make a big step in development. One of IT technology's deciding problems is the problem of correct placement of the logistic objects, the example of this object is transported logistic clusters.

Overview of the current situation in logistics and its spheres

Logistics is the sphere that is responsible for organizing all processes from production to delivery to the end-user. During the organization, this process tries to optimize the process of the supply chain and manage it in the right way. Examples of this process are production, warehousing, stocking, delivering, etc. The main goal of the logistic process is meeting the client's requirements in supply, and on the way to reaching this goal, logistics manages the following processes: building strategy, managing, planning, controlling the process of warehousing and transferring the products which are not delivered, delivered, and returned to be prepared for the customer supply. From another point of view, the process of logistics represents intentionally organized and integrated into one concrete economic scheme flow of material and products and existing information that helps to optimize the managing of the supply chain. That's why there is no way of equating IT systems with logistic systems, IT systems are the basis for logistics and without them, logistics can't be realized to today's degree. [1] [2]

All processes and activities from producing to product delivery or service to consumers are coordinated by the supply chain. The business process of the supply chain is often not limited by only one company when we talk about the relationship between supplier and customer. There are 5 components of supply chains [2]:

1. Demand planning:

The process of forecasting demand for definite products or services by the customers. Better accuracy leads to the improvement in customer service and reduces costs by reducing uncertainty in demand.

2. Requirements planning:

This process is responsible for clients' requirements. Planning the demand helps with the detection of necessity to the updating replenishment in the nodes of networks of distribution.

3. Transport planning.

The process of optimal planning, goods loading, delivery to the clients with constraints like delivery date, type of transport, carrier, etc.

4. Production planning and scheduling

The process of planning with the optimal schedule of producing capacity. Typically done by piecing Material Requirements Planning (MRP) and Capacity Requirements Planning (CRP) in a way of creating optimized and restricted generation plans.

5. Supply planning,
A planning process that meets customer requirements based on on-hand inventory and transportation resources. This includes Distribution Requirement Planning (DRP), which determines the need for restocking for branch warehouses. The process of planning is responsible for clients' requirements on the basis of existing

9

reserves and transport resources. It includes Distribution Requirement Planning (DRP), the process of determining the restocking needs of branch warehouses. Coming software technologies to the sphere of logistics gives a lot of benefits for logistics processes like optimization of operation count and even sequence and manage and control process of delivery from the producing process till consumer take the product. One of the surveys by Deloitte 2016 in the market of the systems of management transport logistics shows that 27 % of respondents think about implementing TMS, 49% have difficulties in choosing the software, but they have prerequisites to implement software, and 24% till that time used the methods of manually controlling the transport and logistics processes costs by Excel.[3] In the list of companies that wanted to implement the solution we could see that most parts of the companies wanted to implement ready software without any settings and modifications, 38%, 50% wanted to delegate the work of implementation to the outsourcing companies, which provided the service of integrating and implementing, and only 12% of companies enough decisive to make the software from zero to their own needs.[4] The involvement and active interests in information technologies give us another difficulty, it is analyzing the data taken from these software systems. This task also prompts us to help the information technologies help, because with the opportunity of information technologies, occur the possibility to analyze, visualize and observe the terabytes of information, and convert it to understandable and usable data. This data, in turn, helps to forecast the situation in most cases. TMS analytics gives the opportunity to take the key indicators from the process of the supply chain to the shippers, and these indicators of efficiency are used in choosing the best suppliers and transports. In the market, it is important to keep competitiveness among the other companies, and strategic information systems implementation is the critical key factor to keep your finger on the pulse.[5] This kind of transformation has influenced the whole chain from agricultural production to food distribution through food processing to customers.

As we understand IT systems are actively utilized and interact with logistics, like following:

- Observing: giving an opportunity to get access to the real-time information about the logistic activities and track the activities like inventory, etc;
- Reporting: access to the information for all the members of the process to be informed about the situation and be ready to the decision making in the different chaining conditions.
- Approximating: ensures that appropriate action is taken in comparable circumstances.
- Supervising: in the case of changed circumstances help the members to adapt quickly, easily, and qualitatively. For instance, choose less costly transport or speed up the production.
- Measuring: By specifying the needed units of measurement and performance objectives for evaluating the performance of existing channel members, it is possible to make credible forecasts regarding future performance.[6]

By developing every one of these spheres IT systems give logistics an opportunity to make big steps in development in step with the times. Kazakhstan's logistics sphere is also trying to be in trend, we can track it by the government's records and direction to develop this sphere.

The question of the modernization of infrastructure and technical processes is always important to the state. Advantageous geographic place and transit potential give the opportunity for an independent and competitive position in the region. That means the existence of transport logistic clusters. Every year the government pays attention to creating and developing transport logistic clusters in the programs like "Nurly zhol", "Kazakhstan 2050", and "Digital Kazakhstan". [7, 8, 9, 10] These programs improve the economic and social infrastructure which leads to improvement of the situation with transport logistic clusters.

During the analyzing the TLC, specified structural elements can be detected:

1. "Core" - the main block of the TLC, object surrounding which other objects are placed, conducts the main activity, responsible for final product production, and provide the service according to the geographic area and local specialization.
2. "Supplementary objects" - Objects whose activity directly assures the proper operation of the "core" objects.
3. "Serving objects" - are objects whose presence is required but whose activities are unrelated to the operation of the "core" objects. Enterprises that implement the cluster's service functions, such as information, marketing, and repair, are examples of service objects. In addition, the service facilities include the cluster's financial center, which is a banking organization that offers financial assistance for cluster firms' activities.
4. "Auxiliary objects" - are cluster objects that are desirable but not required for the proper operation of other cluster objects. Various service and consulting businesses, whose functions can be carried out both within the cluster and through outsourcing, are among them. Furthermore, these objects comprise a variety of financial capital institutions that are not part of the financial center.

Analyzing the cluster, we came to the specializations of these clusters. By specializations and activities of clusters, we distinguish them as follows [15-16]:

1. Discrete clusters.

Discrete clusters unite the companies/enterprises which manufacture goods and provide the services which are associated with the presence of discrete components. Examples of these clusters are enterprises related to the aviation industry, producing building materials, machine-building complex branches, shipbuilding, etc. Small and medium-sized supplier enterprises emerge around assembly factories and construction organizations in discrete clusters.

2. Process clusters

These types of clusters relate to the area of processing of activity. An example can be the metallurgical industry, food industry and agriculture, etc. 3. Innovation and "creative" clusters

This type of cluster developed with the creation of new innovative sectors of the economy like biotechnology, information technology, etc. 4. Tourist clusters

This cluster is responsible for the sphere of tourism in the region. Unite and form the cluster based on tourism services.

5. Transport and logistics clusters

Infrastructure and storage firms, escort, commodities, and passenger delivery are all part of the transportation and logistics cluster.

The increasing popularity of the term transport logistic cluster gives us the opportunity of analyzing the pros and cons of creating the logistic hub.

Table 1.1. - Advantages and disadvantages of creating TLC.

Advantages	Disadvantages
<p>Cost optimization between participants of the cluster</p>	<p>Transport costs to clients outside the cluster, particularly in rural areas, are exchanged.</p>
<p>The presence of a cluster market scenario for freight and passenger transportation has a low degree of uncertain and have a high likelihood of foresight.</p>	<p>The expense of traveling a longer distance will surely rise. As a result, obtaining competitive pricing will be difficult. Transportation expenses in the logistics business is by far the greatest.</p>
<p>The country's advantage in the development of modern infrastructure and an efficient transport management system complex, which leads to an improvement in the productivity of industry companies (improve service quality, reduction terms of goods delivery, increasing the volume passenger, reduction of tariffs for storage and cargo flows)</p>	<p>Management difficulties. Cluster activity is distinct in that it affects as many auxiliaries, supplementary sectors, and processes as possible, making management hard to coordinate by influencing only a limited number of economic participants.</p>
<p>The process of attracting investments is active, and the economic and social sphere in clustered regions is rapidly developing, resulting in a rise in the number of worker positions, wages, and, as a result, income to various levels of government budgets.</p>	

1.3.Conclusions Creating and developing the transport logistic cluster is actual to our region. The geographic position gives us benefits in developing this unity. There are several pros and cons in developing clusters, and the comparison table gives us a visualization of the problems of TLC. In the process of enterprise combination, we can unite enterprises by the specification for making unity more beneficial. Remains the problem of optimally creating the cluster and searching for the best place for combining the enterprises. These problems occur because of the huge amount of data that needs to be processed to place the logistic object.

2.3.Solving problems by implementing transport logistic cluster

Cluster Presence Benefits Potential Factors of Their Operation [28, 32]: 1. Clusters occur inside an established stable system for disseminating new technologies, knowledge, and products, referred to as an innovation entity, which is built on a shared scientific foundation.

2. Due to options for specialization and standardization, as well as the accumulation of expenses for the application of technologies, an enterprise cluster offers additional competitive advantages.

3. A key element of clusters is the existence of flexible company structures - small businesses - that allow for the formation of new centers of economic growth.

Regional industrial clusters are critical for the growth of the small business: they provide small businesses with a rising high level of expertise when serving a specific business niche, as well as facilitating access to an industrial enterprise's capital, and productive exchange of ideas and information exchange from experts to entrepreneurs.

Transparency and consistent interactions in getting production elements from cluster members might result in lower-cost transactions. The cluster's resource supply enhances communication, lowers transaction costs, and helps overall help and welfare activities providing. The accessibility of local materials reduces the requirement for inventories and reduces the need for imports to some extent. However, creating such an inventive object is a difficult challenge. The challenge arises from the fact that all players in the transportation and logistics cluster have various structures and their product/service is distributed over several planes. However, the synergistic impact, which may still be postulated theoretically or experimentally, provides a solid foundation for further investigation. A transportation and logistics cluster are a group of related enterprises that are geographically distributed. engaged in the storage, escort, and delivery of products and individuals, as well as businesses servicing basic infrastructure and other businesses that complement and strengthen each other's capabilities and actualize a territory's unique advantages.

Implementing logistic cluster according to its workflow covers almost most spheres of transport logistics. As an example, in common case the workflow starts from the consignor where take place the processes like inquiry, delivery, cargo characteristic, value. The next step is data center, where the information processed, exactly request processing, selecting vehicle and calculation of cost for the service price. The transport company is responsible for selecting type of transport, calculating optimal route and for all documentation. Shipping grounds gives the container terminals, industrial sites and bases. Later transit time, which is determined by distance, reloading, warehousing, transit time, and value. The closing part is landing part, which gives the delivering, unloading, checking, and closing (Figure 2.1).

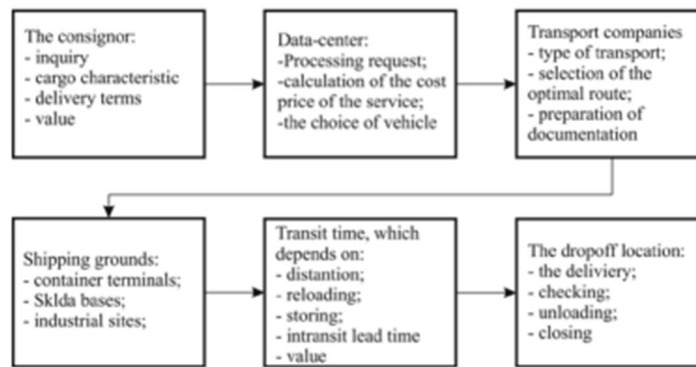

Figure 2.1 – Workflow of transport logistic cluster.

The total effect of each cluster member's total operations is greater than the total effect of a non-cluster member. In plenty of other phrases, collaboration allows for cost savings by allowing for: • the advancement of own norms for activity regulation, which will unify working process and thus accomplish quality work; and • all cluster workers will work in a particular data field, meaning they will have access to all the relevant data within the clusters. In reviewing the data in the table, it should be noted that transportation infrastructure requires renewal, which may be accomplished through both budgeted and private investments by cluster members. The major goal of creating so an efficient approach is to satisfy two business objectives: company only in time and lower service costs, but in many other words, lower transaction costs.

3. ALGORITHMS OF CLUSTERIZATION AS A WAY OF SOLVING PLACEMENT PROBLEM

3.1. Problem analysis and data overview

Clustering is often regarded as the most difficult unsupervised learning task. Its goal is to uncover organization in a set of unlabeled data. Clustering, informally, is the practice of grouping instances into units whose members are related in some manner. A cluster is a group of instances that are comparable to one another but not to instances from other clusters. Conceptual clustering is a somewhat different type of clustering: two or more instances belong to almost the same grouping if it describes a concept that is shared by all of them. To put it another way, instances are sorted based on how well they match descriptive ideas rather than basic similarity metrics. [40]

The usual clustering procedure may be broken down into the following phases [41]:

1. Extraction of features and selection: from the original data set, extract and pick the most representative features.
2. Designing a clustering algorithm: create a clustering algorithm based on the features of the task.
3. Evaluation of the results: assess the clustering results and the algorithm's validity.
4. Explanation of the clustering result: provide a pragmatic rationale for the clustering result.

A good clustering method should meet the following requirements: • scalability.

- dealing with several kinds of qualities.
- finding arbitrary-shaped clusters.
- domain expertise is not required to select input parameters.
- capacity to deal with outliers, noise, and missing data.
- insensitivity to the sequence in which records are entered.
- high dimensionality.
- usability and interpretability.

Clustering approaches have a variety of flaws, including:

- Current clustering approaches do not sufficiently (and simultaneously) address all the requirements.
- Because of the temporal complexity, dealing with a big set of measurements and a massive amount of data items might be difficult. The method's success is determined by how (dis)similarity metrics (such as Euclidean distance) are defined.
- We must establish a distance measure if one does not exist, which is not always straightforward, particularly in multi-dimensional spaces.
- The clustering algorithm's conclusion might be interpreted in a variety of ways. [40]

25

3.2.K means as a way of solving placement problems

The K-means algorithm divides N items into K distinct groups in an iterative process. K-means is the most extensively used clustering method, and it is particularly well-known among the partitioning-based clustering methods that employ centroids for cluster presentation. [42] The squared error criteria in the cluster is used to assess the quality of k-means clustering. [43, 44, 45]

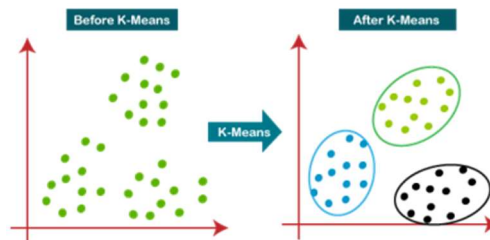

Figure 3.1.1 - Illustration of K means [46]

The k-means algorithm is used to reduce the k-means problem; however, to utilize any of the k-means algorithms, the cluster quantity present in the data must be known; numerous runs or trials will be required to determine the appropriate number of clusters. Because the inclination to generate a global optimum relies on the features of the data set, the size, and the number of variables in the instances, there is no ideal k-means method. The assessment or initialization phase of the k-means clustering methods includes an iterative approach in which each data point is assigned to its nearest centroid using the Euclidean metric; the next phase is the centroid update phase, in which cluster centroids are updated based on the partition obtained in the previous phase. When no data points change clusters or certain iterations are reached, the iterative procedure ends. [46]

The Euclidean distance is chosen as the similarity index for a given data set X comprising n multi-dimensional data points and the category K to be partitioned, and the clustering goals reduce the sum of squares of the various kinds; that is, it decreases. [47]

$$d = \sum_{k=1}^k \sum_{i=1}^n \|(x_i - u_k)\|^2 \quad (1)$$

26

where k denotes the number of cluster centers, u_k denotes the kth location, and x_i denotes the data set's i_{th} point. The following is the answer to the centroid u_k :

$$\begin{aligned}
 \frac{\partial}{\partial u_k} &= \frac{\partial}{\partial u_k} \sum_{k=1}^k \sum_{i=1}^n (x_i - u_k)^2 \\
 &= \sum_{k=1}^k \sum_{i=1}^n \frac{\partial}{\partial u_k} (x_i - u_k)^2 \\
 &= \sum_{i=1}^n 2(x_i - u_k)
 \end{aligned}
 \tag{2}$$

$$u_k = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i.$$

Let (2) be zero; then [48]

The key idea behind the approach is to randomly select K data samples from the subset as the first cluster's center: Divide every sample point into the group indicated by the nearest center point, and the cluster's center point is the sum of all data points in each cluster. Repeat the previous steps until the cluster's center point remains unaltered or the specified number of iterations has been reached. The results of the algorithm alter depending on the center point chosen, resulting in results that are unstable. The central point is determined by the K value, which would be the algorithm's focal point; it has a direct impact on the clustering outcomes, such as local optimality or global efficiency. [49]

Steps in the K-Means clustering algorithm [50]:

1. Set K – For select the number of clusters you want, K.
2. Initialization – Choose k beginning locations that will be utilized as initial cluster centroids estimations. They will be used as the beginning values.
3. Classification - Each item in the dataset is examined and assigned to the group whose centroid is closest to it.
4. Centroid computation - After each item in the data set is allocated to a cluster, the new k centroids must be calculated.
5. Criteria for convergence - Steps (iii) and (iv) must be continued until no point changes.

Of course, k means is not a panacea, and exists several limitations (problems) occur in k means:

- Only one of the local minima, rather than the minimization problem of the overall standard deviation V, is guaranteed.
- The outcome is determined by the first cluster center selection; the best option is uncertain.
- The number of segments must be determined ahead of time.

3.3. C means as a way of solving placement problems

Dunn initially proposed the fuzzy c-means clustering approach in 1974, and Bezdek expanded and modified it in 1973. [51] There are also several modified versions of this model linked to mixed fuzzy-possibilistic clustering in the literature. [

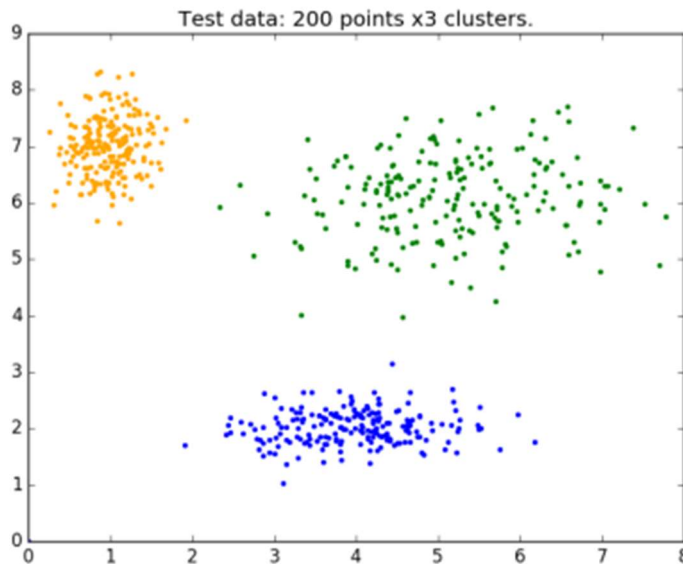

Figure 3.2- Example of clusterization by fuzzy C means [53]

The groupings of objective function algorithms include clustering methods that entail reducing some objective function [53]. When an algorithm can minimize an error measure [54], it is known as C-Means, with c denoting the set of features or clusters, and FCM denoting the usage of the fuzzy approach or simply fuzzy. The fuzzy membership strategy, which gives a membership degree to each class, is used in the FCM approach. In fuzzy clustering, the relevance of the level of membership [55] is comparable to the pixel probabilities in a mixture analysis assumption. FCM has the advantage of forming new clusters from data points with similar membership functions to classes and objects [56]. The membership values function, partition matrix, and objective function are the three essential operators in the FCM approach. Fuzzy C-Means Clustering Algorithmic Steps [57]

We must first fix c , where c equals $(2=cn)$, then choose a value for the parameter, and then start the partition matrix U . (0). Every stage in this algorithm would be labeled with the letter 'r,' with $r = 0, 1, 2,$ and so on.

1. For each step, we must determine the c center vector V_{ij} .

$$v_{ij} = \frac{\sum_{k=1}^n (\mu_{ik})^m x_{kj}}{\sum_{k=1}^n (\mu_{ij})^m}$$

(1)

2. Determine the $D[c,n]$ distance matrix.

$$D_{ij} = \left(\sum_{j=1}^m (x_{kj} - v_{ij})^2 \right)^{1/2}$$

(2)

3. Again, for r_{th} step, $U(R)$, modify the partition matrix as follows:

$$\mu_{ij}^{r-1} = \left(1 / \sum_{j=1}^c (d_{ik}^r / d_{jk}^r)^{2/m-1} \right)$$

(3)

If $\|U^{(k+1)} - U^{(k)}\| < \delta$ is true, we should end; otherwise, we must return to step 2 and iteratively update the cluster centers as well as the numerous academic for data point. [57]

Limitations of fuzzy c means:

1. Time to compute is long
2. Responsiveness to the first suggestion (speed, local minima)
3. Outliers are expected to have a low (or even no) membership degree due to their sensitivity to noise (noisy points).

python is selected as it is the de-facto standard in the data analysis field. Its rich ecosystem of various libraries and plugins is useful in this dissertation. Pandas library is used for loading and processing data in tabular format. Numpy is a powerful tool for working with arrays as it allows to vectorize data and efficiently work with it. Matplotlib and folium are necessary for visualizing the geospatial data of HoReCa points and analyzing the distribution of clusters. Finally, k-means algorithm implementation from sklearn library is used (Figure 4.1).

```
[2] # data processing
import os
import pandas as pd
# vector
import numpy as np
# visualization
import matplotlib.pyplot as plt
import folium
from folium.plugins import FastMarkerCluster, MarkerCluster
# algorithms
from sklearn.cluster import KMeans
```

Figure 4.1 - Importing library

Data description

The data used in this work is a collection of HoReCa points in Almaty region. A total of 10,553 data points are obtained by parsing the 2GIS catalog. There are 13 features for each entry, consisting of address information as follows (Figure 4.1.1):

Column1.address_name	Column1.city_alias	Column1.external_content.count	Column1.external_content.main_photo_url	Column1.external_content.subtype	Column1.name
Гороля, 44-51	almaty	10.0	https://i3.photo.2gis.com/main/branch/67/94299...	common	КФС, предприятие быстрого обслуживания
Гороля, 44-51	almaty	10.0	https://i3.photo.2gis.com/main/branch/67/94299...	common	КФС, предприятие быстрого обслуживания
проспект Абая, 89	almaty	20.0	https://i8.photo.2gis.com/main/branch/67/70000...	common	Korean street food, сеть кафе быстрого питания
проспект Абая, 89	almaty	9.0	https://i1.photo.2gis.com/main/geo/67/94300473...	view	Korean street food, сеть кафе быстрого питания
Орманова, 133	almaty	150.0	https://i5.photo.2gis.com/main/branch/67/70000...	common	Жайлау, этно-кафе

Figure 4.1.1 - Visualization of HoReCa points table

- Name of the outlet
- Address
- Coordinates
- Rubrics
- Popularity of outlet
- URL of main photo
- Textual description

other meta-information (Figure 4.1.2).

Column1.name	Column1.point.lat	Column1.point.lon	Column1.region_id	Column1.reply_rate.response_time	Column1.rubrics.kind	Column1.rubrics.name
КФС, предприятие быстрого обслуживания	43.260736	76.953124	67	599940.0	primary	Быстрое питание
КФС, предприятие быстрого обслуживания	43.260736	76.953124	67	599940.0	additional	Доставка готовых блюд
Korean street food, сеть кафе быстрого питания	43.241202	76.924314	67	599940.0	primary	Быстрое питание
Korean street food, сеть кафе быстрого питания	43.241202	76.924314	67	599940.0	primary	Быстрое питание
Жайлау, этно-кафе	43.263695	76.980996	67	599940.0	primary	Кафе

Figure 4.1.2 - Parameters of table HoReCa

For our work, the placement problem, the main parameter is to analyze the address of outlets. During analyzing the addresses by the model, we use the coordinates of the addresses.

Also, in the first briefly analyzing the data we see the duplicate value of one outlet in different rows but with different rubrics. By analyzing the rubric, it is revealed that one counterparty can be serviced as a different outlet of different rubrics. For example, counterparty “N” simultaneously has the hotel and restaurant in one physical address but serviced as two different outlets. For solving this kind of misinformation and trouble for our analyzing we need to unification the data. It is easy to make it throw the following function (Figure 4.1.3):

```
[ ] df.shape

(10553, 13)

[ ] # showing unique categories
df.iloc[:, -1].unique()
```

Figure 4.1.3 – Function of unification of rubrics

This function gives the list of unique rubrics (Figure 4.1.4).

```
array(['Быстрое питание', 'Доставка готовых блюд', 'Кафе', 'Караоке-залы',
'Банкетные залы', 'Гостиницы', 'Рестораны', 'SPA-процедуры',
'Конференц-залы / Переговорные комнаты',
'Кафе-кондитерские / Кофейни', 'Кондитерские изделия', 'Кейтеринг',
'Столовые', 'Суши-бары / рестораны', 'Бары',
'Детские игровые залы / Игротеки', 'Батутные центры', 'Пиццерии',
'Чай / Кофе', 'Бильярдные залы', 'Боулинг',
'Организация и проведение праздников',
'Аренда площадок для культурно-массовых мероприятий',
'Художественные выставки / Галереи', 'Организация выставок',
'Услуги массажиста', 'Алкогольные напитки', 'Бани / Сауны',
'Кулинарии', 'Компьютерные клубы', 'Мясо / Полуфабрикаты',
'Ночные клубы', 'Автомойки', 'Сувениры', 'Бижутерия',
'Мясо птицы / Полуфабрикаты', 'Стендап-клубы', 'Кулинарные курсы',
'Ингредиенты / готовая продукция азиатской кухни', 'Пекарни',
'Мороженое', 'Центры виртуальной реальности', 'Базы отдыха',
'Цветы', 'Доставка цветов', 'Игрушки',
'Товары для праздничного оформления / организации праздников',
'Антикафе', 'Свадебные товары', 'Снэковая продукция',
'Диетические / соевые продукты', 'Кофемашины',
'Рыба / Морепродукты', 'Табачные изделия / Товары для курения',
'Ногтевые студии', 'Парикмахерские', 'Эпиляция',
'Услуги по уходу за ресницами / бровями', 'Тренажерные залы',
'Аренда спортивных площадок', 'Сувенирные композиции',
'Хлебобулочные изделия', 'Продукты быстрого приготовления',
'Бассейны', 'Точки безалкогольных напитков', 'Ювелирные изделия',
'Книги', 'Безалкогольные напитки', 'Тимбилдинг',
'Обучение мастеров для салонов красоты', 'Услуги визажиста',
'Услуги косметолога', 'Услуги росписи по телу',
'Обучение рабочим профессиям', 'Санатории / Профилактории',
'Колбасные изделия', 'Сыры', 'Макаронные изделия',
'Аренда беседок', 'Фитнес-клубы', 'Пошив авточехлов / автоковров',
'Молочные продукты', 'Шиномонтаж', 'Развал / Схождение',
'Кузовной ремонт', 'Ремонт ходовой части автомобиля']
```

Figure 4.1.4 – Results of unique rubrics

In future analyzes this kind of parameter can be used for classification the objects by the rubrics and give clusterization for every rubric. In result this clusterization increase coverage plan for every rubric.

Data preprocessing

Given data is provided as an Excel spreadsheet. The file is then uploaded into Google Colab notebook and loaded with pandas library into a dataframe (Figure 4.2.1, Figure 4.2.2).

```
[3] base_dir = '.'
filename = 'Almaty_POI_HoReCa.xlsx'
datapath = os.path.join(base_dir, filename)
```

Figure 4.2.1 - Loading of file to dataframe

```
[51] df = pd.read_excel(datapath)
df.head(5)
```

	Column1.address_comment	Column1.address_name	Column1.city_alias
0	1 этаж	Гоголя, 44-51	almaty
1	1 этаж	Гоголя, 44-51	almaty
2	1 этаж	проспект Абая, 89	almaty
3	1 этаж	проспект Абая, 89	almaty
4	NaN	Орманова, 133	almaty

Figure 4.2.2 - Reading the Excel file

The resulting dataframe can be inspected with `df.head(n)` command when `n` is the number of rows to display. In the first experiment only a subset of dataframe columns is going to be used: name of point, latitude, and longitude. This is done with the following commands (Figure 4.2.3):

```
[11] # extract only name, lat, lon and copy dataframe
df_subset = df[['Column1.name', 'Column1.point.lat', 'Column1.point.lon']]
X = df_subset.copy()
```

Figure 4.2.3 - Extracting definite columns from dataframe

After that, columns are renamed to more meaningful names. During the inspection of data, it was observed that some points are duplicated because they belong to different categories. For example, a KFC point is considered fast food, as well as a delivery place. Additionally, a small number of entries have nullish values, which are removed during processing (Figure 4.2.4).

```
[12] # rename columns
X.rename(columns = {
    'Column1.name': 'name',
    'Column1.point.lat': 'lat',
    'Column1.point.lon': 'lon'
}, inplace = True)

# remove duplicates by latitude and longitude
X = X.drop_duplicates(subset=['lat', 'lon'])

# dropping nullish values
X = X.dropna(axis=0)
```

Figure 4.2.4 - Renaming columns

After data preprocessing, we have in total 3923 unique data points.

1.1. Clustering with k-means

Implementation of k-means clustering algorithm from sklearn library is used. K-means is an iterative clustering algorithm, which creates k clusters through a refinement process. Initially, k random clusters are initialized. During each iteration step, points are assigned to each cluster, and then cluster centroids are updated.

In the first experiment, the value of k is set to 10, which roughly corresponds to the number of Almaty districts. Training the k-means clustering model is trivial with the sklearn library, since it only requires calling the .fit() method on the model. After that, cluster labels for each data point are obtained and added to the dataframe (Figure 4.4.1).

```
[63] # initialize KMeans algorithm instance with k=10
k_means = KMeans(10)

[64] # train with given data
k_means.fit(locations)

KMeans(n_clusters=10)

[65] # show cluster centers
k_means.cluster_centers_

array([[43.2291663 , 76.8252412 ],
       [43.24120464, 76.8914424 ],
       [43.3272754 , 76.93963031],
       [43.32353433, 77.23793089],
       [43.2038532 , 76.61892866],
       [43.19262697, 76.89009388],
       [43.2485173 , 76.94403356],
       [43.3246208 , 76.86680312],
       [43.34571496, 77.02040972],
       [43.16040353, 77.0647074 ]])

[66] X['cluster'] = k_means.labels_
```

Figure 4.4.1 - Training K means

The resulting cluster distribution is then visualized on the city map(Figure 4.4.2).

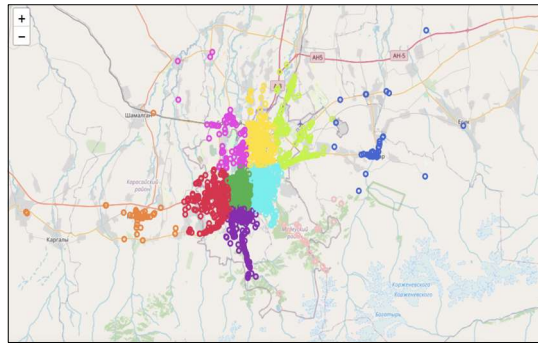

Figure 4.4.2 - Visualization points on Almaty map.

As a second part of the first experiment, another value of k is used. Setting k to 20 generates the following distribution of clusters. (Figure 4.4.3):

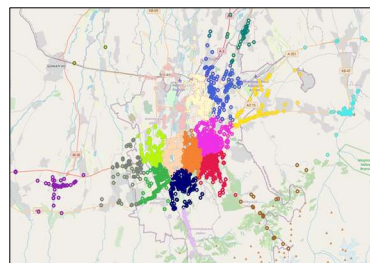

Figure 4.4.3 - Illustration of clusters, quantity=20

Conclusions.

We can observe that increasing the value of k increases the density of clusters but leaves some clusters with a relatively low number of points. For example, a violet cluster in the southeast part of the city is located further away from other clusters and has a low number of points. This results in a clustering tradeoff - building a logistics cluster for these points makes service faster but it can be ineffective to operate a whole cluster for this small set of points.

Literature.

1. ABT, S. : Logistics management in the enterprise, PWE, Warsaw, 1998. (Original in Polish)
2. Witkowski, Krzysztof & Huk, Katarzyna & Perzyńska, Agnieszka. (2016). SELECTED IT SOLUTIONS IN LOGISTICS STRATEGIES OF SUPPLY CHAINS. *Acta logistica*. 3. 31-37. 10.22306/al.v3i4.75.
3. Talanova O.A. Development of the road freight transportation market in Russia / D. M. Matveyev, O. A. Talanova, D. V. Menyaikin// Trends in the development of the economy of Russia and the CIS countries: materials of the international correspondence. scientific-practical conf. – Novosibirsk: Media Center, 2015.
4. Akzhigitov E. A. Market trends of transport logistics management information systems // Corporate information systems – 2019. – №2(6). – С. 1-10. – URL: <http://corpinfosys.ru/archive/issue-6/59-2019-6-transporttrends>
5. Fotis Kitsios, Maria Kamariotou, Michael Madas, Konstantinos Fouskas, Vicky Manthou // STRATEGIC INFORMATION SYSTEMS IN LOGISTICS AND SUPPLY CHAIN MANAGEMENT // - 2018
6. Ünlü, Z., (2007), Information Technology and Applications in Supply Chain Management, Logistics and Transport, Istanbul Technical University, Institute of Science and Technology, Master Thesis
7. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazaxstan ot 12 dekabrya 2017 goda № 827 // Gosudarstvennaya programma «Cifrovoy Kazaxstan» // Oficial'nyj informacionnyj resurs Prem'er – MinistraRK // <http://government.kz/ru/documents/gosprogramps/cifrovoy-kazahstan>

8. Prezident Respubliki Kazaxstan. O realizacii Gosudarstvennoj programmy` «Cifrovoy Kazaxstan» // Tokaev K. Bumazhny`j dokumentooborot dolzhen byt` zapreshhen. – Akorda, Nur–Sultan // Forbes Kazakhstan (Forbs Kazaxstan). – 2020. – 5 marta. // [https:// forbes.kz/process/tokaev_bumajnyiy_dokumentooborot_doljen_byit_zapreschen](https://forbes.kz/process/tokaev_bumajnyiy_dokumentooborot_doljen_byit_zapreschen) (Web. 17 June 2020)
9. Kany`bek T. N Vovlechenie Kazaxstana v proekt «e`konomicheskij poyas shelkovogo puti» // Izvestiya KazUMOiMYa imeni Ablaj xana. – 2016. // <https://articlekz.com/article/19771> (Web. 19 June 2020)
10. Prezident Respubliki Kazaxstan. O gosudarstvennoj programme infrastruktornogo razvitiya «Nyrly` zhol» na 2020-2025 gody`: Ukaz, imeyushhij silu zakona, ot 31 dekabrya 2019 goda №1055 // <https://www.baiterek.gov.kz/ru/programma-nurly-zhol> (Web. 16 June 2020)
11. Ryzhakov E. D. Finansovoe obespechenie kontseptcii klasternoy strategii razvitiya ekonomiki regiona: teoriya i metodologiya : avtoref. dis. ... d-ra ekon. nauk [Financial security of the concept of cluster strategy of development of economy of the region: theory and methodology PhD. econ. sci.abstract], Kazan, 2008. (In Russ.).
12. Transport and logistics clusters in the European Union. selective selection [Electronic resource]. – URL: // http://www.innosentr-samara.ru/failes/Transportno-logistichescie_klastery_ES.pdf.
13. Makarova, E & Lukashuk, M. (2020). The approach of the transport & logistics cluster model development. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. 709. 022045. 10.1088/1757-899X/709/2/022045.
14. Prokofiev T. A., Klimenko V.V. Methodological aspects of building a cluster model of the transport and logistics infrastructure of the region // Logistics and supply chain management.– 2011. – № 6. – C. 31-41.
15. Skowron-Grabowska, B. (2008). DEVELOPMENT OF LOGISTICS CENTRES IN POLAND. Czestochowa University of Technology, Management Faculty.
16. Evtodieva T. E. LOGISTICS CLUSTER AS A FACTOR OF A COMPETITIVENESS OF A REGION The problems of the logistics cluster, its economic content, forms of manifestation. Identifies key member of the cluster, the target vector of the cluster, the conditions of formation of this cluster. There have been basic and advanced clusters of the regional market
17. Vnukova N. N. Conceptual foundations for the formation of cross-border financial clusters / N. N. Vnukova // Russia's economic revival. – 2010. – № 1(23). – C. 100–108.
18. Voinarenko, M. P. Cluster models of business associations in Ukraine / M. P. Voinarenko // Russia's economic revival. 2007. –№ 2(12). C. 75–86, № 4(14). C. 68–82.
19. Lobanov A. V. Scientific and theoretical approach to the analysis of the nature and factors of specialization in the construction industry // A.V. Lobanov // Russia's economic revival. – 2009. –№ 3(21). – C. 43–51. Russia's economic revival. 2010. № 2 (24)
20. Jing, N. and Cai, W. (2010), “Analysis on the spatial distribution of logistics industry in the developed east coast area in China”, Annals of Regional Science, Vol. 45 No. 2, pp. 331-350.
21. Sheffi, Y. (2012), Logistics Clusters: Delivering Value and Driving Growth, MIT press, Cambridge, MA
22. Van den Heuvel, F., De Langen, P., Van Donselaar, K. and Fransoo, J. (2012), “Proximity matters: synergies through co-location of logistics establishments”, No. 380, Beta Working Paper Series.
23. Buvik, A. and Halskau, O. (2001), “Relationship duration and buyer influence in just-in-time relationships”, European Journal of Purchasing and Supply Management, Vol. 7 No. 2, pp. 111-119.
24. Chhetri, P., Butcher, T. and Corbitt, B. (2014), “Characterizing spatial logistics employment clusters”, International Journal of Physical Distribution and Logistics Management, Vol. 44 No. 3, pp. 221-241.

25. Gunasekaran, A., Subramanian, N. and Rahman, S. (2015), "Green supply chain collaboration and incentives: current trends and future directions", *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, Vol. 74 No. 1, pp. 1-10.
26. Rada, J. and Vandermerwe, S. (1988), "Servitization of business: adding value by adding service", *European Management Journal*, Vol. 6 No. 4, pp. 314-320
27. Zhang, X., Han, X., Liu, X., Liu, R. and Leng, J. (2015), "The pricing of product and value added service under information asymmetry: a product life cycle perspective", *International Journal of Production Research*, Vol. 53 No. 1, pp. 25-40.
28. Eremenko, I. A. Logistics of the cluster approach to the development of the regional economy / I. A. Eremenko, T. I. Eremenko. - Text: direct // *Young scientist*. - 2016. - No. 12 (116). - S. 1239-1249. — URL: <https://moluch.ru/archive/116/31510/> (date of access: 04/14/2022).
29. Van den Heuvel, F., Rivera, L., Van Donselaar, K., De Jong, A., Sheffi, Y., De Langen, P. and Fransoo, J. (2014), "Relationship between freight accessibility and logistics employment in US counties", *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, Vol. 59 No. 1, pp. 91-105.
30. Rivera, L., Gligor, D., & Sheffi, Y. (2016). The benefits of logistics clustering. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 46(3), 242–268. doi:10.1108/ijpdlm-10-2014-0243
31. Pilipenko I. V., Cluster policy in Russia [Text] / I. V. Pilipenko // *Society and economy* — 2007. — № 8, p. 28
32. Ramazanova, Aray Optimization of Location of Transport and Logistics Centers at the Example of the Republic of Kazakhstan
33. European Commission. Evaluation Methods for the European Union's External Assistance; Evaluation Tool; European Commission: Brussels, Belgium, 2006; Volume 4. Available online: http://ec.europa.eu/europeaid/sites/devco/files/evaluation-methods-guidance-vol4_en.pdf (accessed on 28 July 2017).
34. Seixedo, C.; Tereso, A. A Multi-criteria Decision Aid Software Application for selecting MCDA Software Using AHP, Conference Paper In 2nd International Conference on Engineering Optimization, Lisbon, Portugal. 2010. Available online: <http://hdl.handle.net/1822/19355> (accessed on 5 October 2017)
35. Kirillova, A. G. Methodology for the organization of container and piggyback transportation in multimodal road-rail communications. D.Sc. (Eng) thesis [Metodologiya organizatsii koneinernykh i kontreilernykh perezovok v multimodalnykh avtomobilnozheleznodorozhnykh soobshcheniyakh. Dis... dok. tekhn. nauk]. Moscow, 2010, 335 p.
36. Kuzmin, D. V. Organization of a regional network of piggyback terminals. Ph.D. (Eng) thesis [Organizatsiys regionalnoi seti kontreilernykh terminalov. Dis... kand. tekhn. nauk]. Moscow, 2015, 166 p.
37. Baginov, A. V. Modern Approaches to Siting of Transport and Logistics Infrastructure Facilities. *World of Transport and Transportation*, 2018, Vol. 16, Iss. 3 (76), pp. 166–177.
38. Prosvetov, G. I. Mathematical methods in logistics: Problems and solutions [Matematicheskie metody v logistike: zadachi iresheniya]. 2nd ed., enl. Moscow, AlphaPress publ., 2009, 304 p
39. Kononenko, I., & Kukar, M. (2007). Cluster Analysis. *Machine Learning and Data Mining*, 321–358. doi:10.1533/9780857099440.321
40. Xu R, Wunsch D (2005) Survey of clustering algorithms. *IEEE Trans Neural Netw* 16:645–678
41. V. Estivill-Castro Why so many clustering algorithms: a position paper. *ACM SIGKDD Explorations Newsletter*, 2002, 4(1), 65-75.
42. J. MacQueen, "Some methods for classification and analysis of multivariate observations". In: *Proceedings of the Fifth Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability*, 1967, vol 1, 281-297.

43. 25. C. Yuan and H. Yang, "Research on k-value selection method of k-means clustering algorithm", *Multidisciplinary Scientific Journal*, 2019, 2(2), 226-235
44. 26 T. Hastie, R. Tiiranibsh and J. Friedman., *The Elements of Statistical Learning: Data Mining, Inference and Prediction*, 2nd ed., Springer-Verlag, (2009)
45. N. Slonim, E. Aharoni and K. Crammer, "Hartigan's K-Means Versus Lloyd's K-Means-Is It Time for a Change? Proceedings of the Twenty-Third International Joint Conference on Artificial Intelligence, 2013, pp. 1677-1684
46. Wang, Q.; Wang, C.; Feng, Z.; Ye, J. Review of K-means clustering algorithm. *Electron. Des. Eng.* 2012, 20, 21–24.
47. Yuan, C., & Yang, H. (2019). *Research on K-Value Selection Method of K-Means Clustering Algorithm. J, 2(2), 226–235.* doi:10.3390/j2020016
48. Ravindra, R.; Rathod, R.D.G. Design of electricity tariff plans using gap statistic for K-means clustering based on consumers monthly electricity consumption data. *Int. J. Energ. Sect. Manag.* 2017, 2, 295–310.
49. T. Kanungo and D. M. Mount, "An Efficient K-means Clustering Algorithm: Analysis and Implementation", *Pattern Analysis and Machine Intelligence, IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence.* vol. 24, no. 7, 2002.
50. J. C. Bezdek, J. Keller, R. Krishnapuram, N. R. Pal, "Fuzzy Models and Algorithms for Pattern Recognition and Image Processing", Springer, 2005.
51. N. R. Pal, K. Pal, J. C. Bezdek, "A Mixed C-Means Clustering Model", *Fuzz IEEE*, 1997.
52. Bezdek, J.C.: *Pattern Recognition with Fuzzy Objective Function Algorithms.* Plenum Press, New York (1981)
53. Lazaro, J., Arias, J., Martín, J.L., Cuadrado, C., Astarloa, A.: Implementation of a modified Fuzzy C-Means clustering algorithm for real-time applications. *Microprocess. Microsyst.* 29, 375–380 (2005)
54. Icer, S.: Automatic segmentation of corpus collasum using Gaussian mixture modeling and Fuzzy C means methods. *Comput. Methods Programs Biomed.* 112,38–46 (2013)
55. Asyali, M.H., Colak, D., Demirkaya, O., Inan, M.S.: Gene expression profile classification: a review. *Curr. Bioinform.* 1,55–73 (2006)
56. V. S. Rao and Dr. S. Vidyavathi, "Comparative Investigations and Performance Analysis of FCM and MFPCM Algorithms on Iris data", *Indian Journal of Computer Science and Engineering*, vol.1, no.2, 2010 pp. 145-151.
57. Ankita Singh, Dr Prerna Mahajan, 2013, Comparison of K- Means and Fuzzy C- Means Algorithms, *INTERNATIONAL JOURNAL OF ENGINEERING RESEARCH & TECHNOLOGY (IJERT)* Volume 02, Issue 05 (May 2013).

Medical Sciences

УДК: 614,2:616 – 006.4:616 – 053.2(574)

ЧАСТО ВСТРЕЧАЕМЫЕ ЗЛОКАЧЕСТВЕННЫЕ ОПУХОЛИ У ДЕТЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

У.К. Жумашев

М.Л. Айтахунов

Б. Уалиханулы

Казахский национальный медицинский университет им. С.Д. Асфендиярова, Казахский научно-исследовательский институт онкологии и радиологии. г. Алматы, Республика Казахстан.

Аннотация

Актуальность: Углубленное эпидемиологическое изучение заболеваемости и смертности детского населения Казахстана от злокачественных новообразований является актуальной задачей современной онкологии.

Цель: Ранжирование злокачественных новообразований по степени значимости отдельных компонентов для оценки оказания онкологической помощи детскому населению.

Результаты: Проанализированы данные 3900 детей со злокачественными новообразованиями в возрасте от 0 до 18 лет (солидные опухоли у 2613- 67%, лейкозы у 1287 больных - 33%), зарегистрированных за 2010-2019 годы в Казахстане. Лейкозы были диагностированы у 1287 (1 место, 33%), опухоли головного мозга – 612 (2 место, 15,7%), лимфомы – 520 (3 место, 13,3%), опухоли мягких тканей – 388 (4 место, 9,9%), опухоли костей – 360 (5 место, 9,2%), нейробластома – 225 (5,8 %), нефробластома – 207 (5,3%), опухоли глаз – 106 (2,7%), опухоли яичка – 57 (1,5%), опухоли печени – 48 (1,3%), опухоли яичников – 47 (1,2%) и лимфома Беркитта – у 43 (1,1%) больных детей. В динамике абсолютное число больных имело тенденцию к росту – с 356 больных в 2010 до 610 детей в 2019 году. Морфологическая верификация опухоли у детей в целом по Казахстану составила 82,4±2,6%, в ранней стадии (I-II ст.) заболевания она была проведена у 37,5±2,7% детей. Показатель запущенности злокачественных опухолей составил 10,7±1,8%, а годовая летальность – 21,3±2,4%.

Заключение: В 2012г. Правительством РК было принято «Дорожная карта» по улучшению детской онкогематологической службы. По территориально Республика была разделена на четыре (Восток, Запад, Юг и Север) региона. В регионах, в областных детских больницах введено штат сертифицированных специалистов – детских онкогематологов. Больные дети из Западного и Южного регионов лечатся в НЦ педиатрии и ДХ в г. Алматы, а дети из Северного и Восточного регионов лечатся в АО Национальный научный центр материнства и детства МЗ РК в Астане. Радиологическую помощь по Республике оказывает Центр детской онкологии КазНИИОиР. Внедрены международные протоколы диагностики и лечения по детской онкогематологии, что привело к улучшению выживаемости пациентов по всем нозологическим формам. Несмотря на это, выявляемость

в ранних стадиях (I-II ст.) заболевания остается низкой и осведомленность населения и врачей общей лечебной сети желает быть лучшей.

Все эти показатели, характеризующие состояние онкологической службы детского населения Казахстана, напрямую связаны с объемом охвата населения профилактическими осмотрами и уровнем выявляемости злокачественных опухолей на ранней (I-II ст.) стадии заболевания, а также с уровнем осведомленности населения и врачей общей лечебной сети о злокачественных новообразованиях. Необходимо улучшить оказание онкологической помощи больным детского возраста путем повышения выявляемости и совершенствования ранней диагностики, а также наладить полноценный учет злокачественных новообразований у детского населения.

Ключевые слова: злокачественное новообразование (ЗНО), детский возраст, Республика Казахстан.

Введение: Углубленное эпидемиологическое изучение заболеваемости и смертности детского населения Казахстана от злокачественных новообразований (ЗНО) является актуальной задачей современной онкологии. ЗНО у детей и взрослых существенно отличаются по их частоте и виду. В структуре ЗНО в РК у всего населения на долю детей приходится в среднем 10,2% [1-3]. Одним из важных показателей деятельности онкологической службы является вычисление показателей заболеваемости населения ЗНО. Показатель заболеваемости в свою очередь связан с абсолютным числом больных, зарегистрированных в течение года, которое, в свою очередь, связано с показателями раннего и своевременного выявления ЗНО. При этом вопрос организации своевременного выявления онкологических больных тесно связан с эффективностью диагностики ЗНО, проводимой и организуемой онкологическими организациями. Поэтому для проведения эпидемиологических исследований, в частности детского населения, на изучаемых территориях необходимо полное обеспечение исчерпывающей информацией о числе больных с впервые в жизни установленным онкологическим диагнозом. Важными моментами при этом являются: единая методика расчета показателей и критерии (стандарты) их оценки. Критерии оценки могут иметь различный уровень: региональный, казахстанский, европейский, мировой. Внедрение критериев оценки медико-статистических показателей при изучении ЗНО в практику детских онкологических отделений и центров позволит получить информацию, пригодную для сравнения внутри страны и за рубежом [4-5].

Целью данного исследования является ранжирование ЗНО по степени значимости отдельных компонентов для оценки оказания онкологической помощи детскому населению.

Материалы и методы: Объектом исследования явилась ситуация с детской онкопатологией в Казахстане за период с 2010 по 2019 годы. Материалами для анализа послужили истории болезни 3900 больных детей в возрасте от 0 до 18 лет с впервые в жизни установленным диагнозом ЗНО. Сбор информации об онкологических заболеваниях у детей осуществляется всеми онкологическими диспансерами республики, данные хранятся в Канцер-Регистре КазНИИОиР, НЦ Педиатрии и детской хирургии и АО Национальный научный центр материнства и детства МЗ РК. Данные о численности детской популяции получены из департамента государственной статистики Казахстана. Материалы больных изучались с использованием современных методов санитарной статистики. Интенсивные показатели заболеваемости вычислялись на 100 тыс. детского населения. Для описания количественных признаков использовали параметры нормального распределения: среднее значение (M), среднее квадратичное отклонение (σ), темпы прироста тренды заболеваемости (T) [1, 2, 4].

Результаты: Из обследованных детей, лейкозы были диагностированы у 1287, опухоли головного мозга – у 612, лимфомы – у 520, опухоли мягких тканей – 388, опухоли

костей – 360, нейробластома – 225, нефробластома – 207, опухоли глаз – 106, опухоли яичка – 57, опухоли печени – 48, опухоли яичников – 47 и лингергансо-клеточные гистиоцитозы – у 43 больных детей.

Лейкозы. За 2010-2019 годы в РК было зарегистрировано 1287 детей, больных лейкозами. Лейкозы занимали первое место в структуре ЗНО у детского населения ($33,0 \pm 0,8\%$). Распределение удельного веса лейкозов в динамике оставалось относительно стабильным (рисунок 1) с небольшой тенденцией к снижению ($T_l = -0,04\%$).

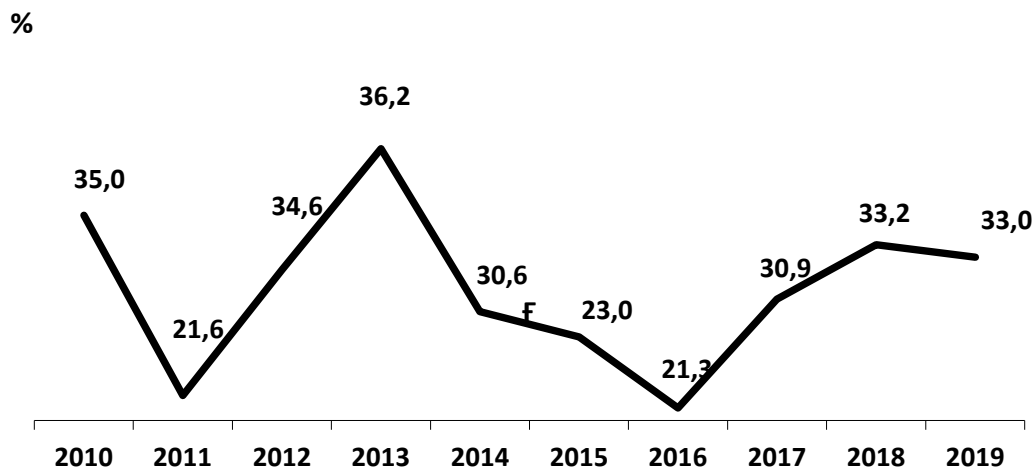

Рисунок 1 – Динамика удельного веса лейкозов среди больных детского возраста с ЗНО в Казахстане (2010-2019 гг.)

Показано, что в 2011 и 2013-2016 годах удельный вес детей с лейкозами был ниже среднереспубликанского уровня. Показанное снижение удельного веса лиц, заболевших лейкозами, обусловлено в основном недоучетом этих больных в различные годы в РК.

Опухоли ЦНС. В исследуемый период данная форма ЗНО в РК была зарегистрирована у 612 больных детского возраста. Опухоли ЦНС занимали второе место в структуре ЗНО у детского населения. Доля опухолей ЦНС составила в среднем $15,7 \pm 0,7\%$ и имела тенденцию к росту ($T_{цнс} = 0,05\%$) (рисунок 2).

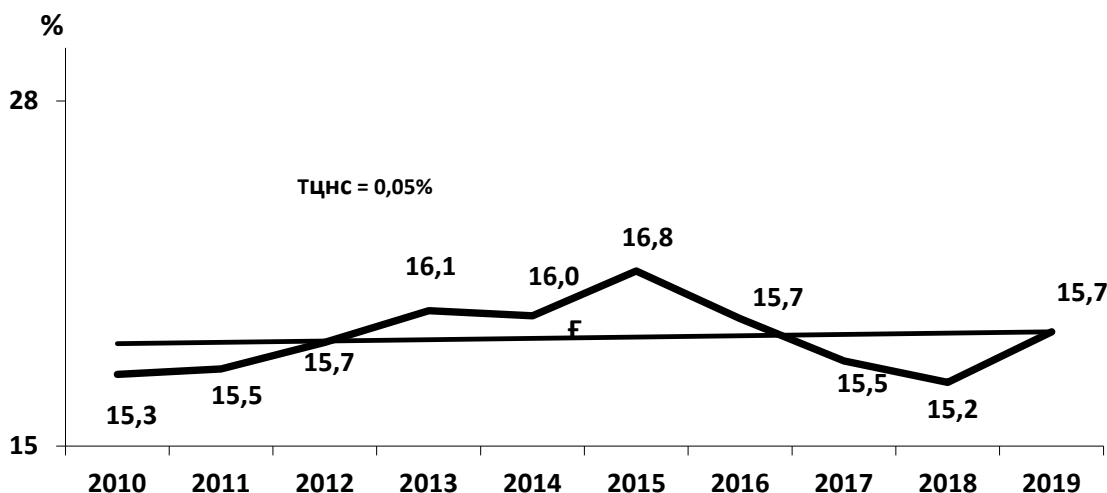

Рисунок 2 – Динамика удельного веса больных опухолями ЦНС среди больных детского возраста с ЗНО в Казахстане (2010-2019гг.)

Лимфомы. За изучаемый период в РК было зарегистрировано 520 больных детей со злокачественными лимфомами (с лимфомой Ходжкина и Неходжкинской лимфомой). Лимфомы составили в среднем $13,3 \pm 0,7\%$ и заняли третье место в структуре ЗНО у детского населения, с тенденцией к росту (Тлф= 0,22%), (рисунок 3).

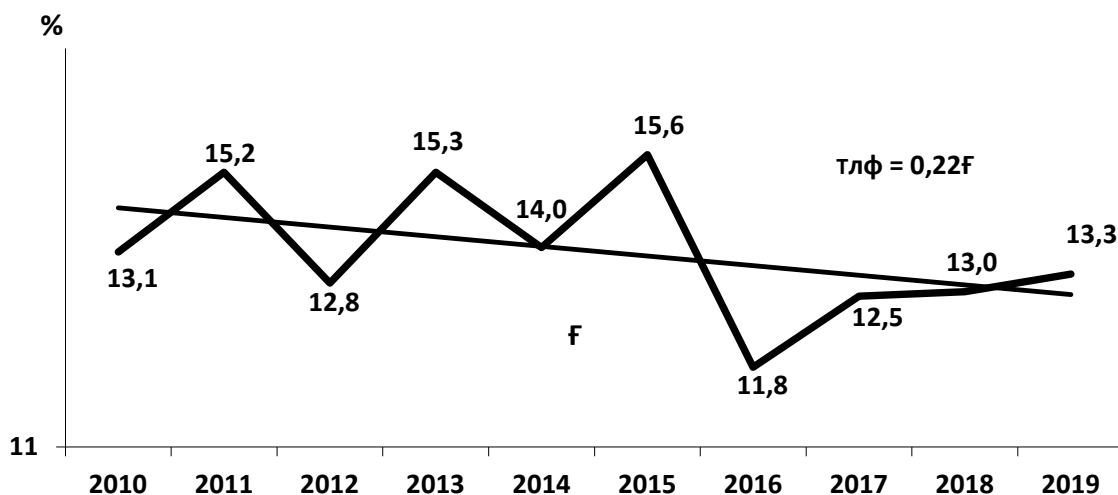

Рисунок 3 – Динамика удельного веса больных лимфомами среди больных детского возраста с ЗНО в Казахстане (2010-2019гг.).

Опухоли мягких тканей в РК за 2010-2019 гг. были зарегистрированы всего у 388 больных детского возраста. В структуре ЗНО у детского населения опухоли мягких тканей в среднем составили $9,9 \pm 0,4\%$ и занимали четвертое место. При этом доля больных с данной формой опухоли у детей имела тенденцию к росту (Том= 0,15%) (рисунок 4).

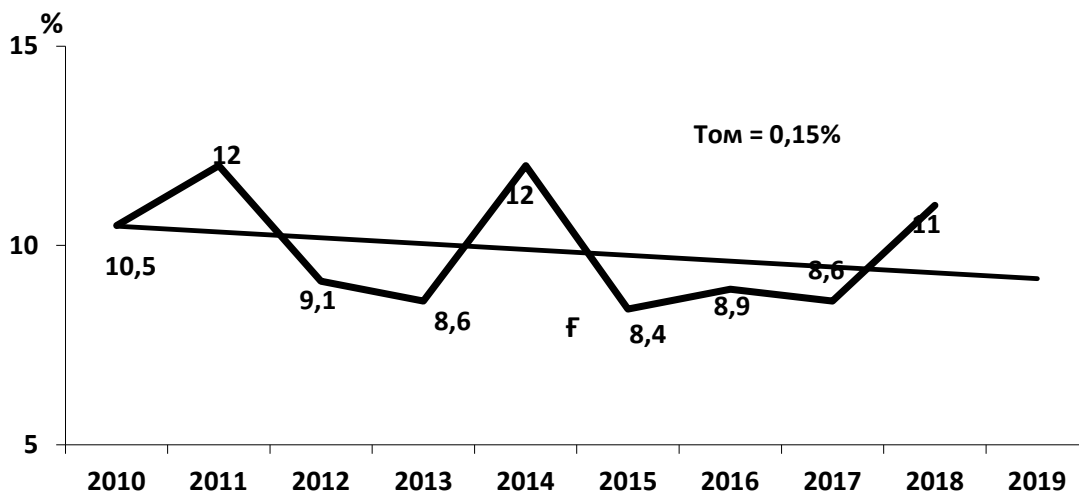

Рисунок 4 – Динамика удельного веса больных опухолями мягкой ткани среди больных детского возраста с ЗНО в Казахстане (2010-2019 гг.).

Опухоли костей. За 2010-2019 гг. в РК зарегистрировано всего 360 больных детского возраста со злокачественными опухолями кости. В структуре ЗНО у детского населения опухоли костей в среднем составили $9,2 \pm 0,4\%$ и занимали пятое место. В динамике, доля больных детского возраста с данной формой опухоли имела тенденции к снижению (Ток= - 0,14%) (рисунок 5).

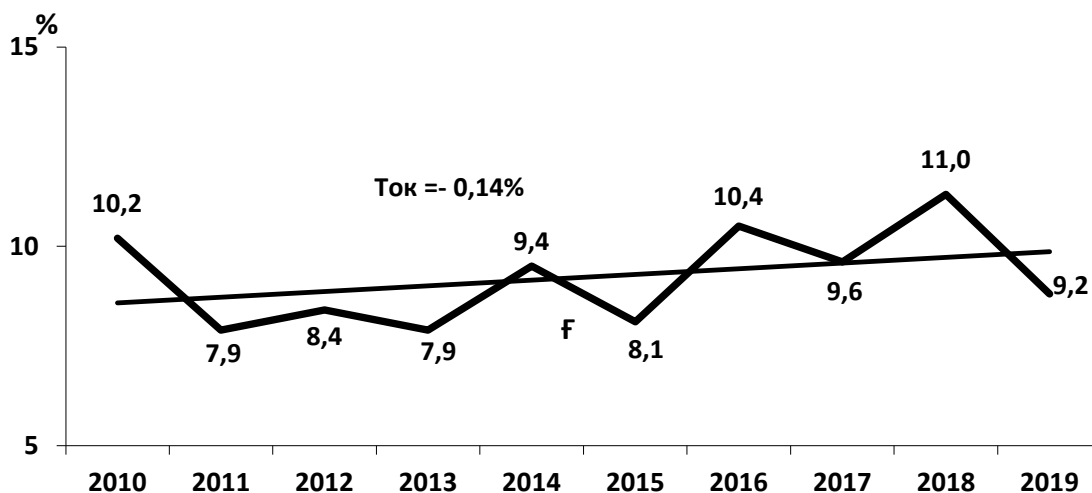

Рисунок 5 – Динамика удельного веса больных опухолью кости среди больных детского возраста с ЗНО в Казахстане (2010-2019гг.).

Обобщенные показатели ЗНО у детского населения Казахстана по нозологическим единицам представлены на рисунке 6, где установлены определенные закономерности, характерные для нашей республики.

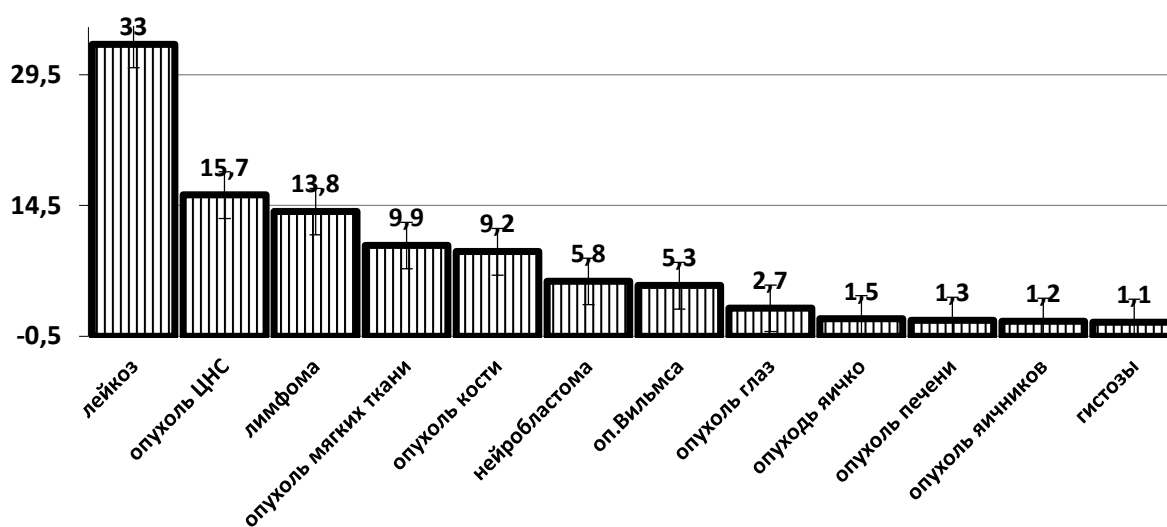

Рисунок 6 – Динамика удельного веса больных детского возраста со злокачественными новообразованиями в РК (2010-2019 гг.).

В динамике абсолютное число больных имело тенденцию к росту – с 356 больных в 2010 до 610 детей в 2019 году. Морфологическая верификация опухоли у детей в целом по Казахстану составила $82,4 \pm 2,6\%$, в ранней стадии (I-II ст.) заболевания она была проведена у $37,5 \pm 2,7\%$ детей. Показатель запущенности злокачественных опухолей составил $10,7 \pm 1,8\%$, а годовичная летальность – $21,3 \pm 2,4\%$.

Заключение: В 2012г. Правительством РК было принято «Дорожная карта» по улучшению детской онкогематологической службы. По территориально Республика была разделена на четыре (Восток, Запад, Юг и Север) региона. В регионах, в областных детских больницах введено штат сертифицированных специалистов – детских онкологов-

гематологов. Больные дети из Западного и Южного регионов лечатся в НЦ педиатрии и ДХ в г. Алматы, а дети из Северного и Восточного регионов лечатся в АО Национальный научный центр материнства и детства МЗ РК в Нур-Султане. Радиологическую помощь по Республике оказывает Центр детской онкологии КазНИИОиР. Внедрено международные протоколы диагностики и лечения по детской онкогематологии, что привело к улучшению выживаемости пациентов по всем нозологическим формам. Несмотря на это, выявляемость в ранних стадиях (I-II ст.) заболевания остается низкой и осведомленность населения и врачей общей лечебной сети желает быть лучшей.

Все эти показатели, характеризующие состояния онкологической службы детского населения Казахстана, позволяет констатировать, что они в прямую связаны с объемом охвата профилактическим осмотром населения и с уровнем выявляемости злокачественных опухолей в ранней стадий (I-II ст.) заболевания, а также вопросами осведомленности населения и врачей общей лечебной сети о злокачественной опухоли.

Анализ экстенсивных показателей ЗНО у детей в Казахстане показал, что в структуре злокачественных опухолей у детей первые пять мест занимают: лейкозы ($33,0 \pm 0,8\%$), опухоли ЦНС ($15,7 \pm 0,7\%$), лимфомы ($13,8 \pm 0,7\%$), опухоли мягких тканей ($9,9 \pm 0,4\%$) и опухоли костей ($9,2 \pm 0,4\%$).

Следовательно, необходимо улучшить оказание онкологической помощи больным детского возраста путем повышения выявляемости и совершенствования ранней диагностики, а также наладить полноценный учет злокачественных новообразований у детского населения.

Литература:

1. Международное агентство по изучению рака. Новые глобальные данные по раку: GLOBOCAN 2018 // gco.iarc.fr/today/data/factsheets/populations/900-world-factsheets.pdf. 23.12/2020. 23.06.2020;
2. Показатели онкологической службы Республики Казахстан за 2019 год (статистические и аналитические материалы) // под ред. Д.Р. Кайдаровой. – Алматы, КазНИИОиР, 2020;
3. Жумашев У.К. Распространенность основных форм злокачественных опухолей у детей в Казахстане // Онкология и радиология Казахстана. – 2011. – № 3 (20). – С. 35-37 [Zhumashev U.K. Rasprostranennost' osnovnyh form zlokachestvennyh opuholej u detej v Kazahstane // Onkologija i radiologija Kazahstana. – 2011. – № 3 (20). – S. 35-37]. http://oncojournal.kz/wp-content/uploads/2011/2011.3.20_18.pdf;
4. Мерабишвили В.М., Кулаева С.А., Демин Е.В. Динамика онкологической заболеваемости и структура злокачественных новообразований среди подростков 15-17 лет с расчетом показателей выживаемости (популяционное исследование) // РЖДГиО. – 2017. – №4(1). – С. 54-60 [Merabishvili V.M., Kulaeva S.A., Demin E.V. Dinamika onkologicheskoy zaboлеваemosti i struktura zlokachestvennyh novoobrazovanij sredi podrostkov 15-17 let s raschetom pokazatelej vyzhivaemosti (populjacionnoe issledovanie) // RZhDGiO. – 2017. – №4(1). – С. 54-60]. <https://doi.org/10.17650/2311-1267-2017-4-1-54-60>;
5. Волкова А.Р., Вахитов Х.М., Кумирова Э.В. Детские злокачественные новообразования и их учет: мировые и отечественные тенденции // Российский журнал детской гематологии и онкологии. – 2020. – №7(3). – С. 64-69 [Volkova A.R., Vaxitov X.M., Kumirova E.V. Detskie zlokachestvennye novoobrazovaniya i ix uchet: mirovye i otechestvennye tendencii // Rossijskij zhurnal detskoj gematologii i onkologii. – 2020. – №7(3). – S. 64-69]. <https://doi.org/10.21682/2311-1267-2020-7-3-64-69>.

ЧАСТО ВСТРЕЧАЕМЫЕ ЗЛОКАЧЕСТВЕННЫЕ ОПУХОЛИ У ДЕТЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

У.К. Жумашев, М.Л. Айтахунов, Б. Уалиханулы.

Казахский национальный медицинский университет им.
С.Д. Асфендиярова, Казахский научно - исследовательский институт онкологии и
радиологии. Алматы, Казахстан.

Резюме

Анализировано 3900 больных детей, зарегистрированных за 2010-2019 годы в Казахстане. Выявлено неравномерное распределение больных злокачественных опухолей у детей в различных областях Республики, что обусловлено с неполноценностью учета больных детей.

Ключевые слова: Казахстан, злокачественная опухоль, дети.

MOST COMMON MALIGNANT TUMORS AMONG CHILDREN IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

U.K. Zhumashev, M.L. Aitakhunov, B. Ualikhanuly.

Kazakh National Medical University named after
S. D. Asfendiyarova. Kazakh Research Institute of Oncology and Radiology Almaty, Kazakhstan.

Abstract

Analyse 3900 sick children registred material for 2010-2019 in Kazakhstan. Non-uniform distribution of sick malignant tumors at children in various areas of Republic that is caused with inferiority of the account of sick children is revealed. Hence it is necessary, improvement of the oncological help by the patient of the children's population by increase of detestability and early diagnostics, and also adjustment of full value of the account of malignant tumors of the children's population.

Key words: Kazakhstan, malignant tumors, children's.

Авторы:

1. Жумашев Уалихан Кошкаралиевич доктор медицинских наук, профессор кафедры онкологии КазНМУ. Врач онколог высшей категории. Тел: +7 7017646770.
2. Айтахунов Мурат Лейкимович кандидат медицинских наук, доцент кафедры онкологии КазНМУ. Врач онколог высшей категории. Тел: +7 7075808858.
3. Уалиханулы Бауыржан врач - интерн КазНМУ. Тел: +7 7758637709;

Art History

"VICTORY" DAYS IN THE CREATIVITY OF AZERBAIJAN PAINTERS

Emil Raul oğlu Ağayev

Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical University
ORCID NO: 0000-0001-9354-0839

Abstract. If we look at the history of the Azerbaijani people, the struggle against foreign invaders occupies an important place. Courage, the struggle for the defense of their land belongs to our people. After Azerbaijan gained its independence, our Karabakh was occupied by Armenian invaders in the 90s. For 30 years, there was no result of the negotiations. On September 27, 2020, our glorious army led by Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev stood up to defend the homeland to prevent the attacks of Armenians. Having freed Karabakh from occupation within 44 days, they raised our tricolor flag in our cultural capital Shusha on November 8. The sound of victory took an important place in our fine art. In this article, Anar Huseynzade "Aghdam Mosque", Abbas Mammadov "Lower Govhar Agha Mosque", Asmar Narimanbeyova "Shusha", Nigar Helmi "Khudaveng Monastery. Kalbajar", Ulkar Abulfat "Karabakh horse, in the footsteps of the Karabakh carpet", "Victory carpet" analyzed in the context of art criticism.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Shusha, Zafar, fine art

Introduction.

Countries of the world have fought for acquiring new territories at all stages of history. Of course, people were the main victims of these wars. If we look at the history of Azerbaijan, the scenes of struggle against foreign invaders occupy an important place. The bravery of our people has always been in the center of attention of the world. After regaining its independence in the 1990s, Azerbaijan faced the threat of Armenia's occupation of Karabakh, distinguished by its rich wealth. For 30 years, the arbitrariness of Armenia, the crimes they committed, and the continuation of the occupation of Karabakh prevented the war from ending peacefully. On September 27, 2020, as a result of Armenia's violation of the ceasefire once again, the Azerbaijani army fought to defend its territories. Our army, which liberated villages, towns, and cities within 44 days, raised the tricolor flag of Azerbaijan and won victory in Shusha. The historical Victory gained was reflected in all areas of our art, especially in fine art. The development of the theme of Victory in the creativity of our artists was presented with interesting works.

The interpretation of the main material.

Anar Huseynzade presents the destroyed "city of spirits" in his work "Aghdam Mosque" (fig 1). In front of the destroyed houses and burnt nature, only a part of the mosque remains. After Armenia occupied Aghdam, pigs were kept in the mosque, contrary to the religion of Islam. The painter frees the city with his brush.

Fig 1. Anar Huseynzade "Aghdam Mosque" (2022) (canvas, oil paint, 80x120 cm)

In his work "Lower Govhar Aga Mosque" (fig 2), Abbas Mammadov covered the architectural monument of the cultural capital of Shusha in a circle of colors. The main image in the work dominated by abstractionism and primitivism trends is our architectural heritage.

Fig 2. Abbas Mammadov "Lower Govhar Agha Mosque" (2022) (canvas, oil painting, 60x75 cm)
In the work "Shusha" (fig. 3), Asmar Narimanbeyova brought the magnificent Shusha fortress to the fore. Blooming nature and contrasting rhythmic colors were subordinated to light and shade.

Fig 3. Asmar Narimanbeyova "Shusha" (2022) (canvas, oil paint)

In the composition "Khudaveng Monastery. Kalbajar" (fig 4), our historical architectural monument stands out for its magnificence in front of the mysterious nature.

Fig 4. Nigar Helmi "Khudaveng Monastery. Kalbajar" (canvas, oil painting, 80x110 cm)

Ulkar Abulfat decorated the tracks of the Karabakh horse with carpet patterns. The patterns of the Karabakh carpet on the victorious horse are a symbol of the return of culture to this land. In the background, the historical heritage of Karabakh is reminiscent of rock paintings. (fig 5)

Fig 5. Ulkar Abulfat "The Karabakh horse, following the footsteps of the Karabakh carpet" (canvas, oil painting)

The "Victory Carpet" dedicated to the victory of our victorious army led by the President of the Republic of Azerbaijan, Commander-in-Chief Ilham Aliyev, was woven using 48 different colored woolen threads. The middle area of the carpet is woven with famous carpet fragments of each region of Karabakh "Lampa", "Khanliq", "Celebi", "Gasimushagi" and other ornaments. (fig 6)

Fig 6. "Carpet of Victory"

Conclusion.

The main results of the scientific article "Days of Victory in the Creativity of Azerbaijani painters" were as follows:

- "The works on the theme of victory were analyzed in the context of art studies.
- In the works of Azerbaijani artists on this topic, Victory stands out more with color, image, and idea.

The victory of the Azerbaijani people in Karabakh will forever be written in golden letters in our history and will be passed on to future generations.....

REFERENCES:

1. Ağayev E. "Shusha motives in Azerbaijan fine and decorative applied arts" "2nd Latin American International Conference on Social Sciences and Humanities", Colombia Bogota, April 5-7 2022, p 81-85
2. Ağayev E." A view on the subject of victory in the work of Azerbaijani artists"// "5th International New York Academic Research Congress"// USA New York//April 23-24 2022// p 275-280
3. Ağayev E. "Victory celebration in the creativity of Azerbaijan painters" //"11th International Istanbul scientific research congress"//October 15-17 2022// Turkey İstanbul//p 578-582
4. Əliyev Z. "Qarabağ savaşı qaliblərinin tərənnümü"//Mədəniyyət 2020// s 7

Концептуальное искусство Центральной Азии и традиционный текстиль

Ахмедова Нигора Рахимовна

доктор искусствоведения, академик Академии художеств Узбекистана, главный научный сотрудник Института искусствознания Академии наук Республики Узбекистан

Annotation: In Central Asia in the period of independence the new model of art began to develop. In these countries Contemporary art is reflecting the idea of national identity, New mediums allowed artists to more decisively move beyond the framework of Soviet identity, artists turn to textile traditions to create conceptual discourse. the article analyzes this process from the 1990s to the present . In the projects of artists from Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan This article is analyzing installations of A. Menlibaeva, V. Akhunov, U. Japarov, V. Useinov, D. Kaipova.

Keywords: Central Asia, traditional textiles, felt, ikat, installation, concept, discourse, identity, globalization.

Аннотация: Анализируется специфика обращения художников Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана с 1990-х г. в период независимости к традиционному текстилю региона - войлоку, икат, вышивке, коврам. Этот процесс начался 1990-е гг. в период освоения contemporary art - инсталляция, перформанс, видео, мультимедийные проекты, что изменило традиционную морфологию искусства Центральной Азии. На примерах проектов А.Менлибаевой, У. Джапарова, В.Ахунова, В. Усеинова, Д.Каиповой показана динамика и своеобразие этого процесса, его связь с проблемами локальности и глобализации, политикой идентичности в современном искусстве.

ключевые слова: Центральная Азия, традиционный текстиль, войлок, икат, инсталляция, концепция, курс, идентичность, глобализация.

Принятое в современном глобальном контексте и затребованное на главных выставочных площадках концептуальное искусство, начиная с 1990-х годов, и в центральноазиатском регионе породило оригинальные тенденции. Художники начали адаптироваться к новому языку репрезентации. Рассмотрим в рамках обозначенной темы обращение художников Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана к одному из пластов народного искусства – традиционному текстилю.

Идеология и теория нацстроительства в независимых государствах выдвинула на первый план вопросы этнокультурной идентичности. В рамках советской культуры проблема национального своеобразия находила реализацию в традиционной жанрово - видовой структуре изобразительного искусства. Опираясь на разнообразные традиции наследия, художники включали их инвариантные основы (плоскостность, декоративное понимание колорита, условность форм) в живопись, графику, пластику, сохраняя, таким образом, связь с собственными корнями.

Начиная с 1990-х гг. освоение contemporary art в таких формах, как инсталляция, перформанс, видео, а в последние годы – в мультимедийных проектах, изменило традиционную морфологию искусства региона. Новые медиумы позволили художникам более решительно выйти из рамок советской идентичности. В концептуальном дискурсе отношение к автохтонному наследию и выражение через него традиционного комплекса идей требовало принципиально новых подходов. Однако, изучение этого опыта не стало полноценной научной традицией и остается до настоящего времени проблематичным. В его

интерпретации методологические приоритеты необходимо выбирать на основе междисциплинарного синтеза, современных научных позиций. Только в последние годы наметилась тенденция адаптировать постколониальную эпистемологию, широко применяемую в отношении восточных стран, к развитию центральноазиатского региона.

Традиционный текстиль Центральной Азии - войлок, ткани, вышивка, ковры - является ярким отражением не только материальной культуры народов региона, но и верований, истории, эстетики и своеобразия быта. Мир автохтонных традиций по-разному присутствовал в поисках художников, начиная с мастеров узбекистанского авангарда. Известно, что авангард начала XX века ассимилировал некоторые пластические принципы, почерпнутые у примитивных и древних культур, а также иррациональность, ритуальность, метафоризм, то есть универсальные образно - конструктивные категории, а не только формальные. Они проявились в кубофутуристических работах В.Уфимцева "Казах", "Казашки", "К поезду" (1926-1929) из коллекции Нукусского музея. Художник увлекся экспериментами в самой технологии создания картин, упорно искал новый язык, достаточно радикального характера. В. Уфимцев создал аппликации и коллажи с использованием песка, войлока, тканей и других материалов, связанных с местной природой и национальным бытом. Взятые художником во всей архаической простоте, они придают произведениям необычную, первозданную силу и энергию. Он смог предложить оригинальные авангардные идеи, "укоренив" их в национальном мире. Эти работы уже тогда закладывали полемику по вопросам традиций, как адептам национальной экзотики, так и приверженцам стилизации Востока. Как видим, еще у истоков формирования искусства Узбекистана в начале XX века, одним из факторов, лежащих в основе авангардных исканий, был фактор локальных традиций.

В творчестве художников региона рецепция духовного, эпического, ритуально - знакового опыта наследия имеет определённую последовательность. В годы перестройки и позже она строилась на отказе от канонов советского искусства, объясняя их переход к знаковой, символической, абстрактной сфере в русле коренной традиции. Концепции философов – структуралистов (К.Леви-Стросс) о том, что архетипы лежат в основании не только традиционного сознания, но и современного человека, придали этим поискам философскую опору и актуальность.

Алмагуль Менлибаева в 1990 -е годы как представитель панк - шаманизма, одной из первых обратилась к казахскому войлочному ковру – текемету. Для нее текемет – модель культурной памяти народа, сохраняющая архетипы кочевника. Она нашла индивидуальную трактовку мифологем, близкую к неопрIMITИВИЗМУ, в таких работах, как "Три божества"(1993), "Звуки животных" (1993), "Бог земли и птица змеиноного шаха» (1994). Традиционно в текемете цвет узора вживлен, вплавлен в цвет основы ковра, образуя отраженный зеркальный рисунок. Отказываясь от цитирования этих принципов орнамента, А. Менлибаева ввела в композиции нетрадиционные геометрические формы и символы, которые, тем не менее, свободно читаются в пространстве культурных ассоциаций. Возникает увлекательный диалог символов и метафор разных пластов прошлого и настоящего. Однако этот ранний опыт А.Менлибаевой с войлоком еще связан с модернистским принципом понимания объекта.

Начиная с 2000- х гг. в современном искусстве в локальном и глобальном контекстах основные тренды определяла политика идентичности [1]. Как отмечали исследователи, «в отличие от личного значения идентичности, идея социальной идентичности *может быть использована и используется* в борьбе за культурное и экономическое равенство [2, с. 15-39]. Это определило интерес кураторов к новым территориям, в рамках постколониального дискурса актуализировался тезис дать «голос периферии», в частности, художникам постсоветских стран. В границы мировой арт-сцены впервые была вовлечена

terra incognita - искусство бывших советских республик Средней Азии. На крупных международных площадках оно стало занимать собственные позиции, что отмечал В.Мизиано: «художники создали свой оригинальный контекст, свою перспективу видения современного художественного дискурса» [3, с. 10]. В этом дискурсе актуализация традиционного наследия (текстиля) и его мифопоэтического нарратива как нового медиума обозначала их как представителей локального мира в постмодернистском глобальном контексте.

В мультимедийном проекте «Степное барокко» (2007), «Моя шелковая дорога к тебе», «Красная бабочка» (2012) и других сохраняется опора А.Менлибаевой на этнические архетипы, тотемы кочевников, суфийские предания. Традиционные шёлковые ткани как покровы, которые она снимает со своего лица, не только визуальный маркер ее центральноазиатской культурной идентичности. Здесь есть и антитеза широко распространившейся моде на фольклор, ремесла, а так же экзотизацию региона в рамках государственного проекта идентичности. «Критическая стратегия А.Менлибаевой – шаманки - и кочевницы – противостоит не только авторитарному фундаментализму власти, но и инструментальной рациональности глобализации, пришедшей на территорию Центральной Азии» [4, с. 180-181] - отмечали критики. Использование приёмов цифровой фотографии, техники принта позволяет А.Менлибаевой создавать эффектные образы и смелые метафоры на тему проблем современности. Она размышляет на стыке традиций и сопротивления языку рекламы и глянцевого журналов.

В инсталляциях из войлока художников Кыргызстана, таких как В.Руппель, У. Джапаров характерна высокая степень метафоризации предмета. Уничтоженный как объект изображения в абстракционизме, он "возвращается" в концептуальное искусство в образе "готовой вещи". Напомним, что обращение к текстилю, в частности, к войлоку, было актуальным в 1960-е -1970-е гг. у Й.Бойса, Р. Морриса и других западных художников. Войлок в личной мифологии Й.Бойса занимал особое место в связи с выражением темы смерти и бессмертия. В инсталляции У. Джапарова «Войлочный саркофаг» (2005) этот же нарратив представлен минимализмом выражения идеи, характерным для кочевников. Если применение всегда войлока связывают с приемом с Й.Бойса, то для кыргызского художника он, прежде всего, мифологичен, овеян кочевой архаикой. Редуцированная форма саркофага напоминает с одной стороны кокон, колыбель или лодку, отправляющуюся в Вечное плавание, с другой – это некая форма «упаковки», в которой тело растворяется в Природе. Концепт выражает тягу кочевников к стихийной силе природы, подтверждая ориентацию кочевников на приятие мира в рамках вечных и неумолимых законов природы.

Востребованность этнокультурных традиций для выражения идентичности на всех этажах общества стала неким официально ангажированным и популярным трендом в странах Центральной Азии. Например, некоторые узбекские живописцы наклеивают цветные ткани на холст, другие имитируют их, привлекает и войлок.

Узбекистан, исторически богатый разнообразными видами прикладного искусства сегодня их активно возрождает. В последние годы, благодаря известным Домам моды узбекский икат вышел на мировые подиумы, не говоря о потребности туристического сектора. Между тем, как новый медиум и объект исследования традиционное искусство, в частности, текстиль только в последние годы заинтересовал художников Узбекистана. В 2000 году использование войлока в инсталляции В. Ахунова «Песок забвения» было эпизодическим. Новый уровень апроприации текстиля в совокупности различных технических приемов предложили В. Усеинов и Д.Каипова. Их проекты – это итог размышлений о проявлении локальности в контексте универсальных проблем современности.

В. Усеинов - художник разноплановый, он создает гигантские инсталляции и видеопроекты, картины и гобелены. К технике «чи» впервые обратился в 2007 году. Этот древнейший вид плетения циновки из стеблей травы «чи» или камыша существует и сегодня у кочевых народов региона. Объекты «Млечный путь пред утренней молитвы» (2010) и "Пауза света в пред утренней молитве муэдзина" (2020) представляют собой ряд пластмассовых труб, оплетённых яркими шёлковыми нитями высокого качества, которые имеют приятный блеск и достаточную прочность. Ритм разноцветных нитей отсылает к вибрации света и цвета сквозь синеву ночи, рождает ассоциации со звуковой дорожкой передающей голос муэдзина при чтении молитвы.

Обращаясь к традиционной форме узбекского халата в объекте «Эмир Бухарский перед Курбан Хаитом», В. Усеинов перекодировал все его функции и технику. Арт - объект выполнен в технике вязания крючком, рисунок двухсторонний, но халат не для ношения. Он превратил его в некий экран, где символы прошлого и современности – изображение последнего эмира Бухары по известной фотографии русского фотографа С.М.Прогудина - Горского, знаки колонизация, жертвы истории как в драматической истории региона буквально и символически «вплетены» в единое полотно.

Халаты Д.Каиповой из адраса, шелка, бархата - это постмодернистский анализ языка традиционного текстиля и языка массовой культуры. Исходным материалом для художницы служат традиции ткачества, которые в своей эпистеме сохранили в строгом каноничном порядке архетипы и эстетику мышления народа. Это - фундаментальные языковые коды, схемы восприятия, иерархии практик. Она познает и уважительно сохраняет их в совместной работе с мастерами города Маргилан, в мастерских которых создаются ткани для ее проектов. Метод Д. Каиповой в халатах «Интервенция», «Дарт Вейдер» «Капитан Америка», «Знаки опасности», «Чужие», «OBEY» - не разрушение созданного народом веками, а создание нового дискурса о глобализированной современности. Не разрывая традиционный канон, она изящно, перекодирует икатовые орнаменты, вводит на эту Sancta Sanctorum территорию (святая святых), персонажи и символы современной массовой культуры. Широко растиражированные по миру Микки Маус, Капитан Америка и Дарт Вэйдер, маска Крик и американское выражение OBEY выступают маркерами глобализации. Эти повсеместно потребляемые образы вполне в духе канона «вплетены» Д.Каиповой в композиции абровых тканей, визуально не разрывают их. Проекты Д.Каиповой транслируют мысль о том, что и сегодня, традиционное искусство остается выразителем и отражением социальных, экономических и политических отношений. Поэтому восхитительные по колориту, изяществу и красоте орнаментов халаты Д.Каиповой - это не феномен дизайна, хотя есть, счастливые обладатели этих шедевров. В контексте актуальной постколониальной теории она размышляет о путях экспансии западных стандартов в постсоветской Центральной Азии. Ее критическая позиция проявлена и по отношению к политике национальной идентичности в регионе, с ее эстетическими стандартами ориентализации и самоколонизации собственной культуры.

В заключении отметим, что традиционный текстиль в концептуальном дискурсе отражает новую реальность в странах Центральной Азии, а художники ведут диалог о глобальных проблемам, не отрываясь от вековых традиций.

Литература:

1. Мизиано В. Пять лекций о кураторстве. – М.: Ад Маргинем Пресс, 2014. – 254 с.;
2. Моран М. Идентичность и политика идентичности: культурно-материалистическая история // Неприкосновенный запас. – Москва, 2021. – №1. – С. 15-39.;
3. Искусство Центральной Азии: актуальный архив. – Бишкек: Курама Арт, 2005. – 138 с.;
4. Прогрессивная ностальгия. Современное искусство стран бывшего СССР. – М.: WAM, 2008. – 335 с.

XV ƏSRDƏ HERAT MİNİATÜR MƏKTƏBİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Aynur Tahir qızı Seyfullayeva

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci “İncəsənət və fiziki tərbiyə” fənn birləşmə komissiyasının müəllimi

ABSTRACT

Herat miniature school, one of the artistic schools of the Middle East, was established in Herat, which was the capital of the Timurid state in the first decades of the 15th century. In the 15th century, the Herat school of miniatures began to play an important role in the history of miniatures in the Middle East, and in a short period of time, the city of Herat became a major center of book art. It can be said that the Herat school of miniatures has gone through several stages of development, except for the miniatures that have come down to our time. Thus, the first stage of the development of the Herat miniature school was the creation of the palace calligraphy workshop (library) in 1410, the second stage of high development and prosperity was the creation of Kamaladdin Behzad, and the end was the occupation of Herat by Sheyban Khan in 1507.

Key words: Herat, miniature, school, development, stage

Orta Şərqi bədii məktəblərindən biri olmuş Herat miniatür məktəbi XV əsrin ilk onilliklərində Teymurilər dövlətinin paytaxtı olmuş Heratda yaranmışdır. Herat miniatür məktəbinin bünövrəsi Teymurun oğlu və davamçısı, Herat hökmdarı Şahruh və onun vəziri *Baysunkar* tərəfindən qoyulmuşdur. İlk öncə gözəl kitabxana yaradılmışdır. Bu kitabxanada yalnız köhnə əlyazmalar saxlanılır, eyni zamanda yeni manuskriptlər yazılır və bəzədilirdi. Burada dövrün mühüm xəttat və miniatürçüləri çalışmışdır. Bunun nəticəsi olaraq, XV əsrdə Herat miniatür məktəbi Orta Şərq ölkələrinin miniatür tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır və qısa müddət ərzində Herat şəhəri kitab sənətinin böyük mərkəzinə çevrilir.

Şəkil 1. Quşun hiylə ilə tutulması. XV əsr. Herat

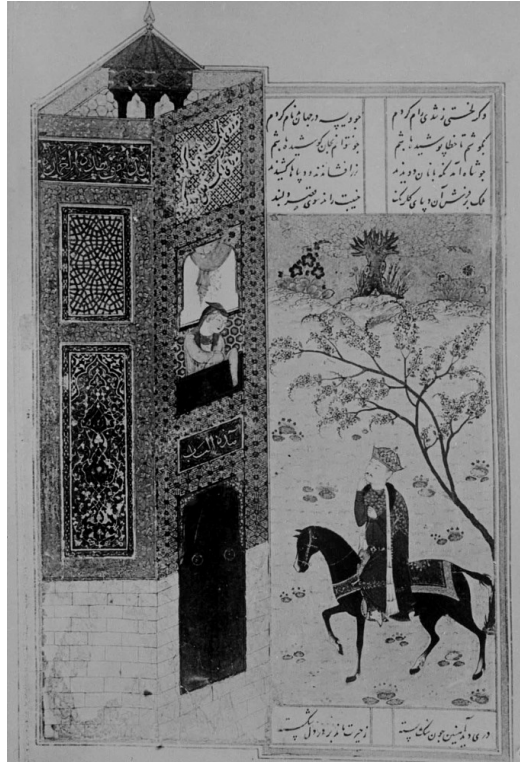
Herat miniatür məktəbinin sonrakı inkişafı Şahruhun oğlu Baykarı Mirzənin fəaliyyəti ilə bağlıdır. XV əsrin böyük şairi Əlişir Nəvahi yazırdı ki, teymurilər nəslinin son nümayəndəsi Baykarı

Mirzə incəsənətin himayədarı olmuş və onun təşəbbüsü nəticəsində heç bir digər hökmdarın hakimiyyəti illərində mövcud olmamış sayda çoxsaylı xəttat və rəssam yetişir.

XV əsrdə feodal Heratının şəhər həyatının və mədəniyyətinin inkişafı miniatür sənətinin çiçəklənməsi üçün bir zəmin yaradır və stimül verir. Monumental boyakarlıq və tətbiqi sənət ilə üslub vahidliyində olan kitab illüstrasiyası əlyazmaların ümumi tərtibat sistemində müqayisə edilməz mənə kəsb etməyə başlayır. Herat miniatür məktəbinin miniatürlərinin obraz quruluşu əlvan rənglər və çəvik xətlər ilə zəngin olan ətirli təbiət haqda təsəvvürlər ilə bağlıdır. Çiçək açan ağaclar ilə bol olan bağ, gölməçə və bulaqlar, bitkilər hadisələrin cərəyan edən ənənəvi dekorativ fonun əsasını təşkil edir. Herat məktəbi üçün sıx rəsm, lakin işıq kölgəsiz modelləşdirmə səciyyəvidir. İntensiv lokal çalarlar adətən bir-biri ilə harmoniya yaradır. Rəng ilə səsləşən incəldilmiş ornamentallıq Herat məktəbinin təsir gücünün əsasını təşkil edir.

Dövrümüze kimi gəlib çatmış miniatürlərə istisna edərək demək olar ki, Herat miniatür məktəbi bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir. Belə ki, Herat miniatür məktəbinin inkişafının I-ci mərhələsi 1410-cu ildə saray daxili xəttatlıq emalatxanasının (kitabxananın) yaradılması, II-ci – yüksək inkişaf və çiçəklənmə mərhələsi Kəmaləddin Behzad yaradıcılığı, sonu isə 1507-ci ildə Heratın Şeybani-xan tərəfindən işğal olunması ilə bağlıdır.

Herat məktəbinin I-ci mərhələsinin inkişafı ilk növbədə XIV-XV əsrlərdə Şiraz, o cümlədən ehtimala görə Bağdad və Təbriz miniatür məktəbləri ilə bağlı olmuşdur. XV əsrin I-ci yarısında saray daxili xəttatlıq emalatxanasında yaradılmış əlyazmaların illüstrasiyalarına - miniatürlərə (rəssamlar Xəlil, Qiyasəddin, Mansur) rəsmi incəliyi, şəffaf, hərdən isti çalarlar əsasında qurulmuş kolorit, illüstrasiyaların mətnə dəqiq uyğunlaşdırılması səciyyəvidir (Firdovsinin “Şahnaməsi” (1430), Nizaminin “Xəmsəsi” (1431)). Bununla yanaşı bir neçə plan ilə traktat olunmuş mənzərəyə sadəlik, sayca çox olmayan obrazlara – iri fiqurlara bir qədər statiklik, kompozisiyalara simmetrik quruluş xasdır (Baysunkarın “Antalogiyası” (1427; şəxsi kolleksiya), Sədinin “Gülüstən” (1427; Dublin, Çester Bitti kitabxanası), Nizaminin “Xəmsəsi” (1431, Ermitaj, Sankt-Peterburq). Yeganə istisna hal qismində 1430-cu il “Şahnaməsi” (Tehran, Qolestan saray kitabxanası) çıxış edir. Bu əlyazma öz böyük ölçüləri ilə fərqlənir. Bu əlyazmanın miniatürlərini çoxlu sayda insan təsviri, memarlıq fonlarının mürəkkəbliyi səciyyələndirir.

Şəkil 2.Xosrov Şirinin qəsri önündə. "Xəmsə".Herat.1431. Ermitaj

Erkən mərhələdə Herat rəssamları insanın daxili aləmini açıqlamağa səy göstərməmişdilər. Personajların sifətləri ifadəsizdir; poza və jestlər şərti və statikdir. İnsanı əhatə edən emosional mühitin yaradılmasında mühüm rol, lirik gözəlliyi ilə seçilən mənzərə oynamışdır. Güllərlə bəzədilmiş təpəliklər, gözəl qayalar, zəngin bitki aləmi – bütün bunlar, hadisələrin baş verdiyi sirli təbiət obrazı və fonu yaradırdı. İri memarlıq tikililərinin təsviri Herat rəssamları tərəfindən mürəkkəb və özünəməxsus nöqtəyi nəzərlərin qovuşmasından qurulurdu: tikililər yuxarıdan, "quş uçuşu məsafəsindən" və ciddi frontal vəziyyətdən təsvir olunurdu. Bu səbəbdən, çox vaxt binanın eyni zamanda həm fasadı, həm də interyeri təsvir edilirdi. Bunun nəticəsi olaraq həcmlik və memarlıq formalarının zənginliyi təəssüratı yarandı.

Şəkil 3. Xosrovun söhbəti."Xəmsə".Herat.1431.Ermitaj

Şəkil 4. Karvan yoldadır. “Xəmsə”.Herat.XV əsr.

Erkən Herat miniatürünün ən gözəl nümunələrdən biri olan Firdovsinin 1430-cu il *“Şahnamə”* əlyazması bütün səhifəni əhatə edən çoxsaylı illüstrasiyalar ilə bəzədilmişdir. Çoxfıqurlu kompozisiyalar – ov, şah qəbulları və qonaqlıqları, hərbi döyüşlər – düşmən ordusuna hücum edən süvari, hərbi fillər və ya sərkərdələrin döyüş səhnələri üstünlük təşkil edir. Hər bir hadisənin təsviri təbiətsiz keçinmir. Hətta hadisə interyerdə baş verdikdə belə çiçəkləmiş ağac və ya göydə uçan quşlar üçün yer saxlanılır. *“Şahnamə”* miniatürləri rəng çalarlarının zənginliyi, incə harmonikliyi, incə rəsmi ilə fərqlənir.

XV əsrin 2-ci yarısında yaradılmış miniatürlərə süjet müxtəlifliyi, kompozisiyaların çoxfıqurluğu və çoxhamarlığı xasdır. Bu dövr miniatürlərində mənzərəyə böyük yer ayrılır, palitra zənginliyi ilə tamaşaçı diqqətini özünə cəlb edir (Nizaminin *“Xəmsəsi”* 1493 və 1493-94 – hər ikisi London, Britaniya muzeyi). XV əsrin 2-ci yarısından Herat miniatürçülərinin yaradıcılığında portret janrı da təşəkkül tapır. Bu dövrdə rəssamlar **Şah-Müzəffər**, **Mirək Nəqqaş**, **Hacı Məhəmməd Nəqqaş**, o cümlədən istedadlı miniatürçü **Kəmaləddin Behzad** və onun şagirdi **Qasım Əli** fəaliyyət göstərir.

XV əsrin 2-ci yarısında Herat miniatür məktəbi yeni cizgilər alır. Bu dövrün sənətkarları artıq insanı hərəkətdə verməyə, duruş və jestlərini real və canlı əks etdirməyə, insanın daxili aləmini açıqlamağa təşəbbüs göstərir. Miniatür müstəqil əsər kimi yox, kitabın bir hissəsi kimi qəbul olunduğundan, o öz kompozisiyası, rəng qamması ilə əlyazmanın ümumi üslubuna uyğunlaşdırılmışdır. Əlyazmanın poetikliyinə açıqlanmasında rəng xüsusi rol oynamışdır.

Herat miniatür məktəbinin çiçəklənmə mərhələsi xüsusən XV əsrin sonlarına təsadüf edir. Miniatür sənətinin bu dövrdə yüksək inkişaf etməsinə əsas səbəb kimi Kəmaləddin Behzadın novator yaradıcılığı göstərilir. Behzad miniatürlərinə dekorativlik, onun növ və janrlarının genişliyi səciyyəvidir. İllüstrasiyalar ilə yanaşı Behzad öz yaradıcılığında eyni zamanda kitab - əlyazma ilə bağlı olmayan dəzgah vərəqləri və portretlər yaratmışdır. Öz müəllimi Mirək Nəqqaş və şagirdi Qasım Əli ilə birgə Behzad Nizaminin *“Xəmsə”* əlyazmasını (1494-95, London, Britaniya muzeyi) miniatürlər ilə bəzəmişdir. Bu miniatürlər son Herat miniatür məktəbinin etalonu hesab edilir. Bu miniatürlərə vahid üslub səciyyəvidir.

XVI əsrdə Herat Səfəvilər tərəfindən işğal edildikdən sonra, bir çox miniatürçü rəssamlar Təbrizə, Buxara və Hindistana köçür; Herat bədii mərkəz kimi öz aparıcı mövqeyini itirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.Əfəndi R. "Azərbaycan incəsənəti" //Bakı 2001// 247 s
2. Əliyev Z. "Miniatür-üslubların şahı"//"Ədəbiyyat" qəzeti 2018 (8 sentyabr)//s 24
- 3.Əliyev Z. "Miniatür:sənət növü ya üslub"//"Qobustan" 2018 №1// s 26-29
- 4.Ашрафи М.М. Бехзад и развитие Бухарской школы миниатюры XVI в.

Geological and Mineralogical Sciences

Влияние отходов отдельных промышленных предприятий на окружающую среду

Танжариков Панабек Абсатович

профессор, кандидат технических наук, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

Юсупова Лена Ергенбаевна

ст.преподаватель, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

Сагидуллаев Тимур Юрьевич

студент 2-го курса, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

Аннотация. Рассматриваются экологические проблемы загрязнения окружающей среды отходами промышленных предприятий, описание добываемых полезных ископаемых, методы эксплуатации и перевозки, наблюдение за зонами повышенной подверженности загрязнения, а также методы рекультивации разрушенных земель после разработки месторождения.

Ключевые слова: воздушный бассейн, загрязняющие вещества, пылевыведения, санитарно-защитная зона, складированные отходы.

Abstract. The ecological problems of environmental pollution by industrial waste, description of extracted minerals, methods of operation and transportation, monitoring of areas of increased exposure to pollution, as well as methods of reclamation of destroyed lands after the development of the deposit are considered.

Keywords: air pool, pollutants, dust emissions, sanitary protection zone, stored waste.

Житикаринский карьер. Основными видами твердых отходов предприятия являются вскрышные породы Житикаринского карьера и хвосты обогатительной фабрики. В настоящее время в отвалах, занимающих 835 га земель, в том числе под хвостохранилищем 55 га, заскладировано 960 млн.т вскрышных пород и 142 млн.т хвостов обогащения. Объем ежегодного поступления в отвалы отходов производства составляет порядка 10 млн.т пород и 3 млн.т хвостов.

Вскрышные породы представляют собой в основном скальный материал, раздробленный буровзрывными работами до крупности менее 1200 мм. По петрографическому составу породы вскрыши представлены в основном серпентинитами и перидотитами, в них также присутствуют порфириды, талько-карбонатные и глинистые породы. Вскрышные породы практически не содержат свободного асбеста.

Отходы обогащения асбестовых руд (хвосты) представляют собой сухой дробленый материал с содержанием фракции +5,0 мм около 15% и свободного асбеста в пределах регламентированных норм.

По химическому составу породы вскрыши, как и отходы обогащения представляют собой магниевый силикат с примесью других соединений (содержание MgO -38,1-43,1%, SiO_2 – 37-39%).

Химический состав хвостов обогащения по основным компонентам следующий, %: SiO_2 – (37,00-40,96); FeO_3 – (1,91-5,43); Al_2O_3 – (0,82-1,42); MgO – (39,06-41,56); CaO – (1,09-1,56); FeO – (0,93-2,73). Хвосты содержат также в незначительных количествах MnO , Cr_2O_3 , NiO , CoO , Na_2O , K_2O – до 0,32%, остаточной влаги – до 1,5 % и свободного асбеста – до 0,3%.

Следует отметить, что в процессе обогащения не происходит никаких изменений первичного химического состава пород, никакие реактивы и другие химические вещества или компоненты при этом не применяются, отсутствуют также температурные или иные воздействия на первичные горные породы, которые могли бы изменить их химический состав. Поэтому отходы производства по своему составу не отличаются от пород, слагающих район месторождения. Для снижения пыления хвостов на предприятии осуществляется совместное складирование вскрышных пород с хвостами обогатительной фабрики путем отсыпки хвостов на основание из вскрышных пород с последующим перекрытием хвостов вскрышными породами.

Складируемые отходы производства представляют собой площадные объекты, являющиеся источниками выбросов загрязняющих веществ (ЗВ) в атмосферу.

Проведенные исследования показали, что доля выделения загрязняющих веществ, содержащихся в пылевых выбросах от складированных отходов производства, является наибольшей и составляет порядка 35% от суммарных выбросов всех источников предприятия.

Основными местами пылевыведения в атмосферу при складировании отходов обогащения и породы являются пункты разгрузки железнодорожных составов. Пыление сухого материала происходит при разгрузке вагонов-думпкаров в приямок и разгрузке ковша экскаватора. В обоих случаях происходит свободное падение, а также сползание складированных отходов по откосу отвала, что представляет собой источник пыления, не поддающийся локализации. Пыление, также происходит с открытых поверхностей отвалов и хвостохранилища при сухой ветреной погоде.

В соответствии с химическим составом складированных отходов производства, при оценке загрязнения воздушного бассейна в зоне их расположения подлежат контролю выбросы асбестопородной пыли и содержащиеся в ней вредные вещества (свинец, кобальт, хром, медь, никель, цинк и др.).

Результаты наблюдений за состоянием атмосферного воздуха на границе санитарно-защитной зоны (СЗЗ) карьера и накопителей отходов производства, равной 1000 метров, приведены в таблице 1

Таблица 1 - Результаты наблюдений за состоянием атмосферы на границе СЗЗ карьера и отвалов отходов производства.

Точки отбора проб	Концентрация ЗВ, мг/м ³									
	Пыль	Co	Zn	Cu	Ni	Pb	Cr	CO	SO ₂	NO ₂
В-1	0,112	0,000003	0,000032	0,000006	0,000045	0,000001	0,000035	0.0	0,01	0,006
В-5	0.283	0.000008	0.000081	0.000014	0.000113	0.000003	0.000086	1.5	0.045	0.055
В-6	0,321	0,000010	0,000093	0,000016	0,000128	0,000004	0,000099	1,25	0,040	0,045
В-7	0,245	0,000007	0,000071	0,000012	0,000098	0,000003	0,000076	1,95	0,04	0,05
Сср	0,240	0,000007	0,000069	0,000012	0,000096	0,000003	0,000074	1,175	0,034	0,039
ПДК	0,5	0,001	0,05	0,002	0,001	0,0003	0,0015	5,0	0,5	0,085

Как видно из таблицы 1.1, средний уровень содержания пыли в атмосфере на границе СЗЗ (0,24 мг/м³) не превышает ПДК (0,5 мг/м³) и его фоновое значение для данной местности (0,26 мг/м³). Содержания других загрязняющих веществ (ЗВ) в атмосферном воздухе намного ниже их предельных значений.

Концентрации в атмосфере вредных газов (CO, SO₂, NO₂) на границе СЗЗ не превышают ПДК и находятся практически на уровне фоновых значений.

Гидросеть района расположения предприятия представлена р.Тобол и ее притоками Джелкуар и Шортанды с хорошо разработанными речными долинами. Вода в реках и озерах мало пригодна для питья из-за промышленной минерализации и бактериальной загрязненности. Район характеризуется бедностью атмосферных осадков (285-340 мм в год) и высокой испаряемостью (до 60%). Большая часть осадков выпадает в летнее время в виде дождей [40].

Выводы:

Проведен анализ современного состояния и существующего опыта использования отходов промышленных предприятий РК. Имеющийся опыт использования и оценки влияния промышленных отходов на окружающую среду свидетельствует о том, что существуют большие возможности по их эффективному и экологически безопасному освоению при условии проведения специальных научных и практических исследований.

Установлено, что значительная часть металлосодержащих отходов предприятий горно-обогатительного комплекса содержит такое количество полезных компонентов, которое представляет практический интерес с позиции их повторного извлечения. Отходы с низким содержанием полезных компонентов (за исключением токсичных) являются потенциальным сырьем для производства многих видов строительных материалов, химической продукции, а также использования для закладки выработанного пространства и в дорожном строительстве.

Анализ состояния отходов производства АО «Костанайские минералы и их воздействие на окружающую среду показали, что наибольшему влиянию подвержены атмосфера и почвенный покров. Превышения предельных норм в атмосфере на границе

санитарно-защитной зоны незначительны. Основными загрязнителями почв, по которым наблюдается повышенные содержания по никелю (до 4,3 ПДК), кобальту (до 3,8 ПДК), хромум (до 2,7 ПДК) и меди (до 1,7 ПДК). Анализ динамики изменения уровня загрязнения атмосферы и почв выбросами от складированных отходов производства, позволил выявить участки наибольшего загрязнения. Это территории к западу от старых породных отвалов, (От12-От14), а также участки почв, прилегающие к северо-восточной границе хвостохранилища и южной границе действующего отвала.

Кияктинское месторождение представлено бурыми углями юрского периода повышенной степени углефикации. Образование угленосной толщи месторождения связано с континентально-лагунными условиями, т.е. оно происходило в озерах и небольших болотах[41].

Кияктинское месторождение расположено в Улытауском районе Карагандинской области в 98 км к западу от поселка Карсакбай, в 400 км от г. Кызылорда и в 132 км к западу от железнодорожной станции в поселке Жезды. От поселка Жезды до аула Каракум проложена автодорога. От этой трассы до угольного месторождения существует грунтовая дорога протяженностью 14 км.

Разведанные запасы угля этого месторождения составляют 110 млн т. Район геолого-разведочных работ, с координатами по центру 65°25' в.д. и 47°55' с.ш., находится в 800 км юго-западнее Караганды его Центральный блок занимает площадь 3 км². Всего на месторождении обнаружено 4 угольных пласта нижнеюрского возраста. На участке Центральный, запасы которого по категориям А+В+С оцениваются в 32 млн т, к открытой разработке пригодны два пласта – Верхний и Средний.

Уголь месторождения состоит из органического вещества и минеральных примесей. Основными элементами, входящими в органическую массу угля, являются углерод, водород, кислород, азот и органическая сера. В углях содержатся и химические соединения некоторых металлов – кальция, железа, меди, свинца, марганца и др.

По содержанию углерода, водорода и кислорода угли классифицируются на бурые, каменные и антрацит (таблица 2).

Элементарный анализ угля, проведенный по ГОСТ 2408-49 показал, что по содержанию элементов, в частности углерода, водорода и кислорода, угли месторождения Киякты бурые и относятся к гумусовым углям технологической группы марки ЗВ в соответствии с ГОСТ 25543-88.

Петрографический состав угля характеризуется кларено-фюзеновыми составляющими с некоторой примесью дюрена и витрена при содержании минеральных примесей в среднем 21 %.

Таблица 2-Усредненный элементарный состав органической части углей

Сорт угля	Содержание элементов				
	Углерод	Водород	Кислород	Сера	Азот
Антрацит	89,0-98,0	2,0-3,0	До 1	0,1-2,3	0,1-1,3
Каменный уголь	74,0-92,0	3,7-5,9	2-16	До 8,0	1,5
Бурый уголь	68,0-77,0	4,0-6,3	16-28	До 1,0	До 1,0

Методами технического анализа определена зольность, содержание влаги, серы и фосфора, выход летучих веществ, высшая и низшая теплота сгорания.

Как видно из приведенных данных средняя зольность угля $A^c = 21 \%$; теплота сгорания сухого беззольного состояния 27,6-28,4 МДж/кг, теплота сгорания рабочего топлива при влажности 10-14 % – 14,7 МДж/кг; выход летучих веществ – 40%.

Зольность угля определяется содержанием негорючих минеральных примесей, в состав которых входят карбонаты кальция $CaCO_3$, магнезия $MgCO_3$, гипс $CaSO_4 \cdot 2H_2O$, колчедан FeS_2 , редкие элементы. При сжигании угля несгоревшая часть минеральных примесей образует золу, которая составляет для угля месторождения Киякты 20,9-21,0 %.

Влажность углей Кияктинского месторождения составляет 8-10 %, содержание серы в углях Верхнего горизонта – 0,1 %, Среднего – 0,8 % и Нижнего – 0,6 %, содержание фосфора небольшое – 0,012-0,186 %.

Физические свойства угля: насыпной вес угля составляет 0,67 кг/дм³, удельный вес – 1,58 кг/дм³.

Влагоемкость – свойство угля поглощать влагу составляет 20 %, т.е. при выдержке куска угля крупностью 13-50 мм в воде в течение 2 ч он сохраняет форму, поглотив при этом 20 % влаги от своего первоначального веса.

Коэффициент размолоспособности – характеризует сопротивляемость топлива размолу и определяется по ГОСТ 15489-70. Испытания показали, что коэффициент размолоспособности угля Кияктинского месторождения варьирует в пределах 1,22-1,29 (коэффициент размолоспособности эталонного топлива равен 1,0).

Атмосферостойчивостью уголь Кияктинского месторождения не обладает и при хранении на воздухе разрушается, образуя угольную мелочь класса 0-6 мм.

По склонности к окислению и возгоранию Кияктинский уголь относится к углям средней устойчивости к окислению и самовозгоранию (группа ЗБ). Угли этой группы легко самовозгораются в отвалах, срок их хранения на складах ограничен 3 (тремя) годами.

Буроугольное месторождение Киякты разрабатывается открытым способом с применением буровзрывных работ, экскаваторной погрузкой вскрышных пород и угля, перевозкой угля и вскрышных пород на отвалы и склад автомобильным транспортом.

На угольном разрезе выбросы пыли и вредных веществ в атмосферу происходят при ведении горных работ, в процессе отвалообразования, сдувании пыли с открытых поверхностей породных отвалов и склада угля, а также при транспортировании угля и пород вскрыши автотранспортом.

Пылеобразование происходит при работе экскаватора, бульдозера, бурового станка и движении автосамосвалов, а также при ведении взрывных работ.

В процессе ведения горных работ и отвалообразования происходят выбросы в атмосферу сажи и вредных газов: окислов углерода, азота, серы.

Ожидаемое пылеобразование при работе буровых станков, взрывных и погрузочно-разгрузочных работах, при добыче 330 тыс т угля в год, валовый выброс пыли за год составит 2,9-3,0 т/год, а выделение в атмосферу вредных веществ, таких как окись углерода, двуокись азота, сернистый газ, сажа и углеводороды от работы горного и транспортного оборудования в сумме составит: окиси углерода – 40,0 т, окиси азота – 10,6 т, сернистого газа – 6,7 т, сажа – 7,5 т, углеводородов – 6,9 т.

Для предотвращения негативного воздействия на атмосферный воздух работы угольного разреза предусматривается комплекс инженерно-технических мероприятий:

- для предотвращения сдувания пыли с поверхности породных отвалов рекомендуется высев многолетних трав;
- для борьбы с пылью при работе автотранспорта рекомендуется обработка дорог водой, универсином и другими связующими, прокладка автодорог с капитальным покрытием;

- для снижения количества пыли и газов при взрывании предусматривается применение гидрозабойки скважин и орошение водой уступов перед взрыванием.

Негативное воздействие на окружающую среду вызывают и отвалы некондиционного угля, которые являются источниками пылевых выбросов и ядовитых газов в случае самовозгорания угля.

Кияктинский уголь по показателям качества пригоден в качестве энергетического топлива. Отрицательным свойством этого топливно-энергетического ресурса является его мягкость – коэффициент твердости по шкале М.М.Протоdjяконова равен 1. Это определяет его высокую степень разрушения, что ведет к образованию значительного количества до 20-35 % мелочи класса 0-6 мм, как при добыче, так и при хранении. Этот факт вызывает увеличение потерь полезного ископаемого, создает очаг пылевых выбросов и способствует загрязнению атмосферы тонкодисперсными частицами, которые под действием ветрового потока переносятся на значительные расстояния.

Проблема топливно-сбережения, снижения и ликвидации отрицательного воздействия на окружающую природную среду может быть решена регенерацией отходов угледобычи.

Выводы:

Угли буроугольных месторождений Киякты и Ой-Карагай обычно недостаточно углефицированы, склонны к сильному измельчению при добыче и хранении и быстрому окислению вплоть до самовозгорания. Это приводит к тому, что значительная часть добываемого угля (иногда до 30-40 %), некондиционная по крупности, не находит сбыта и переходит в категорию отходов, увеличивая нагрузку на окружающую среду и снижая рентабельность эксплуатации месторождений. Одним из способов решения возникающих эколого-экономических проблем является брикетирование, получение различных препаратов и углещелочных реагентов (УЩР) из некондиционного по крупности угля, что позволит перевести его из отходов в категорию товарной продукции для малых предприятий.

Список использованной литературы

- 1.Технология переработки отходов предприятий Казахстана./Бисенов К.А., Жалгасулы Н., Танжарыков П.А., Когут А.В., Исмаилова А.А.-Кызылорда, Тумар.-2021.-344с.
- 2.Zhalgassuly N., Kogut A.V., Ismailova A.A., Saparova B.S. Obtainment of adaptogens for biotechnical revegetation//25-й Всемирный Горный Конгресс, Астана, 19-22 июня, 2018.- С.74-85
- 3.Жалгасулы Н., Когут А.В., Исмаилова А.А. Переработка бурых углей для получения различных промышленных продуктов//Сб.труд. Межд.научно-практ. конф. «Рациональное использование минерального и техногенного сырья в условиях индустрии 4.0», 14-15 марта 2019.-Алматы.- С.319-322
- 4.Zhalgassuly N., Mahaya Aisijiang, Ismailova A.A. and other. Technology of Extracting various useful material from lignite//Journal of Yili Normal University, 2017,(4),57-62.

Psychological Sciences

Жеке тұлғаның қалыптасуындағы интеллектінің түрлері

Мажитова Ляззат Кабдировна

Аға оқытушы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Көптеген ғылыми зерттеулердің нәтижесінде білім беру мен интеллектіні дамыту, саналылық пен қисынды ойлау тұрғысынан алып қаралды. Ал, қалған адам парасатының түрі анықталмаған, пайдаланылмаған және де сондай- ақ көп жағдайда дамымаған күйде қалып келеді. Бізге бұл құпияның сырын ашқан Говард Гарднер болды. Ол өзінің: «Состояние ума: Теория о множественном интеллекте» деген кітабында көпшілікке алғаш рет адам интеллектісінің бірнеше түрінің бар екендігі жөнінде атап көрсеткен болатын. Ол өз кітабында бір- біріне тәуелсіз интеллектінің алты түрі бар екендігі, оның әрқайсысының жоспарлау жүйесі мен (оқуы), ақпаратты талдау (ойлау мен мәселені шешу) және мәліметтерді сақтау (ес) тәрізді өзіндік жүйесінің бар екендігін жазған.

Ол сондай- ақ, әрбір интеллект автономиялы болса да, олардың барлығы және мезгіл- мезгіл (терең саналылық дәрежесінде) бірігіп жұмыс істеуге тиіс деп атап көрсеткен.

Тәжірбиелік көзқарас тұрғысынан алғанда, біздің әрқайсымызда жасырын түрде осы алты бөлек ми орталықтары бар.

Алайда, біз қанша уақыттан бері интеллектінің бір түрін ғана пайдалануға үйренгендіктен, біздің миымыздың шынайы күш- қуаты сыртынан жабық мүлде қозғалмаған күйде тұрады. Бұлардың яғни интеллектінің көптігі жөніндегі теория, көптеген ғылыми ашылулар тәрізді оның түсіндірмелі теориясы көрсетілмеген жағдайда (интуитивно) алдынала бұған дейін білетін анықталған жай ретінде қабылданады. Тек бұл сөздермен бейнеленбеген тәрізді сезіледі. Мысалы, қисынды ойлау бір қарағанда интеллект күшінің ең көбірек көрсеткіші деп қарағанда, ал көп жағдайда ашылған математикалық ғылыми жаңалықтар көп- ойланып- толғанудың нәтижесінде емес, жарқ етіп жанған бір сәтте дүниеге келген.

Ал, жоғары интеллектідегі (IQ) өз қолымен ешнәрсе атқара алмайтын адамдар. Сол жоғардағы аталған, жоғары интеллект гениилеріміз автокөлік немесе су құбырларын жөндеуде сенуге мәжбүр болатын интеллекті төмен адамдар болып саналатын адамдар жөнінде не айтуға болады? Адамдардың басым көпшілігінің пікірі бойынша шығармашылық ойлау, интеллектінің маңызды түрі ретінде, мәселені қисынды шешуден кейінгі екінші орынды алады.

Интеллектінің «көптігі» теориясының жаңалығы сонда сарапшылар әлі күнге дейін нақты түрінің қанша екендігі жөнінде таласып келеді. Бірақ бәрінің бір тоқтамға келгендігі күнделікті өміріміздің басты кілті болып саналатын интеллектінің алты түрі бар:

1. Вербальді интеллект- бұл сөз жүйесін, яғни әңгіме, хат жазу, оқу және тыңдау.
2. Визуалды интеллект- көру жүйесі мен бейнелік көріністерді қамтиды.
3. Логикалық интеллект (қисынды ойлау)- талдау, саналы ойлауды басқару және кейбір мәселелерді шешу аспектісі.
4. Шығармашылық интеллект – жаңалық, даралық, жарқ етіп көріну және жаңа идеяларды шығару, ойлап табу.
5. Тұлғалық интеллект- дене бітімі, координация (тұлға, ептілік, қимыл, оңтайлы).

6. Эмоционалды интеллект (сезім, көңіл-күй қалпы)- сезім жүйелерін жеке адамдардың және басқа адамдардың сезімі мен ішкі және өзара жеке даралай байланыс жүйесі.

Мидың әртүрлі жүйелік концепциялардың өз алдына жеке интеллектісі бар. Бұлардың барлығы да біздің тірлігімізді құрайды: (вербальный, визуальный, логический, творческий, физический, эмоциональный) араласу, көру, ойлау, шабыттану, дене, біздің өзара үйлесімді байланысымыз және сезімдеріміз. Демек осы интеллектілердің әрқайсысының бар болғаны 10 пайызын ғана пайдалану мүмкіндігіне ие болған жағдайда, интеллектуальдық күштің жалпы ұтысы- 60 пайыз ғана болады.

Егер де адам өзінің ментальдық қорларын алты интеллект бойынша дамытып жүзеге асырса, бұл сапалық секірістің 600 пайызын құрайды. Адам осы сәтте өзін жеткілікті түрде ақылды сезіне ме? Бұл сіздің жанұялық өміріңіздің үйлесімді жалғасуын қабілетті ете ме? Сіздің жұмысыңыздың сапасын көтеріп және жеке армандарыңыздың орындалуына мүмкіндік бере ме?

Мұның бәріне де жету үшін, әрбір жеке интеллектіні тұрақты түрде дамыту, яғни (физический)дене жаттығуларын тұрақты түрде дамыту бұлшық еттеріңізді шынықтырғандай болуы тиіс. Сіз алға қарай өзіңіздің ментальдық мүмкіндіктеріңізді өсіріп, интеллектуальдық атлет бола аласыз. Адам интеллектілерінің көп табиғаттылығын ашу сізді өзіңізді ментальдық бұлшық еттері дөңгеленген Сильвестер Сталлонеға ұқсатуға мүмкіндік береді.

Адамның ақылдылық қабілеттерін аша түсетін мына бағдарлама. Бұрынғы адам интеллектілерінің табиғатына деген көзқарас оқымыстыларды адасуға әкеп соқты. Осыған дейін атап көрсетілген логикалық ойлауға ала бөтен, ерекше көңіл қою сіздің шынайы интеллектілеріңізді жасырын қалдырды. Мұндай бір жақты қарау ақыл- ой қабілеттерінің дамуына үш бағытта кедергі келтірді:

1. Бір ғана логикалық интеллект қана дамытылып және мадақталды. Интеллектуальдық қабілеттің кез- келген бағасы, мектеп партасынан директорлар кеңесінің отырыс залына дейін, адам қаншалықты мәселені логикалық талдаумен иелене алады. Міне осыны негізге алып, және осы көрсеткіш негізінде оның кәсіби жарамдылығы мен қызмет бабында өсу мүмкіндіктері талқыланып талданады. Қалған интеллектінің бес түріне ешқандай да көңіл бөлінбеді, нәтижесінде орташа адамдардың интеллектуальдық күш- қуаты дамымаған және талап етілмеген күйде қалып келді. Сонымен қатар, егер адамда интеллектілердің басқа түрі дамыған болса да,- мысалы тұлғалық(физический) немесе сезім, көңіл- күй қалпы(эмоциональдық) мұғалімдер мен жұмыс берушілердің көз алдында олардың бағасы болмады.

2. Қалған интеллектінің бес түрі жеткілікті бағаланбаған және пайдаланылмаған күйде қалды. Логикалық ойлау қабілеттілігін өз бойынан анықтамаған адамдар, бірақ жеке шығармашылық, тұлғалық және эмоциональдық интеллектісі бар, талантты адамдар оның дамуына ерекше күш салмады. Мұның орнына олар өздерінің логикалық интеллектілерін дамытуға табанды түрде кірісті.

3. Ал, мұндай қабілеттерін ойлау түрінде анықтамаған адамдар, өздерінің ақылдылық және қабілеттілік жағынан басқалардан кемшіндеу санады.

Интеллектуальдық қабілетті бағалаудың стандартты әдістері үнемі төмен нәтижелер берді, олар өздерін «ақымақтармыз» немесе «аса талантты емеспіз» деп есептеді. Нәтижесінде олар өз қабілеттерінен жоғары нәтиже күтпеді, және де өздерінің алдына маңызды мақсатта қоймады. Сондай- ақ жақсы нәтижеге жетеміз деп ойлаған да жоқ.

Гарднер мынаны атап көрсеткен: «менің теориямда кәсіпкерлер өте тамаша болып енді, оларды мектепте ешуақытта ақылды деп санаған жоқ, себебі олар өз уақытында символдарға жеңіл түрде қарап, көңіл қойған жоқ. Бірақ, олар басқа адамдарға және

өздерінің мұғалімдері үшін де қиын болып табылатын қол жетпейтін нәрселерді жиі түсінеді».

Адам миының жұмыс істеуінің жаңа принциптерін түсіну, сізге ментальдық қорларыңызды кеңінен пайдалануға, осыған дейін пайдаланылып қозғалмаған нәрселерді іске қосуға мүмкіндік береді. Интеллектінің табиғатының көптігін ашу, сіздің тығылып жатырған даналығыңызды ашуға мүмкіндік береді. Сіз әрине маңызды үш қадам жасасаңыз:

1. Барлық интеллектінің түрін бағалайсыз да және жаттықтырасыз. Мұнан әрі қарай сіз өзіңіздің ақыл күш- қуатыңызды 6-шы бөлігімен ғана шектеп қоймайсыз. Барлық интеллектінің алты түріне мүмкіндік аласыз да, өзіңіздің ментальдық «кедергіңізді» түпкілікті жоясыз. Яғни барлық алты салада тыңғылықты түрде бір интеллект түрін пайдаланудың орнына, сәйкес интеллектіні (немесе бірнеше интеллектінің түрін қоса) өзіңіз соқтығысатын қиындықты жеңу үшін пайдалануға тырысасыз.

Жаңа әдістің пайда болуы оқытушылар мен менеджерлер тестілеу арқасында логикалық интеллектіні бағалауды қайта қарауды қолға алып, интеллектінің қалған түрлерінің даму дәрежесін байқауға мән бере бастады.

2. Сіздегі бойыңыздағы интеллектінің басқа интеллектіден жақсы дамыған түрін пайдаланасыз. Тіпті сіз шығармашылық жағынан қабілетті болсаңыз, әлде сіз дене ептілігіне ие болсаңыз, немесе эмоциональдық сферада қиын- түйін мәселеңіз болмаса да, өз талантыңызды 100 пайызға пайдаланбаңыз. Көп интеллектілік жөнінде алған біліміңіз сізге өзіңіздегі бар күш- қуатты тиімді пайдалануға көмектеседі.

3. Расында да сіз қаншалықты ақылдысыз, бағалаңыз.

Егер сіз өзіңізге мәселелерді логикалық шешу лайық емес болғандықтан өзіңізді аса талантты емеспін деп санасаңыз, өз қабілетіңізге жаңа жағынан қарауыңыз қажет. Яғни, сізде қай интеллект бәрінен жақсы дамыған, осына жақсы түсіну бұл дегеніңіз жеке және кәсіби өсуіңізге пайдалы қуатты құрал болып табылады. Бұл сізге, осыған дейін орындалмайтын болып көрінген және оны сіз орындау мүмкін емес деген нәрселерді сенімді түрде орындауға мүмкіндік береді.

Дэвид Ласар, Патрицкий Фиппс, Говард Гарднерлер жүргізген зерттеулер мынаны дәлелдеді:

Алты интеллектінің бар екендігін анықтаған әрбір адам, ХХІ ғасырда әлемдегі тез өзгерістің өмірге аса қажетті деген 10 шақты сапалық қасиеттерді жинақтайды. Мұндай дағдыларды қалыптастыруға күш салған адамдардың көп жағдайда толыққанда өмір сүруі мен кәсіби жетістіктері мен қоса өз армандарының орындалуы да ғажап нәрсе емес.

Есіңізде ме, сізге ақыл күш- қуатыңызды өсіру үшін еркше таланттың қажеті жоқ. Сіз ішкі сарайыңызда даналылықтың иесісіз. Бұл сіздің мұраңыз, сіз онымен дүниеге келдіңіз. Әрбір адам миының «базалық қоры» интеллектінің алты түрі, жинау сызығынан шығып кеткен. Сіз оны күнделікті қандай да дәрежеде болмасын пайдаланасыз (көп жағдайда әрине өте аз дәрежеде)

Сондай- ақ жүзу мен көлік жүргізуде берілген бағдарлама сізге туа біткен қабілеттеріңізді қалай пайдалану керектігін көрсетеді. Кімде- кім интеллектінің алты түрін тиімді пайдалануды бастаса мына нәрселерді үйренеді:

1. Көңіл аударарлық есептер мен түсінікті де ұғынықты баяндау жазбаларын жазу.
2. Кез- келген жағдайда нақты және сенімді түрде өз ойын жеткізу.
3. Өзінің дұрыстығын қиналмай дәлелдеу
4. Оқу мен қағаздық жұмыстарды қысқарту, жазбалар мен есептерді бір қарағанда меңгеру арқылы баяндау.

5. «Есте ұстау» қабілетінің мол мүмкіндігі, маңызды мәліметтерді ойша қабылдауға қабілеттілік, фактілер, сандар мен оларды елеулі уақытта еске түсіру.

6. Әдетте басқа адамдар байқамайтын жайлы мүмкіндіктер мен жауаптарды байқай білу.
7. Кез- келген кәсіптік, жеке және жанұялық жағдайда тіпті шешілуі мүмкін емес деген мәселелердің шешімін табу.
8. Жағдайды тану, яғни кімде- кім сізді алдап адастыруға немесе билеуге ұмтылған сәтте.
9. Өте жеңіл қимылдау дене дағдылары мен жаңа жұмыс түріне үйрену.
10. Аз ғана күш салып, үлкен нәтижелерге жету.
11. Басқа адамдардың нені ойлайтыны мен сезінетінін олармен сөйлеспей тұрып- ақ түсіну.
12. Жеке эмоциональдық- проблемалық эмоцияларды бақылау.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Р. С. Немов, Психология, Москва 1999г.
2. Ф. В. Олешко, Психология журналистики, Санкт- Петербург, 2006г.
3. Психология негіздері, Қ. Жарықбаев, Алматы, 2005ж
4. Д. М. Стайн, Москва, 2005г.

Philosophical Sciences

Discourse

Sevinj Ruslan Allahverdiyeva

Instructor at Baku Business University

Abstract

This article discusses various definitions of the term "discourse" offered by native and foreign linguists. Different interpretations of discourse entail its corresponding typologies. Some of them, which received wide coverage, are analyzed. In scientific linguistic literature within the framework of linguistic analysis, the main objective feature, which determines the value side of the statement is discourse. This concept receives many different interpretations in modern linguistic research.

Keywords: discourse, definition of discourse, text, types of discourse

According to the Linguistic Encyclopedic Dictionary, discourse is a coherence in the text with conjunction and extra-linguistic, pragmatic, sociocultural, psychological and other factors; concept taken in the event aspect; speech understood likewise purposeful social action as a component involved in mutual relation of people and the mechanisms of their deliberateness.

There is not clearness and received means of discourse that veils all of these cases of its use, and it is feasible that is what indemnified to the large popularity obtained by that term over the past decades: different understandings connected by non-trivial relationships successfully satisfy different conceptual needs, modifying more traditional ideas about speech, text, dialogue, style and even language.

The article provides an abstract review of the definitions of pedagogical and scientific institutional discourses, and also outlines the prospect of studying academic discourse.

In linguistics, there is a wide variety of approaches to understanding the term discourse. Discourse analysis is an interdisciplinary field of knowledge located at the intersection of linguistics, sociology, psychology, ethnography, literary criticism, stylistics and philosophy. V. I. Karasik identifies three main approaches to the study of discourse: immanent-linguistic, sociolinguistic and pragma-linguistic. Working on the taxonomy of discourses, A. A. Kibrik, as one of the criteria by which different types of discourses can be classified, singles out the category of formality based on the nature of social relations between the speaker and the addressee (modus, genre and functional are put forward as other criteria for classification). style). The category of formality identified by Kibrik correlates with the opposition of personality-oriented and status-oriented discourse in the studies of V. I. Karasik. Personal discourse is represented by the communication of close acquaintances who reveal their inner world to each other. It can be carried out in two varieties: everyday discourse, the specifics of which is the use of a reduced code of communication, in which people are able to understand each other perfectly, and existential discourse, the purpose of which is "finding and experiencing essential meanings, artistic and philosophical comprehension of the world. Status-oriented discourse is "the speech interaction of representatives of social groups or institutions with each other, with people who realize their status-role opportunities within the framework of established public companies, the number of which is decided by the needs of community at a particular phase of its progress.

The analyzed sources allow us to conclude that an integrated or isolated study of pedagogical and scientific institutional discourses is determined by the goal of the researcher. For the implementation of intercultural research, an integrated approach to the study of scientific and pedagogical (in the field of higher education) discourses seems justified. When considering this unity, the term "academic discourse is normatively organized speech interaction, having both

linguistic and extra-linguistic plans, using a certain system of professionally oriented signs, taking into account the status and role characteristics of the main participants in communication (scientists as researchers and / or teachers, as well as students in the field of university education), interpreted as a culturally marked system of communication".

The perspective of our research is related to the study of academic discourse, which as we hypothetically assume, has the following characteristics:

Academic communication is understood in this work broadly. It's not only a set of various forms of professional communication of scientists (publications articles and reports, international conferences, dissertation defenses etc.), but also communication in the field of education between a teacher and a student.

There is a growing awareness of the need to include in curricula subjects capable of teaching the rules of communication in an academic environment.

- personality-oriented nature of communication, while academic discourse is characterized by a status-oriented style of communication;

- affectivity, i.e., the permissibility of the manifestation of strong emotions, the expression of spontaneous feelings;

- preference for personal communication over formal, oral - written, written communication without prior personal acquaintance is characterized by low efficiency in academic communicative space.

The strategy of creating a scientific text is based on the illocutionary power of the subject knowledge, the author of the text. The author's energy is realized in the desire to follow certain communicative standards, which is due to the need of the subject best understood in typical situations of scientific communication, including intercultural. So the problem of understanding/misunderstanding is one of the most important in academic communication. It would seem that in scientific intercultural communication, the problem of understanding can be solved with the help of English, because in the 21st century the discussion of the problem of the lingua franca, language of international communication in the field of science, becomes especially intense. The effectiveness of teaching academic communication depends on the establishment intercultural differences in text generation strategies. Mismatch communication strategies of the producer of a scientific text and its recipient (the author and the reader) can create the prerequisites for a distorted understanding. Incomplete understanding, in turn, often leads to an incorrect assessment of scientific results obtained by scientists. In this regard, it is necessary in the learning process scientific communication to pay attention to the phenomenon of hedging, in which the idea of non-categorical statements is partially realized. Due to different communication strategies various hedging techniques presented in the original English scientific text, may be the basis for a false perception by foreign the reader of the results of the present study. A bearer of another culture (for example, Russian-speaking culture) often sees in a non-categorical strategy presentation of the material, the author's uncertainty about the correctness of his views and scientific results.

The category of culture in the system of philosophy

Svetlana Adigezalova

Azerbaijan State Pedagogical University, Associate Professor at the Department of Philosophy and Social Disciplines, PhD

Key words: culture, philosophy, globalization processes, models of development.

Abstract. The article analyzes the concept of culture as the main object of philosophy. It is noted that the changes occurring with culture in the era of globalization require the development of new fields of social philosophy, capable of explaining the changes taking place in the life of society.

Culture is a central category of philosophy and in this regard requires its specific definition. Meanwhile, the significant diversity of interpretations of the concept "culture" has long been the subject of controversial discussions. Philosophers and culturologists are constantly making attempts to classify and reduce this diversity to a single, universal definition capable of covering the attributive features of this social phenomenon. Meanwhile, modern trends of cognition not only destroy these attempts, but also significantly complicate the semantic content of culture.

Such large-scale social processes as globalization, the formation of post-industrial and information society could not help but transform the logic of cultural development. And the post-non-classical and postmodernist worldview, respectively, could not but change the traditional perception of culture.

Today it is well known that globalization primarily affects culture, seeking to transform the diversity of national cultures into a single universal culture. Most elements of the emerging universal culture are borrowings from Western culture, which would be acceptable if postmodernism did not question the truth of the results of its development on the basis of once-accepted systemic principles.

Even if the metamorphosis of S. Huntington's concept of the "clash of civilizations" has some basis in fact, we cannot talk about the absorption of the Western cultural tradition by the Eastern tradition. Rather, one should think of a certain convergence of these two traditions, capable of leading humanity out of the dead ends of modern cognitive development. Meanwhile, the permanent acceleration of the pace of social life has left less and less time for such convergence, and the tension realized in the numerous military conflicts of recent times threatens the continued existence of mankind. In this situation, it would be futile to urge peoples to put aside their fears and to believe in the absence of contradictions between their cultures and ways of life; it would seem necessary to demonstrate convincingly the unity of cultures as different in ways, but unified in their essential survival practices. The recently developed concept of multiculturalism and the historical experience of interreligious dialogue, ecumenism, can be of great help in this matter.

It should be recognized as a positive factor that the peoples of the planet are in different stages of development and are characterized by its different rates, since such diversity helps to compare their models of functioning among themselves, to be thoughtful in choosing and spreading cultural traditions that have proved their viability. Thus, the revival in the East of interest in the problems of national identity and the process of politicization of religious thought in the countries of this region undoubtedly contributes to a more adequate understanding by the West of its own past, from which the way runs to understanding the modern realities of the socio-cultural life of Eastern peoples. These realities are decisively changing the world, and therefore cannot be ignored. Of course, the dialogue between the West and the East cannot be based only

on a comparative study of religions, calculating the contribution of civilizations to universal development (which usually happens, one way or another). Genuine dialogue, requiring sincerity and courage, presupposes a joint search for truths still hidden from humanity.

The various countries of the world are confronting the challenges of similar problems, emerging under the powerful pressure of the world's main social process: globalization. Within a generation, the world has become interconnected, more homogeneous, and continues to unify. A complex, contradictory process of genesis of universal values has begun, on the one hand, but, on the other hand, the struggle for the preservation of traditional values, which in each case are transmitted by one or another interpretation of ethnic and religious heritage, clothed in the form of social doctrine, capable of explaining any problem in society, has become fiercer. Such conscious primitivism is appealing to the consciousness of the masses, who are under the oppression of theories not perceived to the end, forms a protest mood, multiplies phobias and distrust between bearers of different cultural traditions. The wars of "revenge" created a situation of new challenges in world politics and culture.

The institutions of state, politics and democracy have collapsed, first of all, as the institutions of culture, the instrument of maintaining the norms of universal human morality. There is a tense search for new models of ethics of relations among civilizations, cultures and peoples, in which the role of religion is increasing, and this requires its own explanation. This refers to the modern trend in which the political, rather than cultural, component of religion is developing in the first place. Replacement of the real social and political problems by mythologemes of religious consciousness is a very dangerous practice, which is confirmed by the numerous inter-ethnic conflicts behind which the false interpretations of religious values are invisible (and sometimes openly).

Trends of globalization on a global scale lead to a reduction of the versatility of traditional human qualities, strengthen the attempts to erase the identity of the individual by mentality, ethnicity, race and nationality. In the context of globalization one of the important problems is the preservation and development of human freedom. That freedom, which is determined by the ability of the individual to think and act in accordance with his own ideas and ideas, and not as a result of external coercion. The arbitrary restriction of individual freedom, the rigid regulation of his consciousness and behavior, the relegation of the individual to the role of a mere "detail" in social and technological systems is detrimental both to the individual and to society.

Modern society needs a socio-cultural model of development that is able to neutralize the main risks and threats of globalization.

Globalization is also changing the world as a whole, but the nature of this change and its consequences are assessed differently by experts. Thus, some of them believe that the world community in the political and cultural aspect is permanently becoming more homogeneous (F. Fukuyama, M. Castells, W. Beck, etc.). Others, on the contrary, prove that it is becoming increasingly divided and split (I. Wallerstein, A.N. Neklass, E. Toffler, S. Huntington). Finally, there is the anti-globalization movement, which demands, if not to curtail globalization, then at least to control its uncontrollable processes.

The modern process of globalization should be seen as, albeit radical and unparalleled, but a natural stage of social evolution. And in this regard, globalization, like any process, must first of all be analyzed as a problem of social philosophy. And in this connection, it is naturally necessary to understand that the social phenomenon of globalization is the result of human activity based on certain values. Therefore, it is necessary to theoretically reconstruct the formed sociocultural models that accompany the process of globalization, to identify their pros and cons, and to identify the dynamics of the development of modern civilization in the context of globalization.

The process of globalization would be flawed if it were not supported by another important process that led to a revolutionary breakthrough in the field of communication - the development

of the information society. Therefore, it is necessary to identify the essential features of modern information society, characterized by the specifics of information and technological processes, mass communication means. Man of such society - "homo informaticus" - is part of the globalizing world.

Globalization as a whole means the triune process of averaging, universalization, unification of economic, political and socio-cultural characteristics of different peoples and states under the influence of this global process. We have yet to find out whether this is really the case, whether the process of globalization is a natural continuation of the line of historical development, or whether it is an artificial introduction of some social or even political forces seeking to give the world process certain characteristics they are interested in. Globalization should find its realization in the achievement of the level of unity, in which the existence and successful development of each country, each nation is in direct and decisive dependence on the state of the world as a whole. The modern stage of globalization has conditioned the transition of the function of integrating humanity to the media. There is something virtual in this statement, the replacement of the real unification of people in society by new means of communication. The media - creating a new form of unification, in which people may not have information about the specifics of other people's lives, who jointly participate in a common social integration that takes place on a new level through a variety of information systems. The new social communication is realized in the computer networks being built, bringing together large groups of people with common interests and needs.

If globalization continues as a world-wide process, linking structures, cultures and their institutions, small states and societies will eventually become sub-elements of larger systems preaching the ideas of a free world market, a global mass culture and a world information community to which small states will be forced to delegate their sovereign rights.

According to postmodernists, humanity has lost the illusions of the Enlightenment, preaching a change in social life through education and moral improvement of man. The threat to human life now comes not from an external enemy or once-wild nature, but from a "second," man-made artificial nature, which leads to a growing number of global ecological disasters. The formerly optimistic forecasts of various futurologists, as well as the idea of humanity's continuous progress, do not inspire public confidence today. The problems of survival in these new conditions of existence are increasingly becoming the subject of reflection not by professional experts, but by various amateur structures built on the principles of the network - non-governmental organizations united around humanitarian, religious, and ecological issues.

Experts say that industrial society has turned into a society of risk for the individual. The former systems of consolidation of people and their large groups in industrial society are gradually dying out. For example, we are witnessing how, not only in post-industrial Western countries, but also in post-Soviet states, the role of such important political economic institutions as parties and trade unions is diminishing or even dying out. Meanwhile, these were historically the most developed and organizationally ordered structures, with the help of which the social development of societies took place. In general, it must be admitted that the strictly hierarchical collective organizations of industrial society in the conditions of the formation of new society face great problems, the overcoming of which is impossible in principle, since the norms of this society require disappearance rather than transformation of collective organizations built on the principle of hierarchy. Post-industrial society, fueled by the processes of globalization and the information revolution, which have become permanent, opens up great opportunities for individuals to establish permanent contacts and connections for their own interests, bypassing official structures and their communication channels controlled by power structures. The revolution in the information society has accelerated the internationalization of exchange relations; it has strengthened the role and importance of informal structures built on the voluntary association of

their members; it has enabled individuals to acquire their own voice, which is no longer "a cry in the desert," but a fully equal participant in the global debate on the future of humanity. In this regard, it is enough to recall the "voice" of the antiglobalists, which is becoming louder and more authoritative.

The economy of the globalization era is winding down industrial production, and the expansion of information systems is leading to the growth of the service sector, which is becoming the main field of application of human labor.

Gradually, the "third environment" of humanity, which, under the conditions provided by information technology, is becoming virtual in nature, is taking shape. According to this large-scale process, a new cultural tradition is being formed, linking the real and virtual worlds of man.

Under these conditions, the development of new areas of social philosophy, capable of explaining the changes taking place in the life of society, is urgently required.

Historical Sciences

НАРОДНІ ІГРИ З М'ЯЧЕМ ОКОЛИЦЬ ПЕРЕЯСЛАВА В ХІХ СТ.

Кривенко Юрій Олександрович

кандидат історичних наук, доцент кафедри спортивних ігор Університету Григорія Сковороди в Переяславі; Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав

Автори запропонували власне бачення функцій народних ігор. Майбутні вчителі фізичного виховання на заняттях з теорії і методики спортивних ігор та під час табірних зборів з туризму і краєзнавства можуть використати деякі народні ігри ХІХ ст. околиць Переяслава.

Ключові слова: народні ігри ХІХ ст., околиці Переяслава, функції народних ігор.

Постановка проблеми та аналіз досліджень і публікацій. Народні знання є важливим аспектом краєзнавчо-туристичної діяльності. Їх еволюцію, структуру, необхідність та можливість використання ми розглянули у попередніх роботах [8–11]. Народні ігри з м'ячем передували виникненню багатьох сучасних ігрових видів спорту і залишаються важливим структурним компонентом етнопедагогіки, етнографії, регіональної історії тощо. Деякі із них необхідно впровадити в сучасний навчальний і позанавчальний процес дітей та молоді. Прикладні аспекти використання ігор з м'ячем у своїх роботах розглянули Г. Аксельруд, Т. Троценко, Е. Вільчковський, В. Яковлев, А. Демчишин, В. Артюх, В. Демчишин, Й. Фалес, М. Шейко, О. Ламкова, С. Дорофєєва та ін.; рухливі ігри народів СРСР вивчали А. Кенеман, Т. Осокіна та ін.; календарно-обрядові розваги з елементами спортивних ігор досліджували О. Барабаш, Л. Калуська, О. Яновська та ін.; українські народні ігри аналізували Є. Приступпа, А. Цьось, Г. Довженок, Н. Смірнова та ін. [18; 3; 22; 5; 21; 12; 6; 2; 15; 19–20; 13; 17]. Водночас в наукових, методичних та популярних розвідках народну ігрову діяльність з м'ячем розглянуто недостатньо. У зв'язку з вище сказаним аналіз краєзнавчих аспектів народних ігор околиць Переяслава ХІХ ст., їх функцій та ревіпровадження є **актуальним** і заслуговує на подальше студіювання.

Мета роботи – популяризація народних ігор, аналіз можливості їх використання у навчальному процесі в приміщеннях та на свіжому повітрі під час проведення табірних зборів зі студентами спеціальностей географія та фізичне виховання.

Виклад основного матеріалу. З культурологічної та краєзнавчої точки зору цікавим є погляд С. Ісаєвича щодо різноманітності ігрових традицій різних регіонів терен України у ХІХ ст. У передмові до роботи «Малорусскія народныя игры окресностей Переяслава» (1887 р.) автор зазначив, що йому довелося жити на лівому і правому берегах Дніпра, на Волині і Поділлі та в різних місцях Малоросії. Але ніде він не зустрів такої різноманітності народних ігор та їх популярності у населення, як в околицях Переяслава. Цей феномен автор пояснює наявністю в Переяславі широкої мережі тогочасних навчальних закладів: «Мнѣ кажется, что причиной этому то, что Переяславъ издавна имѣлъ учебныя заведенія и между ними славившуюся въ концѣ прошлаго и первой половинѣ нынѣшняго вѣка семинарію, привлекавшую массу учащейся молодежи. Семинаристы и сами выдумывали игры и приносили ихъ изъ мѣсть своей родины. Они учили своихъ товарищей, отъ нихъ перенимали игры и переяславскіе мѣщане, у которыхъ жили на квартирахъ семинаристы. Изъ города игры распространялись по окресностямъ» [7, с. 454–455].

Народні рухливі ігри виконують цілий ряд функцій. На наш погляд основними з них є:

1. Розвиток та удосконалення фізичних якостей – сили, швидкості, витривалості, гнучкості та спритності. В ігровій діяльності розвивається окомір, зорова пам'ять, спостережливість тощо.

2. Оздоровлення – емоційно-забарвлена рухова активність сприяє зміцненню опорно-рухового апарату, оптимізації роботи всіх систем організму на рівні обмінних процесів, формуванню короткочасної і довготривалої адаптації до фізичних навантажень. На її основі формується опірність організму негативним впливам стресів (холоду, жару, різкої зміни атмосферного тиску, фізичних та психоемоційних перевантажень тощо), зміцнюються функціональні можливості імунної системи. Унаслідок зазначених адаптацій організму знижується його хворобливість.

3. Релаксації – відновлення інтелектуальних, психічних, емоційних потенцій шляхом зміни діяльності на ігрову відбувається досить ефективно. Воно зумовлене складними біохімічними змінами в нервовій і гуморальній сферах, обміні ендорфінів, енцифалінів, серотоніну тощо. Зміщення акценту активності у бік рухової діяльності прискорює відновлення нейропсихічних показників, компенсаторно посилює формування життєвого тону.

4. Комунікативності – вироблення навичок спілкування із членами своєї команди, команди суперника, вболівальниками та глядачами.

5. Виховання – формування волі, почуття відповідальності, взаємодопомоги, дружби, колективізму й альтруїзму тощо. За певних умов у грі можуть підсилюватися деякі негативні якості (агресивність, грубість, егоїзм). За змістом і суттю гра – це змагання, а кожен учасник хоче стати переможцем, тому він змушений докладати максимум зусиль. Повторення ігрової діяльності своїх предків на основі розуміння її взаємозв'язків з культурою, світоглядом, умовами життя народу сприяє формуванню патріотизму, національно свідомої людини тощо.

6. Рефлексії – вироблення здатності свідомості в процесі сприйняття діяльності сприймати саму себе. Гра дозволяє створити ситуацію спрямовану на виявлення власних здібностей у фізичній, інтелектуальній та вольовій сферах діяльності, об'єктивній самооцінці саморозвитку тощо. Пізнання і самоаналіз самого себе дає підґрунтя для психокорекції, корекції власної поведінки, способу життя тощо.

7. Моделювання і прогнозування – аналіз комплексу психофізіологічних, технічних, тактичних та фізичних характеристик учасників гри, передбачення наступних дій гравців обох команд, швидка побудова власної поведінки щодо ефективної відповіді на них. Вміння передбачати і моделювати майбутні дії у грі стане в нагоді у різних життєвих ситуаціях.

8. Формування стереотипів поведінки – гра створює передумови для засвоєння соціально-цінних стереотипів поведінки, які регулюють відносини в соціальному середовищі.

9. Визначення місця в соціальній ієрархії – у грі виявляються лідери, субдомінантні гравці різних рівнів, аутсайтери.

10. Наповнення дозвілля – у XIX ст. між життям дітей вищих і нижчих прошарків суспільства існувала значна різниця. Діти селян і міщан змалечку ставали суб'єктами виробничих відносин. Упродовж століть життя селянських дітей було усталеним і одноманітним. З ранньої весни до пізньої осені старших дітей залучали до землеробства, щоденного випасання корів, кіз, овець, наймитування. Натомість, менші – доглядали гусей, качок тощо. Тому можливість зміни форми важкої виробничої діяльності на емоційно-ігрову сприймалася позитивно. Дозвілля дітей попередніх століть заповнювалося переважно народними іграми. На сьогодні ігрова діяльність дітей змінила свою структуру. Народні

розваги майже витіснені із поза навчального життя дітей та молоді комп'ютерними, спортивними та пізнавальними іграми тощо. Водночас конкурентною нішею для них залишаються дошкільні заклади, школа, літні оздоровчі табори, виїзні практики студентів, табірні збори та місця проживання із обмеженими розважальними можливостями.

Вважаємо за доцільне передати способи виготовлення м'яча та зміст народних ігор з ним, зі збереженням стилю автора й часу їх застосування [7, с. 456 – 463].

Способи виготовлення м'яча терен Переяслава ми знаходимо в роботі С. Ісаєвича: «Мяч дѣлають обыкновенно изъ бычачьей шерсти, которую въ изобилии даютъ линияющіе въ весеннее время вола и коровы. Такой мячъ называется «повстянымъ» и готовится такимъ образомъ: надергаютъ изъ вола или коровы мягкой и чистой шерсти и, смачивая ее водой или слюной, катаютъ между ладонями, сперва маленькимъ комкомъ, а потомъ все большимъ, придавая ей круглую форму. Чѣмъ долѣе, усерднѣе и равномѣрнѣе производится выкачиваніе, тѣмъ мячъ становится болѣе тугимъ и упругимъ и даетъ большіе прыжки. Иногда его обшиваютъ кожей, сшивая чехоль изъ четырехъ ромбовидныхъ кусочковъ кожи, или-же набиваютъ такой чехоль «куницею», то есть бородками метелокъ камыша, или конопли. Обшитый кожей мячъ называется «реминнымъ» въ отличіе отъ «повстяного»; первымъ играютъ подростки и парубки, второй употребляютъ дѣти. Случается, что передъ игрою мячъ, для большей тяжеловѣсности, намачиваютъ водой; тогда ударъ отъ него сильнѣе и чувствительнѣе, если игра состоитъ напр. въ томъ, что мячемъ бьютъ по ладонямъ» [7, с. 456].

Высокій дубъ. Играющіе выкапываютъ продолговатую ямку, поперекъ которой кладутъ короткую палочку; на эту палочку кладутъ вдоль ямки другую болѣе длинную такимъ образомъ, чтобы одинъ конецъ опустился въ ямку, а другой торчалъ въ воздухѣ. Изъ этой продолговатой палочки получается такимъ образомъ родъ рычага, на короткое плечо котораго, опущенное въ ямку, кладутъ мячъ. Собравшіяся для игры дѣти «вымѣряются» на палкѣ, кому первому начинать игру, для чего старшій между ними, подбрасывая вертикально въ воздухѣ предназначенную для игры палку (гилку), схватываетъ ее рукою у нижняго конца, предоставляя тоже дѣлать другимъ, и кому придется взяться рукою за край палки, тому и начинать игру. Онъ беретъ тогда «гилку» и, присаживаясь около ямки, ударяетъ ею съ размаха по длинному плечу рычага – мячъ вылетаетъ изъ ямки вверхъ. Чѣмъ выше и прямѣе идетъ вверхъ мячъ, тѣмъ искуснѣе значить игрокъ и тѣмъ больше ему чести. Кто поймаетъ, тотъ продолжаетъ игру и т. д.

Гилка простая. «Гилкою» называется собственно палка, которой бьютъ мячъ вверхъ, отсюда самая игра носить тоже названіе. Видоизмѣненіе этой игры происходитъ отъ числа играющихъ. Простая «гилка» или «у мяча», «опуки», ведеться между двумя или тремя играющими. Мѣсто, съ котораго бьютъ мячъ, называютъ «городомъ», а пунктъ, гдѣ его ловятъ, «полемъ».

Играющіе вымѣряются на «гилкѣ» и кому выпало начинать игру, тотъ становится въ «городѣ», а товарищъ его, иногда и нѣсколько, идутъ въ «поле». Кто поймаетъ мячъ на лету, тотъ идетъ бить вмѣсто игравшаго. Искусство игры не только въ томъ, чтобы мячъ летѣлъ, какъ можно выше и горизонтальнѣе, но и въ томъ, чтобы стоящіе въ «полѣ» не сразу могли поймать его, для чего ударъ направляется въ сторону отъ играющихъ или инымъ неудобнымъ для нихъ путемъ. Не умѣющій дать направленіе мячу по своему желанію не считается игрокомъ. Въ простой «гилкѣ» бьютъ, какъ попало; эту игру ведуть начинающіе. Положеніе бьющаго, какъ активное, считается болѣе привлекательнымъ и такъ сказать почетнымъ, пассивнѣе положеніе тѣхъ, которые ловятъ мячъ, отъ того и менѣе интересно; но играющіе въ простую гилку постоянно мѣняются ролями.

Гилка сложная. Осложняется она и большимъ числомъ играющихъ, и тѣмъ, что играющіе видѣляютъ изъ своей среды, кромѣ начинающаго игру, который бьетъ мячъ, еще

другого, который поддает ему, или «пидгилюе». Когда есть кому подбросить мяч, то бьющий по нему берет «гилку» обѣими руками, а отъ этого ударъ гораздо сильнѣе и мяч летитъ выше и быстрѣе. Бьющій и поддающій располагаются въ «городѣ». Остальные въ разныхъ разстоянїяхъ и концахъ «поля», чтобы на каждый ударъ, короткій и длинный, высокій и низкій, прямой вверхъ и въ бокъ, былъ готовъ ловець. Кто поймалъ мячъ на лету, тотъ идетъ бить; кто задержалъ на скаку, тотъ бросаетъ его «пидгильному»; если тотъ поймаетъ, то становится вмѣсто бьющаго, а бросившій вмѣсто «пидгильного», бьющій же «старый» уходитъ въ «поле».

Гилка маткова, или матка. «Маткова» или «матка» есть дальнѣйшее развитіе игры «въ мяча» и «гилки». Тутъ привходитъ уже полное раздѣленіе играющихъ. Являются игроки, могущіе бить съ расчетомъ, вводятся сложныя правила, опредѣляющія надлежащій ходъ выигрыша и проигрыша. Такая игра на двѣ партіи развиваетъ соревнованіе. Бѣготня къ такъ называемой «ступкѣ», иногда цѣлой гурьбой, со смѣхомъ и толкотней, придаетъ особенный увлекающій интересъ этой сложной и занимательной игрѣ. Ее любятъ не только дѣти, но и взрослые; нерѣдко можно видѣть «сивоусого дядька», мчащагося среди веселой толпы молодежи къ «ступкѣ» и обратно... Общая картина игры не лишена комизма и напоминаетъ стаю юрких чирятъ, среди которой, торопливо маша крыльями, летитъ «довгошей крижнякъ...».

Играющіе въ «маткову» выбираютъ двухъ «матокъ», самыхъ лучшихъ и искусныхъ игроковъ. «Матки» отходятъ въ сторону и становятся обнявшись. Остальные играющіе раздѣляются попарно. Пары составляются изъ равносильныхъ игроковъ. Въ каждой парѣ условливаются о названіи каждаго. Потомъ играющіе подходятъ къ маткамъ и спрашиваютъ: «солемы чи зерна?» «дерева чи зализа» и т. п. Матки выбираютъ по очереди, говоря: «солемы! зализа!» и «солома» и «зализо» становятся около выбравшихъ ихъ матокъ и т. д., пока не составятся двѣ совершенно равносильныя партіи.

Когда партіи составились, матки подходятъ «мирятись». Одна изъ матокъ беретъ гилку и бросаетъ ее другой маткѣ, та ловитъ гилку одной рукой; бросившая матка обхватываетъ рукой гилку выше ловившей, та въ свою очередь переноситъ руку выше такъ до конца гилки. Чьей матки рука окажется на концѣ гилки, та съ своей партіей остается въ «городи», противная уходитъ въ «поле», оставляя въ городѣ одного изъ самыхъ проворныхъ «подгильнымъ». На него возлагается обязанность «пидгилювать», т. е. подбрасывать мячъ для удобнаго удара по немъ гилкой. Шагахъ въ 25 – 40 отъ города назначаютъ мѣсто («ступку»), до котораго и обратно каждый изъ стоящихъ въ городѣ долженъ добѣжать въ промежуткѣ произведеннаго имъ самимъ или къмъ либо другимъ удара и передачей мяча изъ поля въ городъ, если только мячъ не пойманъ на лету и не рѣшаетъ перехода партій цѣлымъ составомъ одной на мѣсто другой.

Каждый изъ стоящихъ въ городѣ имѣетъ право разъ ударить гилкой по мячу, матка же три. Промахъ считается за ударъ. Когда все уже установилось, городяне подходятъ по очереди къ «пидгильному», тотъ подбрасываетъ мячъ вверхъ, подошедшій-же бьетъ съ такой силой гилкой по мячу, чтобы тотъ полетѣлъ въ поле.

Израсходовавшій то количество ударовъ, какое онъ имѣлъ право сдѣлать, можетъ возобновить его, сбѣгавши къ ступкѣ. Сбѣгать къ ступкѣ, не подвергаясь удару мяча, можно только тогда, когда мячъ или летитъ въ воздухъ, или-же далеко упалъ въ поле, когда-же мячъ находится въ рукахъ «пидгильного» или близко въ полѣ, къ ступкѣ проскользнуть трудно, такъ какъ противная партія постарается попасть въ перебѣгающихъ; а если это случится, то партія города проигрываетъ и уходитъ въ поле, а партія поля в городъ. Партія города такъ же проигрываетъ, если ктонибудь изъ партіи поля поймаетъ мячъ на лету. Обѣ партіи обращаютъ все свое искусство – партія города, чтобы удержать, какъ можно долѣе свою активную позицію, партія поля, чтобы выйти изъ своей пассивной роли. матка первой и

своимъ подкоманднымъ внушаетъ» не продавать», т. е. бить такъ, чтобы поляне не могли поймать, а равно перебѣгать къ ступкѣ и обратно какъ можно проворнѣе и своевременнѣе, и сама поступаетъ также. Малыши, начинающіе, большею частью даютъ промахи, подростки, умѣющіе, не посягаютъ на «горяка» или ударъ вверхъ, но бьютъ «скачка», по прямой и въ бокъ, на что претендуютъ противники, а матка или перебываетъ за черту поля, или такъ подбиваетъ вверхъ, чтобы мячъ падалъ вертикально, при чемъ ловящему достается по пальцамъ, по носу и лицу, иногда-же онъ и поймавши опрокидывается назад и роняетъ мячъ. Только пресытившись игрой, или-же увлекаясь желаніемъ показать свою ловкость, матка дастъ чистый, мягкій и ровный ударъ по параболѣ; тогда поймать уже не трудно. Матка противной стороны въ свою очередь разставляетъ своихъ подкомандныхъ въ томъ или иномъ направленіи, на большемъ разстояніи, по степени ихъ умѣнья ловить мячъ, а также бросать мячемъ въ бѣгущихъ или просто перебрасывать мячъ, и пользуется всякою оплошностію противника, какъ въ ударѣ, такъ и въ пробѣганіи установленной дистанціи. Тутъ съ той и другой стороны всеобщее напряженіе, всеобщее рвеніе, строгая подчиненность распредѣленіе ролей, товарищество, соперничество, чувство общей чести, общей неудачи. Трудно придумать что либо, болѣе удачно и болѣе непримѣтно подготавливающее мальчика и юношу къ общежитію.

Чортючка. Это также матковая игра въ мячъ, разнится отъ нея только тѣмъ, что партія поля состоитъ собственно изъ одного, а другимъ считается «пидгильный», стоящій въ полѣ. Разница еще въ томъ, что бьющій, послѣ удара или промаха, тотчасъ же долженъ бѣжать къ ступкѣ, не выжидая для этого благоприятнаго времени. Если находящійся въ полѣ ударить перебѣгавшаго, то этотъ послѣдній идетъ въ поле, а тотъ въ городъ «пидгильнымъ», прежній же «пидгильный» заступаетъ мѣсто выбывшаго изъ города. Если же перебѣгавшаго ударить «пидгильный», то онъ остается въ городѣ, находившійся въ поле идетъ на его мѣсто «пидгильнымъ», а перебѣгавшій отправляется въ поле. Названіе «чортючки» эта игра получила вѣроятно отъ того, что, пока находящійся въ полѣ попадетъ въ городъ, пассивное положеніе ему «осточортіе» и онъ успѣетъ вспомнить всѣхъ чертей. Въ эту игру играютъ обыкновенно тогда, когда за недостаткомъ играющихъ большой матковой составить нельзя.

Каша. Играющіе собираются въ кружокъ и одинъ изъ нихъ, бросая мячъ о земь, кричитъ: «тутъ каша, тутъ!». Всѣ бросаются къ мячу, желая поймать его на лету; кто поймалъ, тотъ садится верхомъ на того, который потянулся за мячемъ и не поймалъ. Комонникъ уже со спины товарища бросаетъ мячъ. Кто поймаетъ, тотъ садится на того-же коня. Если-же всадникъ потянется за мячемъ, а поймаетъ коня, то, при смѣхѣ играющихъ, происходитъ перемѣна ролей: конь становится всадникомъ, а всадникъ конемъ. Если мяча никто не поймаетъ, то каша «розсыпалась» и игра начинается снова. Ведется игра и такъ, что не поймавшій мяча, вмѣсто спины, подставляетъ поймавшему сложенные челнокомъ руки; тотъ бьетъ въ руки мячемъ изо всей силы и если подставляющій ихъ удержитъ въ рукахъ мячъ или подхватитъ съ земли, то въ свою очередь бьетъ сосѣда, причемъ всѣ играющіе становятся въ кружокъ.

Баранъ. Играютъ вдвоемъ или втроемъ, рѣдко больше. Бросаютъ возлѣ стѣны мячъ о земь съ такой силой, чтобы онъ, отскочивши отъ нея, ударился о стѣну и тогда его ловятъ. Ловятъ одной или двумя руками. Первый изъ играющихъ ловитъ до тѣхъ поръ, пока не промахнется; тогда передаетъ мячъ другому. Когда мячъ обошелъ всѣхъ играющихъ, первый снова бросаетъ мячъ и ведетъ счетъ пойманнѣмъ мячамъ съ того числа, на какомъ ему въ первый разъ не вывезло и т. д. Кто первымъ досчитаетъ до условленнаго передъ игрой числа, тотъ выигралъ.

Стинка № 1-й. Эта игра подобна предыдущей; въ ней только не дѣлаютъ «барана», а бросаютъ мячъ о стѣну ли на крышу и на обратномъ пути его ловятъ. Счетъ ведутъ, какъ и въ «баранѣ».

Стинка № 2-й. Въ этой игрѣ двѣнадцать фигуръ. Въ началѣ «вымиряются», кому бросать первому. Если оськъся первый, то передаетъ мячъ второму и т. д. Когда снова очередь дойдетъ до перваго, онъ продолжаетъ съ той фигуры на какой остановился. Кто окончилъ первымъ тотъ отъ игры устраняется, выжидая окончанія оной. Игра продолжается остальными участниками, уменьшающимися по мѣрѣ того какъ болѣе счастливые игроки выполняютъ всѣ 12 фигуръ. Проигравшимъ всегда оказывается одинъ, который и подвергается разстрѣлу. Число ударовъ определяютъ заранее. Фигуры: 1) бросаютъ мячъ о стѣну «зъ пидъ низу» (изъ-подъ опущенной руки) и ловятъ двумя руками. 2) Тоже, но ловятъ одной рукой. 3) Бросаютъ мячъ о стѣну «зъ верху» и ловятъ двумя руками. 4) Тоже, но ловятъ одной рукой. 5) «Каша» – бросаютъ мячъ о земь и ловятъ двумя руками. 6) Тоже, но ловятъ одной рукой. 7) «Баранъ» – бросаютъ мячъ о земь подъ угломъ къ стѣнѣ и ловятъ двумя руками. 8) Тоже, но ловятъ одной. 9) «Головки» – становятся спиною къ стѣнѣ, облакачиваются о нее затылкомъ, въ такомъ положеніи бросаютъ мячъ о стѣну и ловятъ двумя руками. 10) Тоже, но ловятъ одной. 11) Кладутъ мячъ на ладонь, подбрасываютъ его вверхъ и когда мячъ летитъ внизъ подбиваютъ его снова вверхъ обратной стороною кисти и тогда ловятъ двумя руками. 12) Тоже, но ловятъ одной рукой. – Каждая фигура повторяется три раза.

Висновки. Народні рухливі ігри виконують цілий ряд функцій у розвитку дітей та молоді: тренування фізичних якостей, оздоровлення, релаксації, комунікації, виховання, рефлексії, моделювання та прогнозування, формування стереотипів поведінки, визначення місця у соціальній ієрархії, наповнення дозвілля та ін.

У навчальному процесі в приміщеннях можна використати народні ігри: «Каша», «Баранъ», «Стинка № 1-й», «Стинка № 2-й», а під час проходження табірних зборів з туризму і краєзнавства в природних умовах та в літніх оздоровчих таборах – «Высокій дубъ», «Гилка простая», «Гилка сложная», «Гилка маткова, или матка», «Чортючка». Описані С. Исаевичем м'ячі, мають бути замінені на гандбольні чи волейбольні, оскільки їх маса, обхват та пружність найкраще відповідають зазначеним умовам гри.

Народні ігри терен України «Гилка простая», «Гилка сложная», «Гилка маткова, или матка», «Чортючка» за своїм ходом, специфікою і правилами подібні до сучасних спортивних ігор, зокрема – до «Бейсболу» та його різновиду «Софтболу»; «Баранъ», «Стинка № 1-й», «Стинка № 2-й» – до гандболу, а основні елементи могли бути їх праобразом, або виникнути в різних частинах світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрощук Н.В. Рухливі ігри та естафети у фізичному вихованні школярів : метод. посібник / Н.В. Андрощук. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – 144 с.
2. Барабаш О.Д. Свята і розваги в дитячому садку : навчально-методичний посібник / О.Д. Барабаш, Л.В. Калуська, О.В. Яновська. – К. : Освіта, 1995. – 128 с.
3. Вільчковський Е.С. Рухливі ігри в дитячому садку / Е.С. Вільчковський. – К: Радянська школа, 1989. – 174 с.
4. Горленко В. Предисловие / В. Горленко // Малорусскія народныя игры окрестностей Переяслава / С.Н. Исаевичъ // Киевская старина. Ежемесячный исторический журналъ. – Киевъ: 1887. – Т. XVIII.– С. 451 – 454
5. Демчишин А.П. Рухливі і спортивні ігри в школі : посібн. для вчителя / А.П. Демчишин, В.М. Артюх, В.А. Демчишин, Й.Г. Фалес. – К.: Освіта, 1992. – 175 с.
6. Детские подвижные игры народов СССР : пособие для воспитателя дет. сада / Сост. А.В. Кенеман; под ред Т.И. Осокиной. – М.: Просвещение, 1988. –239 с.
7. Исаевичъ С.Н. Малорусскія народныя игры окрестностей Переяслава / С.Н. Исаевичъ // Киевская старина. Ежемесячный исторический журналъ. – Киевъ: 1887. – Т. XVIII.– С. 451 – 486

8. Куйбеда В. В. Народные знания и туристическое краеведение В. В. Куйбеда // Твердовские чтения : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф., Краснодар, 26–27 февр. 2011 г. – Краснодар, 2011. – С. 148 – 155.
9. Куйбіда В. В. Народознавча підготовка туриста засобами народної анатомо-фізіологічної термінології дітей / В. В. Куйбіда // Гуманітар. вісн. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди» : наук.-теорет. зб. / М-во освіти і науки України ; [ред. кол. : В. П. Коцур та ін.]. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Спец. вип. № 20. – С. 91–96.
10. Куйбіда В. В. Розвиток природничої науки і термінології в Україні : шлях крізь епохи (XVII – початок XXI ст.) : [монографія] / В. В. Куйбіда. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. – 458 с.
11. Куйбіда В. В. Туристична культурологія : суспільна ієрархія, богослужіння та народні зооніми / В. В. Куйбіда, В. В. Лопатинська, Р. І. Бондаренко // Туризм і краєзнавство : зб. наук. пр. : дод. до Гуманітарного вісника ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький : ПП «СКД», 2012. – С. 270–275.
12. Ламкова О.І. Рухливі ігри та естафети / О.І. Ламкова, С.В. Дорофєєва. – Харків: Ранок, 2009. – 128 с.
13. Літала сорока по зеленім гаю : дит. та молодіж. укр. нар. ігри : для серед. та ст. шк. віку / Упоряд. та авт. приміт. Г.В. Довженок; художн. С.Г. Урбанська. – К. : Молодь, 1990. – 160 с.
14. Приступа Є. Н. Традиції української національної фізичної культури / Є. Н. Приступа, В. С. Пилат. — Л. : Троян, 1991. — Ч. 1. — 104 с.
15. Рухливі, веселі, винахідливі. Дитячі ігри та розваги / Упорядн. Г.М. Аксельруд. – К.: Богдана, 1995. – 136 с.
16. Смірнова Н.П. Міжрегіональний діалог драматичного фольклору: народні ігри / Н.П. Смірнова // Теоретичні і дидактична філологія. – К. : Міленіум, 2007. – Вип.1. С. – 143 – 150.
17. Троценко Т.Ю. Теорія і методика викладання рухливих ігор і забав: навч.-метод. посібник / Т.Ю. Троценко. – Переяслав-Хмельницький. 2012. – 126 с.
18. Цьось А. В. Українські народні ігри та забави [Текст]: навч. посіб. / А. В. Цьось. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 96 с.
19. Цьось А. В. Українські народні ігри та забави: навч. посіб. / А.В. Цьось. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 96 с.
20. Шейко М.К. Рухливі ігри дошкільників / М.К. Шейко. – К.: Радянська школа, 1972. – 252 с.
21. Яковлев В. Игры для детей // В. Яковлев, А. Гриневский. – М.: Физкультура и спорт, 1968. – 163 с.

Chemical Sciences

Использование работ М. Фарадея для развития исследований

Мырзаханов М.

Казахстанско – Британский Технический Университет

Сулейменов Э.Н

Казахстанско – Британский Технический Университет

Представленный в мировой научной литературе огромный экспериментальный материал подтверждает правоту взглядов М. Фарадея на воздействие электрического тока на химические реакции. Ключевыми моментами в развитии научных представлений на природу и механизм физико – химических процессов являются следующие положения работ М. Фарадея: тождественность энергетических проявлений при взаимодействии материальных объектов и дискретный характер электрического тока. Развитие без учета работ М.Фарадея теории дали возможность не учитывать тождественность энергетических проявлений при взаимодействии материальных объектов. Это обстоятельство повлияло и на недостаточность внимания к использованию дискретности электрического тока для практического применения. Нами было показано, что изменение в широком интервале параметров электрического сигнала может промотировать необычные химические реакции и физико – химические процессы на границе раздела фаз и в конденсированных системах. Например, нами установлено, что под влиянием электромагнитных полей электропроводность расплавов может уменьшаться с повышением температуры и меняться при неизменной температуре. Скрещенные электромагнитные поля вызывают фазовое и количественное деление расплавов, как синтетических оксидных расплавов, так и оксидно-сульфидных многокомпонентных систем и т.д. и т.п. Важно получить конкретные знания об объектах производства: твердых, газообразных и жидких. Если с первыми двумя объектами дело обстоит более или менее приемлемо, то о жидкости современная наука знает удивительно мало. Дискуссия о строении жидких систем не прекращается уже более ста лет. Официальная научная точка зрения на природу жидкости была сформирована в начале XX века. Со временем эта теория стала официальной научной точкой зрения, и называться «теорией электролитической диссоциации». Безусловно, теория С. Аррениуса, выдающегося ученого-химика, оказала значительное влияние на развитие технологий, использующих процесс электролиза. Успех этой теории для использования в создании технологий в металлургии был обусловлен наличием высококачественного сырья. С ухудшением минерально-сырьевой базы борьба научных идей вокруг вопроса о жидкости переросла для технологов из области научной в область чисто практическую. Существующие в мировой науке фундаментальные представления давно перестали удовлетворять практику. Изменение теоретических представлений вызовет поток нестандартных технических решений. Например, наши экспериментальные данные могут служить основой для создания эффективных технологических процессов.

В ходе выполнения этих экспериментов было показано, что внедрение атомов кислорода или иных компонентов жидкой фазы в стабильную структуру конденсированных систем может зависеть не только от химических или чисто электрохимических параметров процесса. Картина внедрения атомов, в частности, кислорода, в структуру соединений или

металла намного сложнее и зависит от комплекса факторов, влияющих на процесс. Колебательные энергетические воздействия играют преобладающую роль в физико-химических процессах и могут вызывать химические реакции, которые в современной научно-технической литературе считаются невероятными. Возможно в микроструктуре металла локальное образование «термохимических потенциалов» является движущей силой химических превращений. Взаимозависимость химических и электрических процессов, наличие многочисленных явлений электризации систем в окружающей среде диктуют необходимость развития фундаментальных исследований в области физической химии. Некоторые примеры представлены ниже.

1. Если подойти к проблеме строения алюминатных растворов, то наличие в растворе недиссоциированных молекул позволило предложить способ разложения алюминатных растворов методом разворота молекулярных диполей «по полю» с последующим разрушением межмолекулярных связей и разрушением молекулярных комплексов.

2. Аналогично, использование физических параметров электрического тока для направленной ориентации молекулярных комплексов в расплавах позволяет предложить ряд методов для снижения потерь металлов в ходе пирометаллургических процессов.

3. Учет тезиса М. Фарадея о тождественности энергетических проявлений при взаимодействии материальных объектов позволил использовать частотно-амплитудные характеристики пластической деформации и разрушение материалов и конструкций для создания технических решений по физико-механическому упрочнению металлических изделий.

В 2003 году Конгресс Соединенных Штатов Америки принял закон о нанотехнологии: «*21st Century Nanotechnology Research and Development Act*» («Об исследовании и развитии нанотехнологий в XXI веке»). Закон был направлен на закрепление американского лидерства в области техники и экономики путем обеспечения устойчивой долгосрочной поддержки теоретических и прикладных научных исследований. Согласно этому документу пять государственных организаций получили от государства для проведения научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ в области нанотехнологий финансирование в размере 3,7 млрд. долларов сроком на четыре года. Среди этих организаций такие стратегически важные ведомства как Национальный научный фонд, Министерство энергетики, Национальный институт стандартов и технологий, Национальное аэрокосмическое агентство (NASA), Управление по охране окружающей среды. В эту сумму не вошли инвестиции, вкладываемые Министерством обороны США, Министерством национальной безопасности и Министерством здравоохранения. Принятие этого закона явилось кульминацией эйфории, которая овладела умами научных работников в связи с перспективами этого научного направления, которое было призвано решить давно назревшие проблемы в деле создания инновационных технологий для создания новых материалов, «зеленой энергетики», «зеленой химии», комплексном использовании минерального сырья, переработке отходов промышленности и бытовой техники, снижения негативного влияния деятельности человека на природу и т.п. и т.д. Весь комплекс этих проблем объединяет термин «устойчивое развитие», в отношении которого деятельность международных организаций, правительств многих стран, общественных организаций и научных сообществ активизировалась с 1989 года. С конца XX века особые надежды стали возлагаться на нанотехнологии. В основе надежд на нанотехнологии лежала кажущаяся возможность решить проблемы с производством новых материалов с заранее заданными свойствами, используя контролируемое построение микроструктуры новых материалов и прогнозирование хода технологических процессов. В этом модном научном направлении были изданы многочисленные монографии, статьи и разрабатывались многочисленные технические решения по созданию инновационных материалов и инновационных

технологий. Прошло более 10 лет и мировая научная общественность убедилась, что «нанотехнологии», в том виде как они рекламировались, не могут обеспечить массовое производство необходимых продуктов и материалов, а в основе получения инновационных материалов лежат обычные физико – химические или химические процессы, связанные с фазовыми переходами. Как результат в 2016 году в Конгрессе США (Chemical & Engineering News, 2016, American Chemical Society, ISSN 0009-2347) лоббируется закон о химии и создана группа, в задачу которой входит разъяснения сенаторам значения химии для промышленного производства и экономики в целом. Фактически это означает, что надежды, связанные, с нанотехнологиями, не оправдались. Поэтому в ряде стран предпринимаются большие усилия для решения насущных задач в актуальных направлениях. Так, например, в Китае в 2014 году на финансирование исследований и технических разработок потратили 2% своего валового внутреннего продукта - \$ 345 миллиарда. Для сравнения 28 стран-членов ЕС за это же время - \$ 334 миллиарда. В Китае наблюдается постоянный рост финансирования науки: 0,9% ВВП в 2000 году и более чем 2% в 2014 году. При этом правительство КНР уделяет гораздо большее внимание фундаментальной науке и создало финансовые учреждения для поддержки ученых, работающих в этой области исследований. Расходы США пока остаются стабильными – в 2000 году 2,5% и 2,7% ВВП в 2014 году. В средствах массовой информации научных сообществ отмечается, что правительство Индии решительно поддерживает различные научные начинания в фундаментальных и прикладных исследованиях, в частности, планируется сделать Индию лидером в области солнечной энергетики.

Следует отметить, что мероприятия в области устойчивого развития не ограничиваются только увеличением финансирования исследований. Странами с развитой научной инфраструктурой целенаправленно организовывается привлечение к исследованиям дееспособных ученых всего мира – глобализация научных изысканий. Так, например, у журналов Американского химического общества две трети читателей и авторов работают за пределами США. За последние пять лет этими журналами опубликовано 48 000 статей из Бразилии, Индии, Китая и Южной Кореи. В этих журналах 48 младших редакторов и 228 членов редакционных советов из этих стран. И это не считая сотрудников и стажеров научно – исследовательских организаций. Эти, далеко не полные сведения, об организации исследований в актуальных научных направлениях свидетельствуют о попытках решить проблему «штурмом». Безусловно, это приводит к неоправданно высоким затратам человеческого труда и завышенным финансовым расходам. Так, чем же объяснить сложившуюся ситуацию? **Причина кроется в наличии кризиса в естествознании.** Как ни странно, увеличение числа экспериментальных данных, которые с точки зрения существующих представления считаются аномальными, обуславливают все большее внимание экспериментальному решению актуальных задач в научных исследованиях. Между тем, это обстоятельство должно диктовать необходимость развития глубоких фундаментальных исследований с целью пересмотра некоторых научных положений и теорий, которые считаются незыблемыми. Ретроспективный анализ научной литературы показал, что истоки этого кризиса лежат на рубеже XIX и XX веков. Развитие естественных наук, их «специализация» и создание аналитических приборов, позволяющих исследовать наноструктуры конденсированных систем, сделали науку производительной силой. Захватывающие перспективы технического развития сделали прикладные исследования приоритетом в мировом масштабе. На этом фоне исследования в области взаимоотношения энергии и материи перестали носить приоритетный характер, хотя еще в 1913 году Ф. Содди писал: ««...законы, выражающие взаимоотношения энергии и материи, играют важную роль не только в чистой естественной науке». Между тем, до сих пор в науке нет четко сформулированного понятия «энергия», как нет и четкого описания явлений, происходящих при передаче энергии от одного материального объекта к другому. Имеющиеся в

литературе описания различных видов энергии (электрической, тепловой, световой и др.) имеют разночтения, механизм передачи различных видов энергии также не может считаться удовлетворительным с научной точки зрения. Особенно ярким примером является трактовка механизма транспорта электрического тока через неорганические водные растворы и высокотемпературные оксидные расплавы, хотя реальный взгляд на эту проблему имеет не только фундаментальное, но и большое практическое значение. Детальное рассмотрение трактовки вопроса об электропроводности конденсированных систем привело к неожиданному результату. В известной научной, научно-технической литературе и патентных исследованиях отсутствует четкая формулировка понятия «электрический ток», вернее – «электрическая энергия». Существует положение, что электрический ток – это поток электрических зарядов. При этом даже такое фундаментальное определение изобилует разночтениями: электрический ток это упорядоченное (направленное) движение электрически заряженных частиц или макроскопических тел; перемещение носителей заряда; поток электрических частиц; внутреннее движение электронов в веществе; упорядоченное (т.е. имеющее определенное преобладающее направление) движение электрических зарядов; проводник электричества – это твердое тело, в котором есть много «свободных» электронов.

Все эти определения не ограничивают точек зрения. Даже электрическим током назван и поток капель дождя. В большинстве случаев электрический ток трактуется как направленное движение электрических зарядов. Что же понимается под электрическим зарядом: источник электрического поля, связанный с материальным носителем; величина, определяющая интенсивность электромагнитного взаимодействия заряженных частиц; «каждое заряженное тело – это система зарядов»; источник электромагнитного поля, связанный с материальным носителем; внутренняя характеристика элементарной частицы, определяющая ее электромагнитное взаимодействие; физическая величина, определяющая энергию взаимодействия электрически заряженных частиц (электронов, протонов, позитронов и др.) с электромагнитным полем; взаимодействие электрически заряженных частиц; «электрический заряд частицы является одной из основных, первичных ее характеристик. Ему присущи следующие фундаментальные свойства:

а) электрический заряд существует в двух видах: как положительный, так и отрицательный;

б) в любой электрически изолированной системе алгебраическая сумма зарядов не изменяется, это утверждение выражает закон сохранения электрического заряда;

в) электрический заряд является релятивистски инвариантным: его величина не зависит от системы отсчета, а значит не зависит от того, движется он или покоится.

Т.е., в общем виде, понятие «электрический заряд» - это некая мера взаимодействия между материальными объектами и сопоставление понятий приводит к парадоксу: **электрический ток является направленным движением меры взаимодействия между элементарными частицами.** Очевидно, что такое понимание электрических явлений и электрической энергии категорически неприемлемо для инженерного использования и создания технических решений. Поэтому в химии применяются более простые определения: «электрон – стабильно-элементарная частица, обладающая элементарным зарядом и **наименьшей из известных массой покоя, является основным вещественным субстратом химического взаимодействия**». Электрон рассматривается в качестве элементарного электрического заряда, т.е. минимального электрического заряда, которому кратны все электрические заряды. Из этого может следовать и такой вывод: **электрический ток – это поток электронов.** Вот с таким понятием можно оперировать при создании технических решений различного назначения. **Приведенный пример также демонстрирует глубокие различия в подходах химиков и физиков к одной и той же проблеме в естествознании.** Но

формулировка, что электрический ток – это поток электронов **находится в противоречии с существующим пониманием механизма токопередачи в электролитах**. По современным понятиям электропроводность жидкости обеспечивается транспортом ионов (анионов и катионов) к электродам. Характерны и подходы к обоснованию передачи тока ионами-носителями заряда в научно-технической литературе. Так, например, говорится: «Прямым доказательством электролитической диссоциации жидких шлаков является возможность электролиза в них и величина удельной электропроводности». Приводится еще более простой довод: «Прямым доказательством существования ионов в растворе является то, что раствор может проводить электрический ток». И в том, и в другом случае происходит подмена тезиса, и доказательства такого рода носят скорее умозрительный характер, нежели строгое экспериментальное или математическое обоснование механизма передачи электрического тока через жидкость. Вызывает удивление, что сторонники различных точек зрения на механизм передачи электрического тока через жидкость вот уже более 100 лет «ломают копья», решая эту проблему. Ведь еще в 1859 году М. Фарадей экспериментально показал, что «электролиз вызывается не дальним притяжением, а местным током, и происходит он только в местах прохождения тока». В XX веке был накоплен огромный экспериментальный материал, который подтверждает правильность взглядов М. Фарадея о воздействии электрического тока на химические реакции. Тем не менее, научное сообщество продолжает придерживаться ошибочных взглядов, что заставляет тратить излишние средства и усилия на решение актуальных практических задач. Поскольку в работе М.Фарадея не присутствовало деление на «физику» и «химию», это позволило гениальному ученому сделать обобщения, которые на первых порах предопределили развитие естественно-научных дисциплин:

1. Аналогичность энергетических проявлений при взаимодействии материальных объектов.

2. Дискретный характер электрического тока.

Признание дискретного характера электрического тока практически способствовало открытию элементарной частицы – «электрона». Однако это открытие привело к поляризации взглядов на взаимоотношения энергии и материи и предопределило развитие современного кризиса в естествознании. Развитие исследования микромира (строение атома, разработка атомного оружия, развитие атомной энергетики) оставили «за бортом» фундаментальных исследований один из самых гениальных выводов М. Фарадея – аналогичность энергетических проявлений при взаимодействии материальных объектов. И хотя мы на практике встречаемся с подобными аналогиями на каждом шагу (трибоэлектрические эффекты, многообразие энергетических проявлений в ходе химических реакций и т.п.), недостаточное междисциплинарное взаимодействие в науке не позволяет перейти к более реальным взглядам на процессы.

В Казахстано – Британском Техническом Университете в течение ряда лет проводились исследования в фундаментальном направлении, которое обозначил М.Фарадей. На первом этапе этих исследований было показано, что микроструктура неорганических водных растворов и оксидных расплавов имеет молекулярное строение, а эти жидкости имеют электронный тип проводимости. Было обнаружено явление коацервации оксидных расплавов под влиянием переменных электромагнитных полей и механических колебаний; выявлена анизотропия проводимости расплавов и показано влияние ориентации молекулярных диполей на величину электропроводности расплава; выявлена аномально высокая электрофоретическая подвижность твердых частиц в расплавах и др. Была показана возможность использования дискретного характера потока элементарных частиц – электронов для организации необычных химических реакций. Т.е., было показано, что М. Фарадей определил правильный путь и логику научного

исследования. В своей работе М. Фарадей указал, что «Между теплопроводностью и электропроводностью металлов существует замечательное соотношение, установленное в 1853 г. Физиками Видсманом и Францем: при данной температуре отношение коэффициентов теплопроводности и электропроводности есть величина постоянная». Этот факт говорит об аналогичности явлений при передаче тепла и электрического тока между материальными объектами. **Химический потенциал отражает «энергетическую характеристику и природу частиц переносчиков теплоты».** Если состояние системы изменяется вследствие передачи тепловой энергии извне, то можно полагать, что изменяется химический потенциал системы за счет изменения количества **переносчиков теплоты.**

Заключение

Показано, что классические исследования М. Фарадея носят не только теоретический характер, но имеют большое практическое значение при разработке инновационных решений в различных областях промышленности.

Проведенные фундаментальные исследования по микроструктуре неорганических водных растворов, оксидных расплавов и механизме электропроводности этих объектов имеют высокий научный уровень и некоторые разделы этого исследования не имеют аналогов в мировой научной литературе. Но общая направленность этих исследований лежит в русле мировой науки, и аналогичные исследования широко обсуждаются в различных научных изданиях.

Фундаментальные исследования по механизму теплопередачи между материальными объектами являются абсолютной инновацией и вносят огромный вклад в естествознание.

Проведенные в Казахстанско – Британском Техническом Университете фундаментальные исследования создают эффективные стартовые условия для преодоления современного кризиса в естествознании.

Это обстоятельство дает основание для государственной поддержки фундаментальных исследований в этом научном направлении, результаты которого будут иметь большое практическое значение. Как известно «при отказе от старой научной концепции и переходе к новой технической решения «сыплются как из рога изобилия».

Поскольку во всем мире используется новая парадигма обучения, требуется создание механизма преодоления консервативности образования для создания предпосылок устойчивого развития общества. Наиболее важным аспектом инноваций в использовании результатов современных фундаментальных исследований в процессе обучения является диалектический подход и аналитические рассуждения в преподавании естественно – научных дисциплин и применение новых знаний в преподавании профилирующих дисциплин при подготовке специалистов с высшим образованием. В процессе фундаментальных исследований многокомпонентных жидких систем (оксидных расплавов и неорганических водных растворов, их поведения под влиянием нестационарных электромагнитных полей, электрического тока, механических колебаний, фазовых переходов в различных условиях с целью установления принципа формирования микроструктуры электролитов были получены следующие результаты:

-Обнаружено явление коацервации высокотемпературных оксидных расплавов под влиянием переменных электромагнитных полей и механических колебаний.

-Экспериментально показана анизотропия проводимости высокотемпературных расплавов и показано влияние ориентации молекулярных диполей на величину электропроводности расплава.

-Экспериментально обнаружен ряд различных экзотических явлений в электропроводности расплавов и водных растворов, происходящих под влиянием электромагнитных полей и характеристик электрического тока (например, понижение электропроводности расплава с повышением температуры, повышение электропроводности расплава с понижением температуры, скачкообразное изменение электропроводности, скачкообразные изменения электропроводности твердых шлаков при ретроградном распаде химических соединений с образованием жидкой металлической меди и другие явления).

Обобщая весь комплекс проведенных исследований можно констатировать следующее:

Показана абсолютная непригодность существующих теоретических взглядов на процессы формирования микроструктуры жидкости (в частности, водных растворов и оксидных расплавов) и на электропроводность жидких химических систем для интерпретации практических свойств этих систем. Существующие теории электропроводности в небольшой мере отвечают реалиям, а электролитическая диссоциация является результатом воздействия электрической энергии на структуру неорганических жидкостей, т.е. это и есть электролиз.

Экспериментальные данные по исследованию процессов структурообразования и структурно-фазовых превращений в жидких конденсированных системах дают основание для пересмотра некоторых устоявшихся терминов и понятий в естественно научных дисциплинах. Устранение неправомочных понятий и терминов может кардинальным образом изменить подходы к созданию технических решений в сфере наукоемких технологий и способствовать более эффективному переносу нанотехнологий в производство различных функциональных материалов.

Biological Sciences

ГРНТИ 87.21.07; 34.29.01

АГРОХИМИЧЕСКАЯ ХАРАКТИЕРИСТИКА ПОЧВ ПОД РЕДКИМИ, ИСЧЕЗАЮЩИМИ ВИДАМИ РАСТЕНИЙ В ЕСКЕЛЬДИНСКОМ И КЕРБУЛАКСКОМ РАЙОНАХ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Козыбаева Фарида Есенкожановна¹

доктор биологических наук, профессор, главный научный сотрудник

Бейсеева Гульжан Бейсеевна¹

доктор сельскохозяйственных наук, главный научный сотрудник

Сапаров Галымжан Абдуллаевич²

кандидат сельскохозяйственных наук, заведующий отдела Экологии почв

Тоқтар Мұрат¹

PhD доктор, научный сотрудник

Саркулова Жадырасын Сейдуллақызы³

PhD доктор, старший преподаватель

Ажикина Наталия Жексембаевна¹

научный сотрудник

Есжанова Айнұра Сериковна¹

младший научный сотрудник

¹Казахский научно-исследовательский институт почвоведения и агрохимии

имени У.У. Успанова, 050060, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 75В, Казахстан

²Научно-исследовательский центр экологии и окружающей среды Центральной Азии

(Алматы), 050060, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 75В, Казахстан

³Актюбинский региональный Университет имени К. Жубанова, Казахстан

Аннотация. В статье приводятся результаты физических и агрохимических свойств почв территории Ескельдинского и Кербулакского районов Алматинской области. По существующим грациям по содержанию гумуса почвы исследуемых районов относятся к средне и высокогумусным. Содержание гумуса в почвах Алты Емель по существующим грациям содержания гумуса относятся к очень низкогумусным. По

принятым градациям все почвы обеспечены азотом, высоко обеспечены калием и низко обеспечены фосфором.

Ключевые слова: *физические, химические свойства, гумус, азот, фосфор, калий, засоление, солончак.*

Алматинская область, которая издавна носит название Жетысу, граничит со следующими регионами Казахстана: Жамбылская область на западе, Карагандинская область на северо-западе (водная граница проходит по озеру Балхаш), на северо-востоке расположена Восточно-Казахстанская область. Область имеет довольно сложную географическую характеристику и очень разнообразный рельеф. Северная часть представляет полупустынную равнину, слабонаклоненную к озеру Балхаш и изрезанную древними руслами реки Или, самое значительное из которых - Баканас. Двумя отдельными массивами - на юге и востоке - простираются горные хребты: Илейский (Заилийский) Алатау и Жетысуский (Джунгарский) Алатау (горная система Тянь-Шань). На стыке их постепенно понижающихся склонов и расположено среднее русло реки Или. Сами склоны изобилуют конусами выноса её притоков (Чарын, Чилик, Алматинки, Курты и т. д.).

Для предгорных районов характерна степная растительность, с подъемом в горы лиственные леса сменяются хвойными, которые переходят в альпийские луга. Фауна представлена множеством биологических видов: 24 вида млекопитающих, 35 - птиц, 4 вида пресмыкающихся и рыб подлежат особой охране и включены в Красную Книгу республики.

Алматинская область относится к регионам аграрной направленности. Важным фактором является близость расположения культурного и финансового центра Казахстана - г. Алматы. Работа выполнена по материалам раздела программы: «Изучить состав и свойства почвенного покрова по районам исследования Алматинской области», государственной целевой НТ программы «Кадастровая оценка современного экологического состояния флоры и растительности Алматинской области как научная основа для эффективного управления ресурсным потенциалом».

Цель работы: изучить состав и свойства почвенного покрова по районам исследования Алматинской области

Объектами исследования являются почвенный покров Ескельдинский, Коксуйский, Кербулакский.

Методы исследования: полевые - экспедиционные, лабораторно-аналитические.

Рекогносцировочный обезд территории исследования. Рекогносцировочный обход объекта исследования позволил разметить на карте ключевые точки закладки почвенных разрезов с учетом распространения редких, исчезающих видов растений в 2 районах Алматинской области (рисунок 1).

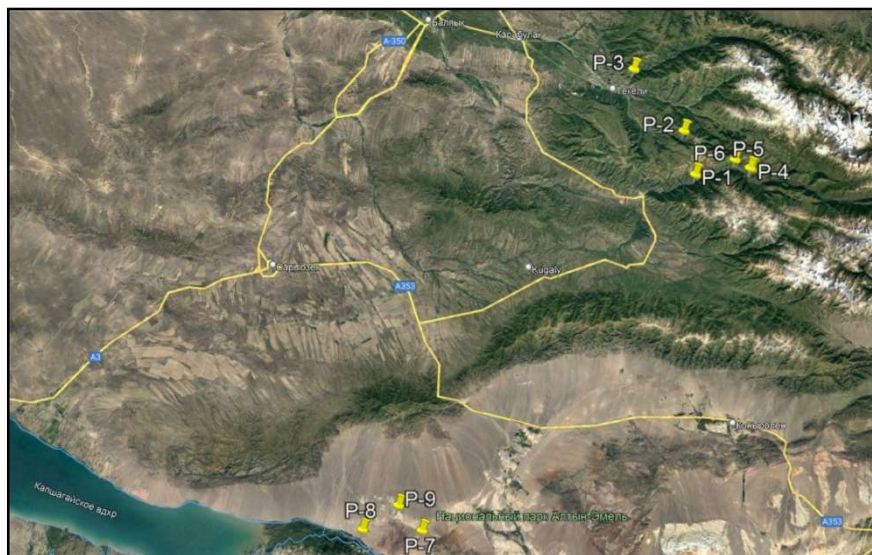

Рисунок 1 - Карта расположения разрезов 1-9, в Ескельдинском и Кербулакском районах

Физические свойства почв исследуемого объекта. Гранулометрическим составом почвы называют относительное (в процентах) содержание в ней твердых минеральных частичек различного размера. Эти частички являются отдельными зернами минералов, обломками горных пород, продуктами взаимодействия органических и минеральных веществ - их называют механическими элементами. Гранулометрический состав почв и пород оказывает большое влияние на почвообразование и плодородие почв. Гранулометрическим составом почвы определяются ее физические и водно-физические свойства (пористость, влагоемкость, водопроницаемость, водоподъемная способность, структурность и др.), а также воздушный и тепловые режимы. Гранулометрический состав, выраженный в содержаниях фракций гранулометрических элементов - важнейшая физическая характеристика почвы, одна из характеристик ее дисперсности. Он определяет все основные почвенные процессы, является одним из фундаментов почвенного плодородия, так как в зависимости от гранулометрии почв формируются те или иные сельскохозяйственные мероприятия. Знание гранулометрического состава почв также дает представление о генезисе, эволюции и использовании почв. Данные свидетельствуют о том, что именно мельчайшие глинистые частицы составляют наиболее ценную часть почвы, в которой сосредоточены запасы многих необходимых для растений питательных зольных элементов. Таким образом, гранулометрический состав характеризует в некоторой степени физические свойства и химический состав почвы и материнской породы [1].

Данные показывают, что по гранулометрическому составу почвы исследуемого объекта относятся к легким, среднесуглинистым и песчаным (таблица 1)

Таблица 1 - Гранулометрический состав исследуемых почв

Разрезы	Глубина , см	А.С.Н % H ₂ O	Содержание фракции в % на абсолютную сухую почву							Сумма 3-х фракций < 0,01
			Размеры фракции в мм							
			Песок		Пыль			Ил <0,001		
			1,0-0,25	0,25- 0,05	0,05- 0,01	0,01- 0,005	0,005- 0,001			
P-1	6-15	2,72	34,910	23,150	23,437	7,813	8,224	2,467	18,503	
	15-25	2,36	38,058	16,469	27,038	8,193	7,784	2,458	18,435	
P-2	3-21	1,34	27,853	22,684	28,786	7,298	10,541	2,838	20,677	
P-3	3-22	2,90	6,509	25,932	33,368	18,950	10,711	4,531	34,192	
P-4	0-24	2,84	2,120	32,009	28,818	17,291	15,233	4,529	37,052	
	24-50	2,90	1,339	23,275	37,487	18,538	15,242	4,119	37,899	
P-5	4-27	2,94	10,365	18,339	35,030	16,485	14,836	4,945	36,266	
	27-57	2,48	7,937	65,402	1,231	1,641	18,048	5,742	25,431	
P-6	3-23	2,28	12,894	39,623	12,280	14,327	15,555	5,321	35,203	
	23-30	2,06	11,538	52,114	2,042	12,661	15,520	6,126	34,307	
P-7	0-5	2,28	2,292	29,758	16,783	18,829	21,695	10,643	51,167	
	5-15	2,18	1,636	25,578	20,037	17,992	23,717	11,041	52,750	
	15-43	1,50	3,655	64,670	3,655	1,624	16,650	9,746	28,020	
	43-50	1,40	5,355	57,323	4,057	5,274	12,982	15,010	33,266	
P-8	0-12	0,26	41,348	52,236	2,005	2,005	1,604	0,802	4,411	
	12-27	0,24	51,203	45,188	0,802	0,802	1,604	0,401	2,807	
	27-50	0,26	55,484	39,302	2,807	0,802	0,401	1,203	2,406	
P-9	0-10	0,72	24,678	49,537	11,684	5,238	5,238	3,626	14,102	
	10-22	2,38	18,091	53,637	11,063	9,015	4,917	3,278	17,210	
	22-37	2,74	29,570	37,528	20,563	6,580	4,113	1,645	12,338	
	37-50	2,50	19,774	40,431	9,436	16,410	12,718	1,231	30,359	

Данные ситового анализа каменистых фракций по классификации Н.А. Качинского показали, что в почвах разреза 2 в процентном отношении к весу почвы (100%), каменисто песчаные фракции колеблются от 19,5% до 64,5%, а 16% приходится на мелкоземистую фракцию. В почвах разреза 5 каменисто песчаные фракции колеблются от 26,8% до 64,7%, а 3,82% приходится на мелкоземистую фракцию (таблица 2, 3).

Таблица 2 - Классификация почв по степени каменистости (по Н.А. Качинскому) [2]

Частиц > 3 мм, %	Степень каменистости	Тип каменистости
<0,5	Не каменистая	Устанавливается по характеру скелетной части
0,5-5,0	Слабокаменистая	Почвы могут быть валунные, галечниковые, щебенчатые
5,10	Среднекаменистая	
>10	Сильнокаменистая	

Таблица 3 - Ситовой анализ каменистых фракций почв

Место отбора	Глубина, см	Сухая навеска, г	Содержание гранул в грамм на воздушно-сухую почву, размеры фракций в мм, %								
			>10	>7	>5	>3	>2	>1	>0,5	>0,25	<0,25
P-1	6-15	400	6	3	5,2	15,3	26,8	28,4	3,4	3,68	8,22
	15-25		8	3	5,4	15,9	23,2	25,6	3,7	3,9	11,3
P-2	3-21		36,21	9,8	8,8	9,7	6,3	9,4	3,8	3,2	12,8
P-3	3-22		3,65	1,8	9,4	31,6	21,9	20,1	2,45	2,9	6,2
P-4	0-24		5,2	7,8	15,8	21,9	16,2	18,9	3,45	3,3	7,45
	24-50		17,1	4,5	12,4	20,6	14,9	17,2	3,4	3	6,9
P-5	4-27		2,45	6,1	25,1	31	15	11,8		2,12	1,7
	27-57		4,5	6,2	19,9	29,4	15,1	15,8	2,85	2,2	4,05
P-6	3-23		7,3	3,8	10,8	19,8	20,1	28,2	4,95	3,5	1,54
	23-30		22,7	5,9	8,5	14,4	8,2	17,2	3,7	4,7	14,7

Агрохимические свойства почв исследуемого объекта. Растительный покров является одним из важнейших факторов, определяющих количество и состав поступающих в почву органических остатков, которые являются основным источником накопления углерода в почве. Надземные и корневые растительные остатки служат источником образования перегноя и их содержание в почве может служить одним из показателей ее потенциального плодородия [3]. Корневой массе принадлежит решающая роль в накоплении углерода в почве [4].

Органическое вещество почвы является важным показателем её плодородия. Оно состоит из ещё не успевших разложиться органических остатков и уже претерпевших изменения органических веществ, называемых гумусом.

Гумус - основное органическое вещество почвы, содержащее питательные вещества, необходимые высшим растениям. Гумус составляет 85-90 % органического вещества почвы и является важным критерием при оценке её плодородия. В весовом составе верхнего слоя почвы содержание гумуса варьируется от долей процента (бурые пустынно-степные почвы) до 10-15% (чернозёмы).

Гумус способствует накоплению и удержанию питательных веществ, которые при его разложении переходят в почвенный раствор и могут потребляться растениями. Количество гумуса определяют через количество органического углерода в почве [5].

По показателям гумусного состояния черноземы выщелоченные относятся к почвам со средним содержанием и запасами гумуса, средне обогащённым азотом (C:N=10-11), с высокой степенью гумификации органического вещества [6].

Результаты лабораторных исследований показали, что содержание гумуса в верхних горизонтах исследуемых почв колеблется от 2,83 до 9,41% (P-1-6). Повышенное содержание гумуса в верхних горизонтах почв обусловлено концентрацией в них основной массы корней и снижением интенсивности минерализации органического вещества. По профилю очень много перепревших корней. По существующим грациям по содержанию гумуса почвы исследуемых участков относятся к средне и высокогумусным. Содержание гумуса в разрезах 7, 8, 9 по профилю почв колеблется от 0,27 до 1,41% (Алтын Емель). По существующим грациям содержания гумуса менее 2% относятся кочень низкогумусным (таблица 4,5).

Количество воздуха в почве и его состав зависят от ее воздухоёмкости и воздухопроницаемости, а также от пористости и влажности, так как почвенный воздух занимает все поры, в которых нет воды. Важный компонент почвенного воздуха – углекислый газ, который обнаруживается в почве главным образом благодаря биологическим процессам.

Данные показали, что содержание CO₂ в почве колеблется от 0,2-24,6% (таблица 4,5). По данным ученых, некоторое количество CO₂ может возникать при превращении бикарбонатов в карбонаты во время испарения почвенных растворов и в процессе воздействия кислот на карбонаты почвы, а также химического окисления органического

вещества. Высокое содержание его в почве (>3%) отрицательно действует на семена, угнетает развитие растений [7].

Азот - один из наиболее распространённых элементов в природе, тем не менее растениям часто не хватает азота, так как растения могут усваивать только определённые формы соединений азота (в основном аммонийную и нитратную формы) [8]. В связи с этим для оценки доступного для растений азота мы определяем содержание аммонийного и нитратного азота в почве (легкодоступные формы - гидролизуемый азот).

Аналитические данные показали, что уровень содержания гидролизуемого азота от верхних к нижним горизонтам почв колеблется от 128,8 до 8,4 мг/кг, т.е. по принятым грациям содержание гидролизуемого азота в верхних горизонтах очень высокое с уменьшением его содержание по профилю почв к очень низкому (таблица 4,5).

Фосфор тоже жизненно необходим растениям и также входит в состав многих органических соединений. Кроме того, он участвует в энергетическом обмене клеток. Но подвижные формы фосфора во многих почвах находятся в дефиците [9], что приводит к снижению активности ферментов, контролирующих клеточный метаболизм, и веществ, участвующих в синтезе РНК, белков и делении клеток. Соответственно, при недостатке фосфора рост растений замедляется, что, естественно, не может не сказаться на урожае [10]. Поэтому очень важно определять содержание подвижных форм фосфора в почве. Полученные данные показали, что уровень содержания подвижного фосфора по всему профилю в разрезах от верхнего горизонта к нижнему колеблется от низкого до очень низкого, т.е. от 52 до 4 мг/кг (таблица 4,5)

Калий является важнейшим элементом питания растений, он входит в состав цитоплазмы клетки, в значительной степени определяет её свойства и поэтому влияет практически на все процессы в клетке. Калий участвует в поглощении и транспорте воды, открывании и закрывании устьиц. Также при калийном голодании нарушается структура митохондрий и хлоропластов, что в свою очередь оказывает влияние на фотосинтез и дыхание [11]. Поэтому достаточное содержание калия в почве повышает устойчивость растений к воздействию низких и высоких температур, сопротивляемость растений болезням, а также сокращает сроки созревания растений [12]. Растениям доступны только подвижные формы калия, поэтому именно их мы и определяем.

Результаты аналитических исследований показали, что уровень содержания подвижного калия (во всех разрезах) в верхних горизонтах очень высокий с уменьшением к нижнему горизонту почв, т.е уровень его содержания колеблется соответственно от 620 до 70 мг/кг (таблица 4,5).

Таблица 4 - Содержание гумуса, CO₂, pH, питательных веществ в почвах исследуемого объекта

№ разреза в	Глубина, см	Гумус, %	Подвижные формы, мг/кг			Валовые формы, %			pH	CO ₂ , %
			Азот	Фосфор	Калий	Азот	Фосфор	Калий		
P-1	6-15	9,41	117,6	41	380	0,462	0,208	2,062	8,14	0,24
	15-25	6,67	100,8	34	250	0,378	0,184	1,812	7,99	0,54
P-2	3-21	3,72	17,6	45	130	0,224	0,208	1,312	8,23	24,57
P-3	3-22	5,43	117,6	41	620	0,546	0,344	2,25	7,89	0,16
P-4	0-24	5,53	112	25	580	0,35	0,28	2,437	7,89	0,16
	24-50	4,7	89,6	23	280	0,308	0,184	2,437	7,81	1,89
P-5	4-27	6,2	128,8	36	430	0,42	0,268	2,437	7,42	1,89
	27-57	3,98	89,6	23	270	0,28	0,248	2,437	7,5	0,16
P-6	3-23	5	81,2	28	560	0,266	0,192	2,687	7,55	0,16
	23-30	2,83	61,6	28	300	0,182	0,208	2,625	7,55	0,16
P-7	0-5	1,41	44,8	20	450	0,098	0,228	2,437	8	8,55
	5-15	1	39,2	18	400	0,07	0,228	2,25	8,07	2,53
	15-43	0,79	19,6	8	210	0,056	0,224	2,25	7,92	2,34
	43-50	0,27	28	4	170	0,028	0,224	2,375	7,95	5,06
P-8	0-12	0,34	19,6	23	360	0,028	0,132	1,937	7,89	3,39
	12-27	0,1	16,8	8	280	0,028	0,132	2	7,82	1,52
	27-50	0,38	8,4	4	280	0,028	0,124	2	8,3	3,23
P-9	0-10	1	72,8	52	450	0,042	0,144	2	8,61	9,14
	10-22	0,38	30,8	20	230	0,028	0,08	1,875	7,68	6,55
	22-37	0,41	19,6	8	90	0,014	0,064	1,875	7,61	4,62
	37-50	0,41	28	4	70	0,014	0,04	1,937	7,91	4,61

Таблица 5 - Оценка потенциального плодородия почв по содержанию гумуса и доступных для растений фосфора, калия и азота

Уровень содержания	Подвижный фосфор P ₂ O ₅ , млн ⁻¹ *	Обменный калий K ₂ O, млн ⁻¹ *	Нитратный азот N - NO ₃ , млн ⁻¹ **	Аммонийный азот N-NH ₃ ⁺ , N-NH ₄ , млн ⁻¹ **	Содержание гумуса (C орг*1,724), % от массы почвы***
Очень высокий	Более 250	Более 250	-	-	Более 10
Высокий	250–150	250–170	Более 20	Более 40	6–10
Повышенный	150–100	170–120	-	-	-
Средний	100–50	120–80	15–20	20–40	4–6
Низкий	50–25	80–40	10–15	10–20	2–4
Очень низкий	Менее 25	Менее 7	Менее 10	Менее 10	Менее 2

* - по Г. В. Мотузовой и О.С. Безугловой, 2007 (по методу Кирсанова); [13]

- по Г. П. Гамзикову, 1981; [14] * - по Л. А. Гришиной и Д. С. Орлову, 1978.[15].

По полученным данным почвы исследуемого объекта по существующим градациям можно отнести от слабо до обеспеченных подвижными формами азота, фосфора и калия (таблица 5).

Реакция среды воздействует на способность растений поглощать из почвы питательные элементы. При более низких pH она уменьшается, а иногда даже приводит к потере питательных элементов из корней растений, pH сказывается на миграции и аккумуляции веществ в почве, в том числе токсичных. Микробиологическая активность почвы тоже зависит от реакции среды. Помимо этого, pH влияет на катионообменную ёмкость почв – максимальное количество катионов, которое может быть удержано почвой в обменном состоянии при заданных условиях и потенциально доступно растениям [16-18].

Реакция почвы зависит от многих факторов, и прежде всего от химического состава, состава обменно-поглощенных катионов, наличия солей, органических и минеральных кислот, жизнедеятельности организмов. Почвы объекта исследования по шкале относятся к слабокислым, слабощелочным и щелочным, pH – составляет 7,4-8 (таблица 4).

Почвенный поглотительный комплекс (ППК) всегда насыщен катионами, но их состав и количество в разных почвах неодинаковы. Важнейшей характеристикой ППК и почвы в целом является емкость катионного обмена (емкость поглощения) (ЕКО). Для черноземов характерно резкое преобладание в составе обменно поглощенных катионов ППК Ca и Mg.

Полученные данные показывают, что содержание Ca колеблется от 1 – 26,7 мг-экв, т.е. 17,2-86,2 %. Магний всегда сопровождает Ca²⁺. Типичное соотношение Ca:Mg = 5:1. В таких количествах действие Mg²⁺ аналогично действию Ca²⁺. Содержание магния колеблется 1,49 -6,44 мг-экв, т.е. от 3,4-40%. (таблица 6). Насыщенность поглощающего комплекса кальцием, обеспечивает растениям благоприятную, близкую к нейтральной реакции почвы, предохраняет ее поглощающий комплекс от разрушения, способствует агрегированию почвы и закреплению в ней гумуса.

Таблица 6 - Содержание поглощенных оснований

Разрезы	Глубина, см	Поглощенные основания, мг-экв				
		Ca ⁺⁺	Mg ⁺⁺	Na ⁺	K ⁺	Сумма
P-1	6-15	25,25	3,47	0,30	0,52	29,54
	15-25	25,74	3,47	0,30	0,30	29,81
P-2	3-21	14,85	3,47	0,30	0,21	18,83
P-3	3-22	20,79	4,95	0,30	0,83	26,87
P-4	0-24	23,26	3,96	0,30	0,72	28,24
	24-50	24,26	3,96	0,30	0,22	28,74
P-5	4-27	21,78	4,46	0,30	0,49	27,03
	27-57	19,80	3,96	0,30	0,22	24,28
P-6	3-23	18,32	3,47	0,30	0,54	22,63
	23-30	15,35	4,46	0,30	0,22	20,33
P-7	0-5	13,37	2,97	0,13	0,6	17,07
	5-15	11,39	5,45	0,01	0,44	17,29
	15-43	8,42	6,44	1,04	0,21	16,11
	43-50	9,9	6,44	0,34	0,21	16,89
P-8	0-12	0,99	4,46	0,14	0,15	5,74
	12-27	1,49	3,47	0,09	0,03	5,08
	27-50	1,49	4,95	0,05	0,2	6,69
P-9	0-10	3,47	5,45	0,84	0,44	10,20
	10-22	18,81	4,95	0,64	0,2	24,60
	22-37	24,75	1,49	17,08	0,22	43,54
	37-50	26,73	2,97	19,58	0,22	49,50

Исследованию засоленных почв почвоведы уделяют большое внимание, так как они широко распространены, а решение любых вопросов их генезиса и мелиорации

основывается на сведениях о засолении. К засоленным относятся почвы, содержащие легкорастворимые соли, в количествах, отрицательно влияющих на развитие растений – негалофитов. К этой категории относят почвы, содержащие хотя бы в одном горизонте почвенного профиля легкорастворимые соли в количествах, превышающих порог токсичности – минимальное допустимое количество солей, которое не вызывает угнетение растений. Все легкорастворимые соли считают токсичными для растений. Они увеличивают осмотическое давление почвенной влаги, снижая ее доступность для растений, отрицательно воздействуют на свойства почв и, кроме того, могут оказывать специфическое токсическое действие на растения, нарушая нормальное соотношение элементов минерального питания или увеличивая щелочность раствора. Засоление почв оценивают и диагностируют, анализируя почвенные растворы, фильтраты из насыщенных водой почвенных паст и водные вытяжки. Анализ почвенных растворов и фильтратов из насыщенных водой почвенных паст позволяет получить представление о концентрации солей в жидких фазах реальных почв. Метод водной вытяжки позволяет оценить общее содержание легкорастворимых солей в почвах. При оценке засоления, как правило, определяют анионы (CO_3^{2-} ; HCO_3^- ; Cl^- ; SO_4^{2-}) и катионы (Ca^{2+} ; Mg^{2+} ; Na^+ ; K^+) легкорастворимых солей. К оценке засоления почв используют два подхода. Степень засоления почв оценивают либо по общему содержанию легкорастворимых солей в почве, либо по концентрации солей в почвенных растворах или фильтратах из насыщенных водой почвенных паст. Уровни этих показателей используют в качестве диагностических. Так, к засоленным относят почвы, у которых концентрация легкорастворимых солей в почвенных растворах превышает 5-7 г/л или почв, содержащих 0,05- 0,15 % легкорастворимых солей в зависимости от их состава. Водная вытяжка дает представление о содержании в почве водорастворимых органических и минеральных веществ, состоящих преимущественно из простых солей. Соли, растворимые в воде могут быть вредны. По степени вредности их располагают в следующем порядке: $\text{Na}_2\text{CO}_3 > \text{NaHCO}_3 > \text{NaCl} > \text{CaCl}_2 > \text{Na}_2\text{SO}_4 > \text{MgCl}_2 > \text{MgSO}_4$. [38]. Так, к засоленным относят почвы, у которых концентрация легкорастворимых солей в почвенных растворах превышает 5-7 г/л или почв, содержащих 0,05-0,15 % легкорастворимых солей в зависимости от их состава.

Серо-бурые пустынные примитивные почвы встречаются в нижней полосе подгорных наклонных равнин (в приилийской части) под крайне изреженной саксаульчиковой растительностью (покрытие почвы до 5%). Эти почвы формируются на молодых аллювиально-пролювиальных, делювиально-пролювиальных двучленных суглинисто-галечниковых, супесчано-галечниковых и на аналогичных палеогеновых и неогеновых породах. Почвы представлены палевой суглинистой коркой (мощностью 10-15 см), покрытой щебнистым панцирем с пустынным загаром, сменяющейся маломощным (до 10-15 см) слабо прокрашенным гумусом и окислами железа серовато-светло-бурым песчано-галечниковым или песчано-щебнистом наносом, который глубже утрачивает признаки почвообразования и становится серым. Глубже идет неизменная почвообразующая порода. Серо-бурые пустынные примитивные почвы содержат всего 0.2-0.4% гумуса и обладают очень низкой емкостью поглощения 3-5 мг-экв/100 г [19].

Почвы исследуемого объекта (Алтын Емель) относятся к серо-бурым пустынным примитивным солончаковым почвам (СБ_n^{CH}) по карте Казахского научно-исследовательского института почвоведения и агрохимии имени У.У. Успанова [19]. К засоленным почвам относятся почвы разреза 9. Результаты аналитических данных показали, что по содержанию солей почвы разреза 9 относятся к солончакам, уровень содержания солей составляет от 1,9 до 3,2% (таблица 7, 8).

Таблица 7 – Типы почв по сумме солей, %

Тип почвы	Сумма солей, %
Незасоленные	< 0,1%
Слабозасоленные	0,1 - 0,3%
Среднезасоленные	0,3 - 0,5%
Сильнозасоленные	0,5 - 1,2%
Солончаки	> 1,2%

По величине рН солевой вытяжки выявляют степень кислотности почв и в зависимости от нее устанавливают дозы извести, при мелиорации кислых почв. В зависимости от величины рН реакция почвы может быть следующей: если рН 7 нейтральная, 8 - слабо щелочная. Результаты рН солевой вытяжки показали, что исследуемые почвы относятся к слабо щелочным почвам, рН колеблется 7,42-8,23 (таблица 8).

Таблица 8 - Содержание водорастворимых солей

№ разреза	Глубина, см.	Сумма солей, %	Водная вытяжка в %, мг-экв на абсолютно-сухую почву														рН		
			Щелочность				Cl ⁻ , %	Cl ⁻ , мг/экв	SO ₄ ²⁻ , %	SO ₄ ²⁻ , мг/экв	Ca ⁺⁺ , %	Ca ⁺⁺ , мг/экв	Mg ⁺⁺ , %	Mg ⁺⁺ , мг/экв	Na ⁺ , %	Na ⁺ , мг/экв		K ⁺ , %	K ⁺ , мг/экв
			HCO ₃ ⁻ , %	HCO ₃ ⁻ , мг/экв	CO ₃ ²⁻ , %	CO ₃ ²⁻ , мг/экв													
P-1	6-15	0,047	0,022	0,36	0	0	0,001	0,04	0,01	0,22	0,004	0,2	0,002	0,2	0,002	0,07	0,006	0,15	8,14
	15-25	0,044	0,02	0,32	0	0	0,001	0,04	0,012	0,25	0,004	0,2	0,004	0,29	0,001	0,05	0,002	0,06	7,99
P-2	3-21	0,047	0,032	0,52	0	0	0,003	0,07	0	0	0,008	0,39	0,001	0,1	0,001	0,05	0,002	0,05	8,23
P-3	3-22	0,032	0,015	0,24	0	0	0,001	0,04	0,006	0,12	0,002	0,1	0,001	0,1	0,001	0,05	0,006	0,15	7,89
P-4	0-24	0,028	0,017	0,28	0	0	0,001	0,04	0,001	0,03	0,002	0,1	0,001	0,1	0,001	0,05	0,004	0,09	7,89
	24-50	0,029	0,017	0,28	0	0	0,001	0,04	0,003	0,06	0,004	0,2	0,001	0,1	0,001	0,05	0,001	0,03	7,81
P-5	4-27	0,03	0,012	0,2	0	0	0,003	0,07	0,006	0,13	0,004	0,2	0,001	0,1	0,001	0,05	0,002	0,06	7,42
	27-57	0,021	0,012	0,2	0	0	0,001	0,04	0,002	0,04	0,002	0,1	0,001	0,1	0,001	0,05	0,001	0,03	7,5
P-6	3-23	0,027	0,01	0,16	0	0	0,001	0,04	0,008	0,16	0,002	0,1	0,001	0,1	0,001	0,05	0,004	0,11	7,55
	23-30	0,027	0,012	0,2	0	0	0	0	0,008	0,17	0,002	0,1	0,002	0,2	0,001	0,05	0,001	0,03	7,55
P-7	0-5	0,089	0,037	0,6	0,002	0,08	0,003	0,07	0,023	0,49	0,008	0,39	0,001	0,1	0,012	0,53	0,005	0,14	8
	5-15	0,1	0,029	0,48	0,002	0,08	0,006	0,18	0,034	0,7	0,01	0,49	0,001	0,1	0,015	0,66	0,005	0,12	8,07
	15-43	0,431	0,024	0,4	0	0	0,043	1,2	0,228	4,74	0,016	0,78	0,008	0,69	0,111	4,82	0,002	0,05	7,92
P-8	43-50	0,797	0,027	0,44	0,002	0,08	0,041	1,6	0,477	9,94	0,029	1,47	0,011	0,88	0,21	9,14	0,002	0,05	7,95
	0-12	0,193	0,02	0,32	0,002	0,08	0,013	0,36	0,096	2,01	0,016	0,78	0,005	0,39	0,023	0,99	0,021	0,53	7,89
	12-27	0,167	0,015	0,24	0,001	0,04	0,008	0,22	0,089	1,86	0,02	0,98	0,001	0,1	0,019	0,84	0,015	0,39	7,82
P-9	27-50	0,126	0,027	0,44	0,005	0,16	0,013	0,36	0,043	0,9	0,004	0,2	0,001	0,1	0,025	1,08	0,013	0,33	8,3
	0-10	0,99	0,061	1	0,01	0,32	0,059	1,67	0,545	11,36	0,01	0,49	0,005	0,39	0,293	12,74	0,016	0,41	8,61
	10-22	1,937	0,022	0,36	0	0	0,095	2,69	1,206	25,12	0,221	11,07	0,006	0,49	0,376	16,34	0,011	0,27	7,68
P-9	22-37	2,066	0,02	0,32	0	0	0,164	4,62	1,222	25,47	0,225	11,27	0,007	0,59	0,425	18,5	0,002	0,05	7,61
	37-50	3,229	0,029	0,48	0,005	0,16	0,183	5,17	1,963	40,9	0,078	3,92	0,006	0,49	0,968	42,1	0,001	0,03	7,91

Содержание тяжелых металлов в исследуемых почвах Алматинской области (Pb, Cd, Zn, Cu). Высокотоксичными веществами, накапливаемыми в почве, в результате антропогенного воздействия, являются тяжелые металлы. В исследованиях в области охраны окружающей среды большое внимание уделяется анализу почв на содержание тяжелых металлов (ТМ), поскольку содержание ТМ в почвах отражается на их биологическом состоянии, в частности функционировании микробиоты и на взаимодействии в системе «почва - растение», а соответственно и на состоянии растительного покрова территории, на экологическую ситуацию в целом, включая и здоровье населения [20-24].

В почвообразующих породах республики содержание валового цинка распределяется следующим образом: в делювиальных желто-бурых карбонатных и бес карбонатных легких и тяжелых суглинках валового цинка содержится от 50,0 до 121,0 мг/кг почвы. В лессовидных суглинках количество цинка колеблется от 40,0 до 101,0 мг/кг [25].

Аналитические данные по содержанию валовых и подвижных форм тяжелых металлов в почвах объекта исследования в приемлемых концентрациях. Некоторые незначительные увеличения содержания цинка в нижних горизонтах разреза8 следует объяснить подстилающими почвообразующими породами (Таблица 9).

Таблица 9 - Содержание валовых и подвижных форм тяжелых металлов в почвах исследуемого объекта, мг/кг

№ разреза	Глубина, см.	Pb		Zn		Cu		Cd	
		Валовой ПДК 30	Подвижный ПДК 6	Валовой ПДК 100	Подвижный ПДК 23	Валовой ПДК 55	Подвижный ПДК 3	Валовой ПДК 5	Подвижный ПДК 2
P-1	6-15	2,00	0,10	60,00	3,10	20,80	0,60	0,00	0,00
	15-25	4,80	0,10	51,60	1,30	19,20	0,60	0,40	0,10
P-2	3-21	8,00	2,70	38,40	13,40	17,20	1,60	2,40	1,60
P-3	3-22	2,00	0,50	78,80	5,70	28,40	0,40	0,00	0,80
P-4	0-24	3,60	0,00	75,60	2,80	28,00	0,40	0,00	0,20
	24-50	4,40	0,00	80,40	0,80	26,40	0,30	0,00	0,00
P-5	4-27	4,00	0,00	78,80	1,10	30,00	0,40	0,00	0,20
	27-57	3,60	0,00	81,60	4,90	30,80	0,40	0,40	0,20
P-6	3-23	6,40	0,20	80,40	4,30	22,40	0,50	0,80	0,50
	23-30	6,00	0,20	76,00	3,00	22,80	0,60	0,80	0,20
P-7	0-5	6,00	1,30	60,40	4,40	24,00	1,80	0,80	1,50
	5-15	6,40	1,60	54,00	2,40	30,80	1,90	1,60	1,60
	15-43	4,00	1,50	92,80	1,70	24,40	1,60	1,60	1,00
	43-50	2,80	1,30	54,00	1,00	28,40	1,90	0,00	0,60
P-8	0-12	3,20	0,90	38,80	2,40	11,60	1,00	0,00	0,70
	12-27	2,80	0,40	48,80	2,20	10,40	0,90	0,00	0,90
	27-50	4,00	0,30	143,60	46,60	9,20	1,20	0,00	1,10
P-9	0-10	3,20	0,80	24,00	2,60	14,00	1,30	0,00	0,70
	10-22	5,20	1,00	28,00	2,00	20,40	1,30	0,40	0,70
	22-37	4,80	0,90	25,60	1,60	16,80	1,40	2,00	0,80
	37-50	3,60	0,80	57,60	0,60	17,20	1,00	0,00	0,00

Заключение. В процессе исследований были определены общие экологические условия почвенного покрова, т.е. антропогенная, пастбищная дигрессия, деградация, оползни, эрозионные процессы. На крутых горных склонах преобладают незакрепленные участки с обрывами, скальными выходами пород. На склонах исследуемых объектов, образуются осыпи, местами – оползни.

По гранулометрическому составу почвы исследуемого объекта относятся к легким, среднесуглинистым и песчаным.

По существующим грациям по содержанию гумуса почвы исследуемых участков относятся к средне и высокогумусным. Содержание гумуса в почвах Алты Емель по существующим грациям содержания гумуса относятся к очень низкогумусным.

По принятым грациям содержание гидролизующего азота в верхних горизонтах очень высокое с уменьшением его содержания по профилю почв к очень низкому.

Уровень содержания подвижного фосфора по всему профилю в разрезах от верхнего горизонта к нижнему колеблется от низкого до очень низкого.

Уровень содержания подвижного калия (во всех разрезах) в верхних горизонтах очень высокий с уменьшением к нижнему горизонту почв.

Почвы объекта исследования по шкале относятся к слабокислым, слабощелочным и щелочным.

Насыщенность поглощающего комплекса кальцием, обеспечивает растениям благоприятную, близкую к нейтральной реакции почвы, предохраняет ее поглощающий комплекс от разрушения, способствует агрегированию почвы и закреплению в ней гумуса.

Почвы исследуемого объекта (Алтын Емель) относятся к серо-бурым пустынным примитивным солончаковым почвам (СБ_п^{СН}).

Аналитические данные по содержанию валовых и подвижных форм тяжелых металлов в почвах объекта исследования в приемлемых концентрациях. Некоторые незначительные увеличения содержания цинка в нижних горизонтах следует объяснить подстилающими почвообразующими породами

Список использованных источников

1. soil-db.ru>...pochvovedeniya-im...granulometricheskiy...
2. Качинский Н.А. Физика почв. - М.: Высшая школа, 1965. - 324 с.
3. Ерохина О.Г., Пачикин К.М., Насыров Р.М. Трансформация почв юго-востока Казахстана в результате антропогенного воздействия // Журнал Почвоведение и агрохимия. - No 1. - 2008. - С. 34-47.
4. Насиев Б. Н., Беккалиев А. К. Изучение степени и факторов дигрессии пастбищ полупустынной зоны // Молодой ученый. - 2016. - No 4 (108). - С. 209-211. - URL: <https://moluch.ru/archive/108/26037>.
5. Преображенский В.С., Шеломов Н.П. Использование природных ресурсов для отдыха и туризма. // Известия АН СССР. Серия «География». - 1967. - No 5. - С. 3-6.
6. Жаркова Е.С. Воздействие туризма (рекреации) на природный комплекс: к проблеме прогнозирования последствий. // Вестник ВолГУ. - Серия 9. - Вып. 13. - 2015. - С. 50-53.
7. Джанпеисов Р.Д., Алимбаев А.К., Болатбаева А.Х., Минят В.Е., Попова Н.С., Соколова Т.М., Хабирова Н.И. Эрозия почв Казахстанского Тянь-Шаня. - Алма-Ата. - 1974. - 172 с.
8. en.ppt-online.org
9. Титлянова А.А., Тихомирова Н.А., Шатохина Н.Г. Продукционный процесс в агроценозах. - Новосибирск: Наука. - 1985. - 185 с.
10. Колходжаев М.К. Почвы Калбы и прилегающих территорий. - Алма-Ата: Наука. - 1974. - 254 с.
11. vo sadu li vogorode. ru> chto-takoe-gumus-kak-obrazuetsya-klassifikatsiya-po
12. Ковда В.А., Розанов Б.Г. Почвоведение. Часть 1. Почва и почвообразование. - М.: Высшая школа. - 1988. - 400 с.
13. Полевой В.В. Физиология растений. - М: Высшая школа. - 1989. - 464 с.
14. Мотузова Г.В., Безуглова О.С. Экологический мониторинг почв// М.: Академический Проект. Гаудеамус. - 2007. - 237 с. - (Gaudeamus).
15. Гамзиков Г.П. Азот в земледелии Западной Сибири. - Москва: Наука. - 1981. - 265 с.
16. Орлов Д.С., Гришина Л.А. Практикум по химии гумуса. Учеб. пособие. - М.: Изд-во Моск. ун-та. - 1981. - 272 с.: с ил.
17. ГОСТ 27593-88. Почвы. Термины и определения // Охрана природы. Почвы / Сборник. Государственные стандарты. - М: ИПК Изд-во стандартов. - 1998.
18. agrostory.com; https://ebooks.grsu.by/pochva_s_osn_rast/index.htm
19. Пачикин К.М., Насыров Р.М., Соколов А.А. Почвы и почвенный покров Алтын-Эмельского национального парка// Труды ГНПП «Алтын Эмель». - Алматы. - 2016. - вып. 2. - С. 33-44.
20. Чертко Н.К. Геохимическая экология: учеб. пособие. - Минск: БГУ. - 2002. - 79 с.
21. Ильин В.Б. К вопросу о разработке предельно допустимых концентраций тяжелых металлов в почвах // Агрохимия. - 1985. - No 10. - С. 94-101.

22. Ильин В.Б. Тяжелые металлы в почвах Западной Сибири // Почвоведение. - 1987. - №11 - С. 87-94.
23. Экологическая химия. пер. с нем. / Под ред. Ф. КORTE – М.: Мир. - 1997. – 396 с.
24. Экологическое образование. Научно-методический журнал. – Москва. – №4.- 2001.
25. Сысо А.И. Закономерности распределения химических элементов в почвообразующих породах и почвах Западной Сибири: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. докт. биол. наук - Новосибирск. - 2004. - 32 с.

ISBN 978-6-09-149821-6

9 786091 498216 >

Proceedings of the 1st International Scientific Conference «Scientific
Research and Experimental Development» (November 03-04, 2022).
London, England, 2022. 378p

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency>

University of London

481 Grove Road

London

WC59 0AX